

ЖУМАНИЁЗ ШАРИПОВ

Хоразм

РОМАН

*Иккинчи
нашри*

„ТОШКЕНТ“
БАДНИЙ
АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ

1965

Ўз2
Ш26

На узбекском языке
ДЖУМНИЯЗ ШАРИПОВ

ХОРЕЗМ

Роман

Редактор *Малик Раҳмон*
Рассом *М. Рейх*
Расмлар редактори *Г. Бедарев*
Техредактор *Л. Шарпихужаев*
Корректорлар *М. Абдушукурова* ва *И. Қобилов*

Босмахонага берилди 19/ХІІ-1962 й. Босишга рухсат этилди 18/ІІ-63 й. Формат 84×1081/32 Босма л. 12,0 Шартли босма л. 19,68 + 4 вкл. Нашр л. 24,93 + (0,2 вкл.)
Тиражи 60000 (1 завод 30000) Индекс. б/а
„Тошкент“ бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 204—62

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети матбуот Давлат Комитетининг Ихтисослаштирилган Ҳарф терув фабрикасида тайёрланган матрицадан биринчи босмахонасида босилди. Тошкент Ҳамза к. 21, 1965 й., Заказ № 657. Баҳси 92 т.

I БОБ

Жазирама иссиқ кун. Ҳавода на қушлар учади ва на чивинлар! Тиккага келган офтоб ҳамма ёқни тандирдай қиздирган. Йўллардаги тизза бўйи тупроқ билқиллаб қайнайди, оёқ боссангиз куйдиради. Пишканик қишлоғининг шимолидаги Қорақум томонидан эсан гармсел юзларга уради, лабларни қуритади.

Тонг отгандан бери Матчон тўранинг бедасини ўраётган ўроқчилар иссиққа чидолмай, пешин маҳалида катта қайрағоч тагида тўп-тўп бўлиб узала тушиб ётишар, баъзилари доғ сув ичиб ташналикларини қондирар, баъзилари эса муздай айрон шимиради. Олтмишдан ошган чакка томирлари бўртиб чиққан Иброҳим отанинг ёнида катта ўғли Полвон, ўртанча ўғли Бекжон, энг кичик ўғли Шерниёзлар ўтиришарди. Иброҳим ота

Шерниёзни бағрига босиб эркалар, «кенжатоим, қўзи-чоғим» деб юз-кўзларидан ўпарди. Ун бирга қадам қўяётган Бекжон укаси Шерниёзни ўйнатиб, Матчон тўранинг сигирини боқиб юрар, ишлаётган отаси, акасига уйдан зогора нон келтириб, туш маҳалида уларга чой қайнатиб берар эди. Зогора нон еб, орқасидан доғ сув ичаётган Полвон Бекжондан:

— Онам қалъадан галдими?¹— деб сўради.

— Йўқ, кичик бика юбормабди,— деди Бекжон маъюсланиб.

— Ҳафтада бир марта ҳам уйга юборишмайди, кичик боласи бор деб ўйлашмайдиям,— деди Иброҳим ота.

Полвон ичида ниманидир деди, кимнидир сўқди.

Полвон— исми жисмига ярашган, гавдали, келишган, бақувват йнгит бўлиб, бу йил баҳорда йнгирма иккига қадам қўяди. Чўгурмасининг² жингалак попуклари тагидан кўриниб турган қора кўзлари ўйнаб турар, қоши ҳам қоп-қора, қуюқ, юзи сал чўзинчоқроқ бўлиб, мўйлови ўзига ярашган эди. Тенгдошлари у билан бел ушлаша олмас, сайиллардаги курашларда кўпларни йқи-тарди.

Полвон ўз тақдиридан жуда хафа. Эртадан-кечгача ишлаб, бутун ҳосилни икки қўллаб тўрага топширса-я! Она-отаси, укалари билан ўз уйида бирор марта гўшгли, ёғли, иссиқ овқат еёлмаса, қандай хўрлик! Наҳотки тақдир шундай бўлса!..

Иброҳим ота кир чўгурмасини ечиб қўйди-да, пешона терини артди, сўнгра яна кийиб олиб:

— Нима ҳам қилардик, болаларим, қулмиз, ахир. Матчон тўранинг қулмиз,— деди оғир нафас олиб.

Полвон бобосининг қуллигини онасидан эшитган, лекин тарихини билмасди. Бекжон ҳам Матчон тўрадан «ҳа, қулвачча» деган сўзларни кўп эшитган, аммо нега шундайлигини билолмаганди. Худди шу пайт билиб олмақчи бўлиб, дадасига:

— Нега қулмиз? Гапириб беринг!— деб тинч қўймади.

Иброҳим ота ҳикояни бошлашга мажбур бўлди. Оғанилар жим бўлиб тинглашди. Ешгина Шерниёз эса алла эшитгандай дадасининг қўлида ухлаб қолди.

¹ Галдими—Хоразмда «қ» ўрнига «г» ишлатилади. «Кетдим—гетдим», «кўрдим—гўрдим» каби.

² Чўгурма—қўй терисидан қилинган хоразмча телпак,

«...Асл-насабимиз эронлик ўзбек. У вақтларда ёвмут бойлари эронлик камбағал-бечораларнинг болаларини сотиб олиб, Бухоро, Хоразмга олиб келиб сотганлар. Бувангнинг бир эронлик бойдан қарзи бор экан, қандай қилиб тўлашини билмаган, Эрон бойи уни Ёвмутга қул қатори сотган, у эса Хивага олиб келиб, қул бозорида Матчон тўранинг буvasига сотган. Бир менинг отам эмас, Аширмат ва Шарифларнинг боболари ҳам қул бўлган. Отам бутун умрини Матчон тўраларникида ишлаб ўтказган. Қирқ бешга етганда бувингга — тул хотинга уйланган. У вақтда қулга хотин бўлиш ҳам оғир гап бўлган, лекин тўра текин қулни кўпайтириш мақсадида отамни уйлантирган. Мени ҳам уйлантиришган, ҳаммамиз шуларнинг қулимиз, болам. Бизни сотиб олгани йўқ, биз мерос қулмиз. Иложимиз қанча, болам. На еримиз, на ҳўкизимиз бор. Матчон тўра бизни қўйиб юбормайди. Қаерга ҳам борардик... Пешонамизга ёзилгани шу экан, ишқилиб, оғамизга инсоф берсин... урса ҳам қулимиз, ўлдирса ҳам. Манглаймиз қора экан...»¹

Иброҳим ота ҳикоясини тамомлаб, Шерниёзни секингина беда устига ётқизди ва устига серямоқ олача чопонини ёлиб қўйди. Отасининг аччиқ ҳикоясини эшитган Полвон билан Бекжон ўз пешоналарининг шўр эканига ачиндилар, лекин ўзларининг қул қатори бўлишини истамасдилар, ҳатто қул лақабини жон-жаҳдлари билан ёмон кўрардилар. Бекжон дадасига кўк чой узатаркан, «хафа бўлманг, биздай ўғилларингиз бор экан, қул бўлиб қолмассиз» дегандай бўлар эди. Иброҳим ота ўғилларидан хурсанд, аммо уларнинг тақдирига ачинар, келажакларини ўйлаб, «ишқилиб, соғ-саломат бўлсинлар, бахтлари очилсин» деб умид қиларди. Чой қайнатилган учун ўчоққа ўтин қалаётган Бекжонга қараб: «Ўғлим, бир оз дам ол, ухла»,— деди Иброҳим ота. Шу пайт булар тўдасига Пирнафас ака келиб қўшилди. Пирнафас ака Матчон тўранинг қўшнисини бўлиб, унинг икки ярим таноб ери Матчон тўранинг ерига муштарақ эди.

Пирнафас ака ўрта бўйли, ёши қирқдан ошган, сариқ мўйловли, очиқ юзли киши эди. Уч ўғил ва отанинг бир ерга тўпланиб ширин суҳбат қилаётганларини кўриб ўзида йўқ суюнди. Полвон чойнакка қуруқ чой солди,

¹ Пешонамиз шўр экан.

ёғи чиқиб кетган қуроқ дастурхонни Пирнафас ака ол-
дига суриб қўйди.

— Хабарларинг борми?— деб сўз бошлади Пирна-
фас ака,— Муҳаммад Раҳимхон қаттиқ касалмиш, ул-
ли-улли¹ табиблар ҳам касалининг давосини тополмаёт-
ганмиш...

Бекжон Шерниёз олдига бориб тақир ерга ётди-да,
укасини қучоқлаб ухлаб қолди: ниҳоятда чарчаган эди.
Пирнафас аканинг гапларини Иброҳим ота, Полвон
жиддий тинглаб ўтирдилар.

Дарҳақиқат, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон қаттиқ
касал эди. У Хива хонлари ичида узоқ ҳукм сурган, қирқ
йилдан эшиқ хонлик қилган эди. Ҳамма хонларга ўх-
шаш у ҳам қаттиққўл бўлган, ўз айтганини қилган.

1873 йил май ойининг бошларида Туркистон генерал-
губернатори Кауфман ўн уч минг аскари билан Хива
хони устига юриш қилиб, унча қаршиликка учрамай,
29 майда Хивани ишғол қилгач, ўша йил 12 августда
қўл қўйилган сулҳ шартномасига биноан Хива хонига
қарашли ерлар — Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Тўрт-
кўл, Шобоз, Нукус шаҳарларидан тортиб, то Орол ден-
гизига қадар Россияга ўтган. Хива хонлиги эса оқпош-
шонинг вассалига айлантирилган эди. Тўрткўл шаҳри
эса Музофот ҳокимининг марказига айланганди. Хива
хонлигининг Россияга қўшилиши ака-укалар ўртасидаги
тахт учун бўлаётган ҳар хил фитна-иғволарни, қабила-
лар — ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар ўртасидаги
урушларни бирмунча бартараф қилди. Россия подшо-
лиги Муҳаммад Раҳимнинг ака-укалари томонидан тахт
учун бўлган даъволарини қабул қилмай, Муҳаммад Ра-
ҳимни қочиб кетган жойидан олдириб келиб ўз ўрнида
хон қилиб қолдирди. Бу ҳодиса унинг мавқеини мустақ-
камлади, Россиядек кучли давлат паноҳида Муҳаммад
Раҳим энди ўзини дадил тутди. Бу ҳодиса элда осойиш-
талиқ юзага келтирди.

Муҳаммад Раҳим табиатан музыка ва адабиётга
шинаванда бўлиб, Феруз тахаллусида шеърлар ёзган.
Рўй берган осойишталик натижасида ўз саройида
маданий ишларга кўпроқ аҳамият берган эди. У Хивада
тош босма очиб (1874 йил), кўп китоблар бостирган.
Сарой атрофига шоирлар, созанда-хонандалар, мунаж-

¹ Улли—қатта.

жимларни тўплаб, уларни рағбатлантирган. Унинг саройида Огаҳий, Комил, Табибий, Аваз, Нодим каби шоирлар шеърий кечалар ўтказишар, ижодий мусобақалар қилишарди.

Муҳаммад Раҳимхоннинг беш ўғли бўлиб, энг ёши ва уддабурони Исфандиёр эди. У катта обрўли Исломхўжанинг қизи — гўзал Одилбикага уйланган. Отасидан кейин тахтга ўтиришни истар ва бу мақсадга эришмоқ учун зимдан ҳаракат қилар эди. Унинг акалари бу ҳаракатдан амин эмасдилар. Шу пайтда Хиванинг шаҳар ва қишлоқларида халқ оғзида миш-мишлар кўпайди: бири — хоннинг ўртанча ўғли Ибодулла тўра хон бўлармиш деса, иккинчиси — банги Иноқ тўра хон бўлади, отасининг арзандаси дерди, бошқаси эса катта ўғли Саид Абдулла хон бўлармиш дерди.

— Хон ўлса...— дея сўзида давом этди Пирнафас ака,— Исфандиёр тўрани оқпошшо хон қилиб кўтарар, Исломхўжа унга кўмак берар...

— Уни не ердан биласиз?— деб сўради ерга қараб ўтирган Иброҳим ота.

— Қайин укам Аваздан эшитдим. Исломхўжани ўзингиз биласиз, қурғун¹ одам, қолаверса, Урусияга таниглиқ,— деди Пирнафас ака чойни пуфлаб ича туриб.

— Сиз билан бизга нима. Ибодулла тўраям, Исфандиёр тўраям барибир тўра, икки ўн беш — бир ўттиз,— деди Иброҳим ота қисқа қилиб.

— Иброҳим ака, гапингиз тўғрику-я, лекин Исфандиёр тўрани шаддод дейишади, қолаверса, хўжайинингиз Матчон тўрага она томонидан қариндош. Авазхон ҳам: «Кунимиз Исфандиёрга қолса, аҳволимиз хароб бўлади» дейди. Ерим Матчон тўра ерига туташганидан худди омонатга ўхшайди. Назаримда, тўра олиб қўяётгандай...

Пирнафас аканинг сўзлари Полвонни ҳам хаёлга ботирди. «Исфандиёрни хон кўтаришса, Матчон тўранинг обрўси яна ошади, бойлиги кўпаяди, қулларининг сони яна ҳам ортади. Демак, бизнинг ҳолимиз яна хароб. Пирнафас аканинг гапи ҳам бежиз эмас, унинг ерига Матчон тўра кўлдан кўз олайтириб юрибди-ку, еридан ажралса ҳоли не кечаркин. Жумагулнинг тақдири нима бўлади?..»

¹ Қурғун—бой.

— Авазхон аҳволимиз хароб бўлади. дебди. Ахир, уни бултур шу пайтда Муҳаммад Раҳимхон юз таёқ урдирган эди-ку,— деди Иброҳим ота ва Пирнафас акага саволомуз қаради.

— Тўғри, Авазхон у таёқлардан кейин ҳали ҳам ўзини ўнглай олмади, аммо Мадримхон¹ уни саройдан тамом ҳайдаб чиқармади-ку. Авазхон ғазалларининг насини² айтасиз, Иброҳим ота,— деди Пирнафас ака.

Пирнафас ака Авазнинг опаси Мастурага уйланган. Полвон уни Пирнафас акалар уйида бир-икки марта кўрган, аммо Аваз билан суҳбатлаша олмаган, унинг ширин сўзларини тингламаган эди. Полвон Аваз ғазалларининг кўпларини ёд билар, улар мард йнгитнинг юрагидан қаттиқ жой олган, шунинг учун Полвон Авазнинг тақдирига жуда қизиққан эди. «Янги хон уни саройдан ҳайдаса, ҳоли қандай бўларкин»,— деб ўйларди.

Мана қуёш ҳам ғарбга томон оғди, унинг ҳовури пасайди, кўл томондан салқин шамол эсди. Бу чарчаган кишиларга жон киргизди. Чой ичиб, мудраб ўтирганлар уйғониб, ўроқларини олиб турдилар. Иброҳим ота, Пирнафас ака, Полвонлар бедазор ичига кириб, шигиллатиб ўра кетдилар. Бекжон Шерниёзни кўтариб уй томон йўл олди, у Матчон тўранинг сигирини йўлда ўтлатиб, қозиққа боғлаб қўйган эди, борса, сигир йўқ. Бекжоннинг ранги ўчди. Укасини ерга қўйиб теварак-атрофга қаради. Сигир қозиқни суғуриб салмадан³ ҳатлаб ўтибди-да, Матчон тўранинг пахтазорига кириб ғўзаларини ямляпти. Бекжон дарҳол арқонни ушлаб сигирни тортди, аммо сигири қурғур ўрнидан ҳеч жилмади, толдан бир чивик олиб савалади. Охири сигирни зўрға ариқ бўйига келтирди, қани энди бу жонивор ариқдан ўтса... Шу вақт Шерниёз «арқонни узат» деди. Жон-пони чиқиб турган Бекжон сигирнинг орқасидан қаттиқ итарди, сигир ариқдан сакраб ўтди-ю, Бекжон салмага тушиб кетиб, усти боши ҳўл бўлди. Шерниёз эса қота-қота кулиб, акасини ҳам кулдирар эди. Матчон тўранинг одамлари сигирнинг

¹ Хоразмда Муҳаммад Раҳимхонни халқ баъзан қисқартиб, Мадримхон ҳам дерди.

² Нимасини, бу ерда: унинг ғўзаллигини айтмайсиэми, маъносида.

³ С а л м а — кичкина ариқ.

лахта ичига кирганини яхшиям кўрмай қолди. Узоқдан, бедазор ичидан Полвоннинг овози жаранглади, у Авазнинг ғазалларини куйлар эди:

Ҳеч киши мандек асири дарди ҳижрон ўлмасин,
Хотири ошуфта, чоки гирибон ўлмасин,
Орзуйи васл бирла чашми гирён ўлмасин,
Топмайин мақсудини, кўнглида армон ўлмасин.

Қуёш ботди, кеч кирди. Подалар ҳам қайтди, лекин ўроқчилар келмаган эди. Сигирни ўтлатиб келган Бекжон, Матчон тўранинг чўрилари буюрган ишларни ба-жариб, укаси Шерниёз билан уйнинг бир бурчагида да-даси ва Полвоннинг келишини кутиб ўтирар эди. Қо-ронғи тушса ҳам улар кўрқмас, бу ҳолга кўникиб қолган эдилар.

II БОБ

Муҳаммад Раҳимхоннинг Тозабоғдаги сайргоҳ боғи. Унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасигача айланиб чиқиш амри маҳол, киши чарчаб қолади. Катта ҳовли-нинг орқасида қирғоқларига мрамар ўрнатилган хон ҳо-вуз. Ундаги зоғора балиқ, чўртан балиқ, лаққа балиқлар гоҳ сув юзига чиқиб ташланган нонларни ер, гоҳ билтанг-лаб ўйнаб шўнғиб кетарди. Ҳовузнинг тўрт томонида йўғон-йўғон қайрағочлар таналари қулочга сиғмайди. Хоразмда ҳовуз деса, дарҳол кўз олдинга катта-катта гужумлар — қайрағочлар келади. Бу дарахтлар гўё аза-мат дубни эслатади. Ҳовуз лабига ҳусн бериб турганлар ҳам ўшалар. Унинг кичкина-кичкина барглари орасидан қуёш нурлари мўралайди. Аммо улар қуёш ҳароратини ўзида сингдириб, пастга танга-тангадай оқ шуълаларини туширарди. Улар кишига ором беради! Ҳовуз атро-фига оқ мрамарлар терилган, сув сепиб, чинни косадай топ-тоза қилиб қўйилган. Ҳовуз ёнида, энг баланд жойда хон ўтирадиган катта каравот, ундан наридаги ерга ло-ла ранг така туркман гиламлари тўшалган. Уларнинг ҳар бири хон боғи учун махсус тўқилган бўлиб, эни йиғирма газ, узунлиги ўттиз газдан ошиқ. Кўпинча эрта-лаб ва кечқурунлари хон шу ҳовуз бўйига чиқиб ўтира-ди. Ҳозир туш маҳали бўлгани учун ҳовуз ёнида ҳеч ким

йўқ, нарироқда райҳоннинг хушбўй ҳидлари димоққа урилади. Бу ерда ҳар хил гуллар бор: намозшомгул, гулсафсар, қамчингуллар, қизил, сариқ, оқ атиргуллар, карнайгул, гулбеор, самбитгул... Уларнинг баъзилари эса эрталаб очилиб, кечқурун юмилар, баъзилари кеч пайтлари турли-туман рангларда очилиб, муҳташам боққа ҳусн берарди. Гулзорнинг нариги томонида турли узум ишкомлари: даройи, ҳусайни, якдона, чарос, кишмиш... Хон узум билан олмани яхши кўрарди: бу ерда оқ олма, қизил олма, ун олма, кузги, қишки олмалар ҳосилини кўтаролмай шохлари синай-синай деб турганидан, уларга катта-катта тирговичлар қўйилган. Анжирзор, шафтолизор... олхўри, нашвати, беҳизорлар қатор-қатор. Товланиб турган чиройли патларини ёйиб товуслар қичқиради. Ким билсин Ҳиндистонданми, Цейлонданми келтирилган, уларга тақлид қилгандек тўтилар ҳам қичқириб юборадилар.

Хон ҳордиқ чиқариш учун кўпинча ҳовуздаги балиқларни томоша қилар, сўнгра тўтилар олдига бориб, улар билан «сўзлашар», товусларнинг ранг-баранг думларига қараб тўёлмас эди. Бу боғда ҳамма нарса бор!

Кеч кирди. Муҳаммад Раҳимхоннинг чиқиш пайти ҳам бўлди. Моҳир созандалар, машҳур гўяндалар, атоқли шоирлар ҳовуз атрофига тўп-тўп бўлиб ўтирдилар. Шоирлардан Рожий, Аваз, Табибий, Соҳибий яна бир қанчалари шу ерда. Бундай музика, шеър кечалари касалманд хонга анча ором берар, ўзи ҳам янги-янги шеърлар ёзиб, уни ё ўзи ўқир, ёки маҳрамига ўқитарди. Кўп созандалар унинг шеърларига куйлар тўқиб шу ерда ферузхонлик қилишарди.

Ичкаридан хон кўринди, уни тўрт навкар шотирда олиб келарди. Ҳамма ўрнидан қалқиб турди. Маҳрамлари ёрдами билан хонни қат-қат ипак гиламлар ёйилган каравотга ўтқаздилар, ёнбошига бахмал болишлар қўйдилар. Кўзи ичига чўккан, юзларидан қони қочган хон атрофга қаради. Ҳамма таъзим қилиб турарди. Хон ўтиришга ижозат берди, унинг оғзига қараб тик турганлар дув этиб ўтирдилар.

Фонуслар ёқилиб, кеча гўё кундузга айланган. Дастурхонлар тузоғлиқ, кўк чойлар келиб турибди. Бу гал хон ўз шеърини ўқимади, машҳур созчига қараб имо қилди, мунгли шашмақом кўйи янгради. Сўнгра Огаҳий газали куйланаркан, хон ўйланиб қолди: «Бун-

дай кечаларнинг гули бўлган Огаҳий қани? Ноёб шоир Комил қаерда? Бари дунёдан ўтди, энди-чи, ўзим ҳам қаридим, неча йил арз сўрадим, давр сурдим». Шуларни ўйлаб жаннатдай боғ, базм, шеър кечаларини ташлаб кетгиси келмас, ўлишни хоҳламас эди. Гўяндалар Феруз газалини айтгач, хон бошини ерга эгди, гўё бу қўшиқни у сўнгги марта эшигаётгандай дарди қўзғаб, гоҳ юраги, гоҳ бели оғриб, йўталиб зўрга ўтирди. Унинг кўз олдида қатор тўрт ўғли: Саид Абдулла тўра, Иноқ тўра, Юсуф тўра, Ибодулла тўралар ўтирибдилар, энг кичик — бешинчи ўғли Исфандиёр йўқ эди. Хон унга қанча марта шеър кечаларида бирга бўл деса ҳам, унга ўз сўзини ўтказа олмасди. У ҳар хил баҳоналар топарди. Исфандиёрнинг Фаррух тахаллус қўйиб ёзган шеърлари кучсиз бўлиб, ундан шоир чиқишига хоннинг ҳеч кўзи етмасди. Хон ўй дарёсига ғарқ бўлди: «Кимни валнаҳд қилай? Шуними? Катта ўғилларим бир-бирлари билан уришмасмиканлар, тахт талашмасмиканлар?»

Музыка тамом бўлгач, ош сузилди, кетидан кўк чой келди. Энди навбат шеърга келган эди. Дастлаб Табибий янги газалини ўқиди. Хон диққат билан тинглаб ўтирарди. Табибийдан кейин Соҳибий ўрнидан туриб, ергача эгилиб, таъзим қилди:

— Хон ҳазратлари, бу шеърим сизнинг шеърингиз олдида бир кул. Сизнинг гўзал... газаларингиз... Хон «ўқи» дегандай ишорат қилди. Соҳибий ўз шеърини ўқиб кетди.

Хон ўзини чарчагандай сизди. Ёнидаги маҳрамлар дарҳол болишни тўғрилаб қўйдилар, Соҳибийдан кейин яна бир неча шоир шеър ўқиди. Хонга баъзилари ёқди, аксариси ёқмади. «Мавлоно, ҳали шеърингиз суюқ, вазни сакта», деди ва Авазга қараб ишора қилди. Аваз касалманд хоннинг чарчаганини сизди. «Шеърим ёқмас, ундан дакки ерман» деб ўйлади. Сўнгга ўрнидан турди.

Йигирма беш ёшларга энди қадам қўйган ўрта бўйли, қора фаранг, кенг пешонали, қалин қошлари бир-бирига яқин, кичик қора кўзлари ўтдай чақнаб турган, мўйлови ўзига ярашиб тушган Аваз ўтирган шоирларнинг энг кичиги эди. Саройга кириб ишлаганига ҳам кўп бўлмай катта шоирларнинг ҳам диққатини ўзига тортганди. Хон унинг истеъдодига қойил бўлса-да, баъзи бир ҳажвий шеърлари учун уни ўлгидай урдирганди.

Шу топда бошида қора чўгурма, эгнида узун ипак тўн, оёғига талитиндан маҳси кийган Аваз ўрнидан туриб, белини уч марта айлантириб олган ипак белбоғини тузатиб, олисларга боқиб шеър ўқий бошлади. Унинг шеъри дилдан қайнаб чиқмоқда:

Телба кўнглим ёр зулфи торидин айрилмағай,
Жоним зорим лаълининг гуфторидин айрилмағай.
Қолгали ҳижрон қаро шомиди яъни кўзларим,
Ул руҳи хуршиди нур анворидин айрилмағай.

Авазнинг кўзлари узоқларга тикилган, тили эса булбулигўёдай:

Бағрим ўлмоққа ҳамиша пора-пора ёдидин,
Ул суманбар лаъли шаккар боридин айрилмағай.
Ёридин айру тушиб бўлдим гирифтори Миҳан,
Ҳеч бир ошиқ манингдек ёридин айрилмағай.

Хон кўзларини очиб Авазга тикилди. Жўшқин сўзлар зиллол сувга ўхшаб дил булоғидан отилиб чиқмоқда. Ҳамма шоирга тикилган.

Иш манга ул гулдин айру борҳо бўлмишдурур,
Булбули шўрида ҳам гулзоридин айрилмағай.
Ғамда қолдим, эй Аваз, онсиз манингдек ҳеч ким
Меҳрибону мунису ғамхоридан айрилмағай.

Чарчаб ўтирган хон ўзини тетик ҳис қилди, шеър унга ёққанди. Уни яна бир марта ўқиб беришини сўради. Ҳамманинг диққати яна Авазда эди.

— Офарин шоир, офарин!— деди хон. У маҳрамига нимадир айтди, у югуриб ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин чиқиб Авазга сарупо кийгизди. Аваз хонга қуллик қилиб ўз жойига ўтирди. Соҳибий эчки соқолларини селкиллади, зўрға «қутлуғ бўлсин» деб қўйди.

* * *

Орадан кўп вақт ҳам ўтмади. Муҳаммад Раҳимхоннинг ҳарорати зўрайиб, табибларнинг дорилари ҳам кор қилмай, 1910 йил 7 августда вафот этди. Хонни дафн қилиш маросимига жуда кўп одам тўпланган эди,

Унинг жасади хошлар мақбараси хонақосига кўмилди, қабри устига қора ялтироқ мармар тош қўйилиб, унга Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) деган лавҳа ўйилди.

Дафн маросимининг эртасигаёқ Исфандиёр тўра қайнатаси Исломуҳжа билан Тўрткўлга жўнаб кетган эдилар. Исфандиёр тўра ва Исломуҳжа Музофот ҳокими полковник Гульшановский олдига бориб таъзим қилдилар, полковник:

— Оқпошшонинг содиқ кишиси отангиз Саид Муҳаммад Раҳимхоннинг бевақт вафот этганига таъзия билдираман,— деди маъюс бир оҳангда, сўнгра Исфандиёр тўра билан Исломуҳжалар олдига келиб: «Қани, ўтиринглар» дея уларга ўрин кўрсатди. Ҳар иккови полковник қаршисида, қандайдир бир ҳукм кутиб турган кишидай авайлабгина ўтиришди, полковник бошини кўтармай сўзида давом этди:

— Биз сизнинг ҳақингизда Исломуҳжа жаноблари билан сўйлашиб қўйган эдик, сизга Петербургдан келган хушxabарни эшитдиришим мумкин,— деди ва қандайдир қоғозни кўрсатди, кейин «Сизни рухсати олий билан табриклайман» деб унинг қўлини сиқди.

Эртаси полковник Гульшановский парад кийимларини кийиб, қиличини белига боғлаб, Исфандиёр тўра, Исломуҳжани ёнига олиб, бир тўда казак аскарлар билан Амударёдан ўтиб, Хивага жўнади.

Эски ҳисобда бир минг уч юз йигирма саккизинчи сана, шаъбон ойининг йигирма тўрти — душанба куни, янги ҳисоб билан 1910 йил 10 августда эрталаб Кўҳна аркка кириб келди. Бир оздан кейин Кўҳна аркка тегишли одамлар чақирилди. Исфандиёрнинг катта акалари — Саид Абдулла тўра, Иноқ тўра ва кичик акаси Ибодулла тўрадан бошқа амалдорлар, сарой аҳллари ҳам шу ерда ҳозир бўлдилар. Ҳар ким ўз даражаси ва ўз лавозимига яраша ўз жойида турди. Кўҳна аркка мансабдорлар, уламолар, тўралар, қозикалон, катта бойлар ҳам келдилар. Булар орасида Матчон тўра ҳам бор эди. Арк ичи кимхоб ва зар чакмон кийган, кумуш камар боғлаган ва катта салла ўраганлар билан тўлди.

Қазак аскарлар Кўҳна арkning ичини муҳофаза этиб турдилар, Нуржон ботир ўз навкарлари билан арк дарвозасини сақлади.

Узун бўйли, қотма, чўққи соқол, ўттизлардан ошган

Исфандиёр тўра қат-қат ипак така туркман гиламлари устида ўтирарди. Ким билсин, шу вақтда унинг бошидан қандай ўйлар кечарди. Гўё унинг назарида катта акалари тил бириктириб, навкарлар билан Кўҳна аркка бостириб кириб, тахтга Саид Абдулла тўрани зўрлик билан ўтқазишаётгандай, гўё ур-йиқит бўлиб хунрезлик бошлангандай, ўтирган қозикалон тескари фатво бергандай туюларди.

Полковник Гульшановскийнинг Исфандиёр тўрага қараб: «Сизни олий даража — хонлик рутбаси билан табрик қиламан», деганидан кейин, қозикалон дарҳол фатво берди. Шундан кейин Исфандиёрни ўтирган еридан турғизишиб устига хонлик либоси: зар чакмон, бошига жиғали шерозий папах кийгизишиб, белига олтин қилич тақиб, қўлтиқлаб тахтга ўтқаздилар. Полковник Гульшановский ҳаммага қарата нутқ сўзлади. Унинг сўзини кўзойнакли татар йигити таржима этди:

— Оқпошомизнинг фармонларига биноан, Исфандиёр тўрани хон қилиб кўтаришга рухсати олий бўлди. Бугундан эътиборан Исфандиёр тўра Хива хонидир. Ҳамма янги хонга сўзсиз итоат қилишга мажбур,— деди.

Дастлаб Исломхўжа, сўнгра уламо ва умаролар, барча аъёнлар муборакбод қилдилар. Матчон тўра эса ўзида йўқ хурсанд бўлиб бора Исфандиёрхоннинг қўлини ўпди. Шаҳарга тезда жарчилар жўнатилди. Шоир Табибий — Аҳмаджон Али маҳрам ўғли тарих ёзди.

— Исфандиёр хон бўлибди! Исфандиёр хон бўлибди!— деган сўзлар кўз очиб юмгунча шаҳарга тарқалди. Кўҳна аркдан то хоннинг туриш жойи Нурловойгача сув сепдирилди. Бу атрофда ариқ йўқ, қудуқлар ҳар қаерда, бунинг устига жуда ҳам чуқур, Кўҳна арк шаҳарнинг баланд ерига солинган эди. Халқ турнадай тизилиб, челақларни қўлма-қўл узатишиб қанча кўчаларга сув сепди, супурди, гузарлар, чорсулар тозаланди. Нуржон ботирнинг кишилари фуқарони қамчилади.

Ана Кўҳна арк дарвозаси очилиб, отлиқлар чиқа бошлади. Арк майдонида лик тўла одам, карнай, сурнайлар янги хоннинг чиқишидан хабар бермоқда. Чиройли қилиб ясатилган отда ўтирган хон арк дарвозасидан чиқиб келди. Отнинг эгар қоши тилладан, ёлига кумуш тангалар, қуюшқонига эса садафлар тақилган, отнинг жиловини қанча навкарлар ушлаб бормоқда, хоннинг кетидан ясавулбоши, девонбеги, меҳтар, қозикалон,

уламо, сипоҳилар отда Нурловой томон кетмоқдалар. Қўчанинг икки тарафида тизилиб турган одамлар «хон галаётир...», «хон галаётир...» деган сўзларни эшитишлари билан бошларини ергача эгиб таъзим қилиб турдилар. Уша кун кечаси Нурловойда тонг отгунча базм бўлди. Хон Одилбикани, Одилбика уни муборакбод қилар экан, хон:

— Қайнатамга минг раҳмат,— деди ва унинг қора кўзларидан ўпиб, «паризодим» деди.

Одилбика Исломхўжанинг кенжа қизи, Исфандиёрхоннинг тўртинчи — энг кичик, севиқли хотини эди. Унинг сарв қомати, ой каби юзи, қора қалам қоши, шахло кўзлари, юпқа ёқут лаблари ҳар бир кишини ўзига беихтиёр жалб қиларди.

У отасининг ёрдамчиси хушрўй йигит Раҳимберган маҳрамни севиб қолган, аммо буни ҳеч қачон, ҳеч кимга изҳор қилмаган эди. Раҳимберган маҳрамнинг ҳам юраги жиз этган, лекин қайтиб учрашишга йўл тополмаган эдилар. Аввалига Одилбика: «Оти Раҳиму ўзи раҳмсиз» деб уни ичида койиб юрди, кейин: «Бу зиндон-ку, бир-биримизни кўриш мумкин эмас-ку, унда ҳеч айб йўқ, унинг тирик юришининг ўзи ҳам юракка ором», — деб тақдирга тан берди.

Исфандиёр Одилбикага уйлангач бошқа хотинларига қарамай қўйди, у ҳамма вақт хотин маҳрами орқали Одилбикани ўз айвонига чақиртирар эди.

Исфандиёр тахтга ўтирган кечаси Одилбикага қанча-қанча ваъдалар қилди: отасини вазири акбар қилиш, бошқа уйланмаслик ва ҳоказо... Одилбика жим туриб тинглади.

Исфандиёрхон тахтга ўтиришининг эртаси купидан бошлаб саройга анча ўзгаришлар киргизди. Ўзига ёқмаган амалдорларни бекор қилиб, ўз одамларини қўйди. Қутлумурод ясавулбошини ўрнидан олиб, Шерназарбойни ясавулбоши қилиб тайинлади, вазири акбарлик вазифасини Исломхўжага юклади. Ўзига қарши бўлган ҳар бир кимсани — фуқародан чиққанми ёки ўз акаларининг тарафдорларими, бекларми, барибир, раҳмсиз жазолай бошлади.

* * *

Вазири бузрук Исломхўжа катта ишлар бошлаб юборди. Қўша дарвоза олдида почта-телеграф биносини

солдира бошлади, йўлларни тузатиш, темир кўприклар қурдириш ишларини режалаштирди. Савдо-сотиқни ривожлантиришни кўзлаган Исломхўжа ёш миллий буржуа вакилларининг йўлбошчиси эди. Исломхўжа асли хўжалардан бўлиб, Хоразмнинг энг катта мулкдорларидан, энг машҳур бойларидан бири, унинг ер-сувлари ва иморатлари, бойлиги хонникидан кам эмас эди. Тозабогда ҳашаматли европача иморатлар қурдирди. Бу ўтган хонларнинг иморатларидан чиройли, ёруғ, серҳашам уйлар эди. Кейинги вақтларда Исломхўжа ўзи ўша ерда тура бошлади. Унда ҳисобсиз баланд кунгурали печли хоналар бўлиб, Исфандиёрхоннинг ўзи ҳам бу ерга тез-тез келиб турар, уйларга қойил қолар эди.

Россиядан келган мутахассислар, инженерлар ҳам Тозабогда завод-фабрика, темир кўприкларнинг лойиҳаларини тақдим қилар, русчани яхши билган Исломхўжа улар билан бемалол гаплашиб, янги-янги вазифалар топишарди.

Девонбегилар авлодига мансуб бўлган ўрта бўйли, кўзлари маккорона ўйнаб турган семиз Шерназарбой Исломхўжани ич-ичидан ёмон кўрар, азалдан адовати бор эди; уни юзаки ҳурмат қилса ҳам, зимдан унга ашаддий душман тўғриси; вазири бузрук ўрнига ҳам даъвогар эди. Шерназарбой хонга яхши кўриниш учун турли йўллар ахтарар, обрў қозонишга тиришарди.

Шерназарбой қўлига бирмунча қоғозларни олиб вазири бузрук маҳкамасига қараб йўл олди. Вазири бузрук маҳкамаси Нурловой саройига кираверишда чап томонда эди. Вазири бузрук алоҳида хонада ипак гилам устида ўтириб, девонбеги олиб келган ёрлиқларнинг лойиҳасини ўқимоқда эди, ясавулбошининг кирганини ҳам сезмай қолди.

— Ассалому алайкум, жаноби вазири бузрук,— деди қўлини кўксига қўйиб ясавулбоши.

— Ваалайкум ассалом, қани, ўтирсинлар,— Шерназарбой чордана қуриб ўтирди, Исломхўжа бир пиёла чой узатаркан, «хизмат» дегандай унга қаради.

— Фуқародан хон солиғини ўз муддатда ундирдик, қаршилик қилганлар ҳибсга олинди, хазинага кўпгина тилло кирди,— деди Шерназарбой гурурланиб.

— Ноҳақ ҳибсга олинганлар кўп бўлибди, навкарларингиз устидан кўп шикоятлар келди,— деди Исломхўжа қуюқ қора соқолини ўйнаб туриб. Ясавулбоши

жим ўтириб бош вазирнинг сўзини тинглади, ammo Исломхўжанинг:

— Гуноҳсизлар билан зиндонларни тўлдириш олий ҳазратга иснод келтиради, салтанатга путур етказди,— деган гапидан кейин Шерназарбой тилга кирди:

— Биз олий ҳазратнинг қулимиз, унинг хазинасини тўлдирмоқ биз ва сизнинг муштарақ вазифамиздир.

— Лекин қош қўяман деб кўз чиқариш инсофдан эмас, жаноб ясавулбоши,— бу дадил айтилган гап ясавулбошини ўйлантириб қўйди. Шерназарбой нима дейшини билмай, охири:

— Хазинани беҳуда нарсаларга сарф қилиш инсофданми?— дея Исломхўжага савол тариқасида қаради.

— Яъни, масалан!..

— Яъни, масалан, почтахона, телеграф қурилиши...

Вазири бузрук аччиқ кулди ва ёрликлардан бошини кўтармай деди:

— Ҳозирги замонда почта-телеграфсиз иш битмайди, булар саройга ҳам зарур, фуқарога ҳам.

— Бунга ақлим етади, лекин буларни бегор¹ йўли билан солдирмоқ керак, хазинадан пул чиқариш кулгили.

Вазири бузрук Шерназарбойнинг муддаосини пайқайди, энди у билан ошиқча сўзлашиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини билди. Шерназарбойнинг қўлидан қоғозларни олиб «кетсангиз бўлади» дегандай жавоб берди. Шерназарбой вазири бузрук олдидан жуда хафа бўлиб чиқди. У ясавулхонага кирганда, у ерда ўтирган азиз дўсти Ашир маҳрамни кўриб, ўпкасини босиб олди. Ашир маҳрамнинг чеҳраси очиқ, кўзлари ўйнар, ўзи хурсанд эди.

— Хонга биринчи совға келтирдим,— деди кулиб Ашир маҳрам.

Ашир маҳрам Қиёт қишлоғидан ажойиб гўзал бир қиз олдириб келганини сўзлаб берди. Бу хушxabардан Шерназарбой жуда очилиб кетди, оғзи қулоғига етди. Бу совға билан ҳарамхонанинг кўлдан бери ёпиқлик эшиги яна очилишини ва хоннинг унга нисбатан илтифоти зўрайишини кўз олдига келтирди. Шерназарбой кулиб-кулиб Ашир маҳрамнинг елкасига уриб: «Дуруст қилибсан, офарин!» деди.

¹ Бегор — ~~бегор~~ бегор.

— Йигит қаршилиқ қилган эди, қамаб қўйдик.

— Отанга раҳмат, ўзидан кўрсин, ажали етибди,— деб бир қути ичидан мусаллас солинган шишани олди.

Шу куни кечасиёқ «совға» хонга етказилди. У ерга Хатира маҳрам чақиртирилди. Қиётлик қиз билан кечани ўтказган хон Шерназарбойдан мамнун бўлиб, эрта-лабки салом пайтида унга ва Ашир маҳрамга сарпо кийгизди.

Шерназарбой хон билан танҳо қолганида хазинани тўлдириш йўллари ҳақидаги фикрини айтди. Бу гаплар хонга маъқул бўлди. Шу кундан эътиборан ундирилган солиқлар ҳақида хоннинг ўзигагина маълумот бериб турадиган бўлди. Хонликдаги ерларга таноб урдиришни ҳам Шерназарбойга топширди.

— Яна бир амримиз бор,— деди хон Шерназарбойдан кўзини олмай,— саройдан тезда текинтомоқлар ҳайдалсин.

Хоннинг «текинтомоқлар» деб айтган сўзини Шерназарбой тушунарди. Исфандиёр хон саройдаги шоир, созанда-гўянда, тарихчи, мунажжимларга ҳазил аралаш «текинтомоқлар» дерди. Ҳозир эса жиддий қилиб «текинтомоқлар» деди.

— Шоир Авазни ҳам...— деган эди Шерназарбой, хон дарҳол жавоб қилди.

— Девонхонага мирза қилинг, истамаса кетсин...

* * *

Ҳарамхона эшиги яна очилганини, унга Хатира маҳрамнинг чақирилганини эшитган Одилбика ўз ваъдасидан қайтган хондан қаттиқ хафа бўлди, лекин буни кундошларига билинтирмади. Кундошлар эса бир ерга йиғилиб, Ашир маҳрам билан ясавулбоши Шерназарбойни аччиқ-аччиқ сўзлар билан қарғар, баъзилари хўнг-хўнг йиғлаб, кўз ёшларини оқзар эдилар. Одилбика эса буларга қўшилмас, гўё ҳеч нарса бўлмагандай ўзини жуда сипо тутиб, уйига кириб кетган эди.

* * *

Ясавулбоши Шерназарбой хоннинг буйруғини кўнгилдагидай бажара бошлади, қишлоқларга танобчилар юборди. Саройдаги шоирлар, тарихчилар, музикачилар, мунажжимларни ясавулхонага йиғди.

Ясавулхона деворларида турли-туман қиличлар, милтиқлар осилиб турибди, уларнинг ҳар бири узун тарихга эга, баъзиларига уч юз йилча бўлган. Буларни кўрганлар ўзларини қурол-аслаҳалар кўрғазмасига кирган деб ҳис қиларди. Ясавулхонага тўпланган шоир, тарихчи, мунажжимлар ўзларининг нега бу ерга чақирилганларини билмай ҳайрон эдилар.

Авазнинг ёнида ўтирган Соҳибийнинг ранги оқариб кетган, бирор айбимиз бўлса керак, деб ўйларди ва охир кўрқа-писа Аваздан секин сўради:

— Нега бизни ясавулхонага чақирдилар? Билмайсизми, Авазон?— Аваз бу саволга жавоб бериб улгурмаган ҳам эди, Табибий:

— Ясавулбоши бизни навкарликка олмоқчи бўлса керак,— деди.

— Шерназарбой янги ҳунар чиқарибди. Қўшмачилар бошлиғи бўлибди. Ҳарамхонанинг эшигини яна очибди. Сизни ҳарамхонага соқчи қилиши мумкин,— деди Аваз овозини баланд чиқариб. Соҳибий эса унга:

— Ҳой ука, секинроқ гапир, қопининг¹ орқасида одам бор,— деди. Аваз эса:

— Эшитсинлар деб айтаётирман,— деган ҳам эди, эшикдан ясавулбоши Шерназарбой кириб келди. Утирганлар ўринларидан туриб таъзим қилишди. Қовоғи солиқ ясавулбоши гапни чўзмади.

— Сизларни бу ерга йиғишдан мақсад: баҳодир хонимизнинг амрини баён қилишдир. Узларингга маълум, саройнинг харажати кундан-кунга ошиб бормоқда. Бунинг устига, яна бир қанча навкарлар олмоғимиз зарур. Сизларнинг ҳаммангизга хонимиз жавоб берди,— деди. Утирганлар бир-бирларига қараб олдилар. Ҳамма кетар-кетмасини билмай турган эди, Аваз ўрнидан қалқиб турди-да, эшик олдига борди, ясавулбоши уни тўхтатиб:

— Олий ҳазратлари сизга ҳиммат қилдилар: девонхонада мирза бўлиб қолишингизга рухсат бўлди,— деди. Аваз дарҳол кескин жавоб қайтарди:

— Мен девонбегилар авлодидан эмасман. Девонхонанинг тупроғини ялаш меннинг касбим эмас. Ота касбим бор, сартарошлик.

Шерназарбой қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди:

¹ Эшик.

— Саройда шоир бўлиб юрган кишининг сартарошлик билан умр ўтказишини жўрамиз.

— Албатта кўрасиз, жаноб. Шуни яхши билингки, мен саройдан кетганим билан шеъримни ташлаб кетмайман. Шеърим ўзим билан абадий бирга бўлади. У менга содиқ қолади, умрбод ҳамроҳ бўлади,— деди-да, эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Соҳибий Шерназарбойдан саройда мирза бўлиб қолишни илтимос қилди, бу илтимосни у хонга етказишга ваъда берди.

III БОБ

Матчон тўра хоннинг олдидан бениҳоя хурсанд бўлиб чиқди. Унинг қўлида хон қўл қўйган фармон бор эди. Бу фармонга кўра Матчон тўра Пишканик қишлоғидан яна икки юз таноб ер олган. У, кўриниш хонада фармонни тўрт буклаб киссасига солди, шерозий папакхони тўғрилаб, қамчисини ўйнатиб, амиркон этининг қўнжига бир урди, зар чакмонини тўғрилаб, миршабларнинг саломига киброна жавоб қайтарди-да, Нурловой дарвозасидан ташқари чиқди. Дарвоза олдида турган пашшоб¹ чилимни янгилаб ўзи бир тортди-да:

— Тўрам, чилим,— деди.

Тўра чилимни қур-қур тортиб, киссасидан уч-тўрт талгани чиқариб унга узатди, пашшоб пулни олди-да, икки букилиб таъзим ва дуо қилди. Нарироқда икки отни ушлаб турган Полвон дарҳол отларни етаклаб, Матчон тўра олдига келди. Тўранинг хурсандлигини кўргач:

— Оға, марҳамат,— деди.

— Ишимиз ўнгидан келди, Полвон, хон ҳазратлари икки юз таноб ер инъом қилдилар.

— Ҳамма вақт ишлари ўнг бўлмай, оға,— деди Полвон секин, ерга қараб туриб.

— Отангга ҳам бир танобча ерни яримчиликка берман,— деди гердаийб Матчон тўра.

— Марҳаматингизга қуллуқ, оға,— деди яна Полвон аста.

Тўра от олдига келди. Чилим тутган пашшоб чиройли қилиб безалган отни ушлади, тўра кумуш узангига оёғини қўйди. Полвоннинг ёрдами билан отга минди.

¹ П а ш ш о б — миршаб.

— Ҳазрати Полвонпир томонга кетдик, худо йўлига назир қиламиз,— деди тўра. Полвонпир мақбараси Ичон қалъада эди¹.

Матчон тўра Бахча дарвозасидан кириб Кўҳна арк олдига чиқди. Арк қадим Хоразм шоҳларининг арз сўрайдиган жойи. Нурловой солингунча хонлар Кўҳна аркда истиқомат қилганлар. Унда зарбхона², кўриниш хона, ёзги мачит ва элчиларни қабул қиладиган жойлар бор. Арк дарвозаси олдида зиндон ва майдон. Кўҳна арк қаршисида Араб Маҳмудхон мадрасаси қад кўтариб туради.

Улар Ота дарвозасидан ўтиб, баланд Мадаминхон минораси олдига чиқишди. Ранг-баранг, чиройли нақшлар кўзларни қамаштиради. Унинг ёнида Ўрта Осиёда энг катта — Мадаминхон мадрасасининг баланд пештоқлари Хиванинг улуғворлигидан дарак беради. Мана, қуёш нурларида товланиб турган заррин гумбазли Полвон Муҳаммад мақбараси. Бу мақбаранинг ичи сир берилган жуда гўзал тошлар билан безалган бўлиб, Хоразм наққошлик санъатининг юксак намуналаридан биридир.

Матчон тўра Шерғози мадрасаси рўпарасидаги бу ибодатхона эшикларидан «бисмилло» деб ичкари кирди. Эшигига жуда чиройли нақшлар ўйилган ва хаттотликнинг энг юксак намунасида шеър билан тарих ёзилган. Бу шеърда пештоқнинг 1113 ҳижрийда, яъни 1701 йилда Шоҳниёз солгани айтилган.

Матчон тўра тўғри хонақоҳ олдига бориб, дуога қўл очди. Бу гумбаз тагида Кўнғирот хонлари сулоласининг мақбараси жойлашган эди (Оллоқулихон, Муҳаммад

¹ Хива шаҳри икки қалъадан иборат эди, бири, Ичон қалъа (Ичкари қалъа), иккинчиси, Дешон қалъа (Ташқари қалъа), ичкари қалъанинг тарихи жуда эски. Унинг узунлиги шимолдан жанубга қараб 650 м., кенлиги 400 метрга яқин, ҳаммаси бўлиб 26 гектарга тўғри келади. Ичон қалъа шаҳарнинг ичкарисини бўлиб, унинг тўрт дарвозаси бор: 1) Бахча ёки Урганч, 2) Ота дарвоза, 3) Полвон дарвоза ёки Кўҳна бозор, 4) Даш дарвоза.

Ташқари қалъа Ичон қалъага қараганда катта бўлиб, унинг қалъасининг узунлиги олти километрга боради. Ташқари қалъанинг ўрта дарвозаси бор: 1) Хазорасб дарвозаси, 2) Пишканик дарвозаси, 3) Кўша дарвоза, 4) Шихлар, 5) Тозабоғ, 6) Дош аёқ, 7) Ангарик дарвоза, 8) Гадоёлар, 9) Гандимён, 10) Шоҳимардон дарвозаси.

² Танга чиқариладиган ер.

Раҳимхоннинг жасадлари шу ерда). Уларнинг қабри устига ярқироқ қора мрамрлар қўйилган. Унда ётганларнинг ким эканлигини кўрсатувчи чиройли хатлар моҳир қўл билан ўйилиб ёзилган.

Матчон тўра қуръон ўқиган қориларга назр-ниёз бериб, ташқари чиқди ва отига миниб, карвонсарой томонга йўл олди. Унинг орқасида кетаётган Полвон ҳамон индамас, «хон кимнинг ерларини унга берган экан» деган ўй-хаёлда эди.

Шаҳарнинг кўп кўчалари, айниқса Чорсу, Гузар, Дарвоза олди ва бошқа халқ тўпланадиган ерлар тимлик бўлиб, ёз кунлари унга сира қуёш нурлари тушмас, салқин эди.

Матчон тўра қадимги катта Жума мечити олдидан ўтиб, Пашшоб дарвозасига қараб кетди, отларнинг оёғи баъзан сирғаниб кетар, шалоп-шалоп лой босарди.

Матчон тўра атрофга, салом берувчиларга ҳам қарамас, катта савдогарларнинг берган саломларига баъзан зўрға бош қимирлатиб, алиқ оларди.

Матчон тўра хоннинг энг яқин кишиларидан бири — тоғаваччаси эди. Ўттиз бешларга борган, тўладан келган, қуюқ соқолли ва қирқма мўйловли бир киши эди. Ипак кимхоб тўн устидан ипак белбоғ боғлаб, устидан зар чакмон кийиб олган. Отининг эгари устида така туркман гилам ва бахмал ёстиқ бўлиб, бир қўли жиловни, иккинчи қўли эгарнинг олтин қошини ушлаб борарди. Отнинг ёли, эгар-жабдуғи олтин-кумуш ва садафлар билан безалган бўлиб, ниҳоятда чиройли эди. Хон олдига у ҳамшиша оқ йўрғасини миниб борарди. Бу отни кўрганлар ҳайрат бармоғини тишлаб қолар ва ичида «байни дулдул» деб қўярди.

Мана, Пашшоб дарвозаси. Узун даҳлизга ўхшаш гумбазли кўчанинг ҳар икки томонида заргарлик, боқ-қоллик, газмол дўконлари, улар олдида харидорлар тўпланишиб турар, тўрани кўриб ҳамма тақатақ тўхтар, икки букилиб таъзим қиларди. Пашшоб дарвозасининг икки томонида қоп-қоронғи зах уйлар бўлиб, улар маҳбуслар учун зиндон шаклида ишланган. Зиндон ҳужраларининг эшиклари қалин қайрағочдан бўлиб, катта қулфлар осиглиқ турар, дарвоза кечки пайтларда беркитилиб қўйилар эди.

Матчон тўра карвонсарой томонга, тимга бурилди. Бунда икки катта ва ўн тўрт кичик гумбазли жой бўлиб,

пишиқ ғиштдан қалин қилиб ишланган пайваста арқлар бор. Уларда қалин ва ҳашаматли дарвозалар бор (ҳаммаси ҳозир ҳам бузилмасдан турибди). Тимнинг ўртарида, шимол томонда яна бир катта дарвоза бўлиб, бу карвонсарой, унинг юз беш чоғлик ҳужраси бор. Бу саройга турли мамлакатлардан (Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Афғонистон ва бошқа жойлардан) келган савдогарлар қўнар, чит, чой ва ипак моллар ҳаммаси шу ерга келиб тушарди. Сарой дарвозаси ёнида божхона бўлиб, чет эл молларидан бож олинарди. Саройдаги энг катта бой, савдогарларнинг дўконларидаги каллақандлар, Россиядан келтирилган газмоллар, Ҳиндистон, Хитой ипаклари ва чойлари сотиларди.

Чой ичиб ўтирган Оллоқулибой тўрани узоқдан кўриб, ўрнидан турди ва дарҳол олдига бориб, отининг жиловини ушлаб, таъзим қилди. Полвон тезда отдан тушиб, Оллоқулибойга салом бериб, таъзим қилиб турди.

— Қани, бир пиёла чойимиз бор, меҳмон бўлсинлар, — деди икки букилиб Оллоқулибой.

— Йўқ, бозор боряпман. Беш тўп ипак, уч тўп бахмал, бир пуд қанд юбортиринг. Хитой чойидан йигирма қадоқ...

— Ажаб бўлғай, тўрам.

— Мана пули.

— Ҳозироқ юбортираман.

Оллоқулибой киссасидан узук чиқарди, қоронғи саройда узук ярқираб кетди.

— Масковга борганда сизга деб олган эдим, кичик бикага совға қилсангиз...

Узук тўрага ёқди. Айтганига сотиб олиб, бозор томон кетди. Саройдан чиқар пайтида орқасида келаётган Полвонга қараб:

— Бир вақтлар бу ер қул бозори бўлган, сенинг бобонгни ҳам мана шу ердан сотиб олган эканмиз, — деб кўйди.

Полвон индамади. Тўранинг орқасидан кетаркан, қул бозорига қарамас ва ғамгин борарди. Полвон отасининг «қулмиз» деган сўзига ғижинар, «қул» деган сўзни асло эшитгиси келмасди. Унинг шу хусусиятини билган тўра қул лақабини Полвонга нисбатан ишлатмас, отасинигина «қулбобо» дерди. Қул бозорини кўрсатганда ҳам «бобонгни олган еримиз шу бозор» деб қўя қолди. Тўра-

Полвоннинг мардлигини, меҳнаткашлигини ҳурмат қилган бўлиб, доим «сен менинг энг яқин кишимсан, ўзим чиройли бир қиз олиб бераман»,— дерди.

Полвон отаси ва укалари — Бекжон, Шерниёз билан тўранинг ташқари ҳовлисида кичик бир уйда туришар, ерларни ҳайдаб, экиб, ҳосилини ўриб-йиғиб беришарди. Онаси тўранинг беглар даҳасидаги ҳовлисида хизмат қиларди. Уни «чўри она» деб чақиришарди. Бечора болаларини кўришга ҳафтада бир марта келарди. Бу ерда ҳам тўранинг хотинлари: «Чўри она, бунни қилиб беринг, анавини қилиб беринг» деб тинч қўймасдилар. Полвон шаҳарга келганда онасини зўрға кўрар, чунки тўранинг навкаридай унинг кетида отлиқ юрар, ҳар сафар Хивани, янги-янги кўчаларни, қадим иморатларни кўрганда оғзи очилиб қоларди.

Олдинда келаётган тўра:

— Полвон, нега анқаясан, Хивани кўрмаганмидинг?— деди.

— Катта қалъа, оға, ҳамма ерини гўриб бўладими,— деди Полвон.

Хива қадим шаҳар. Унинг атрофини икки марта ўраб олган қўрғони устидан арава юради. Баланд-баланд, турли-турли рангдаги миноралар, ҳар қадамда мачит-мадрасалар. Ҳар бир тепаликда мазор, ҳаммаси ҳам шаҳар ичида. Уйларнинг баланд айвонлари бир тарафга қараган. Туташган уйлар устидан юриб, шаҳарнинг бир чеккасидан иккинчи бурчагига чиқиш мумкин.

Гердайиб кетаётган Матчон тўра бирдан қовоғини солди. Бозорга етар-етмас кичик бир ҳовлидан Авазнинг қўшиқлари эшитиларди.

Оҳким ман нотавон мискину маҳзун бўлмишам,

Ҳажр айёми аро яқсар жигар хун бўлмишам.

— Оға, қандай ёқимли қўшиқ,— деди Полвон.

— Сенга ёқдимми?

— Дим¹ ёқади.

— Қўшиқнинг нима эканини тушунмайсан, Полвон, бу қўшиқни ёзган Аваз саройдан ҳайдалган,— деди заҳарханда билан тўра.

Авазнинг саройдан қувилганини эшитиб Полвон қат-

¹ Дим — жуда, кўп маъносига.

тиқ хафа бўлди. «Нима айби бор экан? Отам билан бориб кўрсакмикан» деб ўйлаб кетарди ичида.

Мана, Хазорасб дарвозаси ёнидаги бозор... Қий-чув, шовқин-сурон, чанг-тўзон. От-арава, эшак, туялар... Мана бозор ўртаси... Мозористон ёнида «уч оғоч» деб аталган жой. Бу дор эди. Шу ерда одам кўпроқ тўпланган. Дорга осилган йигитни кўриб, халойиқ тарқалишини ҳам, туришини ҳам билмасдан паришон эди.

— Осилган ким?

— Қиётлик бир ғўч¹ йигит.

— Қачон осилди?

— Азонда.

— Нима учун?

— Хонга қарши чиқибди.

— На дебди?

— Севганимни бермайман. Хон бўлса ўзига, дебди.

Буларни эшитиб Полвоннинг юраги шув этиб кетди. Тўра эса осилган йигитга қараб «туф юзингга» деди. Дили кабоб бўлган Полвон бу йигит воқеасини тўлароқ билмоқчи эди. Тўранинг: «Анграйма, кетимдан юр!» дегани билан беихтиёр отни ҳайдади.

Тўрани отдан туширдилар. Отларни қозиққа боғлаётган паришонхотир Полвонга тўра қовоқ солиб қараб қўйди. Катта дўконга кирганида чакмонини Полвоннинг отаси Иброҳим чол ечиб, унга чилим тутди. Сотилган буғдойларнинг пулини кимдир унинг олдига олиб келиб, чопонининг этагини ўпиб қўйди.

— Қўй бозори қалай?— деб сўради тўра, бир пиёла чой ичиб туриб, кўзини бозор томондан олмай.

— Бозор чаққон, оға,— деди пул олиб келган киши.

— Полвон, Мадрайим қорани чақир, пулларини келтирсин.

— Ажаб,² оға.

— Қовурилган лаққа балиқ ҳам олиб кел, тез бўл,— деб буюрди тўра.

— Ажаб бўлгай.

Полвон шу топда бу гапларни беихтиёр айтарди. У бозор ичига кириб кетди, лекин кўз олдидан қиётлик йигитнинг дорда тебраниб турган гавдаси кетмасди. «Тавба, хонга шунча хотин камлик қилибдими?»

¹ Ғўч — мард, ботир.

² А ж а б — хўп.

Полвон одамларни итариб, туртиб ўтди. Қосиб-хунармандларнинг ўз молларини мақтаганларини, мешкопларда айрон кўтариб, бақариб юрганларини эшитсада, ўзи лол эди.

— Муздек айрон, ичмасангиз бўласиз ҳайрон...

— Галиб қолинг, галиб қолинг, роҳатижон...

— Арзон бўлди, арзон...

— Лаққа балиқ! Келиб ол, халойиқ.

— Чилимкаш!

— Лаббай.

— Чилим!

— Ажаб бўлғай.

— Қовунга галинг, мазали қовун, шакар қовун, тилни ёради...

Полвон одамларга туртиниб ўтиб борар, қулоғига ҳеч сўз кирмас эди.

Авазнинг саройдан ҳайдалишини эшитган Иброҳим ота жуда хафа бўлди, бозор айланиб келиш баҳонаси билан тўрадан рухсат олиб, ўғли Полвон билан Авазнинг уйига борди. Авазларнинг уйи Гадойлар кўчасига яқин Тўрт шоввоз бобо ёнидаги Меҳтаробод кўчасида эди. Унга Қўша дарвозадан кираверишда чап томондан, Сирчали ёпи¹ кўпригидан ўтиб, Гадик тарафидан ҳам бориш мумкин эди. Аваз Ўтар буванинг ўртанча ўғли бўлиб, унинг Матёқуб, Ҳожидеган акалари, Ражаб, Совур, Матрасул деган укалари бор эди. Ўтар бува катта болаларини уйлантириб, ҳар қайсисига бир айвон, бир уй берган эди. Узи эса дарвозадан кираверишда, ўнг томондаги уйда турарди.

Авазнинг уйига кириш учун Ўтар буванинг уйи ёнидан ўтиб, чап томондаги даҳлизга бурилини ва кичик саҳили ўнг томондаги айвонга чиқилади. Айвоннинг орқасидаги бир табақали панжарали эшикдан эни тўрт газ, узунлиги беш газ келадиган саккиз тўсинли уйга кирилади. Аваз шу уйда² туғилган, шу уйда ўсган, уйланган, бола-чақали бўлган ва шу уйда ижод қилган. Қиш кунлари уй ўртасида гулхан ёқилиб овқат пиширилди, шу ерда наमत устига ўрин солиб ётиларди, деворлари ва шипини қоп-қора дуд босган бу уйга қуёш нурлари кичик бир туйнукдан тушарди, холос, шу уй

¹ Ёпи — ариқ, анҳор.

² Бу уй ҳозир ҳам бор.

ёнида кичик, қоронғи бир зах қазноқ бўлиб, бу омбор эди. Ёз кунлари айвонда умр ўтказиларди, айвоннинг тўғрисидаги Аваз эккан катта тут ҳали-ҳали соя бериб туради.

Бугун Аваз бозорга бормай, уйда шеър ёзиб ўтирди. Кўп ишлаб царчаганидан айвонга чиқиб, кичкина икки ўғли билан ўйнаб ҳордиқ чиқара бошлади. Болалари бўйнига осилиб, уни ерга чўктирдилар, «от» қилиб устига миндилар, «чўҳ, чўҳ» деб депсиндилар. «От» жуда чопқир бўлганидан уларни олиб қочди. Эмаклаб юрган «от»ни кўриб хотини Розияхон қаҳ-қаҳ уриб куларди. Лекин тезда, «энди кунимиз қандай ўтар экан» деб ўйланиб қоларди. Аваз эса ҳамон «от» бўлиб чопарди. Эшикдан кириб келган Пирнафас ака буни кўриб кулиб юборди, Аваз ҳам кулгига қўшилди ва ўғилларини елкасидан тушириб поччаси — Пирнафас ака билан саломлашди.

— Она бийим соғмилар, жияним Жумагул бардамми?

— Ҳаммаси соғ-саломат, сизларга салом дейишди,— Пирнафас ака хуржундан икки қовун олиб болаларга берди.

— Авазхон, саройдан кетибсиз деб эшитдим.

— Ҳа, кетганим ҳам дуруст бўлди, болаларим билан ўйнашга вақт топмас эдим, энди мана кўриб турибсиз, баъзан «от», баъзан «туя» бўламан.

Авазнинг хотини чой қўйишга кетди, шу вақтда ташқаридан Авазнинг катта укаси — Ражаббой кириб: «Меҳмонлар келди» деди. Улар Авазнинг ўртоқлари — Собир темирчи билан Какак эди.

— Кел, жўра,— деб Собир темирчини қучоқлади.

— Соғлигингни сўраб келдик, жўра,— деди Аваздан уч-тўрт ёш катта бўлган қўшниси Собир темирчи.— Жўра дейман, саройдан кетганинг ҳам яхши бўлди. Худди зиндондан чиққандай юзларингга ҳам қон кириб қолибди. Исфандиёрнинг заҳар башарасини кўришдан қутулибсан,— деди Какак.

Ҳамма кулиб юборди. Шу вақт Авазнинг уйига Иброҳим ота билан Полвон келиб қолди. Ҳамма Иброҳим отанинг ҳурмати учун ўрнидан туриб салом берди. Ражаббой дастурхон билан чой олиб келиб қўйди.

— Ўтар бува қани, Авазхон?— сўради Иброҳим ота.

— Қўшнимиз отдан йиқилиб оёғи чиқибди, шуникига кетди.

-- Хивада кучли табиблардан шу киши қолди, дим сизга одам,— Иброҳим ота Утар бувани мақтаб кетди. Утар буванинг икки ҳунари бор эди, бири, табиблик, иккинчиси, сартарошлик. Сартарошхонаси Кўҳна арк олдида бўлиб, Аваз саройга ўтгач, уни ёпиб қўйган эди. Энди сартарошхонани тузатиб очмаса ҳеч илож йўқ, бу эса пул талаб қилади. На Утар бувада ва на Авазда пул бор.

— Утар бувага жонингни берсанг арзийди. Қасал бўлсанг қарайди, дори беради, биздай камбағаллардан пул ҳам олмайди. Энди сенга қўлимиздан келгунча ёрдам берамиз, Авазхон,— деди Собир темирчи.

— Албатта, албатта,—қувватлади Пирнафас ака.

— Қалламнинг ёғи чиққунча ишингга қарашаман, жўра, ҳеч ғам чекма,— деди Қакак, кал бошига битта уриб.

Жим ўтирган Полвон:

— Аваз оға, хотиржам бўлинг, жўрам билан келиб ҳашар қиламиз,— деди.

Саройдан қувилган Авазни Шерназарбой қанча ранжитган бўлса, оддий халқ вакиллари, жонажон дўстлари ширин сўзлар билан кўнглини кўтариб тасалли бердилар. Унинг боши осмонга етди.

* * *

Матчон тўра бозордан қайтгач шаҳар ҳовлисида, тўртинчи хотинининг олдида қолди. Ёш хотини — Бикажонбика эндигина ўн олтига қадам қўйган, қалъа ҳокимининг қизи бўлиб, уни Гурландан олиб келган, уйланганига уч ой бўлган холос.

Полвон отдан тушиб, бозордан келтирилган нарсаларни катта дарвоза ичидаги узун далонга киргизиб, омборчига берди. Ичкари эшиклар қаттиқ берк, Полвон ёш вақтида кирса ҳам энди киришга ҳақи йўқ. Отни охурга боғлаб, Пишканикка пиёда кетди.

Тўранинг ҳовлиси баланд-пастлик иморат бўлиб, узулиги уч юз метрча, ичи жуда катта бог. Полвон тўранинг паҳса деворлари бўйлаб Пишканик дарвозаси томон бораркан, хаёлидан ҳамон ўша осилган йигит ва саройдан қувилган Аваз кетмас эди. Бозордан қайтувчилар баъзилари отда, баъзилари эшакда, қозоқлар туяда йўлни чангитиб ўтиб кетар, ҳаммасида ҳам уйига деб аталган совға бор. Полвонда эса ҳеч нарса йўқ. Ба-

ланд дарвозадан ўтиб қишлоққа йўл олди. Унг томондаги жимирлаб турган дешон ҳовузга бориб сув ичмоқчи бўлди, лекин оч қоринга сув кетмади, Пишканик ёни бўйлаб йўл олди. Анҳорнинг икки томони Матчон тўра ерлари эди. Мана, пахта далалари, қовунполиз, бедаялар, тўранинг йилқилари, сигир, қўйлари ўтлашиб юрибди. Полвон эса эртадан-кечгача ишлади, тўранинг бутун оила аъзоларининг буйруғини бажарди. Кетар вақтида тўра унга:

— Ёвонга¹ боргач, боққа сув оч,— деган эди.

Мана, тўранинг ёзги ҳовлиси, унда учта хотини туради. Қанча хизматкорлар, деҳонлар²... Полвон ташқаридаги ҳовуз ёнига келиб, яктагини ечиб, бир оз ўтирди. Кичик қападай уйга киришни ҳам истамади. Чунки унда ҳозир ҳеч ким йўқ. Ҳовуз бўйларини супураётган қариоқ чўри хотинга:

— Хола, қорним оч, эртадан бери ҳеч нарса еганим йўқ,— ялинчоқ овоз билан деди Полвон.

— Улли бикадан сўраб чиқаман, бир оз ўтин ёриб бер, Полвонжон,— деди кампир.

— Ажаб.

Полвон ўтин ёришга тушди. Кампир зоғора нон олиб чиқди. Уни совуқ сув билан апир-шапир еган Полвон боғни суғоришга кетди. Тўранинг боғи орқасида Пирнафас аканинг кичкинагина ҳовлиси ва икки ярим танобча ери бор. Ундан нарироқда яна тўранинг ерлари...

Тўранинг ичкари ҳовлиси жуда катта, баланд, кунгурали иморатлар, унда ҳар хотини учун катта айвон ва бир даҳлиз, икки қават уй, онаси учун ҳам катта айвон ва бир печа уйлар, хизматкорлар, чўрилар учун ҳам алоҳида уйлар... Ичкари ҳовли тўққиз пахсали девор билан ўралган. Ҳовли саҳнида катта ҳовуз, атрофи мармар тошлар билан ишланган, уч одам қулочи сигмас садақайроғочлар бутун ҳовлига соя ташлаб туради. Тўғрида катта боққа чиқиладиган кичкина эшик, бу эшик кўпинча берк бўлар, унинг ихтиёри тўранинг онаси ёки катта хотини қўлида эди. Боғнинг асосий эшиги дарвоза ёнида бўлиб, деҳқонлар, хизматкорлар шу катта эшикдан боққа киришарди.

¹ Ё в о н — қишлоқ.

² Д е ҳ о н — деҳқон сўзидан, халқ буни қисқартиб, деҳқон деб, батрак сўзи ўрнида ишлатади.

Ботаётган қуёш нурида каттакон узунчоқ белнинг юзи ялтирарди. Полвон ҳамон боғ суғориш билан овора. Лекин Жумагуллар томонига тез-тез қараб қўярди. Қани энди шундай пайтда унинг жамолини кўрса! Полвон белнинг сопига суяниб, сувга қараб хаёл сурди:

— Тўранинг хондан икки юз таноб ерга ёрлиқ олгани бежиз эмас. Пирнафас аканинг ери ҳам шунга кирса керак. Бечора Жумагул, ерингни тўра олиб қўйса ҳолинг нима бўларкан, наҳотки тўрага чўри бўлиб қолсанг-а? Отанг унга деҳон бўлса! Тескари дунёдан хафа бўлиб кетасан, киши, бировда минг таноб еру, бировда бир таноб ҳам йўқ. Бировнинг мол-дунёси ошиб-тошиб ётса-ю, фақирга кўз олайтирса, ҳақиқат борми, ахир, эй, фалак!

Кимнингдир «Полвон оға! Полвон оға!» деган товуши эшитилди. Уни Полвон таниди.

— Бу ёна галавер¹, Бекжон.

Оёқ яланг туртиниб, гоҳ лойга ботиб келаётган Бекжон акасига:

— Оға, онам галди. Гўжа пишираётир, еб галинг,— деди.

— Ўшмай тур, ҳозир, мана бу томонни суғориб бўлай,— деди бел билан чим босаётган Полвон.

Полвон Жумагуллар томонига яна тикилиб қараб, олмазорга сув очиб уйга кетаркан, Бекжондан:

— Мунча довдираяпсан, уйқунг галдими?— деб сўради.

— Ҳоридим. Молни кўл бўйига олиб борган эдим,— жавоб қилди Бекжон.

— Мунча узоққа олиб бормасанг?

— Кичик тўра буюрдилар.

Кеч. Қоронғи. Дарахтлар, уйлар, ҳовлиларни қора парда чулғаган.

Мана ака-ука уйга ҳам киришди. Долоннинг ўнг тарафидаги кичик қора хужрада Полвоннинг ота-онаси ва боболари умр кечирган. Долон кундуз кунлари ҳам қоронғи-зимистон бўлади. Усти берк узун долон охиrhoғида молхона ва отхона бор. Отхона ичида аравалар... Чап тарафида обжувоз, мой жувоз, тегирмон. Тўғрида ичкари ҳовлига кириладиган эшик ва узун даҳлиз. Даҳлизнинг икки томонида чиройли-чиройли уйлар, даҳлиздан

¹ Бу тарафга келавер, маъносида.

чиққач, катта-катта айвонлар. Кечки пайтда у ерга кириш ман қилинган. Ҳатто Полвоннинг онаси Ойша холага ҳам киришга рухсат йўқ. Долоннинг чап ва ўнг тарафидаги кичик ҳужраларда деҳқонлар оилалари билан яшайди. Долон ўртасида тезак тутаб турарди. Бу чивинлардан сақланиш учун бир чора.

Полвоннинг келганини овозидан билган Иброҳим ота, отларнинг емини бериб, отхонадан чиқди-да, қашиниб қора ҳужрага кирди. Уй ичида жинчиरोқ липиллаб турар, ўртада «пис-пис» қилиб ҳўл ўтин — гулхан ёнмоқда, уйни тутун босган, гўё қоронғи гўрдай, на дераза бор, на дарча. Тик турган кишининг юзи кўринмайди. Шипдаги кичик туйнукдан зўрға тутун чиқади.

Ойша хола ўчоқ бошида гўжа пишириш билан овора. Полвон тик туриб, отасининг тўрға ўтишини кутди. Иброҳим ота белбоғини унга бериб қўл ювишга тайёрланди.

— Бекжонбой, қўлимга сув қуй,— деди Иброҳим ота.

Кўзи аччиқ тутундан ачишиб кетаётган Бекжон отасининг қўлига сув қуйди. Полвонбой ёғи чиқиб кетган неча ямоқ дастурхонни узатди. Иброҳим ота йўталиб-йўталиб чириб кетган эски наmatдан ўтиб, юқори чиқиб ўтирди. Полвон бўйра устида, Бекжонбой онасига қарашиб турди, кичкина Шерниёз эса гулхан олдида.

— Бугун ҳаммамиз жам бўлибмиз,— деди Иброҳим ота.

— Еш бикам эрталаб галинг дедилар, саҳарда туриб гетаман,— деди Ойша хола.

— Ҳафтада бир кун ҳам уйда бўлмайсиз-а, она. Отам геч галади, Полвон оғам атизда ётиб қолади, мен, Шерниёз қоронғи уйда қўрқамиз,— деди Бекжон хўрсиниб.

— Нишатамиз¹, ўғлим, тақдир,— деди хўрсиниб она. Иброҳим ота жаҳл билан сўз бошлади:

— Ола бўжи ейдими сенларни? Мен отамдан қолганда сендан кичик эдим. Онам мени ёлғиз ташлаб кетар эди, қўрқмас эдим. Онамга ачинар эдим. Кечаси билан биканинг боласини боқиб чиқар эди. Сени деб онанг бикасидан уриш эшитсинми? Бормаса бир бурда зогорани не ердан топади,— деди чол.

Ўғилчасининг хафа бўлганини кўриб овозини ўзгартди.

¹ Нишатамиз — нима қиламиз.

— На иложимиз бор, ўғлим, гунимиз шунга қолган. қулмиз. Онанга қолса ҳар кун уйда ўтирарди,— деб Шерниёзнинг бошини силади отаси.

— Бикажонбиканинг нозлари кўп,— гап бошлади Ойша хола, — айтгани айтган. Тўрам ҳам ҳар куни у ерда. Гоҳ кирини ювман, гоҳ уйни супураман, учта чўриси бўлса ҳам менга кўп иш буюради. У кишининг кўнглини топиб бўлмайди. Бир ишни буздингми, дарҳол тўссаяди.¹

— Ҳали тоза галин, тўра бошқасини олса нози ҳам пасаяр,— деди чол Шерниёзни эркалатиб ўпиб.

— Шундай хушрўй хотин устига-я?— деди Ойша хола.

— Тўрам ҳам тўймас эканлар,— деди Полвон, бурни жийриб.

— Пул семиртиради, пул. Пул бўлса чангалда шўрва деганлар, ўғлим. Қани, қорин очиб кетди, овқатингни суз, хотин.

— Ҳозир сузаман, сизларга деб қотган-қутган нонларни ҳам сўраб олиб галдим,— деди қозондаги гўжанинг тузини кўра туриб.

— Итни ёғлиқ гўшт билан боқишади,— деди Полвон, қовоғини солиб.

— Секинроқ гапир, қопининг орқасида одам бор. Тўра эшитса на дейди. Ўлдирса ҳам тўра ўлдирар, кулдирса ҳам; итидан зиёдамизми, йўқми — на ишларинг бор. Берганига шукур қилинглар. Қани, хотин, гўжани суз,—буюрди чол.

Мана гўжа ҳам тайёр. Унда на ёғ бор ва на бир бурда гўшт. Жўхори, сув, туз — вассалом. Бу ҳам кунда зўрға бир марта. «Шуни берган худога ҳам шукур» деб қўйди Иброҳим ота. Оғир меҳнат қилаётганларга гўжа қандай куч бера олсин, фақат оч қоринни алдайди, холос. Қопқора ёғоч товоққа сузиб келинган гўжага зоғора нон тўғралди. Уйда битта ёғоч чўмич бору, битта учи ейилиб кетган қора ёғоч қошиқ. Ана шу билан тўрт одам навбатма-навбат гўжа ичади, тўра ҳиммат қилган куни қовурма шўрва ичилади. Бу уйда бирор марта палов пишганини эслаш қийин. Гўжа ичиб ўтирган Полвон отасига қараб:

¹ Тўссаяди — ранги рўйи ўзгаради, қовоғини солади маъносида.

— Тўрам хондан икки юз таноб ерга ёрлиқ олди,— деди.

— Икки юз таноб?!— Полвонга қаради, нон ямлаётган Иброҳим ота.— Бўлмаса Пирнафаснинг ери ҳам гетар экан-да. Тўра кўпдан унинг ерига гўз олайтириб юрган эди.

— Қум бағридаги очилган ерлар ҳам унга ўтса керак,— деди Полвон қўлини артиб ва сўзида давом этди,— қанча деҳқонлар ерсиз қолади, тўрага қанча чоракор келиб қўшилади.

— Тўрамизнинг кўзлари бунча оч-а!— деди кампир дастурхонни йиғиштираётиб.

— Мол-дунё кишини асиртади,¹— деди йўталиб туриб чол ва ўзини ростлаб олгач:— қаторимиз кўпаяр экан, энди гиринг даб² гўр-чи, белингда ўмча³ синади.

— Пирнафас ака энди нера⁴ боради?— деб сўради Полвон.

— Нера ҳам борсин. Тўрага деҳон бўлади. Ери кетгандан сўнг қуввати ҳам кетади, эрки ҳам,— деди Иброҳим ота.

Полвон чуқур ўйга толди, у энди Жумагулларнинг кейинги ҳаётини ўйлар, Жумагуллар ҳам буларнинг аҳволига тушиб қолаётгандай, ярим эрки ҳам йўқолиб, бутунлай тўранинг қули бўлиб қолаётгандай изтироб чекар, Жумагул тўранинг ихтиёрисиз эрга чиқолмас, бахти қора, севгиси барбод бўлгандай туюлди ва бирдан овозининг борича қичқирди:

— Тўра Пишканикнинг ҳамма ерига хўжайин бўлмоқчи, очкўз!

— Одамларга ҳам,— қўшиб қўйди Ойша хола.

— Секин гапиринглар дедим-ку, секин, қўлидан келса Хивага, қолаверса, Хоразмга... бойигач шундай бўлади, тушунмайсан-а, бўлди, қани, жойни сол, ҳаммамиз азонда туришимиз керак.

Шерниёз узала ухлаб қолган эди. Ойша хола ямоқсиз жойи қолмаган, отигагина кўрпа деб аталадиган чувриндиларни сола бошлади.

— Боғни суғоришга гетдим,— дея ўрнидан турди

¹ А с и р т а д и — маст қилади, қутуртиради.

² Д а б — деб.

³ У м ч а — ўтин.

⁴ Н е р а — қаерга.

Полвон ва Жумагуллар ҳовлиси олдидан ўтаётиб у ёқ бу ёққа қаради. На Пирнафас ака ва на Жумагул кўри-нар эди.

— Худо тўрага инсоф бергай, бечора Жумагуллар-нинг ерига қўл тегизмагай, уйдан, молидан ажралма-гай,— деб қўйди Полвон ўз ичида.

IV БОБ

Хиванинг калта минор кўчасидаги Мамаг маҳрам мадрасасининг Чокар¹ истиқомат қиладиган ҳужра-си. Бу ерга Аваз, Соҳибий, Шерозийлар тўпланган. Юсуф ака палов пишириш билан овора. Соҳибий форси китоб-ни ўқиш билан банд. Аваз олача чопонини қозиққа илди-да, тик ёқали ним мовут камзулининг бир-икки тугмаси-ни ечиб, талатин маҳсисининг қўнжини тортиб, Шерозий олдига келиб ўтирди. Танбурнинг пардаларини созлаёт-ган Шерозий Авазга қараб:

— Аваз оға, сизга дим жабр бўлди,— деди.

— Айни муддао бўлди. Очдан ўлмасмиз. Саройда ким ҳам қолди, мавлоно Соҳибий?— Аваз китоб ўқиб ўтирган Соҳибийга қаради. У китобдан бошини кўтар-май:

— Мендан бошқа ҳеч ким,— деди-ю китобни токча-га қўйиб, гоҳ қайғурган бўлиб, гоҳ койиган бўлиб сўз-лай кетди:

— Аваз, сенинг тилинг ёмон, тилинг ёмон, ука. Хон нима деса шуни қилмайсанми, унга атаб қасида ёз, де-вонхонага мирза бўл деса, мирза бўл, Шерназарбойни мақта, шунда умринг фароғатда ўтади. Энди аҳволинг қандай кечади, билмайман, сенга ачинаман, ука, ахир сен шоирларимиз ичида зўрисан, илҳом булоғинг қуриб қолмасин тагин,— деди.

— Мавлоно, менга ачинганингиз учун ташаккур, ле-кин мен девонхонада мирза бўлиб, бировнинг қўлига қа-раб кун кечирганимдан кўра ўлганим яхшироқ. Хонга қасида ёз, дейсиз. Бундай қасида ёзишга виждоним йўл бермайди. Шерназарбойнинг заҳар юзини кўришга тоқат-тим йўғу, бир куним ўтсин деб тилёғламалик қилиб уни мақтар эканманми? Балки бу гапларим баъзиларга ёқ-

¹ Шоир, музикант-бастакор Юсуф Харратовнинг тахаллуси.

мас, лекин на чораки, феълим шу,— деди Аваз Соҳибийга тик қараб.

— Бўлмаса Полёзхожигга, Оллоқулибойга гумашта бўл, тоза иш, шеър ёзишга вақт топасан, ука.

— Сипоҳийларнинг қули бўлгандан кўра без терган афзал,— деди Аваз қатъий қилиб.

— Мачитимизга имом бўл, болаларинг бор, ука,— деди ялинган овоз билан Соҳибий.

— Халқни алдашга уқувим йўқ.

Хуноб бўлган Соҳибий ўрнидан туриб кетиб:

— Бўлмаса нима иш қиласан?— деди.

— Шерназарбойга айтдим-ку, ота касбим — сартарошлик қиламан деб.

Соҳибий илжайди:

— Буни жаҳл устида айтдинг, ука. Сартарошлигингга ишонма, ахир сен шоирсан. Рўдапо, кал, кўрнинг соқолини олишинг керак бўлади. Совун, мағзава... Жирканч иш. Кеча Кўҳна арк олдидан ўтгандим, кўзим дўконингга¹ тушди. девор қийшайган, қописи синган, учаги² босай деб турибди.

— Мавлоно, сиз кўп янглишасиз, ҳунарларнинг ифлос, тозаси бўлмайди. Сўнгра гадо, бечораларнинг усти минг ямоқ бўлса ҳам қалби тоза. Шоир илҳом учун тинч, гўзал жой ахтариши керак эмас, темирчилар, гўлаҳлар яшаган жойда ҳам гўзаллик бор, мавлоно, сартарошхонадан ифлослар тоза бўлиб чиқади, қарилар ёшга айланади. Маткарим Какакни олинг, уни кал дейишади, лекин ясавулбошидан ақли ўтса ўтадики, камлик қилмайди. Гап кийимда эмас, ақлда.

Чоқари сўзга аралашди:

— «Қамбағалнинг ови юрса ҳам дови юрмайди» деган мақол рост. Аваз жўрамнинг ови ҳам, дови ҳам юрмади, Муҳаммад Раҳимхон урдирса, буниси саройдан ҳайдади.

— Жўра, бўлганча бўлар, сартарошхонамизни эртаиндин Полвонбойлар ҳашар қилиб тузатади,— деди Аваз Огаҳийнинг девонини варақлаб. сўнгра Шерозийга қараб,— Мадрайимжон, келинг, бир талқин қилиб беринг, менинг қайғумдан кўра буларники ошиб тушди,— деди кулиб. Шерозий Юсуф аканинг танбурини созлаб

¹ Дўкон — бу ерда сартарошхона маъносида.

² У чаги — томи.

олдин секинроқ, сўнгра баландроқ қилиб Феруздан куйлай кетди. Шерозий йнгирма беш ёшлар чамасида овози жаранглаган, балоғатга етган, энди мустақил гўянда бўлган пайти эди. Унинг қўнгироқ овозини эшитган ҳар бир киши узоқлардан ҳам бўлса етиб келарди. Ҳеч қайси тўй Шерозийсиз ўтмас, уни халқ жонидан ортиқ севар, қўшигини эшитгиси келарди. У шу топда шеърят арбоблари билан суҳбатда, айниқса хафа бўлган Авазнинг кўнглини олиш учун юракдан чиқариб қўшиқ айтмоқда. Зора қўшиқлари Авазнинг дардларини узоқларга олиб кетса, ғамини учирса... Танбур, дутор, чанг чалишни билган Юсуф ака Шерозийнинг хиргойисига қойил бўлиб тинглаб ўтирмоқда эди. У ҳар кўйнинг номини қўлни танбур пардаларига уришиданоқ билиб оларди. Қаранг, гармон чалиб ашула айтадиган Шерозий шу топда танбурни ҳам сайратиб юбориб, ҳамманинг диққатини ўзига жалб этган, дилларни дилларга пайванд қилган эди.

Шод ўлғил маҳзун кўнгил, бу кеча дилдорнинг келур.
Ширин такаллум гул бадан лаъли шакар борнинг келур.

Авазнинг маҳзун кўнглига мойдай ёқаётган бу мунгли куйлар хаёлларини узоқларга олиб кетди... Тозабогдаги шеърый кеча, яхши шеър ёзгани учун Феруздан сарпо олиш... энди ҳайдалиш. Бировлар унга «энди ёниб кул бўлган ўтдай ўчарсан» деса, Соҳибий: «кун кечиришинг қандай бўлар, ёш-ёш болаларингнинг аҳволи не кечар, илҳом булоғи қуриб қолмасин тағин?» деб яра устига туз сепеди. «Йўқ-йўқ, шеърни бўғиш мумкин эмас, у сенга ҳаводай зарурки, сен қуруқ, дабдабали саройдан ҳайдалсанг ҳам энди халқ нчига кирасан-ку, халқ илҳом беради, бу илҳом битмас-туганмас бир дарё-ку! Қандай бўлмасин куним ўтар, лекин шеърни ташламайман, у билан бирга яшайман, шеърларимни халққа бағишлайман, у мени «ўз даргоҳидан қувмас» деган хаёлларни бошидан кечирган Аваз Шерозийнинг талқинида ўзини енгил сезиб, куй тамом бўлгач:— Минг офарин сизга, Шерозий,— деди, сўнгра:— гармонни яхши ўрганиб олдингизми? — деб сўради. Шерозий «ҳа» деб жавоб қайтарди. Янги гармонни Москвадан буюртиб олдирганини айтди.

Аваз гармоннинг Хоразмга тез кириб кетгани, бунда Шерозийнинг ташаббусини маъқуллади:

— Руслар гармонни яхши кўради. У яхши соз. Кишининг юрагини куйлайди. Сизнинг яхши сифатингиз шуки, янгиликка интиласиз. Рус тилини ҳам ўргана бошлаб-сиз, мақбул иш,— деди. Сухбат қизиб кетиб шеър ўқиш навбати келди. Соҳибий ўзининг ишқий шеърини ўқиб берган эди, Аваз унга қараб,

— Яхши шеър, лекин ишқ ҳақида кўп ғазал ёздингиз, энди халқнинг дилини, қайғу-ҳасратини кўрсатадиган шеърлар керак, мавлоно,— деди, сўнгра бир оз тўхтаб яна сўзлаб кетди, у ҳозир юрагидаги бор дардини айтар, Хоразм халқининг аҳволини ўзининг аҳволига таққослар: гўё бу халқ ҳам қувғинга учраган.

— Юсуфжон, кеча мен бир шеър ёздим,— деди-да кассасидан тўрт букланган қоғозни олиб ўқий бошлади:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ.
Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ.

Бир неча авбош бунда ҳукмронлиғ айласа,
Қолмағай ори на янглиғ меҳнату озора халқ.

Не оларда бор дурур илму адолатдин асар,
Не ажабким, топмаса доғи дилиға чора халқ.

Етган офатни бошиға доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон билан кетгуси бора-бора халқ.

Бўлмайин онларда ҳеч миллат, ватанни сақламоқ,
Бўлди қурбон бу сабабдин доимо агёра халқ.

Халқи оламини бари айлар тараққий кун-бакун,
Биз таназзул айлабон қолдик, эдик не кора халқ.

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон
Эй Аваз, бўлмас бунингдек борҳо оввора халқ.

Бу шеърни ўтирганлар диққат билан тингладилар. Соҳибий бундан қаттиқ ҳадиксиради. Бу шеърдан ўткир исёнчининг ҳайқириғи жаранглангандай бўлди, у илгари Авазни саройга яна чақиришар, балки у қайтиб келар деб ўйларди, энди-чи, бу шеър билан ҳеч ҳам келолмайди, деди ичида. Соҳибий ҳақиқатан Авазнинг истеъдодини яхши кўрган, у саройдан кетгач шеърини ҳарорати йўқолар деб ўйлаганди. Энди унда янги бир ҳарорат

пайдо бўлганки, бу даҳшатли ҳароратдир. У Авазга қараб:

— Айтмадимми, ука, тилинг ёмон деб, энди шеъринг ҳам аччиқ бўлибди,— деди.

— Заҳарга ҳам айланади,— деди Аваз истеҳзоли куйиб.— Мавлоно, мендан энди ҳавойи ғазаллар кутманг. Энди фақат халқим дилини куйлайман.

Соҳибий ўзи айтган гапларига ўсал бўлиб, ортиқча ўтиришнинг маъноси йўқлигини билиб, ўрнидан турди.

— Авазхон, сизнинг кирган йўлингиз хатарли, оқибати ёмон. энди сиз билан бирга бўлишим қийин, афсус... афсус... хайр, шоир!..

— Мен ҳеч афсусланмайман, хайр, хоннинг мирзаси! Соҳибий зарда билан чиқиб кетди.

* * *

Кўҳна арк ёнидаги Утар буванинг сартарошхонаси. Бу Утар бувага отасидан қолган мерос эди. Катта ўғли Аваз саройга ишга киргандан кейин бу жой бўш қолган эди. Утар буванинг ўзи кўпинча саройга бориб гоҳ хоннинг сочини олиб, соқолини тўғрилар, гоҳ хонваччаларнинг сочларини олар, гоҳ тўралар чақирса бориб сартарошлик қиларди. Асбоб-ускунаси ўзи билан. Унда уч-тўрт устара бор. Аммо хонники алоҳида. Хоразмда ўзига яраша соқол-мўйлов қўйилади. Томоқ тагидаги туклар қирилиб, юзидаги соқол узун, чиройли қилиб қирқиб қўйилади. Утар бува Авазга сартарошликнинг ҳамма усулларини ўргатган эди. Ёш Аваз бир кўрсатганни дарров илиб оларди. Ўзи ҳам янги хилларини ўйлаб топарди. Ёшларнинг кўплари Аваз олдига боришар ва соқолини қирқтириб янгича, кичкина, чиройли мўйлов қўйишарди. Қирқма мўйлов, ингичка мўйлов, бурма мўйлов... Авазнинг олдидан қарилар ёшариб чиқарди. Саройга кирди-ю, буларни унутаёзди. Мана, фалакнинг гардиши билан шоир қўлига яна устара билан қайчи олишга мажбур бўлди. Утар бува ҳам қариб қолган, у энди саройга ҳам камдан-кам қатнайди. Қўли устара ушласа титрайди. Аваз сартарошхонани тузатгунча, унинг олдига курси қўйиб, кишиларнинг соч-соқолини олиб турди. Топган пулини жамғариб унга ускуна сотиб олди.

Бир куни қуёш тепага келган пайтда, Аваз қўшбоғи-

ни белига боғлаб, енгини шимариб, чопонининг этагини белбоққа қайириб, терлаб-пишиб соч олаётган дамда навкарлари билан Кўҳна арк томон бораётган Шерназарбой келиб қолди.

— Ҳа, шоир, ўз ёгингда қовруляпсанми,— деб қаҳқаҳ уриб кулди, семиз гавдасини селкиллаптиб.

— Биздай ориқлар чидайди-ку, семизларга қийин, ёрилиб кетмаса яхши,— деб тез жавоб берди Аваз.

— Соҳибийдай девонхонада мирза бўлиб тинчгина ишлаб ётсанг бўлмасмиди, ўжарсан, ҳали бундан бадтар кунларга тушасан, ҳозир ҳам вақт бор, хонга бор, авф сўра. Илтижо қил, ақлингни йиғиб ол, сартарош!— деди ўйнаётган отнинг жиловини ушлаб. У «сартарош» сўзини киноя аралаш айтди.

— Ҳимматларига қуллуқ, келиб туринг, текинга бошингизни оламан,— деди Аваз. Ясавулбоши бу сўзнинг тўғри маъносини — сочингизни оламан тарзда тушунди, у отини чоптириб «бадтар бўл» дегандай кетди. Аваз эса қўшбоғдан қайроқни олиб, устарасини қайраб, мижознинг сочинини ола бошлади.

Мана, Аваз тайинлаган ҳашар кунини етиб келди. Пишканик қишлоғидан Пирнафас ака билан Полвон белкетмонини, ўртоғи Солижон болта-пойтешасини, Собир темирчи асбобини, Қакак эса қозон-товоғини олиб келди. Бирпасда иш қизиб кетди. Полвон томни очиб, синган хариларни олар, Солижон пойтешаси билан янги харилар йўнар. Пирнафас ака лой қилиб, сомон қориштириб турар, Аваз эса унга ёрдамлашиб, сув ташир, Собир темирчи синган ошиқ-мошиқларни, қулфларни олиб ташлаб, ўрнига ўзи ясаган маҳкамроғини қўяр, Қакак эса сояроқ ерга ўчоқ қазиб, паловга уринарди. Ҳаммадан кўра оғир ишларни Полвон бажарарди. Уч киши кўтара олмаган харини бир ўзи томга олиб чиқиб, Авазни қойил қолдирди. «Отанга раҳмат, баракка топ, ука!» деди у. Ражаббой чой-нон ташиб турар эди.

Тушки овқат пайтида Қакак аския қилиб кулдириб, ҳаммага ором берарди.

— Менинг тўрам бангги эмасми,— деб кулмасдан ҳикоясини бошлади Қакак,— қора дорисиз бир кун туролмайди. Утган кунини кеч пайтида пул бериб, мени дорига юбортирди. Ибодулла тўрам тоқати тоқ, кўзлари тўрт бўлиб, мени тоза кутиб ўтирган экан, келишим

билан қалтираб қўлимдан ола қолди... У дорини ишлатими бас, турли-туман нағма чиқаради.

— Қани, юр, кал, оғамникига кетдим,— деб дағдаға қилади. «Оғаси» ясавулбошининг ўйнаши Дурди бика эди. Унинг уйи тўранинг ҳовлисига яқин. Ҳадеб қоровуллик қилиш жонимга теккан эди, тўхта, дедим, бир иш қилай, сира эсдан чиқмасин. Яқин йўлни қўйиб, айланма йўлдан бошладим. Олдимиздан кичик солма келган эди, мен ундан ўтиб, орқамга қарадим. Тўра ҳадеб орқасига тисарилиб, югуриб келиб, бутун кучи билан сакради, сўнгра менинг соямга салом берди ва «ўл бунча улли ёп экан, сиз ҳам эҳтиёт бўлинг» деди. Мен кулдим, аммо билинтирмадим. «Тўрам, ҳали гўч йигитсиз» деб айтсам, энди «ўн саккизга кирдим» дейди. Кўп ўтмай олдимиздан улли ёп келиб қолди. Тўрам: «Тўхта, ман олдин ўтаман, муниси кичик экан» деб писанд қилмай, гердайиб ўнг оёғини кўтариб ташлаган эди, «шалоп» этиб сувнинг ўртасига тушди. Усти боши жиққа ҳўл бўлган тўрани зўрға тортиб чиқардим, ипак чопонига, амиркон адикига қараб бўлмасди. «Тўрам, ана уни кўряпсизми?» деб узоқдаги кўланкани кўрсатдим. «Ҳа-ҳа, кўряпман, девга ўхшайди» деди. «Йўқ, у дев эмас, Шерназарбой. Бика уни кузатиб чиқди, биз томонга галаётир» дедим. Тўра қалтираб қолди. «Маткарим, Маткарим, тез бўл, юр, кетдик, шармандамиз чиқмасин. Ясавулбошининг феъли ёмон, ўлдириб қўяди» деб адикни киймасдан қочиб қолди. Йўлда қанча-қанча ҳангама бўлди, тоза кулдим. Кичик тошни кўрса, тоғ деб билди, ҳадеб унга осилиб, тирмашиб кучанади. Сояни дев деб билиб менинг орқамга яширинди. Зўрға уйга келиб етдик. Эрта-лаб мани чақириб: «Содиқ кишимсан. Шерназарбой бизни кўрмади, уни тоза аҳмоқ қилдик» дейди.

Какак ҳикоясини тамом қилгач, кулгидан кўз ёшларини артаётган Солижонга қараб:

-- Сизларга текин кулги бўлса-я, ҳали бундан зўроғи бор, кейин айтиб бераман. Бозор совурилди, қани, туринглар...— деб ҳаммани ишга солди.

Тез фурсатда Авазнинг сартарошхонаси тайёр бўлди. Кўча томонга катта ром қўйдириб, ёруғ қилди. Хивадаги сартарошхоналарнинг кўписи қоронғи, ифлос, чивин-пашшалар макони! Авазнинг сартарошхонаси тоза, ёруғ, баҳаво эди.

Хазораспдан келган Утар бува сартарошхонани кўриб:

— Жўраларингга раҳмат, қўллари гулдай экан,— деди. Сўнгра унинг елкасига қоқиб:— Уғлим, саройда шоир бўлиб маломатга қолиб, хондан калтак еб юргандан кўра, шу ерда тинч ишлаб юрсанг бўлмасмиди, қара, сартарошхонанг жаннатдай бўлибди, барака топ, ўғлим!

— Баъзилар саройдан кетсанг очдан ўласан, болачақангни боқолмайсан дейишарди, мана сиз берган ҳунардан кунимиз ўтаётир,— деди Аваз кулиб.

— Ҳа, ўғлим, ҳунар кишини хор қилмайди, йигит кишига етмиш хил ҳунар оз. Шоирлик қилишингга қарши эмасман, лекин кечалари ухламай тонг отқизиб, ғазал битишинг соғлигингга зиён. Бунинг устига...— Утар бува у ёқ-бу ёққа қараб, секин гапирди.— Эҳтиёт бўл, ясавулбошимиз Шерназарбой кўп ғаддор одам. Уғилларим ичида ақлли, доноси сенсан.

— Ота, хабарингиз борми, Пирнафас акамнинг ерини Матчон тўра тортиб олмоқчи бўлибди.

— Уҳ, ноинсоф! Пирнафас езнанг¹, опанг, жиянинг аҳволи не кечар экан,— деди хафа бўлиб Утар бува.

V БОБ

Матчон тўра кузда ҳосилни йиғиштириб олгач, қумгача чўзилган бўз ерларга таноб урдириб ўзига қўшиб олди. Энди қўшни деҳқонларнинг ерларини ўзига ўтказиб олиш ҳаракатига тушиб қолди. Ишни дастлаб Пирнафас акадан бошлади.

— Оқсоқол бува, энди менга Пирнафаснинг ери, ҳовлиси ўтиши керак,— деди, Матчон тўра.

— Бойликларингиз ошиб-тошсин, тўра, хизматларига тайёрмиз,— деди соқолларини силкитиб оқсоқол.

— Мана бу ширинкомаси,— деди пулни узатиб,— муҳлати узоғи билан ўн кун.

— Хотиржам бўлсанлар, тўрам, бу тарафини бизга қўйиб берасиз,— деди оқсоқол илжайиб туриб. Пулни

¹ Е з н а — почча.

икки қўллаб олиб таъзим қилиб, тўрадан юз ўгирмай орқасига юриб, яна тиз чўкиб ўтирди. Кейин қўлини дуога очди.

— Илоё тўрамизнинг бахти равнақ топсин, давлатлари ошиб-тошсин, сира дард кўрмасинлар, омин!

Орқароқда ўтирган қишлоқ имоми ҳам оқсоқолнинг ҳар сўзидан кейин «илоё» деган калимани такрорлаб, охирида баланд овоз билан «омин!» деди-да, тўрага қараганича қолди. Буни сезган тўра унга ҳам икки-уч танга берган эди, имом югуриб бориб ов ушлаган този итдай пулни олиб, тўранинг этагини ўпди. Яна секин тисланиб бориб ўз жойига ўтирди. Қарироқ бир деҳқон оқсоқолнинг олдига дастурхон ёзди ва чой олиб келди.

Тўра ҳовуз лабида қип-қизил гилам устида бахмал болишга суяниб, қўли билан Пирнафас ака ери томонни кўрсатиб:

— Бу ерни ҳам боғ қиламан,— деди.

— Муродларига етсинлар,— маъқуллади оқсоқол.

— Тезда пахса олдираман,— деди тўра, яна ўша томондан кўзини узмай.

— Ниятларига етсинлар,— деди кўк чой ичаётган имом.

— Яхшиликча бермади, энди гинг десин-чи, гўрсўхта Пирнафас,— деди тўра дағдаға билан.

— Овозини ўчирамиз унинг, тўрам,— деди оқсоқол патир нонни тез-тез кавшаб туриб.

Шу вақт тўранинг икки навқари Пирнафас акани тўранинг олдига олиб келишди. Пирнафас ака тўрадан ўттиз қадамча нарида тиз чўкиб турди.

— Кўрнамак, нега чақирганда галмадинг,— деди тўра ўшқириб.

— Оға, қумда эдим, ўтинга кетгандим,— деди Пирнафас ака астагина.

— Орқангдан одам юборишим керак эдими, нони қоқ!

— ...

— Гапир,— деди дўқ қилиб оқсоқол,— тош ютдингми, манглайи қора?

— Оғамизнинг хизматларига ҳозирман,— деди Пирнафас ака зўрға. Оқсоқол қўлидаги ёрлиқни кўрсатиб:

— Гапнинг маъноси шуки, бу кундан бошлаб еринг тўрага ўтади,— деди.

— Нима гуноҳ қилдик, оқсоқол бува,— деди йиглам-сираган овоз билан Пирнафас ака, бошини кўтармасдан.

— Гуноҳни суриштиради-я, манглайи қора! Сенинг еринг тўранинг ери ўртасига кириб қолган. Қарзингни тўламадинг, яхшиликча ерингни бермадинг, қарзинг бадалига ерингни берасан,— деди имом.

Пирнафас аканинг ранги оқариб кетди, аъзойи баданини титроқ босди, нима дейишини билмасдан кўзидан ёш оқиб соқолига тушди. Бирдан «оға», «тўра» сўзларини такрорлаб: «Бизни гадо қилманг, болаларим бор, раҳм қилинг» деб ҳўнграб юборди. Тиззаси билан юриб бориб, унинг оёғига бошини қўйди.

— Кўтар бошингни, аблаҳ,— деди оқсоқол,— яхшиликча кўнмадинг, энди ҳўкиздай бўкирасан.

Тўра бир ишора қилган эди, иккинчи бир деҳон чилим келтириб икки қўллаб узатди-да, таъзим қилиб турди. Тўра салмоқли қилиб гапирди:

— Мен сени гадо қилмоқчи эмасман.

— Жон оға, бола-чақаларингизнинг роҳатини кўринг, раҳм қилинг биз бечораларга,— деди кўз ёшларини тўкиб Пирнафас. Тўра оёқ учи билан Пирнафаснинг бошини туртиб:

— Ерингни қарзинг бадалига олишга ҳам ҳақ-ҳуқуқим бор. Лекин камбағаллигингни, бола-чақангни ўйлаб...

— Илоё дунё борича туринг, кичик тўраларим бахтиёр бўлсинлар, гадойингизга ҳиммат этинг, жон оғам,— деди Пирнафас, қўллари дир-дир қалтирар эди.

— Ҳали ҳам бола-чақангни ўйлаб, еру ҳовлингга юз тилла бераман. Отангинг мендан қирқ тилла қарзи бор эди, ўзинг ҳам ўн тилла олгансан, сув солиғингни ўзим тўлаганман, унга ҳам беш тилла, бу йилги ер солиғингни ҳам тўлаганман — олти тилла. Ҳаммаси бўлиб олтмиш бир тилла. Ҳа, айтгандай, қазувга кетганингда уч тилла олган эдинг, муҳлатидан икки йил ўтди, фойдаси билан олти тилла бўлди. Мана, қолган ўттиз уч тиллани ол,— деди.

— Тўрам, отамнинг қарз олганини билмайман, сўнгра бу ерларнинг баҳоси беш юз тилла. Сиз илгари уч юз тилла бермоқчи эдингиз,— деди Пирнафас ака.

— Тез ол, гадойвачча, шунга ҳам шукур қил. Тўра-

нинг жаҳли чиқади,— деди имом соқолини селкилла-тиб.

— Етимни сийласанг чориғи билан тўрга чиқар,— деган мақол ҳақ. Яна кўрнамаклик қилади-я, олмасанг ўзингга зиён, ҳозироқ калтак ҳам ейсан,— дея навкарлар томонига назар ташлади тўра, шу замониёқ унинг икки навқари келиб қамчисини шайлаб турди.

— Оға, биз учун кечирсинлар, ҳозир олади,— деди имом Пирнафаснинг томонини олган бўлиб. Тўра имо қилган эди, навкарлар қамчисини пастга туширди.

— Ол, аҳмоқ, яхшиликка ёмонликми?!— деди оқсоқол.— Бекорга калтак тагида ўлиб кетасан.

— Оға,— деди Пирнафас ака ялиниб,— ўзингиз ўйланг, қиш келаётир, бола-чақам билан нера бора-ман.

— Истасанг гўрга бор,— деди тўра шиддат билан.

— Уйлаш учун уч кун муҳлат беринг, жон оға,— деди Пирнафас ака, илтимос қилиб.

Тўра «ҳиммат» қилган бўлиб уч кун муҳлат берди.

Пирнафас ака йўлда келаркан, тўрани «ноинсоф, бераҳм» деб сўкди ва ғамгин ҳолда уйига кириб келди.

Жумагул эчкисини соғиб бўлгач, бир товоқча сутни бир чеккага қўйди-да, юзига сачраган сут томчиларини қўлининг орқаси билан артиб, қоши узра тушган рўмолини кўтарганида, унинг ойдай юзи яна очилиб кетди. Унинг юзи қуёшда қорайган, тўқ қизил аралаш, ўзи лўппигина деҳқон қизи эди. Унинг гўзаллигида сунъийлик йўқ, умрида ҳеч упа-сурма қўймаса ҳам чиройи ҳар қандай тўра қизларникидан ўтиб тушарди. Катта қора кўзлари жозибадор, шахло.

Матчон тўра Жумагулни ёш вақтида бир кўрган, «олос. Ушанда «бу қиз хушрўй чиқади» деб қўйган эди. Мана, орадан қанча йил ўтди, Жумагул балоғатга етди, уни энди кўрса ҳайрат бармоғини тишлар, тўртинчи хотини Бикажонбикадан ҳам кўнгли қолар ва беихтиёр:

— Камбағалнинг қизига худо бойлик эмас, ҳусн берган,— деб тикилиб қоларди,— наҳотки уни шу вақтгача кўрмадим-а?— деярдди.

Ун олтига қадам қўйган Жумагул Полвондан тўртбеш яшар кичик эди. Улар қўшни бўлганлари туфайли

ёш вақтданоқ бир-бирига таниш эдилар, бир-бирининг уйларига тез-тез бориб туришар эдилар. Полвоннинг укаси Бекжон туғилгач, уни Жумагул худди ўз укасидай кўтариб, ўйнатиб юрарди. Ойша холанинг Жумагулга бўлган меҳри ўз онаси Мастура холаникидан кам эмас эди. «Дастёр қизим, ширин қизим» деб эркаларди. Полвон Пирнафас аканикига борганда Мастура холанинг ишларини кўнгилдагидай бажарар, ўтин ёриб берар, ҳовлининг ўртасидаги тутга чиқиб тут қоқар, сўнг-ра дарахтга боғланган арғимчоққа Жумагулни ўтқазиб учирарди.

Айвонда Мастура хола билан сўзлашиб ўтирган Ойша хола Жумагулга қараб: «Қизим, улли бўлсанг, сени Полвонга олиб берамиз» деганда, у йиғлар, Полвон эса уялиб қочиб кетарди. Улар бир-бирларини ака-сингилдай ҳурмат қилишарди. Жумагул улғайиб ўн бирга кирганда онаси паранжи ўрнига яқтак олиб берди, у яқтакни бошига солиб, далада ишлаётган отаси Пирнафас акага овқат олиб бораркан, йўлда учраб қолган Полвон билан суҳбатлашиб, Ойша хола, Бекжонбойлар ҳақида сўрарди. Полвон эса унинг ҳамма саволларига муфассал жавоб бериб, ерга қараб ёнма-ён борарди, унинг назарида Жумагул ҳамма қишлоқ қизларидан яхши ва ақлли эди.

Кунлар кетидан кунлар, ойлар кетидан ойлар ўтиб, Жумагул камолга етгач, онаси: «Қизим, улғайиб қолдинг, энди кишиларга кўринма» деди. Шундан сўнг Жумагул билан Полвон кам учрашадиган бўлиб қолишди. Жуссаси тўлишиб, балоғатга етиб қолган Полвон Жумагулни кўпдан кўрмагани учун: «Соғлиғи қалай экан, қани энди бир кўрсам» деган хаёлни кўнглидан ўтказарди.

Нима ҳам бўлди-ю, бултур, ер чопаётган Полвонга Жумагул беҳосдан тўқнаш келиб қолди, кўзлар кўзларга қадалди-ю, дилга дил пайванд бўлди. «Ҳорманг» деганини ўзи ҳам билмай қолди. Ўша пайтдан бошлаб Жумагулда қандайдир бир ҳис уйғонди. Полвон эса, ҳар кун бир ишни баҳона қилиб ўша учрашган жойларига борар, лекин Жумагулни кўролмасди. Полвоннинг юрагида зўр олов ёнар, ўртанарди, қийналарди, ҳеч бўлмаса узоқдан соясини бир кўрсам деб орзу қиларди.

Жумагул ҳам Полвонни юракдан севар, унга қараб

толпинар, құшни бұла туриб, бир-бирларини кўришлари амри маҳол эди.

Жумагул бир коса сутни ичкари уйга киргизиб кўяркан: «Эчкимиз, бўлмаса ҳолимиз танг бўлар эди»,— деб кўйди.

Ҳақиқатан ҳам эчки улар учун катта бир тиргович эди. Ахир, икки ярим таноб ердан олинган ҳосил ер солиғи, сув солиғи, қозиқ солиғи, ўлпонларга кетиб, қишга оз-моз мошу жўхори жамғарилар эди. У ҳам баҳорга етар-етмас тамом бўлиб, яна Матчон тўрадан уруғлик қарз олинарди. Пирнафас аканинг белига мадор бўладиган ўғли йўқ, Жумагул ҳам ўғли, ҳам қизи эди. У буғдой ҳам ўради, ер ҳам чопади, кир ҳам ювади... Даҳлизга кирган Пирнафас ака қизини кўриб йиғлаб юборди:

— Манглаймиз қора экан, қизим!..

Қизини бағрига босиб пешонасидан ўпганда кўз ёшлари Жумагулнинг юз-кўзини ҳўллади.

— На гап, ота?— сўради секин Жумагул.

— Уйдан, ердан ажраладиган бўлдик, қизим. Тўрага ўтадиган бўлди,— деди-да, хўрсиниб-хўрсиниб, кўзларидан оқаётган ёшини енг учи билан артди. Отасининг йиғлаганини сира ҳам кўрмаган Жумагул унга кўшилишиб йиғлади, буни эшитган Жумагулнинг онаси Мастура хола айвонни супуришдан тўхтаб даҳлизга кирди, ҳайрон бўлиб:

— На бўлди, на бўлди?— деб сўради.

— Эй суриштирама, хотин. Ишимиз хароб бўлди. Тўра кафангадо қилмоқчи, ватандан жудо этмоқчи. Ерни, уйни зўрлик қилиб олмоқчи, уч кун муҳлат берди. Хондан ёрлиқ олган.

— Вой уйинг куйсин, тўра!— деб сочларини юлиб, дод солди Мастура хола.

— Кўзларинг оқиб тушсин.

— Жувонмарг бўл!

— Авлодинг билан қирилиб кет!— деган қарғишлар кўкни босди.

Пирнафас аканинг оғир аҳволга тушганига ачиниб, Иброҳим ота билан Полвонбой унинг уйига келдилар, тўрага бўлган юрак ғазабларини айтдилар. Илгарилари тўрадан кўрқиб юрадиган Иброҳим ота ҳам:

— Тўрада инсоф йўқ,— деди. Полвон эса:

— Тўра ҳайвондан бадтар,— деди.

Полвоннинг келиши Жумагул учун зўр тасалли бўлди. «Бошга шундай оғир кулфат тушганда яхши кўрган кишинг келиб ҳол-аҳвол сўраса, сен билан бирга қай-ғуришса, дардингга шерик бўлса, бундан ҳам ортиқ меҳрибончилик бўларми?»

— Тезда қозига ариза ёзиб бермоқ керак, Аваз оғамдан ёрдам сўрайлик,— деди Полвон.

— Аваз оғанг яхшилаб ариза ёзиб берару, лекин Матчон тўра хоннинг қариндоши...— деди Иброҳим ота.

— «Яхши ният ёрти мол» деганлар, майли, ариза ёзиб қозига, ундан юқорисига борамиз,— деди Пирнафас ака.

Полвон ҳам у билан бирга бормоқчи бўлди. Жумагулнинг назарида Полвон ҳамма қийинчиликларни енгувчи баҳодирдай гавдаланди. Полвон йўлда кетар экан, ҳозироқ бориб тўранинг бошига чўқмор билан солгиси, бўғиб ўлдиргиси келиб кетди, лекин унинг кечалари билан тинмай изғиб чиқадиган қуролли навкарларини ўйлаб, «ҳимм» деб ижирганиб қўя қолди, тўранинг ҳовлисига етганда:

— Бундан ортиқ зулм бўладими, ота?!— деди.

— Бу-ку ҳали ҳолваси, болам. Бундан ёмонларидан сақласин,— деди чол.

— Тўрани дейман...— қўли билан бўйин бўғган ҳаракатни қилиб кўрсатди Полвон. Чол қўрқиб кетиб, тез-тез гапирди:

— Ҳай-ҳай, болам, бундай хаёлни бошингга келтирма. Бизнигина эмас, ҳаммани хароб қиласан. Бутун эл-юртни тириклай кўмадилар-а! У хоннинг қариндоши! Хонга қарши қўл кўтарасанми, болам?

Эртаси Полвон бир ишни баҳона қилиб тўрадан жавоб олди-да, Пирнафас ака билан шаҳарга — Аваз олдига тушиб кетди.

VI БОБ

— **А** вазхон, бу қандай зўравонлик! Ахир, тўра деган камбағални эзаверадими? Бекордан-бекорга ер-мулки тортиб олаверадими? Бунга қандай чидаб бўлади,— деди Пирнафас ака Авазнинг айвонига кириши билан. Хонтахта ёнида ўтирган Аваз, дарров ўрнидан туриб саломлашаркан, Пирнафас ака билан Полвонга

Ўрин кўрсатиб: «Ўтиринглар» деди. Полвон хуржунни қўйиб:

— Аваз оға, ёрдам беринг, тўра Пирнафас акани хонавайрон қилаётир, у каззоб уч кун муҳлат берибди,— деди Пирнафас аканинг гапини тўлдириб.

— Жоним билан ёрдам бераман,— деди Аваз ҳамма нарсани йиғиштириб қўйиб. Пирнафас ака тилидан қозига яхшилаб ариза ёзиб берди.

Пирнафас ака билан Полвон қўлига бахт киргандай, аризани ушлаб қозихонага чопдилар. Қозихона эшиги олдида одамлар кўп эди. Мадаминхон мадрасасидаги бу қозихонада қозикалон Муҳаммад Салим Охунд қозилик қиларди. Бу ерга фақат Хиванинг ўзидангина эмас, бошқа шаҳар-қишлоқлардан ҳам даъвогарлар, гувоҳлар келган эдилар. Пирнафас акага кечгача навбат келмади, қозихона эшиги олдида сарғайиб ўтиришди, сўнгра, «эртага келамиз» деб қишлоққа қайтишди.

Пирнафас ака кечаси билан ухлай олмай чиқди. Тонг пайтида Полвон билан қозихона эшигида юзлари сомон бўлиб кутиб ўтиришди.

Қозихона эшиги олдида ўтирганларнинг ўзига яраша дарди бор. Бири бекдан нолиса, бири судхўрдан, бири қозихат (қарзни тасдиқловчи ҳужжат) учун келса, бири Шерназарбойнинг танобчилари устидан шикоят қилмоқчи, улар ҳам эртадан-кечгача ўтиргани-ўтирган. Баъзи бир тўни янгилар қозихонага тўппа-тўғри кириб кетади, баъзан ичкаридан бир мирза чиқиб, ўзи билган одамларни чақиради, «еган оғиз уялар» дегандай, уларни навбатсиз киргизарди. Мирза бир неча вақтдан кейин Пирнафас ака ёнига келиб: «Амаки, нима иш билан келдингиз?» деб сўраганида, Пирнафас ака аризани кўрсатди. Мирза уни ўқиб, бурнини икки марта жийрди. Бундан икки маъно англаш мумкин эди: бири, бекор қилибсиз, аризани ўзим ёзардим, чой-чақасини берсангиз бас гагани бўлса, иккинчиси, Матчон тўра устидан шикоят қилиб баланд дорга осилибсиз, бундан ҳеч нарса чиқмайди дегани эди. Мирза аризани қайтариб берди-да, ҳеч нима демай ичкарига кириб кетди. Пирнафас ака билан Полвон бир-бирларига қараб қўйдилар.

— Пирнафас ака, унинг тамаси бошқача-ю,— деди Полвон.

— Уғлим, билиб турибман, биз пулни қаердан ола-
миз,— деди Пирнафас ака ерни чизиб ўтириб.

Полвоннинг орттириб қўйган уч-тўрт тангаси бор эди, уни шу топда мирзага бермоқчи бўлди, лекин қозига ҳам бериш кераклигини билиб, индамади. Яна кеч бўлиб қолди, қозихона ичидан катта-катта мирзалар чиқди, сўнгра қозикалон ҳам қозондай салласини тебратиб, ҳассасини дўқ-дўқ қилиб, салом берганларга «ваалайкум ассалом» деб ўтиб кетди, қозихона эшиги ёпилар экан, ҳалиги мирза:

— Эртага жума, индинга келинглар,— деди.

Пирнафас акаларнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, «муҳлати ўтса нима қиламиз?» деб ҳайрон бўлиб қолишди. Қалъадан чиқар экан, Полвон киссасидан бор пулини чиқариб:

— Дардингизга даво бўлгай,— деб Пирнафас акага узатди.

— Йўқ, йўқ, ўғлим, керакмас.

— Барини ўз кўзингиз билан кўрдингиз, «Қозига оорсанг белбоғингга юз-элликни тугиб бор» деган матални ҳам эшитдингиз, олинг ота, керак бўлади, кам бўлса ҳам кўп ўрнида кўринг. Пирнафас ака «раҳмат, ўғлим, муродингга ет» деб дуо қилди.

Қозикалон Муҳаммад Салим Охунд Пирнафас аканинг даъвосини сўраркан, унинг қўли бўш келганини кўриб, терс муомала қила бошлади. Пирнафас ака буни тез пайқади, киссасидаги пулни секингина унинг олди-га қўйиб, «қолганига қарздормиз» деди, қозикалон андиша ҳам қилиб ўтирмасдан, пулни апил-тапил олди-да:

— Болам, шундай дегин, Матчон тўра ерингни ноҳақ тортиб олмоқчи, дегин,— деб яна аризани кўздан кечирди,— бу мусулмончиликдан эмас, бу шариятга хилоф. Пирнафас ака севиниб кетди, тиз чўкиб, қўл қовуштириб ўтираркан, бутун вужуди билан:

— Шундай, тақсир, шундай,— деди.

— Тўрани чақиртамиз, сиз энди кетаверинг, ажримини маълум қиламиз,— деди қозикалон бурни устига тушган кўзойнаги оша қараб,— ҳа, бемалол кетаверинг, шариятга мувофиқ ҳукм чиқарамиз.

Пирнафас ака хурсанд бўлиб чиқиб кетди. Қозикалон бу ариза ўзи билан анча наф келтиришини, тўра ҳам юз-пузни беришини билди.

Матчон тўра қўйган уч кун муҳлат ўтгач, унинг навқари Мадрайим қора Пирнафас ака олдида ҳозир бўл-

ди, «тўра чақираётир» деб уни олдига солиб олиб кетди.

— Хўш, ўзинг сўраган муҳлат ҳам ўтди. Уйлаб кўргандирсан, қани, қоғозга қўл қўй,— деди тўра секин, Пирнафас ака нима дейишини билмай, қўрқа-писа:

— Тўрам, мен қозига борган эдим...

— Ҳали, шундайми, бирдан оғзини катта очиб, кўзларини чақнатиб, қаттиқ-қаттиқ бақира кетди тўра,— мен сени мўмин-қобил деб билсам, содда муғомбир экансан, сен ҳали отагўри қозихона қилиб юрибман, дегин?

— Ахир, тўрам...

— Оғзингни юм, манглайи қора. Энди сени расво қиламан, қаматаман, бошқаларга ҳам ўрнак бўлсин,— деди, қозига дарҳол хат ёзиб ва уч-тўрт тиллани Мадрайим қорага бериб.

— Мана шу хат билан бу аблаҳни қозига олиб бор.

— Ажаб, оға,— деди-да у, Пирнафас акани олдига солиб олиб кетди. Мадрайим қора отда, Пирнафас ака оёқ яланг пиёда бормоқда, йўл-йўлакай Пирнафас акани сўкиб кетмоқда.

Қозихонага етганда Мадрайим қора отдан тушиб, отни қозикқа боғлаб ичкарига кириб кетди.

Тўрда ўтирган қозикалонга хатни берди.

— Тўрам сизга салом билан мана буни ҳам...— деб киссасидан тўра берган тиллаларни чиқарди, қозининг кўзи ялтираб кетди, тиллаларни оларкан, дуога қўл очди:

— Тўрамнинг бойликлари ошиб-тошгай, бахт устига бахт келгай, омин!— деб, Мадрайим қора ҳам қўлини юзига суртди.

Қозикалон тўрт букланган хатни очиб ўқиётганда Мадрайим қора:

— Пирнафас деган ёвонли рўдапо олдингизга келибди, тўрам хафа бўлдилар,— деди.

— Ҳа-ҳа, келган эди, уришиб бердим, динсиз-диёнатсиз, дедим, бировнинг қарзини тўламабсан, гуноҳинг зўр, йўқол, деб ҳайдаб юбордим.

— Ажаб қилибсиз.

Қозикалон ташқарида турган Пирнафас акани чақиртирди. Пирнафас ака қўл қовуштириб, ерга қараб турди.

— Хўш, нега тўранинг қарзини тўламадинг, ноинсоф, тўрага нега бўҳтон қиласан?— деб дўқ уриб кетди қозикалон, унинг тили нега бу қадар аччиқ бўлганини Пирнафас ака пайқаб қолди, «сотиб олибди» деди ичида.

— Муттаҳам, гапир!— ўшқирди қозикалон.

— Арзимаган қарз учун еримдан, молимдан, мулкимдан ажралайми, бу инсофданми?— куйиб-пишиб гапирди Пирнафас ака.

— Отангнинг қирқ тилла қарзи-чи?

— Қандай қарз, тилхати қани?— уст-устига савол берди Пирнафас ака.

Қозикалон тилхатнинг бор-йўқлигини, отасининг қанча қарз олганини сўрамади, аксинча, Парнафасни мунофиқ деб сўкиб кетди. Охирида ариза берганнинг зарарига, тўранинг фойдасига ҳукм чиқарди. Бу ҳукмга биноан Пирнафас ака баҳорга чиқар-чиқмас ер-мулкини тўрага қарзи ҳисобига ўтказиши, башарти, деҳқон бўлиб қолса, иморати вақтинча ўзида қолиши керак эди.

Бу ҳукмни эшитган Аваз:

— Қозикалон ҳам тўрадан қўрқади, энди нима қиласиз?— деб сўраб қолди.

Пирнафас аканинг боши гаранг, нима қилишини билмасди. Ер чизиб ўтирган Полвон:

— Бу қандай замон! Куппа-кундузи ўғирлик-ку! Адолат борми?!— деди.

— Ҳали кўп нарсаларни кўрасан, адолат бор-йўқлигини кейин биласан,— деди Аваз, сўнгра Пирнафас акага қараб:— Ариза ёзайми?— деди.

— Авазхон, энди бўладиргани бўлди, девонбегига бир ариза ёзиб беринг, ундан иш чиқмаса, ясавулбошига бораман, бош вазир инсофли дейишади, унга ҳам бориб додимни айтаман,— деди Пирнафас ака, кескин гапириб.

Аваз поччасининг илтимосини бажарди, айтган кишига ариза ёзиб бераверди, энди Пирнафас аканинг йўли Пишканик—Хива бўлиб қолди. Куз ўтди, киш келди. Лойда, қорда, совуқда, шаҳарга пиёда қатнайверди. Айниқса Хоразмнинг қаҳратон қишида шаҳарга тушиб, Нурловой олдида очиқ жойда соатлаб ўтириш жуда-жуда оғир эди. Девонбегидан иш чиқмагач ясавулбошига, сўнгра бош вазирга ариза устига ариза бер-

ди. Девонбеги, ясавулбошилар олдига кириш ўлимдан қийин: дарвозабон, пашшоб, навкар, саркарда... Ҳар қайсиси қўлингга қарайди, қўлинг бўш бўлса, назар-писанд қилмайди. Ҳаммаси Пирнафаснинг номини эшитиб титраб кетади, арз-додини тингламайди. Бери, «Қаллангни оғритиб нима қиласан, жўна» деса, иккинчиси, «Овора бўлиб юрма, ҳеч иш чиқмайди», дейди, учинчиси эса: «Тўрага осилибсан, бошинг кетади...» дейди.

Хуллас иши битмади.

Пирнафас ака шаҳарга роса уч ой қатнади, ҳеч нарса чиқара олмагач, энди хонга борсаммикан, деб ўйла-ниб қолди. «Хон арз-додимни эшитар, ахир».

— Авазхон, энди хонга ҳам бир ариза ёзиб бер,— деди, тоқати тоқ бўлган Пирнафас ака. Аваз бутун воқеаларни ёзиб, кўнгилдагидай ариза битди. «Буни ҳар қандай бағри тош ўқиса ҳам эриб кетади, менга раҳми келади», деди Пирнафас ака ўз номидан ёзилган аризани тинглаб бўлгач.

Мана, Пирнафас аканинг ўйлаб юргани рўёбга чиқ-қандай бўлди. У хон олдига арзга кирди. Хон тўғрида, тахтда ўтирар, унинг икки томонида катта мансабдор, амалдор, аъёнлар, сипоҳилар, уламолар ўтири-шибди. Шу топда Пирнафас аканинг кўзлари хонга-гина тикилиб қолган, хоннинг ҳам назари Пирнафас акада.

— Фуқаронинг отахони, Хоразмнинг баҳодирхони, сизга арзим бор,— деди Пирнафас ака баланд овоз билан.

«Айт» дегандай бошини чайқади хон.

«Қайси бирини айтсам экан, қайси биридан бошла-сам экан, ҳаммаси дард-алам...»— деб бир лаҳза ўйла-ниб қолгач, тилга кирди.

— Хон ҳазратлари, мен ўқимаган ёвонлик бир оми одамман. Умримда қозихона, девонхона, ясавулхона-ларга борган эмасман, қозикалон, девонбеги, ясавул-бошиларни ҳам кўрмаганман, мана уч ойдан бери ҳамма-сини кўрдим, билдим, мен бормаган ер қолмади. Барча улўғларга ялиндим-ёлвордим, йиғладим-сиқтадим. Мана энди охирида сизнинг паноҳингизга келдим. Муддати ўтаётир, қиш чиқиб, баҳор келаётир, бир парча ерим-дан, отадан қолган қушнинг инидай уйимдан ажрал-моғим керак.— Гап нима устида бораётганини, шикоят

ким устидан эканини билолмай хон жим ўтириб тингларди. Пирнафас ака яна ёниб-куйиб сўзлаб кетди:— Қиблагоҳ уйимдан, еримдан ажралсам қайси гўрга бораман, деҳқоннинг тирикчилиги ер билан-ку. Ердан ажралсанг тирик ўлганинг бўлади. Мен ҳеч кимнинг ҳақиға хиёнат қилмадим. Тўғри, ҳар бир деҳқон қарз олгани сингари, мен ҳам қарз олдим, тўладим, озгина қолди, буни ҳам тўлайман, ахир, арзимаган қарз учун хонавайрон бўлайми, бекордан-бекорга ўлиб кетаверайми?

Хон ортиқ чидолмади, «ўзи нима гап» дегандай ясавулбошига қаради. Шу вақт Матчон тўра ўрнидан туриб, қуллик қилди. Сипоҳилар қаторида ўтирган тўрани кўрмаган Пирнафас аканинг кўзлари ялт этиб кетди. «Ҳа, ноинсоф, келибсан-ку, қараб тур, хон адабингни беради». Лекин хон унинг сўзини эшитмас, қозикалон унга нималарнидир пичирлади, ясавулбоши қозикалоннинг сўзини тасдиқлади. Шикоят Матчон тўра устидан эканини билиб, хон «тўхта» дегандай ишора қилди. Пирнафас ака буни тушундими ёки йўқми, яша:

— Улуғлардан адолат топмадим, энди сиз хонимиздан адолат истайман, уйимга, еримга тегмасинлар,— деди Пирнафас ака маҳзум оҳангда.

— Бас қил!— деди хон. Бу Пирнафас акага: «Барини тушундим, ерингга, уйингга тегмайдилар» дегандай туюлди, лекин хон жаҳл аралаш:

— Адолат истар экансан, нега отангнинг қарзини тўламайсан?— деб қолди.

— Хон ҳазратлари, ўлимдан хабарим бор, лекин отамнинг қарзидан хабарим йўқ. Тўрамиз отамнинг тилхатини кўрсатмади,— деди Пирнафас ака лаблари титраб. Шу онда Матчон тўра қўлтиқ киссасидан бир қоғозни олиб:

— Жаноби олий, мана ҳужжати,— деб икки қўллаб хонга узатди. Хон уни кўздан кечиргач:

— Ҳурматли тўрамиз ёлғон сўзламайди, мана ҳужжати бор экан, ёвоннинг обрўли одамлари — оқсоқол билан имом қўл қўйиб гувоҳлик берган,— деди қовоғидан заҳар томизиб туриб.

— Хон ҳазратлари, бу ёлғон ҳужжат. Қозихонага борганда йўқ эди.

Матчон тўра қозикалонга «сиз айтинг» дегандай

имо қилди. Қозикалон Муҳаммад Салим Охунд ўрнидан туриб салмоқлаб:

— Ҳазрати олий, бу диёнатсиз, ҳаммани ёлғончига чиқараётир, менинг бу ҳужжатдан хабарим бор, муҳр ҳам босганман, шариатга шак келтирган бу аблаҳни зиндонга солмоқ зарур,— деди катта салласини силки-тиб. Хон кўп ўйламай-нетмай, қисқа амр қилди:

— Зиндонга солинг бун!

Иккита навкар келиб Пирнафас аканинг қўлини боғлади, шу чоғ унинг оёқлари бўшашди, юзи оқарди, лаблари титради. Матчон тўра эса «ҳолинг қалай?» дегандай унга қараб қўйди, сўнгра хонга томон таъзим қилиб:

— Сиз одил ҳазрати олийдан сўрайман, бу бадбахтни зиндонга солмасинлар, бу телбанинг ақли ҳуши жойида эмас, ўзим унинг адабини бердираман, бошқаларга ҳам ибрат бўлсин,— деди.

Хон тўранинг илтимосини қондирди. «Озод қилинг» дегандай имо қилди. Навкарлар унинг қўлини бўшатдилар.

Шудай қилиб, жабрдийда Пирнафас ака эмас, зўравон Матчон тўра ютиб чиқди. «Ерни бермайман, хонга арзга бораман» деган деҳқонлар ҳам бу ҳодисаларни эшитиб мумдай юмшаб қолдилар. Тўра уларни бир ерга йиғиб, оқсоқол билан имомни ҳам чақиртириб келди.

— Қани, имом, васиқани ўқинг,— деди оқсоқол. Имом илгаридан ёзилиб қўйилган васиқани қироат билан ўқиди.

«Ушбунни кўрсатувчи Пишканик фуқароси манким Пирнафас Шариф бобо ўғли ҳижрининг 1329-сони, навруз ойининг 16 ланчи¹ кунинда менга отамдан қолмиш Матчон тўра ерига муштарак икки ярим таноб еру, эни ўн беш газ, бўйи йигирма газлик ҳовлимни ўз эрки ихтиёрим ила юқорида зикр қилинган Матчонбой тўрага юз тиллага сотдим ва пулини нақд олдим.

Қўл қўйишни билмаганим учун бармоғимни босдим, деб: Пирнафас Шариф бобо ўғли».

Имом ҳужжатни ўқир экан, унинг ҳар бир сўзи Пирнафас аканинг юрагини тирнар эди. Шу топда у тирик эмас, ўликдай қотиб қолган эди.

¹ 1911 йил 25 март.

— Бармоғингни бос!

— Тез бўл!

Пирнафаснинг қўллари титрар, кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. Имом унинг бош бармоғини ушлаб, туфтуфлаб, сиёҳ суриб, қоғоз остига бармоғини бостириб олди. Пирнафас ака «энди тамом бўлдим, ўлдим» дегандай ўнг қўли билан пешонасига қаттиқ урди-да, бош чайқаб, оғир касалдан турган одамдай зўрға-зўрға юриб чиқиб кетди, юрагида эса қандайдир кучли ғазаб тўлқини мавж урди, тишларини қайраб: «ноинсофлар» дерди.

— Кўчиб кетиш муҳлати ўн кун,— деб бақириб қолди оқсоқол унинг кетидаж.

«Олди-сотди» можароси кечгача давом этди, қанча одам йиғлади-сиқтади, калтак еганлар ҳам бўлди. Тўра хурсанд бўлиб, қилган хизматлари эвазига оқсоқол билан имомга сарпо кийгизиб, ёғли палов билан сийлади. Чарчагани учун ўша кун кечаси шаҳар ҳовлисига — Бикажонбика олдига кетмасдан, катта хотини олдида қолди. Пошшажонбика уни олтин косада май билан қарши олди, тўра тезда ширин уйқуга кетди.

Пирнафас аканинг уйи мотамда қолди. Фақат Пирнафас аканинг уйигина эмас, бутун бир қишлоқ, гўзал Пишканик қишлоғи қайғу-алам, ғам-кулфат ичида қолди. Гўё ер ёрилди-ю ичидан ёлқинлари кўкка етадиган лавалар отилиб чиқиб, дарахтларни, кишиларни ёндиргандек бўлди. Ахир, қанчадан-қанча бечора деҳқонлар уйини, бир парча ерини, зўрғагина орттирган бисотини ташлаб узоқларга, дашту чўлларга, қумларга чиқиб кетиши, у ерларда оч-ялангоч юриши керак, ё шаҳарларда дарбадар, гадо бўлиб тиланчилик қилиши, ёки Матчон тўрага умрбод қул бўлиб, унинг зулмига чидаши керак. Ахир, киндик қони тўкилган уйдан, ватандан ажралиш ўлимдан ёмон-ку!

Ерлари, уйлари Матчон тўрага ўтган деҳқонларнинг ҳол-аҳволини, дард-аламларини тасвирлашга қалам ожизлик қилади.

«Олди-сотди» воқеасидан кейин қўшнилар бир-бирларининг уйларига киришиб дардларини ёриб, бошларига тушган аламни ҳамдамлашдилар. Ўша кунларда Пишканик қишлоғида халқнинг Матчон тўрага, Исфандиёрхонга бўлган ғазаби, нафрат олови кўкка етарди.

Ҳаммадан кўп алам чеккан Полвон, илгари Матчон тўрани ҳайвон деб юрган бўлса, энди:

— Тўра ҳам, хон ҳам — ҳаммаси бир ит, — деди ичкарида йиғлаб ўтирган Жумагулга эшитиларли қилиб.

— Жўра, энди нима қиласан? — деди ер чизиб ўтирган Иброҳим ота.

— Бошимни олиб кетаман, балиқчилик қиламан, — деди Пирнафас ака.

— Тўра менга деҳон бўл деса-чи? — деб сўради Иброҳим ота.

— Юзини итлар кўрсин! Ҳой, Мастура, Жумагул, чой олиб чиқ, — деди уйда йиғлашиб ўтирган она-болага қичқириб Пирнафас ака.

— Шу вақт чой ўтадим, жўра! Гетдик, бахтинг гетмасин! — деб ўрнидан турди Иброҳим ота. У билан бирга Полвон ҳам ўрнидан турди, у гўё оғир дардга мубтало бўлгандай эди.

VII БОБ

Исфандиёрхон қўл остидаги ўлка — «Хива хонлиги» чегараси Шимолдан, Амударёнинг чап қирғоқларидан то Орол денгизигача (туркманлар яшайдиган ерлар: Тошовуз, Илолли, Кўҳна Урганч шаҳарларни ҳамда қорақалпоқларнинг Амударёнинг чап тарафидаги Қўнғирот, Хўжайли шаҳарлари кирар), Жанубдан Қорақум саҳроси, Шарқдан Дарғонотага ва Ғарб томони қумларга туташган эди.

Бош вазир Исломхўжа Хива хонлиги харитасига қараркан, қуюқ, қора соқолини ушлаганича ўйлашиб қолди: «Катта ўлка, қадим тарихга бой ўлка, лекин на бир тош йўл ва на темир йўл бор, нега фабрикалар йўқ, нега заводлар йўқ, нега банкалар йўқ, нега, нега?..» — Бу саволларни ўз-ўзига бераркан, юраги эзилиб кетарди.

Исломхўжа узун бўйли, оқ юзли, пешонаси кенг ва очиқ, серқош, кўзлари катта ва мулойим, киприклари узун, қулоғи ўзига яраша тушган босиқ қулоқ, бурни тўғри ва нозик, қора соқоли узун ва қуюқ, ўзи доно ва ўқимишли бир киши эди. Бошида ҳамма вақт тағалак,

силкма чўгурма, устида гоҳ партовус яктак-чопон, гоҳ зар чакмон, белида мадали белбоғ, унга кумуш дастали ханжар қистирилган, ўнг қўлининг жимжилоғида қизил қошли олтин узук, оёғида амиркон калиш-маҳси. Бу киши Россиянинг кўп шаҳарларида, Европанинг кўп мамлакатларида бўлган, кўпни кўрган, форс, араб тилларини худди ўз она тилидай билган ўз даврининг пешқадам одами эди.

Исломуҳжанинг отаси Иброҳимхўжа Муҳаммад Раҳимхон II нинг саройида бош вазир бўлиб ишлаган катта ер эгаларидан эди. Исломуҳжанинг ўзи ҳам хоннинг вазири эди. Унинг ақл-идрокига қойил қолган Муҳаммад Раҳимхон: «Исломуҳжа отасининг ўрнини босади, бош вазир бўлади» дерди. У Исломуҳжанинг қизи Одилбикани ўғли Исфандиёр тўрага катта умидлар билан элга катта тўй қилиб олиб берди. Бу билан хўжалар авлодини саройга яна яқинлаштиришни кўзлади. Россия билан бўладиган барча муносабатларини вазир Исломуҳжанинг гарданига юклади. Исломуҳжа ўз уйида рус мактаби очиб болаларини, укаларини ўқитди. Ўзи ҳам махсус рус муаллими қўлида русча ўрганди. Москва, Петербургга иш билан бораркан, ўзи билан таржимонлар олиб бормас, оқпошшонинг министрлари билан бемалол сўзлашарди. Мана энди у бош вазир, шу топда рус тилидаги Хива харитасига қараркан, ўйланиб кетди: «Юртимизда ҳамма нарса бор: пахта, ипак, кўн, беда... Лекин шуларни Россияга олиб бориб сотишга темир йўл йўқ! Темир йўл бўлса савдомиз ривож топарди, бойларимиз завод-фабрикалар қурарди, Хоразм тараққий этарди...»

Исломуҳжа Исфандиёрхон номидан оқпошшога мактуб ёзиб, уни қайта-қайта ўқиб тузатди. «Хон бу хатга албатта, қўл қўяр, йўқ демас, фойдаси бор-ку. Мен унинг ўнг қўли — бош вазириман, қолаверса, қайната...» Лекин кейинги сўз Исломуҳжани ўйлантириб қўйди: «... Саккиз ой илгари куёви Исфандиёр тўрани хон қилиб кўтариш учун қилинган ҳаракат, оқпошшодан рухсат олий келгани, Исфандиёрнинг тахтга чиқиши. Одилбикага унинг берган ваъдаси. Кўп ўтмай бу ваъдаларнинг оёқ ости қилиниши, ҳарамхонанинг очилиши... бу билан севган қизи Одилбиканинггина эмас, ўзининг ҳам ҳақорат қилиниши... Шерназарбойнинг фисқи-фасоди...»

Исломхўжа ғазаб аралаш ўрнидан туриб Шерназарбойни койиб кетди. «Отангга лаънат, ноинсоф, далла...»

Исломхўжа руҳан эзилиб, Исфандиёрхоннинг олди-га кирди. Хон Шерназарбой билан суҳбатлашмоқда, кулиб-кулиб гапирарди:

— Лочинимга балли, қайта таноб урдириб, ғазнамни тўлдирди, офарин, офарин!

Шерназарбой чиқиб кетмоқчи эди, хон унга «ўтиринг» дегандай ишора қилди. Хон билан холи гаплашмоқчи бўлган Исломхўжа ноилож Петербургга ёзилган хатни узатди.

— Ҳазрати олий, Хоразмга темир йўл солдириш ҳақида оқпошшодан ёрдам сўраб ёзилган мактуб,— деди. Хон хатни олгач, Шерназарбойга ер остидан кулиб назар ташлади, у ҳам кулиб қўйди. Буни Исломхўжа дарҳол пайқади, лекин билинтирмасликка олиб:

— Бу тадбир ясавулбошимизга ҳам мақбул бўлди шекилли, шундай эмасми, жаноби Шерназарбой?— дея унга қаради.

— Биз ғазнани тўлдирадиган кишилармиз, совурадиргани олий ҳазрат билан сиз бўласиз, нима ҳам дердик,— пичинг аралаш кулиб қўйди Шерназарбой. Хон ҳам унга қўшилишиб кулди-ю, сўнгра жиддий тус олиб.

— Почтахона билан телеграфга хазинамдан пул сарф этилди, энди бунисига ҳеч...— деди-ю, хатга қўл қўймади. Бу бош вазир учун катта зарба бўлди. Шерназарбой эса ҳамон кулиб-кулиб гапирар, ҳазилга олар, шу билан Исломхўжанинг ғазабини бадтар кўзгар, ўлганнинг устига тепгандай қиларди. Гап Исломхўжа атрофига тўпланган пахта заводлари қураётганларга қарз бериш тўғрисида кетганда, Шерназарбой кулмай, жиддий қаршилиқ қилди.

— Олий ҳазратлари, улар динсиз, кофирлар, бири газет ўқиса, бири жаид мактаби очди. Уларга қарз бериш гуноҳдир. Айниқса Полёзхожи...

— Полёзхожи доно киши, жаноб Шерназарбой,— деди унинг сўзини дарҳол бўлиб Исломхўжа.

— Биз баҳодир хонимизнинг кўз-қулоғимиз, тақсир...

— Кўз-қулоқман деб ҳар нарсани гапириш ярамайди,— деб Исломхўжа жаҳл аралаш чиқиб кетди. Бу хонга қаттиқ тегди.

Бу суҳбатдан Исломхўжанинг таъби хира бўлди. «Шерназарбойнинг феъли атвори ёмон, пайига тушгани қўймайди, мана энди Полёзхोजига ҳам осилибди, турли йўллар билан хонга уни ёмонлаб кўрсатади, менга ҳам гап тегизади бу кўрнамак» деб ўйлаб-ўйлаб боши оғриди, ишга ҳам қўли бормади. Девонхонага кириб девонбегига нималарнидир буюрди, сўнгра у билан хайрлашиб ташқари чиқди. Шунда кўзи ҳарамхонадан чиқаётган адас паранжили хотинга тушди. У хотин ясавулхона томон ўтиб кетди. Исломхўжа уни таниди. Бу хотин Хатира маҳрам бўлиб, Шерназарбойнинг одами эди. «Хонга яна бирини топиб келди, зангар» деди-да, тўғридаги ёпиқ баланд дарвоза томон қаради, унинг ичидаги ҳовлида хон хотинлари турар, қизи Одилбика ҳам шу ерда эди. «Нега қиз бўлиб туғилдинг, бағринг қондир, болам» деди ичида. Шу замон кўзларида ёш айланди.

Шундан сўнг Исломхўжа тўрт от қўшилган ойнали фойтунда Тозабоққа жўнаб кетди. Унинг фойтунига қўшилган семиз-семиз отлар кўчаларни чангитиб қушдай учиб борар, Исломхўжанинг хаёли Шерназарбойда эди. «Нима учун хон Шерназарбойни яхши кўради, нега хазинани унга ишониб қўйган. Бир вақтлар маданиятининг донғи дунёга кетган Хоразм ҳозир қолоқ ўлка бўлиб қолди. Нега Шерназарбойлар илм-маърифатга интилганларга қарши? Ҳаммасини хонга тушунтириш керакмикан-а? Айтганингда нима фойда, қозикалонлар унинг тарафини олади, меҳтар, қушбеги унинг қариндошлари, Шерназарлар авлоди хоннинг таянчи-ку, ахир...»

Исломхўжа ойнадан қараб борар, фойтун чорсудан Рофаник томонга буриларкан, кўча тор бўлганидан секин юрди. Амин Чорсусида қаторлашиб турган гадоёлар вазири акбарга қўл чўздилар, паришон Исломхўжа уларга назр-ниёз ҳам қилмади. Фойтун Тозабоғ дарвозасига қараб, яна тез-тез паст-баланд, ўнқир-чўнқир йўллардан ўтиб борарди. Уткинчилар уни кўриб тақа-тақ тўхтаб, йўл бериб, икки букилиб таъзим қилардилар.

Мана у қалъа дарвозасидан чиқиб, Тозабоққа ҳам етиб келди. Вазир акбарни у ерда Раҳимберган маҳрам кутиб олди.

— Муҳандислар келдими?— сўради фойтундан туша туриб Исломхўжа.

— Галди, тақсир,— деди Раҳимберган маҳрам, фойтуннинг эшигини очаркан.

— Меҳмон қилдингми?

— Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлди, тақсир. Полёзҳожи, Оллоқулибой ҳам бор.

Исломхўжа европача усулда солинган уйлар олди-дан ўтиб, катта боққа кирди. Катта-катта садақайрағочлар соя бериб турган ҳовуз олдидаги супада меҳмонлар ўтиришар эди. Олдиларида ҳар хил план-лойиҳалар. Исломхўжанинг келганини кўриб, ҳаммалари ўринларидан туришди.

— Бемалол ўтираверинглар, жаноблар,— деди Исломхўжа. Хизматкорлардан бири унинг чакмонини ечиб олиб, ичкарига киргизиб қўйди. Исломхўжа меҳмонлар билан кўришиб, тўрга чиқиб ўтирди. Дарҳол ҳар турли таомлар олиб келинди, янги қовурилган гўмманинг¹ сели оқар, иси бурунларга урар, кабоб, унинг кетидан палов.

Тозабоғ кейинги вақтларда Ёлмонбой, Оллоқулибой, Полёзҳожиларнинг йнгилишадиган жойига айланганди. Булар Хоразмнинг катта бойлари эди. Ҳар қайсисида бирорта корхона, пахта тозалаш ёки гуруч заводи бор эди. Россияга тозаланган пахта юборувчилар ҳам шулар эди. Қорақўл, хом ипак, жун, териларни Москвага. Петербургга жўнатувчилар ҳам шулар эди. Хоразм 1873 йилги сулҳ шартномасидан кейин Россия подшолигининг бутун талабларини, шу жумладан, пахтани Россияга сотиш ҳақидаги талабларни ҳам бажарди. Ул-када пахта етиштириш йилдан-йилга ошгани каби, пахта тозалаш заводлари ҳам қурила бошлади.

— Ҳозир қанча завод бор, жаноблар?— деб сўради палов ея туриб Ёлмонбой Исломхўжага қараб.

— Элликка етар, йириги ўн учта холос, бу етишмайди, ахир. Ҳар йили Россияга 767 минг пуд пахта жўнатамиз. Беш-олти йил илгари 150 минг пуд чиқар эди. Пахта тозалаш заводлари кам. Ёғ заводи йўқ деса бўлади, атиги битта. У ҳам Мануиловники, ўзимизникиларда йўқ. Ўн учта пахта заводидан бештаси бизлар-

¹ Г ў м м а — хоразмча таом.

ники холос, қолгаий ўзгаларники,— деди Исломхўжа тўлиб-тошиб сўзлаб.— Бойларимиз бадавлат бўлса, хотин устига хотин олади ёки йморат солади. Фабрика солиш, завод қуришни ўйлашмайди. Буларнинг турган-битгани фойда-ку! Банка оч, ширкат туз, биринг ўн бўлади, ўнинг минг бўлади. Босмахона оч, газета-китоб чиқар. Бу билим, пул беради. Темир йўл олиб кел. Мол олиб борасан, мол олиб келасан,— деди у узун қора, қалин соқолини қўли билан секин-секин тараб, бир оз ўйлаб яна сўзида давом этди:— Завод ҳам солармиз, фабрика ҳам қураимиз, банка ҳам очармиз, лекин уларни бошқарувчи ўқимишли кишилар керак, мутахассис болаларимиз керак, қани, буларни Шерназарбой тушунса! Тоза¹ мактаб очсанг, кофир дейди, газета ўқисанг, даҳрий дейди. Бу кун ҳожи бува сиз ҳақингизда гап бўлди. У киши сизни динсизга чиқараб қўйди.

Исломхўжанинг гапларини ўзларига йўл-йўриқ деб билиб диққат билан тинглаб ўтирганлар кейинги гапдан кейин кулиб юбордилар. Чунки у киши беш вақт намозни қанда қилмас, ёш бўлишига қарамай икки марта ҳажга бориб келган эди. Шунинг учун ҳам уни «ҳожи ота» ёки «ҳожи бува» дейишарди. Ҳатто ундан ёши катта бўлган Исломхўжа ҳам ҳурматлаб «ҳожи бува» дерди.

— Шерназарбойнинг ўзи диннинг нима эканига фаҳми етмайди,— деди Полёзҳожи кулиб.

Терлаб-пишиб ўтирган Оллоқулибой семиз юзидаги терларини дастрўмоли билан артиб:

— Бизларга ёрдам беришни хон ҳазратларидан сўрадингизми, тақсир?— деди.

— Сўрадим, лекин хазинадан қарз олишга руҳсат этмадилар,— жавоб қилди Исломхўжа.

Инженерлар билан русча сўзлашиб ўтирган Оллоқулибой:— Ҳа, майли, пул топамиз,— деб қўйди.

Бир рус инженери муқоваланган лойиҳа, сметалар ва катта қорозга чизилган пахта тозалаш заводининг фасадини Исломхўжанинг олдига қўйди:

— Заводингизнинг олд томони...

— Дим яхши,— деди Исломхўжа кўзини лойиҳадан олмай туриб.

¹ Тоза — янги.

— Сизнинг заводингиз Хивадаги пахта заводидан икки ҳисса катта бўлади.

Елмонбой билан Оллоқулибой гўё ҳасадлари келгандай бир-бирларига қарашиб олдилар, лекин «буюргай» деб вазіри бузрукка қараб қўйдилар. Сўзга аравашмай ўтирган Назир кўр (уни Назир оға ҳам дейишардилар):

— Заводим битса техникни қаердан топаман?— деб сўради инженерлардан.— Ёки Москвадан чақираманми?

— Иван Гаврилович-чи?— деди Елмонбой.

— У сиёсий муҳожир, большевой,— деди Полёзхожи.

— Менга ишласа бўлди-да...— деди Назир кўр.

Орадан кўп ўтмай саройдан чопар келиб Раҳимберган маҳрамга бир хат берди. Раҳимберган маҳрам уни икки қўллаб, Ислохўжага узатди.

— Оқпошшо ҳазратлари хон ҳазрат билан бизни Петербургга таклиф этибдилар. Айни муддао бўлди. Петербургда кўп масалалар ҳақида гаплашаман. Хоразмга темир йўл келтириш ҳақида оқпошшодан илтимос қиламан,— деди Ислохўжа мактубни уларга кўрсатиб. Ўтирганлар унинг сўзини маъқулладилар. Меҳмонлар тарқалгач, Ислохўжа кўп вақтгача ухлай олмади.

* * *

Юраги сиқилиб, руҳан эзилиб кетган Одилбика қаришдошларини кўриш ва кўнглини очиб келиш учун қайнанасидан рухсат олиб, энагаси билан соябон аравага ўтирди-да, тонг чоғида Тозабоққа кетди.

Эрта баҳор. Тиниқ, кул ранг осмон худди мрамарга ўхшайди, атроф жимжит, салқин. Тонг шабадаси соябон арава ичига кираркан, мудраб ўтирган Одилбиканинг кўнғир сочларини ўйнаб, ўпиб ўтади, Бикани гоҳ аллалайди, гоҳ сергаклантиради.

Уфқдан лола ранг бўлиб кўтарилаётган қуёш ўз нурлари билан Биканинг кўзларини очаркан, соябон арава ичи ялт этиб кетди. У ҳамон индамай паришон ҳолда араванинг ғиқ-ғиқига қулоқ солиб, тебраниб борарди; унинг ёнида кетаётган энага эса Одилбикани ўз қизидай севар, унинг ақли, ҳуснига қойил қолар, тағин

кўзим тегмасин деб ҳар замонда ёқаси ичига «туф-туф»-
лаб қўярди.

— Хафа бўлманг, жон бикам, хонларнинг ҳаммаси
шундай бераҳм бўлади, хотин устига хотин олади, ка-
низак устига канизак...

— Кўплар мени бахтиёр деб ўйласа керак, хоннинг
хотини, бош вазирнинг эрка қизи... лекин бахтим қора,
энага. Ўз тақдиримга йиғлайман.

— Кўзи тўймас экан хонимизнинг ой деса ой, кун
деса кундай хотини бўла туриб, яна канизакларга кўз
югуртади,— деди кампир Одилбикага тасалли бермоқ-
чи бўлиб.

— Бу кунимдан ўлганим яхши...

— Йўқ, йўқ, сира ундай деманг, ёмонлар ўлсин,—
деди энага.

Арава Тозабоққа кираркан, Одилбика эркин нафас
олди. Қизининг келганини эшитган Ислomхўжа фойтун-
чига: «Отларни чиқар» деб буйруқ берди. Одилбика
отасига салом бераркан, Ислomхўжанинг оқ юзлари
яна қоғоздай оқариб кетди, у ҳайрон бўлиб:

— Қизим, нима бўлди сизга? Рангингиз сарғайибди,
кўзларингиз ичига чўкибди, касал-пасал бўлдингиз-
ми?— деб шошиб-пишиб сўради.

— Йўқ, отажон, ўзим, шундай, кўпдан бери кўрма-
ганингизга шундай туюлса керак,— деб секин жавоб
қилди Одилбика.

Кишининг ички ҳиссиётини юзидаги ўзгаришлардан
тезда пайқаб олувчи Ислomхўжа қизидаги алам-изти-
робнинг изларини дарҳол сездди. Назарида қизи «Нега
мени шу золимга бердингиз, умрим зиндонда ўтаётир»
дегандай бўларди.

— Қизим, Одилбикам...

— Отажоним...

Одилбика бирдан ҳўнграб йиглаб юборди-да, ўзини
отасининг бағрига отди. Ислomхўжа ҳам ўзини йиглаш-
дан аранг тутиб, тескари ўгирилганча:

— Болам, қизгинам, тақдир...— дерди, холос. Охи-
ри:— Қўй, қизим, бағримни эзма, чорамиз йўқ, у хон,—
дея олди ўпкаси тўлиб.

Ислomхўжа икки ўт ичида ёнарди; бир томондан, ота
бўлгани учун қизига ачинар, иккинчи томондан, кўёви
бўлмиш хонга бош вазир...

— Тақдирга тан бериш керак, қизим,— деди Ислom-

хўжа қизининг кўз ёшларини артиб, уни ҳовуз бўйига олиб бориб, шоҳ супага гилам устига ўтқазди— Хон билан Петербургга кетяпмиз, қизим, сизга қандай совгалар олиб келай?

— Ҳеч қандай совға керакмас, отажон, очилмай сўлдим...— деди кўзини ердан олмай Одилбика.

* * *

Полёзхожи «сиёсий муҳожир» деб атаган техник Иван Гаврилович ёшлик чоғиданоқ қийин кунлар кечирган. У асли иванововознесенсклик, ота-онасининг касби тўқимачи бўлиб, бутун умри бўйи Морозовнинг фабрикасида ишлаганлар. Отаси профессионал революционер, эски партия аъзоси. РСДРПнинг иккинчи съездида большевиклар билан меньшевиклар ажралганда, большевиклар қаторига ўтган. Унинг икки ўғли ҳам отасининг йўлидан кетган, каттаси 1905 йил инқилобида қуроли қўзғолонларда иштирок этиб, бошига ўқ тегиб ҳалок бўлган. Кичик ўғли Иван Гаврилович эса иш ташлашларда қатнашгани учун яқин жойларга сургун қилинган, сўнгра у ерда ҳам инқилобий ишларда иштирок этганида полиция ушлаб: «Сен большевиклар партиясига мансубмисан?» деб сўраганда: «Ҳа, большевиклар партиясининг аъзосиман» деб очиқ айтган. Шунинг учун ҳам Россиянинг чекка ўлкаси бўлган Петро-Александровска (Тўрткўлга) сургун қилинган эди. Отаси бу сургуннинг ўлимдан ҳам оғирлигини билар, кичик ўғли билан ҳам кўришолмай доғда қолган эди. Москва қаерда-ю Петро-Александровск қаерда? Уша вақтларда Тўрткўл кичик бир ҳарбий қўрғон эди. У тез орада ўсиб Музофот ҳокими турадиган жойга айланди.

Иван Гаврилович отасидан ва онасидан кўпдан хат олмасди. Қўлида техниклик ҳунари бўлгани учун унга эҳтиёж катта эди. Ярославль мануфактура ширкати Янги Урганчда пахта тозалаш заводи солди, сўнгра Хива, Гурланд, Тошовузда қурилаётган пахта заводларига ҳам техник керак бўлди. Иван Гавриловични аввало Хонқага, сўнгра Хивага юборишди. У ҳар қаерда жин машиналари ўрнатиб, ишга солиб юборди. Иван Гаврилович Тўрткўлда сургунда юрган аралсклик русларни учратди. Улар балиқ овлаш, кемачилик қилиш

билан банд бўлиб, ўзбек тилини яхши билишарди. Иван Гаврилович эса ўзбек тилини билмасди. Хонқага борганда яна бир рус ишчисини учратди. Ахир, завод қураётган ўзбек усталари билан бевосита сўзлашиш, уларга баъзи нарсаларни ўргатиш керак-ку! Иван Гаврилович бошда имо-ишоралар билан гап тушунтирди, сўнгра иш ва турмушнинг ўзи уларга дарс бўлди. Бир йил ичида ўзбек тилини анча ўрганиб олди. Ўзбек ишчилари билан бемалол сўзлаша бошлади. У ўзбек, қорақалпоқ, туркман ишчиларининг кечираётган оғир кунларини ўз кўзи билан кўрди. Эртадан-кечгача ишлаб, азоб чеккан ерлик халқни кўриб руҳан эзилди. Улар арзимас иш ҳақи олардилар. Пахта тозалаш заводларида ишловчи ишчиларнинг кўплари оч, бир бурда нонга зор, уст-бошларига қараб бўлмас эди — йиртиқ-ямоқ, ҳатто ярим яланғоч эдилар. Бирга ишлаш натижасида Иван Гаврилович ҳам кўп ўзбек ишчилари билан танишди, дардлашиб кетди.

— Иван ака,— деб сўз бошлади той пахта ташувчи бир ўзбек ишчиси, дам олиш пайтида папирос чекиб ўтирган Иван Гаврилович олдига бориб,— бола-чақанг борми?

— Хотин бор, Москвада,— жавоб қилди у.

— Етти болам бор. Онам бор, хотиним — ҳаммаси бўлиб ўн киши менга қарайди. Кеча эртадан-кечга қадар йигирма тийин ишлабман, ҳар биримизга икки тийиндан тушади. Ахир, икки тийинга нима беради? Ёвонда¹ бойда деҳон эдим. Қийналгач заводга келдим. Заводда ишлаб бола-чақамни боқаман деб ўйлаган эдим, хато қилибман, бу ер ёвондан ҳам бадтар экан. Дардисар хўжайин икки тийин қўшиб берса бойлиги камаярмиди?

— Ҳамма бойлар ҳам бир. Москвада ҳам шундай, одамнинг қонини сўришади,— деди Иван Гаврилович унга ачиниб.

Иван Гаврилович Хивада Ёлмонбойнинг заводига машиналар қуриб бергач, музофот ҳокимининг руҳсати билан Хивада тура бошлади. Унинг жойи Авазнинг ўртоғи — Собир темирчи ёнига яқин эди. Бир куни Собир аканинг дастгоҳи синиб тузатолмагач, «Иванбойга бориб сўрай-чи, тузатиб берар» деб дастгоҳни олиб унинг

¹ Қишлоқда.

олдига борди. Қўрқа-писа уни кўрсатган эди, Иван Гаврилович:

— Эртага шу вақтда келинг,— деб олиб қолди. Эртаси айтган вақтида келганда дастгоҳ тузатилган эди. Иван Гаврилович:

— Синса, бузилса яна олиб келинг, тузатиб беравараман,— деб қўйди.

— Пули қанча бўлади?— деб Собир темирчи киссасига секин қўл солаётган эди, Иван Гаврилович унинг қўлини ушлаб: «Керак эмас, шунга ҳам пулми» деб уни қайтарди. Шодланиб кетган Собир темирчи раҳмат устига раҳмат ёқдирди. Бу воқеани ўртоғи Авазга айтган эди, Аваз:

— Русларнинг ҳам ишчиси сендай, биздай меҳнаткаш, инсонпарвар бўлади,— деди.

VIII БОБ

Полвон бир арава қумни Авазнинг долонига тўкаётганида, Собир темирчиникидан келган Аваз «Полвонбой, қўй буни, сени бир ерга олиб бораман» деб уни Иван Гавриловичникига олиб бориб, «Бизнинг укамиз» деб таништирди.

Полвон уялиброқ ўтирган эди, Иван Гаврилович ўзбекча гапириб:

— Жиян, биз ҳам камбағал одаммиз, бу ерни ўз уйингдай билавер, бир кўрган билиш, икки кўрган таниш,— деди. Полвон эса Аваз билан Иван Гавриловичнинг сўзларига индамай қулоқ солиб ўтирарди.

— Иванжон, менга рус тилини ўргатасиз,— деди Аваз стаканда чой ича туриб.

— Жоним билан, қўлимдан келган ёрдамни қиламан, лекин мендан ўқитувчи чиқмаса керак,— деди кулиб Иван Гаврилович катта бир қутини очиб, ичидан бир китобни олиб бераркан, — менинг айтганимни қиласиз,— деди, сўнгра Полвонга бирмунча саволлар берди. Полвон уларга жавоб қайтарди.

— Мана қадрдон бўлдик-қолдик,— деди кулиб Иван Гаврилович.

Сўхбатнинг охирига бориб Полвон ўзини жуда эркин ҳис қилди, «бу яхши одам экан, беватан, бечора экан» деб қўйди ичида.

Шу пайтда эшикдан Ольга кириб келди, буни кўриб тонг қотган Иван Гаврилович тушимми-ўнгимми деб ўйлади, сўнг овози борича:

— Ольга!— деб қичқириб юборди, Ольга эса нарсаларини қўйиб, унинг қучоғига ўзини отди, кўзидан севинч ёшлари беихтиёр оқарди. Ольганинг кутилмаганда кириб келиши уйга байрам тусини берди. Иван Гаврилович севинганидан нима қиларини ҳам билмай қолди. Ольга кўз ёшларини рўмол учи билан артиб, энди ўзига келиб, ўтирганларга қаради.

— Бу — Аваз, ажойиб шоир, бу киши Собир ака — қўшнимиз бўлади, отангнинг ҳамкасби — темирчи, бу баҳодир йигит қишлоқдан, оти Полвон,— деб таништирди...

Ольга ҳаммасига таъзим қилиб, бошини қимирлатиб турди, сўнгра кулиб:

— Эрим чекка ўлкада, сургунда, якка-ёлғиз юриб зериккандир деб қайғулардим, қара, қанча дўстлар ортирибсан,— деди рўмолини бошидан олиб, сочларини тўғрилаб қўяркан, унинг гўзал чеҳраси очилиб кетди.

— Ольга, бу ёқларга қандай қилиб келдинг? Қандай рухсат олдинг?— дея сўради Иван.

— Сен суриштирма-ю, мен айтмай, сен деб дунёнинг у чеккасига ҳам боришга тайёрман.

Иван Гавриловичникида узоқ суҳбатлашиб, дардлашиб чиққанларидан кейин Полвон билан Аваз Пирнафас акаларнинг аҳволидан сўзлашиб бордилар.

— Полвонбой, бу арзимас совғамни жиянимга олиб бориб берарсиз, ўзим ҳам яқинда бориб қоларман,— деб хайрлашаркан, Аваз базозликдан Жумагулга атаб олган бир кийим кўйлаклик читни унинг қўлига берди.

Пирнафас ака Пишканик кўли ёнида кичкина қапа қуриб, бола-чақаси билан кўчиб борган эди. Энди балиқчилик билан шуғулланишдан бошқа чора қолмаган эди. Улар ўзларини энди тамом ёлғиз ҳис қилар, атрофда на бир қўшни ва на бир дарахт бор; кўлнинг уч тарафи қумга бориб тақалар, бир тарафигина деҳқонларнинг ерига туташ эди. Кўлнинг саёз жойларида одам бўйи қамишлар, яканлар ўсиб ётар, ўрталари, чуқур жойларида ҳеч нарса йўқ, фақат тиниқ сув эди. Хоразмда бундай жойларни «ойдин» дейдилар. Ойдинда балиқлар кеча-кундуз ўйнашадилар. Бу кўлда ҳар хил балиқлар кўп. Пирнафас ака қайиқ, тўр, чўлпи, санчқи

сотиб олди. Баъзан тонг отгунча кўл ичида қайиқда юриб, турли-туман балиқлар тутиб келар, уларни донга, зигир ёғига алишар, ҳар кун и овқатлари балиқ эди. Бозор кунлари эшагига балиқ тўла хуржунни ортиб, ўзи кетидан пиёда борар, балиқ сотиб топган пули рўзгорига керакли нарсаларга учма-уч етар эди.

Баҳор ва ёз кунлари қапада кун ўтказиш мумкин-а, аммо қаҳратон қишда, айниқса кечалари сира чидаб туриб бўлмасди. Бунинг устига хотини эрта-индин кўзи ёриши керак!

Мана шу ташвиш Пирнафас аканинг юрак-бағрини эзарди.

Полвон Пирнафас акаларникига тез-тез бориб турарди.

Капа олдида турган Жумагул ойсига қараб:

— Онажон, биз томонга эшакда ўтин олиб келаётган ким? — сўради.

— Утинчидир, — деди опаси балиқ тозалаётиб.

— Чўгурмаси Полвон акамникига ўхшайди-ку, — дея тикилиб қаради Жумагул.

— Уларда эшак нима қилсин?

— Юриши ҳам ўшаникига ўхшайди.

— Ҳаммасини Полвон оғанга ўшатасан-да, қизим, — деди Мастура хола, ўчоқ бошидан туриб.

Ўтинчи Жумагуллар томонга яқинлашиб қолди. Уни энди Мастура хола ҳам таниди.

— Гўзинг ўткир экан, қизим. Полвонжон-ку, қумдан уйига ўтин олиб гетаётибди.

Полвон эшак орқасида оёқ яланг, чўгурмасини силкитиб, эшакни тез-тез ҳайдаб келмоқда эди. Хачирдай келадиган оқ эшак устида бир аравага яқин саксовул. Полвон қапа олдига етиб келгач, Мастура хола ва Жумагулга салом берди.

— Саломатмисан, ўғлим? Онанг қалай? Отанг саломатми, Бекжонбой, Шерниёзлар соғми, бардаммисизлар? — сўраб кетди Мастура хола ундан.

— Ҳаммаси соғ-саломат, салом айтишди.

— Шундай иссиқда қумга ўтинга бордингми, болам?

— Тўрани Бикжонбиканинг отаси чақирди. Хўжайиннинг йўқлигидан фойдаланиб, сизларга ўтин олиб галдим, — деди Полвон, эшак устидаги саксовулни ағдариб. «Мана буни Аваз оғам юборди» — деб ўроғлик

нарсани Жумагулга узатди. Оғир юкдан қутулган эшак ҳанграб юборди. Жумагул уни ўтлоққа обориб боғлади. Полвон саксовулларни майдалаб, тахлай бошлади.

— Жумагул, нега уялиб турибсан. Полвон акангга ёрдам бер,— деди онаси.

— Геракмас, ўзим тахлайман,— деди Полвон ва ўтин тахлашда давом этди.

— Айланай, болам, раҳмат, бизни унутмаганинг учун минг раҳмат,— деди Мастура хола, унга меҳрибон назар билан боқиб.

Жумагул чидаб тура олмай келиб ёрдамлаша бошлади, рўмоли кўҳлик юзини тўсиб турарди.

— Отам қаердалар?— ўтиндан кўзини олмай сўради Полвон.

— Тўр ташлашга гетдилар,— деди Жумагул майин овоз билан.

— Балиқ овлашнинг ўзига яраша гашти бор,— деди Полвон, Жумагулга ер остидан қараб.

Қамишлар шилдиради, кўл атрофидаги ўрдаклар «қа-қа»лаб парвоз қилди.

— Ана, Пирнафас аканг ҳам гелаётир,— деди Мастура хола ўша томонга қараб.

Қамишлар орасини ёриб қайиқ қиргоққа сузиб келди, уст-боши ҳўл бўлган Пирнафас ака эшакани қўйди, Полвон унга салом бериб қайиқнинг бошини ушлади.

— Уҳ-ў, Полвонбой, ҳорма!

— Бор бўлинг, ўзингиз ҳорманг.

— Отанг қалай, бардамми?— деди қайиқдан туша туриб Пирнафас ака.

— Галмоқчи эдилар, лекин тўрадан берухсат гелолмадилар. Сизга салом айтдилар.

— Саломат бўлсин,— деди Пирнафас ака Полвон билан қучоқлашиб кўришаркан.

— Ердан айрилсак ҳам элдан ажралмабмиз, отангга раҳмат, ўғлим,— деди чол миинатдорлик билдириб.

— Сизни эл-юрт унутмайди!

— Барака топ болам, дўст дўстни қийинчиликда биларкан,— деди ҳўл кийимининг учини сиқаркан Пирнафас ака.

Полвон шаҳарга борганини, Авазхонни кўрганини айтди.

— Сизларга Аваз оғам салом дедилар, ўзлари ҳам яқинда келадилар.

— Авазхон келса бошим осмонга етарди,— деди Пирнафас ака қайиқни қирғоққа маҳкам боғлаётиб.

Мастура хола дастурхонга қовурилган балиқ олиб келиб қўйди. Она-бола қапа ичида, Пирнафас ака билан Полвон қапа ёнида ўтиришиб балиқ ея бошладилар.

— Ота— гап бошлади балиқни ея туриб Полвон,— ҳадемай киш галади, унда нима қиласизлар?

— Шунинг ғами мени эзаётир, ўғлим. Ҳозир баҳорку, лекин менинг ичимда қиш,— деди хўрсиниб Пирнафас ака.

— Уй солиб олмайсизларми?

— Устага, мардикорга пул йўқ, ўғлим.

— Еғоч топсангиз бас, у ёғига мен бор, отам бор, Бекжонбой, қолаверса, ёвонлик жўралар бор. Сизни бу аҳволда қўймасмиз. Беш-олти эшак ўтин териб сотамиз. Шундай қилиб...

— Раҳмат, ўғлим, бир гап бўлар,— деди ва қўлини артаётган Полвонга: «Ол ўғлим!» деб қистади.

— Тўйдим, ота, кўп едим,— деди Полвон ва гапни давом этдирди,— алимдан¹ келганча кўмаклашаман.

— Бахтинг очилсин, болам,— деб фотиҳага қўл кўтарди Пирнафас.

Кеч кирди, Жумагул эчкини соғди. Мастура хола кўмач пишира бошлади. Қўлнинг пашшалари «виз-виз» лаб ғуж бўлиб учиб кела бошлади. Қаердандир тезак олиб келиб ёқилди. Оч пашшалар аямасдан ништарини санчарди. Катта кўл бўйида яшаётган Пирнафас акалар ҳар куни пашшаларга ем эди. Унча-мунча шамол ҳам бу пашшаларни учириб кета олмас эди.

— Пашша талади-а?— деди Пирнафас ака Полвонга.

— Қаҳри бунча зўр-а?— деди юзига шарт-шурт уриб Полвон.

— Бизни шу аҳволга солган Матчон тўранинг уйи куйсин,— деди Мастура хола ғамли овоз билан, дастурхонни йиғиштира туриб.

— Ўғлим, бугун қола қол, ойдинда балиқ овлар

¹ Ал — қўл.

эдик, кечроқ кетарсан,— деди Пирнафас ака кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган Полвонга.

Узоқдан ой ҳам жамолини кўрсатди. Қўлдаги қамишларнинг сояси чўзилиб кетди. Қум тарафдан иссиқ шамол эсди. Қамишлар ариқларда шилдираб оққан сувнинг товушини эслатарди.

— Ойдинда балиқ овлашнинг ўзига яраша гашти бор, қайиққа туш, Полвонбой,— деди Пирнафас ака.

Полвон қайиққа ўтирди. Пирнафас ака қайиқ боғлаб қўйилган арқонни унга ташлаб:

— Пашшахонага киришлар, кечроқ қайтамиз, ухлайверинглар,— деди қизи билан хотинига.

Қайиқ қамишлар ичига кириб ғойиб бўлди. Пирнафас ака рулда ўтирар, Полвон эшкак тортарди. Ой нурлари қамишлар орасидан ўтиб, кўл сувини ялтиратар, юзларга қамишлар келиб уриларди. Қайиқ бурилиб-бурилиб бориб, тўр ташланган сайхон жойга чиқиб тўхтади.

Полвон яктагиши ечиб, сувга тушди. Тўрнинг учидан ушлаб Пирнафас ота айтган томонга бераверди, сув уни кўмиб кетар, оёғи етмаган ерда сузиб борарди. Пирнафас ака ҳам тўрнинг иккинчи учини ушлаб, қайиқни чуқурроқ жойлардан ҳайдарди. Тўрни торта бошладилар. У оғир эди. Бу сафар энди Пирнафас ака тўрни қийналмасдан тортар, тўр юқорига чиққан сари ичига тушган балиқлар осмонга сакрар, қайтиб тушиб билтанглар, тез-тез нафас олар, сўнгра ноилож жимиб қоларди. Полвон тўрни юқори кўтариб борар эди.

— Маҳкам тут, ўғлим.

— Ажаб ота.

— Кўн балиқ тушибди, юқорироқ кўтар, қўлдан кетмасин.

Чўкиб кетай дейишига қарамасдан Полвон тўрни қўйиб юбормас, сузиб саёзликка интиларди. Охири қамишзор томонга етиб олиб, чап қўли билан қамишларни ушлаб-ушлаб борди.

— Яша, ўғлим, раҳмат, — деди хурсанд бўлган Пирнафас ака.

Тўр йиғиштирилиб балиқлар ҳаммаси қайиққа ағдарилди.

— Мен буни бир ҳафтада ҳам тутолмасдим,— деди Пирнафас ака севиниб.

— Ҳа, бир кишига оғир, албатта,—деди Полвон. — Ҳув анави ялтираб турган ерга бормаймизми?

— Борамиз, у ерга қармоқлар ташлаганман.

Мана ойдинга ҳам чиқишди, ялтироқ жой. Узунлиги бир километр келадиган бу ернинг бир чеккасига олти-миш-етмиш қармоқ ташланган эди. Канопнинг бир учи катта ходага, иккинчи учи қамишларга боғланган, буларга ҳамма вақт катта балиқлар илинади. Баъзан катта балиқлар қармоқларни узиб кетади. Ойдинда ҳар бир ҳаракат аниқ кўриниб турарди.

— Ана кўр, тортяпти.

— Илиндими?

— Албатта.

— Яна сувга тушамизми?

— Йўқ, қармоқдагисини оламиз.

Арқоннинг бир учини ушлаб бориб ҳар қайси қармоққа илинган балиқни олиб қайиққа ташладилар, қармоқдагини еб қочганларига яна чувалчанг ўтказдилар.

— Бирини узибди, катта балиқ бўлса керак...

— Қармоқни олиб гетибдими?— сўради ҳайрон бўлиб Полвон.

— Ҳа,— деди Пирнафас ака.

Қармоқларга илинган балиқларни олдилар. Қармоқларга яна чувалчанг, ўлган кичик балиқларни ўтказдилар.

Эшкак тортаётган Полвон суқланиб бир ойга, бир сувга боқар, нақадар гўзал манзара... Сув юзи жимир-жимир қилар, қайиқ кетида кичик-кичик тўлқинлар ҳосил бўлар, сувда ой акси ўйнарди. «Тонггача қайиқда сузиб юрсанг, ёнингда ёринг бўлса, қўшиқ айтиб юборсанг, қамишлар ичида акс садо бериб янграса, бутун ғам-ғуссаларингни унутардинг» деб ўйлар эди Полвон. Унинг кўзи бирдан қандайдир нарсага тушди, у кема томон сузиб келаётган эди.

— Ота, орқамиздан нима сузиб келаётир?

Пирнафас ака дарҳол орқага қаради.

— Балиқ, ўйнаяпти

— Манг,— деб узун санчқини берди Полвон

— Агар урса қайиқни ағдариши мумкин, эҳтиёт бўлайлик.

— Одамни ютадимми?

— Бу ерда ундай балиқлар йўқ.

Пирнафас ака қайиқни бурди-да, санчқини олиб тикка турди.

— Уғлим, секин-секин, қочиб кетмасин.

Узун ёғоч бошига боғланган қайирма учли ўткир темир ойдинда ялтирарди. Маст балиқ бемалол сузиб борар, қайиқдагиларни кўрмасди. Гоҳ ўйноқлар, гоҳ орқаси билан ётар, билтангларди.

Пирнафас ака қулочини ёзиб кучи борича санчқини отди. Санчқи бориб балиқнинг бошига қадалди. Ўз хунарига ишонган Пирнафас ота кулиб:

— Кўрдингми, Полвон?— деди.

— Мергансиз, мерган,— деди Полвон ҳам қойил қолиб.

Балиқ чўкди, узун хода ҳам сув ичига кириб кетди.

— Санчқини тортиб кетди-ку,— деди Полвон, ҳайрон бўлиб.

— Бу ёғидан кўрқма,— деди балиқ томонга қараган Пирнафас ака.

Ҳақиқатан санчқининг учи яна кўринди, кейин чалқанча ётган балиқ чиқди, уни ушладилар. Балиқнинг катталигини кўриб Полвон анграйиб қолди.

— Мана бу ҳамма овимиздан ҳам яхши бўлди. Раҳмат, ўғлим, кўп ёрдам бердинг,— деди севинчи ичига сиғмаган Пирнафас ака.

Қайиқ қирғоққа етиб келганда, Мастура хола билан Жумагул икки уйқуни ургандилар. Пашшалар ҳам сийраклашиб қолган. Лекин тезак тутаб ётар эди.

Қайиқни боғладилар. Пирнафас ота Мастура хола-ни уйғотди.

— Жумагул, ҳо Жумагул!¹

— Лаббай,— деди Мастура хола. Жумагул ҳам уйғонди.

Мастура хола дарҳол пашшахонадан чиқди.

— Овимиз келди, кема тўла балиқ.

Катта балиқни Пирнафас ака билан Полвон зўрға қирғоққа олиб чиқдилар. Кўзларини уқалаб турган Жумагул ҳам уни кўриб:

— У-ҳў... ҳўкиздай-ку,— деди.

— Бахтимиз, болам. Полвон акангга раҳмат айт.

¹ Хоразмда хотиннинг отини айтиб чақирмасдан, боласининг номиин айтиб чақирадилар.

Полвон ерга қаради, кейин:
— Мен гетдим, тонг отмасдан борай.— деди.
— Ётиб қолавер, ўғлим.
— Тўранинг феъли ёмон,— деб эшакка миниб кетаётган Полвонга Пирнафас ака «укаларингга» деб бир неча балиқ берди.

IX БОБ

Кўлига киргизиб олган янги ерларни айланиб чиқиш учун Матчон тўра иккита қуроли навкарини эргаштириб қум тарафга жўнади. Унинг ерларида ишлаётган чоракор ва деҳқонлар таъзим қилиб салом беришар, аммо у алиқ олмас, ҳеч кимни кўрмаганга солиб гердайиб ўтиб кетарди.

— Оға,— деди навкарлардан бири қиличини тўғри-лаб,— боғнинг бу томонига қачон пахса урдирасиз?

— Яқин кунларда.

Улар Пирнафаснинг текис қилиб кўчат экилган ери олдидан ўтдилар. Эгалари тўрага деҳон бўлиб ўтган оилаларнинг ҳовлилари текисланмаган эди. Янги олинган ерларнинг чегараси — бир томони қумга бориб тақалса, бир томони Хива қалъасига тақаларди, минг танобча келадиган жойнинг ҳаммасига тўра хўжайин...

Тўранинг ўнга яқин ёлланма навкари бўлиб, ҳаммаси қилич, милтиқ билан қуроолланган, унинг шаҳар ҳовлиси ва қишлоқдаги қўрғонини қўриқлар ва тўранинг хизматини қилардилар. Овга чиқса ҳам, Бикажонбиканинг отасиникига борса ҳам, қум томонга ўтса ҳам, улардан икки-учтасини ўзи билан бирга олиб кетар, қумдагилардан ва ўзи хонавайрон қилган халқдан бениҳоя қўрқарди.

Тўра отда анча йўл юриб, зўрға ўз ерининг бир чегарасига етиб борди. У чарчаганига қарамай жуда хурсанд эди. Отаси ўлар олдида: «Ерни кўлайтир, иморат қур, олтининг хонниқидан кўп бўлади» деб васият қилганди. Ота васияти бажарилганига кўнгли хуш, энди боғни кенгайтириши керак, иморат солиши керак. Нима кўп, деҳқон кўп. Кўшни қишлоқларда санқиб юрганлар, очлар ҳисобсиз.

— Оға, ҳамма ерингиз қанча бўлди?— деди Мадрайим навкар.

— Ҳозирча ҳисобини ҳам йўқотиб қўйдим,— деди қамчинини ўйнатиб кетаётган тўра.

— Ибодулла тўранинг ери сизникидан кўпдир,— деди яна ўша навкар.

— Яқинда ундан ўтиб кетаман,— гердайдди тўра.

Йўлда отларни бир ерга боғлаб қўйиб, пахтазор ичига кириб ғўзаларни кўришди. У вақтларда Хоразмда амиркон пахта навлари кўп тарқалмаган, кўпинча жайдари ғўза экилар, унинг ҳосили кам бўлар, лекин харидорлар — заводчилар кўпаймоқда эди. «Пахтадан кўп давлат¹ келади» деб тўра кўп ғўза экдирган.

Шу чоқ ғўза ичларида тўранинг деҳқонлари тер тўкиб ғўза чопмоқда эди. Тўра тил учиди: «Ҳорманглар» деди.

— Бор бўлинг, оға,— дейишди чолиқчилар олдинкетин, пешона терларини қаттиқ сидириб ташлаб.

— Ишлар қалай?

— Емон эмас, тўрам

— Кун кўришларинг-чи?

— Сизнинг давлатингиз соясида...

Тўра иккинчи бир навкарга қараб:

— Эртага буларга палов пишириш учун керакли ма-саллиқларни юбортиринглар,— деб буйруқ берди.

— Ажаб бўлади, оға,— деди навкар.

— Буларнинг меҳнати оғир,— деди маккорона жиламайиб тўра.

— Ҳаммаси ўзингизга маълум, тўрам,— деди уларнинг ёши уллиси.

Тўранинг бу «сахий»лиги ўзига икки-уч марта ортиқроқ фойда келтиришини яхши биларди.

Мардикорларни ишдан қолдирмаслик учун тўра тезда отини қамчилаб хайрлашиб кетди.

— Кўл бўйлаб кетали,— деди тўра.

— Ажаб бўлғай, ихтиёрлари,— дейишди навкарлар,

— Урдак ҳам отамиз.

Кун ғарбга оққанди. Қўл томондан салқин шамол эсар, йўрға отлар йўлларни чангитиб борар, навкарларнинг қурол-аслаҳалари шарақ-шуруқ қиларди. Йўлда донлаб юрган сўфитўрғайлар отлардан ҳуркиб, нарироққа бориб қўнар, отлар етай-етай деганда, яна дув этиб учиб кетарди. Бу вақт Жумагул ойиси билан

¹ Давлат — бу ерда бойлик, хазина маъносида.

касал ётган Иброҳим отани кўриб келаётган эдилар, отлиқлар келиб қолганини ҳам билмай қолдилар. Иккови ҳам яқтак ёпиниб олганди. Шу он тўранинг кўзи Жумагулга тушиб қолди. Жумагул юзини дарҳол яқтак билан беркитиб тескари ўгирди. Отини тўхтатган тўра ундан кўзини узмас эди. Улар орқаларига қарамасдан тез-тез ўтиб кетдилар. Тўранинг кўзлари ҳамон Жумагул тарафда. «Бунча чиройли, ой юзли қиз. Нега шу вақтгача кўрмадим экан» дегандай ҳайрон эди у ва охири навкардан сўради:

— Кимнинг қизи у?

— Пирнафаснинг қизи,— деб жавоб берди дарҳол Мадрайим навкар.

— Эрга текканми?

— Йўқ.

— Қаерда туришади?

— Кўл ёнида.

— Яқинда ёш қиз эди, бўйи тез стилиб қолибди,— деди тўра кетига қараб.

— Ёвон қизи-да, бирпасда балоғатга етади, ўзи ҳам чиройли,— деди навкар мўйловини бураб.

Тўра «чиройли» сўзини секин айтасанми, аҳмоқ демоқчи эди, кишнаб турган от уни суриб кетди, кўлдаги ўрдакларни ҳуркитиб юборди. Навкарлардан бири:

— Тўрам, ўрдак ови қилмаймизми?— деди.

— Йўқ,— деди тўра хаёлга чўмган ҳолда.

Уни ҳозир ўрдак овидан кўра Жумагулнинг жамоли қизиқтирар, унга етиш орзуси миясици ковлар эди, «Бай-бай, бунча ҳам гўзал, наҳот уни бирор рўдапо олиб бахтиёр бўлса, роҳатини кўрса... Мендек бадавлат, хоннинг яқин одами ундан бенасиб қолса... Пирнафас менга қизини бермас... Уни хурсанд қилишим мумкин-ку: пул бор, давлат бор, ҳамма нарса бор... Бермай ҳам кўрсин-чи, қамчимнинг тагида қолади!» деб жазм қилди тўра ичида.

Навкарлар тўранинг ҳолатини сездилар. Ҳозироқ қувиб бориб, Жумагулни олиб қочмоқчидай бўлдилар.

— Оға, отга босиб олиб гелайми?— деди улардан бири.

— Йўқ!

— Бир оғиз айтсангиз бас,— деди иккинчиси.

— Айтдим-ку, йўқ деб!

Матчон тўра ёвон ҳовлисига кирмасдан шаҳар ҳов-

лисига от солди. Катта дарвоза олдида уни навкарлар қаршилаб, оғдан туширдилар. У қандил ёқилган долондан ўтиб, даҳлизга кирди. Узун даҳлизнинг икки томонида чиройли-чиройли қилиб безатилган уйлар. Мана, катта ҳовли. Ҳовли ўртасида чиройли қилиб терилган гиштлар, мрамар тошлар ялтираб турибди. Ҳовлининг уч тарафида баланд пештоқли олтита айвон. Айвонларнинг устунларига Хиванинг энг моҳир усталари нақш ўйган. Ҳар қайси устуннинг тагида катта мрамар. Уларга жуда чиройли қилиб ҳар хил ёзувлар, ҳатто байтлар ўйдирилган. Олти айвоннинг ўзига яраша беаги бор. Ҳар қайсисида икки-уч хонадан уй. Қиш кунлари бу уйларда тўранинг онаси ва тўрт хотини туради. Ҳозир тўртта айвон бўш, чунки уч хотини қишлоқ ҳовлисида, худди шундай данғиллама айвонлик уйларда туришади. Бу ҳовлида эликлаб уй-хоналар бор. Бунда чўрилар, оқсочлар туради. Катта-катта омборлар, отхона, молхона бор. Бўш турган айвонлар ҳам турлитуман гиламлар, палослар билан безалган. Ҳар бир айвоннинг тоқчасида беҳисоб бахмал, ипак кўрпалар, болишлар. Ҳар қайси айвонда чиройли қилиб безатилган катта-катта каравотлар, қат-қат қилиб солинган кимхоб кўрпалар, пар ёстиқлар кечки қуёш нурида товланади. Тўра ҳар сафар келганида тўғри Бикажонбиканинг айвонига кирарди. Бу гал бўш турган айвонга кирди. Бикажонбика бу вақт айвонга қараган уйда ясашиб, ойнага қараб, ўзига зеб бериб ўтирар, унинг ёнида икки канизак биканинг буйруқларини бажо келтириб турарди. Биканинг уйида қанчадан-қанча жиҳозлар, чинни идишлар, олтин, кумуш асбоблар; кимхоб тўшаклар, усталик билан ишланган. Хива ёйма кўрпалари... Тўранинг турли-туман чопонлари — кимхоб, мовут, зар чопону чакмонлар осиглиқ туради. Тўранинг Бикажонбика уйига қайрилмаганини кўрган Ойша хола даҳлизлардан, қатор-қатор уйлардан ўтиб, Бикажонбиканинг уйи олдида тўхтаб: «Айтайми-йўқми?» деб ўйланиб қолган эди, эпчилроқ бир чўри югуриб кириб:

— Тўрам келдилар,— деб бикага хабар берди.

— Қаердалар? — дея ойна олдига келди Бикажонбика.

— Катта оғамнинг айвонида,— деди.

— Нега у ёққа ўтдилар экан,— деди-да, ипак рўмолини бошига ўраб, сурма қўйган қошларини қийғоч

қилиб, бармоқларидаги бриллиант узуқларини тўғри-
лаб, зар кавушини кийиб, айвон эшигидан нозу караш-
ма билан чиқиб, тўранинг олдига келиб, эгилиб салом
берди. Тўра унинг келганини кўрмаганга солиб, пан-
жарали катта ёғоч каравот устида хаёл суриб ўтир-
моқда эди. Энг чиройли кийимларини кийиб чиққан оқ
юзли Бикажонбика каравот ёнига бориб, яна бир кар-
ра ергача энгашиб салом бераркан:

— Тўрам, бир ерингиз оғрияптими? Хафа кўрина-
сиз,— деб кўзларини унга сузиб турди. Лекин тўра илти-
фот ҳам қилмади.

— На гап бўлди, оғам?— дея яна майин овоз би-
лан сўради бика.

— Ҳеч гап, боринг,— деди совуққина қилиб, сўнгра
юзини тескари ўгирди.

— Овқат олиб келайликми?— деди Бикажонбика.

— Керак эмас,— дағал жавоб қилди тўра, сўнгра:
— Май!— деди.

Бикажонбика ичкари кириб, олтин косада лола
ранг май олиб чиқиб, унга тутди. Тўра бикага қара-
масдан майни шимириб ичиб юборди.

— Мени бир оз тинч қўйинг, ҳоридим...

Тўранинг бу қадар тез ўзгарганига ҳайрон бўлган
бика таъзим қилиб тисланиб ўз айвонига кетди. Тўра-
нинг кўнглига шу пайтда на гўзал ёш хотиннинг таъ-
зими, на унинг ноз-карашмаси ва на безаклари сиғар
эди. У ҳозир Жумагулнигина ўйларди.

Эзилган ва беҳол бўлган Бикажонбика ўз айвонига
келиб, бўйнидаги маржонларини ва ипак рўмолини
отиб ташлади-да, қичқириб:

— Оғамнинг келганларини нега олдинроқ айтмади-
ларинг,— деб канизакларини қойиди. Канизаклар эса
бир-бирларига қараб, индамай туришарди. Эшик ол-
дида турган канизак:

— Чўрингиз Ойша хола илгари кўрган бўлса ге-
рак,— деди.

— Чақир бу ёққа уни.

— Тўрамни кўрибсану, нега айтмадинг?— деди кел-
ган Ойша холага.

— Айтмоқчи эдим...

— Овозингни ўчир, эси паст.

— Кечиринг бикам, канизларингиз айтар деб ўйла-
ган эдим. Тўрамнинг ўтганини билмай қолибман.

— Нима, кўзинг кўрми? Йўқол! — деди Бикажон-бика. Назарида, тўра гўё Бикажонбиканинг тезликда қарши олмаганидан хафадай кўринарди.. У аламини кимдан олишини билмас, канизақларга қичқирарди.

Ойша холанинг ярим умри шу ҳовлида ўтган, қарғиш ва даккидан бошқа нарсани эшитмаганди. Тўра отасининг айвонига ўтса, оқибати янги хотин олиш билан тугагини яхши биларди. «Демак, тўра яна хуштор» деган хаёлни кечирди бошидан. Наҳотки бир йил бўлмасдан Бекажонбикадан совуган бўлса!..

Х БОБ

Аваз кун ботар-ботмас кўлга, Пирнафас ака олдига ўртоқлари: Собир темирчи, Маткарим Какакларни олиб борди. Палов пишириш учун керакли масаллиқлар ҳам олинган эди. Аваз опаси Мастура хола ва жияни Жумагул билан ҳол-аҳвол сўрашиб, уларга совғасалом бериб, эркақлар олдига келиб ўтирди. Иброҳим ота, Полвон, Солижонлар ҳам шу ерда эдилар. Чой ичиб ҳордиқ чиқарилгач Пирнафас ака: «Полвонбой, меҳмонларни қайиқда бир газдириб галмайсанми?» деди. У «ажаб бўлғай» деди. Собир ака билан Какак овқат тараддудидида қолишди. Аваз билан Полвон қайиқда кўл сайилига кетдилар. Полвон эшкакни эша кетди. Ажойиб кеча. Салқин шабада эсиб кўлдаги чивин-пашшаларни қувиб юборган. Қаминшларнинг шитирлаши, кўл бўйидаги қурбақаларнинг вақиллашидан бошқа овоз йўқ. Ажойиб шоир билан бир қайиққа тушганидан, у билан суҳбатлашишга муяссар бўлганидан Полвон ўзида йўқ хурсанд, қолаверса, у ўз севгилсининг қариндоши ҳам эди. Бор кучи билан эшкак тортаётган Полвон Авазнинг: «Қайиқда кезишнинг ҳам ўзига хос гашти бор» деган гапига, «Ҳа, шундоқ» дегандек бош ирғиб қўйди.

— Бу кўлда ўрдак кўп, келаси сафар ов милтиғимни ҳам олиб келаман,— деди Аваз яна гап қотиб.

Полвон хушмуомалалиги, кишилар олдида ўзини тута билиши билан Авазга ёқиб қолган эди.

— Аваз оға,— деди эшкак эшишда давом этаркан Полвон,— ғазалларингизни дим яхши кўраман, саводим бўлганда ҳаммасини кўчириб олган бўлардим. Бир

марта эшитдимми, дарҳол ёдлаб оламан, кишининг ди-
лидагини ёзасиз,— деди.

Шунда Аваз: «Қани, бирини айтиб беринг-чи» деган-
дан кейин у «Ўртама» радиолик ғазални зўр завқ билан
куйлаб айтди:

Фурқат аро ташлаб мени, эй шўхи дилдор, ўртама,
Шамшири ғам бирла қилиб кўксумни афгор, ўртама

Полвоннинг жарангли товуши бутун кўлга таралди,
мавжланган тўлқинлар сингари узоқларга кетди.

Етмишман ўлмакка яқин дарду ғамингнинг зўридин,
Айлаб тараҳхум ҳолима кўп, эй жафокор, ўртама.

— Офарин, офарин, отангга раҳмат, Полвонбой,—
деди Аваз қойил қолиб.

Энди Авазнинг назарида Полвон саводсиз оддий бир
деҳқон боласи эмас, балки шоиртабиат, кўп нарсага
ақли етадиган паҳлавон йигитдай туюлди. Агар шу
йигитларга савод ўргатилса, доно кишилар етишишига
ишончи комил эди.

— Ука,— деди Аваз,— отангнинг аҳволи менга
маълум, ўлмасам ўзим сени уйлантириб қўяман. Шун-
дай кунлар келадики, сизлар бахтиёр яшайсизлар. Ой-
нинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ!

Авазнинг сўзларини астойдил тинглаётган Полвон
эшак тортишни ҳам унутди. Кичкина қайиқ кўл суви-
ни ёриб сокин оқиб борар, уларнинг ширин суҳбатига
ҳеч нарса халал бермас эди.

Аваз билан Полвон қапага қайтиб келганларида
лаққа балиқ қовурилиб тайёр бўлган эди. Балиқни
маза қилиб ейишди, кўк чой ичишди. Гурунг қизиди.
Бу қапага на хоннинг ва на тўранинг одамлари кел-
маслигини яхши билиб, кўнгилларидаги бор гапларини
ўртага тўкиб ташлар, ҳеч ким, ҳеч нарсадан ҳадиксира-
масди. Ҳаммадан кўра Аваз очилиб гапирди:

— Гурунгимиз нақадар яхши, ширин, буни олтин-
га ҳам сотиб олиб бўлмайди. Нега? Чунки кўнгиллар
бир, бир-биримизни яхши тушунамиз. Барчамиз ўз
меҳнатимиз билан яшаймиз. Сизларнинг ёнингизда-
ман, ўзимни жуда эркин сезаман, менинг ватаним,
халқимдан бўлак қайғум йўқ. Ўзимиз қулдан бадтар,
бахтимиз кишанланган бўлса-да, лекин фикримизни ҳеч
ким боғлай олмайди. Рухсат этсаларинг бир шеъримни
ўқиб берсам.

— Бош устига, ўқиб беринг,— дейишдилар мамну-
ният билан. Аваз овозини баланд қилиб ўқий бошлади.

Фидойи халқим ўлсин танда жоним,
Бўлиб қурбон анга руҳи равоним.

Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун,
Будир мақсуди қалби нотавоним.

Умидим — яшасин мактаб боласи,
Олар ҳар бири бир шеъри жаёним.

На яхши ўйлаким, маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкилса қоним.

Шеър ўтирганларга жуда маъқул бўлди, унда гўё уларнинг юраги куйлангандай эди. Аваз эса сўзида да-
вом этди:

— Мени саройдан ҳайдашди, хор-зор бўлади деб,
ўйлашган бўлсалар керак. Шоир Соҳибий мени саройга
чақиргани чақирган, саройга бормайман. Хон мени
балки қўрқитар, калтаклар, лекин ҳаммаси беҳуда.

Бу гаплар Полвонга ёғдек ёқди. Унинг олдида хон-
дан ҳам, тўралардан ҳам қўрқмайдиган ботир шоир ту-
рарди. Унинг ҳар бир сўзи Полвоннинг қалбида акси
садо бериб янграрди. Шунинг учун ҳам Авазнинг ҳар
бир сўзини қадалиб ўтирган тинглар, агар Аваз оғаси
тонготаргача гапирса ҳам тинглагиси келар, унинг ҳар
бир сўзини гавҳар донаси деб билар эди.

— Овозимни сотиб олмоқчилар, қаламимга хўжа-
йин бўлмоқчилар,— деди Аваз.— Лекин пуч хаёл.

Полвон «Аваз оға, яна гапиринг» дегандай унга ти-
килиб қолган эди.

— Хон айтганини қилади, ука! Матчон тўра бизни
нима аҳволга солди: уйимиздан, еримиздан ажратди,—
деди чой қуяётиб Пирнафас ака.

— Девонда бўлсанг бир бизни эмас, бошқаларнинг
ҳам арз-додини хонга етказардинг,— деди нолиган
оҳангда Иброҳим ота.

— Кимларнинг устидан?— деб сўради Аваз.

— Оқсоқолнинг...— деди Иброҳим ота.

— Оқсоқол тўранинг одами-ку,— деди Аваз.

— Тўранинг устидан.

— Тўра хоннинг қариндоши: бири томиру, бири
гавда, бири шох-ю, бири барги.

— Арзимизни, ахир, ҳеч ким тингламайди,— деди бўғилиб кетган Пирнафас ака.

— Ким ҳам тингласин? Ҳаммаси бир ит,— деди Аваз шартта.

— Камбағалнинг ҳоли шу экан-да,— деди ерга қараб маънос ўтирган Полвон. «Нимасини айтасан» дегандек Собир темирчи бош ирғаб қўйди.

Собир темирчи Авазнинг энг яхши ўртоғи, ҳар бир ёзган ғазалини Аваз аввал унга ўқиб берарди.

Собир ака отасининг ёлғиз ўғли бўлиб, уни ёш вақтидаёқ мактабга беришган эди. Отаси уни мактабга узата туриб: «Ўғлим, мендай оми, бесавод қолиб, ўтхонада куйиб-пишиб юрма, ўқиб мулло бўл!» — деган эди.

Зеҳни баланд, тиришқоқ Собир отасининг ўғитини бажаришга интилиб, Машраб, Сўфи Оллоёр каби китобларни тезда шариллатиб ўқийдиган бўлди. Бўш вақтларда эса отасига ёрдамлашиб, ота касби — темирчиликни ҳам ўргана борди. Ун саккиз ёшга кирганда уни Шерғозихон мадрасасига бердилар. У Навоий, Фузлий асарларини зўр иштиёқ билан ўқир, туркман шоири Махтумқули ғазалларини ёд билар, ғазал, мусиқани завқ билан тинглар, юракдан севар эди. Отаси «ўлмасимдан бурун якка-ёлғиз ўғлимнинг болаларини кўрай» деб, йиғирма ёшида уйлантириб қўяди. Бахт келди, келип эгизак туғди, чол ўзида йўқ хурсанд бўлиб: «Энди ўлсам, армоним йўқ» деди. Ўша йили ўпкаси қаттиқ шамоллаб қолиб, кўп ҳам ўтмай жон берди. Ғам-алам ичида қолган Собирнинг елкасига рўзгор, бола-чақани боқиш ташвиши тушди, ўқишни ташлаб, ота касбини қилишдан бошқа илож қолмаган эди.

Собир ака ҳозир ўрта яшар, юзларига ажин тушган, бўйин томирлари бўртиб чиққан, оғир меҳнатдан эзилган, қўллари қадоқ, мушаклари чайир бўлиб кетган эди.

Ўзи сингари камбағаллар учун жонини берадиган, дилкаш бир киши бўлган Собир темирчи Пирнафас аканинг аҳволига жуда ачинган эди. Аваз унга «Юр, Пирнафасни кўриб келамиз» деганда, зарур ишини ҳам ташлаб бирга келган эди.

— Мен энди ҳеч нарсадан қўрқмайдиган бўлиб қолдим, ҳатто ўлимдан ҳам қўрқмайман,— деди Пирнафас ака, жиддий оҳангда.

— Қўрқмаслигингизни биламиз, шунинг учун ҳам сизни яхши кўрамиз,— деди Аваз,— хотиржам бўлинг, қўлимиздан келганча ёрдам берамиз.

— Сизни шу қапада қолдириш биздай йигитлар учун уят-ку,— деди Полвон.

— Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди,— деди касалдан янги тургани учун йўталиб-йўталиб ўтирган Иброҳим ота.

— Менинг қўлимдан етмиш хил ҳунар келади, бир уй солиб берай, оғзингиз очилиб қолсин,— деди Полвоннинг жўраси Солижон.

Гурунг анчага, ярим кечагача чўзилди.

Суҳбатга аралашмасдан ош пишириб юрган Маткарим какёк паловни ўртага олиб келиб қўйди: «Бузилган бўлса қарздормиз!» Улфатлар уни мақтаб-мақтаб ейишди. Маткарим какёк Пирнафас акага қараб:

— Сизни Матчон тўра қўлга туширибди, биз ундан сизнинг аламингизни оламиз,— деди.

Суҳбат охирида Аваз хайрлашиб кетаркан, Пирнафас акага охириги пулини бериб:

— Қиш келмасдан бир уй солиб олинг, кам бўлса ҳам кўп ўрнида кўрасиз,— деди.

Иброҳим ота билан Полвон:

— Ҳашар қиламиз, ҳашар,— дейишдилар.

XI БОБ

Петербургга кетаётган Исфандиёрхонни Матчон тўра, Шерназарбойлар ўн кун отлиқ йўл юриб Чоржўйгача узатиб бордилар.

Хон поездда кетаётиб гоҳ яхши безатилган вагонга, гоҳ Амударё устидан ўтган темир кўприкка, пишқириб кетаётган паровозга, гоҳ ялт-ялт этиб ўтган симёгочларга ҳайрон бўлиб қарарди. «Муъжиза бу, муъжиза» дерди ичида.

Николай II Исфандиёрхонни 1911 йил 24 майда Царское Селода қабул қилди. Хон унга Хоразм санъатининг подир намуналарини, марварид ва гавҳарлардан ясалган қиммат баҳо нарсаларни тухфа қилди. Ёзлик саройдаги юзга яқин зарҳал заллар, ранго-ранг паркет поллар, акс садо берадиган баланд шипларга осиглиқ катта қандиллар, деворлардаги ранг-баранг нақшлар,

зангори, кўк ёқут бўёқлар, кўзни қамаштирадиган суратлар Исфандиёрни ҳайратда қолдирди. Оқпошшо билан сўзлашаркан, хон залнинг ҳуснига қараб тўймасди. Николай II хонга генераллик рутбасини бериб, олий орден билан ленталар тақди. Исломуҳжа билан Муҳаммадвафо карвонбошига ҳам катта юлдуз нишони ва ленталар берди.

Исфандиёрхон ёзлик саройда тўққиз кун туриб қолди. Ҳар кунни зиёфатдан боши чиқмас, Хоразмнинг тараққийси учун бирор иш қилиш нари турсин, бу нарса хаёлига ҳам келмасди. У генераллик погонини тақиб, бошига туркманча силкма чўгурмасини кийган ҳолда драп чакмон устига орден-медалларни тақиб, гоҳ катта заллар ичида, гоҳ йўлкаларда сайр қиларди. Ориқ юзли, бит кўзли, эчки соқолли, сийрак қошли касалванд хонга генераллик рутбаси ярашмас эди. Шунга қарамай, у гоҳ бир ўзи, гоҳ мулозимлари билан тез-тез суратга тушар ва суратига қараб ҳеч тўёлмасди.

Исломуҳжа Петербургда катта ишлар бошлаб юборди, сенат, министрликлар билан танишди. Инженерлар билан гаплашиб темир кўприклар солишга заказ берди, оқпошшо олдида бўлган катта бир зиёфат маросимида қулай пайт топиб, темир йўл ҳақида сўз очди:

— Улуғ подшон аъзам, муҳтарам жаноби ҳазрат, сизга бир илтимосим бор, — Николай пошшо ва унинг ёнида турган Исфандиёрхон ва бошқалар бош вазирга қарадилар. У сўзида давом этди:

— Ашхобод, Марв, Чоржўй томонга темир йўл солинди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона шаҳарларига ҳам темир йўл борди, кўп ишлар осон бўлди, Хоразмгагина темир йўл боргани йўқ. Биз сизнинг олий ҳимматингизга муштоқмиз, — деди.

Николай пошшо йўллар мицистрлигига нималарнидир деди, у «мен ўзим Хива хонининг бош вазирин билан сўзлашаман» деган назар билан жавоб қилди.

Эртаси Исломуҳжа йўллар министри билан қидирув ишларини бошлаш, план-лойиҳа тузиш ҳақида сўзлашиб хурсанд бўлди. Сарой амалдорлари олдида унинг мартабаси ошди. Кўплар: «Хоннинг бош вазирин ўқи-мишли, олижаноб афанди экан» дейишди. Исфандиёрхон ҳақида эса ҳеч гап-сўз бўлмади.

Шундан сўнг Исломуҳжа хон турган махсус жойга келди, хон хафароқ кўринди.

— Вазири бузрук, темир йўл ҳақида Хивада сўйлашган эдик, бунга хазинада пул йўқ деган эдим, яна сиз темир йўл дейсиз, бу гапни бас қилинг энди,— деди зарда билан хон. Исломуҳжанинг бошига чақмоқ теккандай бўлди, рухсат олиб чиқиб кетди.

Петербургнинг ҳавоси ёқмай касал бўлиб қолгач, у Кавказга, Исфандиёрхон эса Хивага қайтди. Бунинг дарагини эшитган Шерназарбой сарой аҳллари билан Чоржўйга — хонга пешвоз чиқди. Хонни олий нишонлар билан табриклади. Бундан Исфандиёрхон мамнуи бўлиб, уни «лочиним, офарин!» деб ардоқлади.

Олти от қўшилган каретада хон Шерназар ясавулбоши билан кета туриб, унга Петербург хотиралари, зиёфатлар ҳақида ҳавас билан гапириб берди.

— Вазири бузрук ўзбошимчалик қилди. Оқпошшодан темир йўл қуришни илтимос қилди,— хон чанги чиққан тақир ерларни қўли билан кўрсатиб,— бу даштлардан, Қорақум барханларидан темир йўл ўтказиб бўладими, қанча пул керак, хазинани қуритади, шекилли қайнатам.— Хон бу сафар вазири бузрук демасдан кинояомуз қилиб «қайнатам» деди. Бу гап Шерназарбойнинг кўнглидагидай бўлди шекилли, сайраб кетди: «Солиқдан унадиган пуллар ҳақида менга маълумот бериб тулинг» деб амр қилдилар. Сиз бунга «нима дейсиз» дегандай хонга қаради. Бу дард устига чипқон чиққандай бўлди. «Нега энди у ҳамма нарсага аралашаверади?» Сўнгра Шерназар ясавулбошига қараб: «Мендан бошқа ҳеч кимсага ҳисоб берманг» деб қўйди. Тулки маккорона жилмайиб: «Ажаб бўлғай, тақсири олам» деди-да, ҳордик чиқариш учун деб хонга бир коса май тутди. Карета қумлардан чайқалиб дарё тўлқинида қолган кемадай тебраниб-тебраниб борарди. Унинг кетидан қанча отлиқлар, сипоҳилар чанг-тўзон ютиб, қора терга ботиб, отларга қамчи урардилар.

* * *

Кавказдан қайтиб келган Исломуҳжа яна давлат ишларига аралашиб, Ҳусайнбек билан бирга хонлик хўжалигини ислоҳ қилиш учун бирмунча тадбирлар лойиҳасини тузиб чиқди:

«1) ҳукумат муассасаларида ишловчиларга маош тўлаш; 2) солиқларни йўлга солиш; 3) закот, бож солиш; 4) бозорларда жой ҳақи олиш; 5) замин суғориш-

ни тартиблаш; 6) йўлларни тузатиш, темир кўприк, телеграф-почталар солиш; 7) касалхоналар солиш; 8) вақфларни идора этиб, илм-маърифатга сарфлаш; 9) жадид мактаблари очиб, дунёвий билимлар ўргатиш; 10) Хива хони даромадлари учун хазина очиб, кримчиқим ҳисобини юритиш ва ҳоказо».

Бу тadbирлардан янги солиқлар масаласи хоннинг кўнглидагидек иш эди, аммо кўписи хонга ёқмади. «Хазинага тушган даромадни ҳисобга олишнинг нима кераги бор? Ўзим хон бўлсаму, хазинага биров хўжайинлик қилса...» деб ўйларди у.

Бош вазир тузиб чиққан лойиҳадан кейин Исломуҳжага хоннинг назари ўзгариб қолди, Исломуҳжанинг обрўсини тушириш йўлларини ўйлаб, Шерназарбойни ўз олдига чақирди. Лойиҳани унга кўрсатди. Шерназарбой тез-тез ўқиб чиққач, кулиб туриб хонга қаради. Хон салмоқлаб гап бошлади:

— Лочиним, Шерназарбой, сиздан яширадиган гапим йўқ. Исломуҳжа ҳаддидан ошди, ҳамма нарсани ўз қўлига олаётир, менга ҳам ихтиёр бермай турур. Петербургда оқпошшо олдида ҳам унинг обрўси зўр бўлди, бу ҳолда кетаверса...

Хоннинг муддаосини фаҳмлаган Шерназарбой:

— Хон ҳазратлари,— деди семиз юзидаги сарғишроқ соқолини тутамлаб.

— Сиз нима десангиз дарҳол бажо келтирилур. Биз аввало уни ҳукумат доирасидан чиқармоғимиз зарур. Мен бу малъун лойиҳани ҳурматли қозикалонга ҳам кўрсатган эдим, у киши ўқиб, дарғазаб бўлдилар,— деди хон.

Хоннинг олдидан чиққан ясавулбоши ўйланиб қолди: «Хон гарданингга оғир бир ишни юклади, эҳтиёт билан бажар, бўлмаса оқибати хунук бўлади. Ахир, Исломуҳжа хоннинг қайнатаси; қолаверса, унинг обрўси, моли дунёси хонниқидан кам эмас. Шундай бир тadbир қилки, хон ҳам хурсанд бўлсин, ўзинг ҳам. Аввало салтанатнинг суянчиғи кекса қозикалон Муҳаммад Салим Охунд билан суҳбатлаш. У киши нима деса, шуни қил. Башарти бошингга кулфат тушса ҳам қўллаб-қўлтиқлайдиган шарият ҳомийси...» дея қозикалоннинг олдига келганини билмай қолди.

Қозикалон Мадаминхон мадрасасидаги қозихонада эди. Хира ёруғ ҳужранинг тўрида, меҳроб ёнида катта

саллали қозикалон қат-қат гилам устида қовоғи солиқ ўтирар, қўлида тасбеҳ, икки тарафидаги мирзалар унинг топшириғи ила қирт-қирт қилиб қамич қалам билан қандайдир бир ҳужжатни ёзмоқдалар. Шерназарбой қозихонага кирганда, мирзалар ўринларидан «дув» этиб туриб унга салом бердилар. У бориб Муҳаммад Салим Охунд билан кўришди. Қозикалоннинг рухсати билан мирзалар ўз ҳужраларига чиқиб кетдилар. Еш бир мирза дастурхон, чой олиб келиб қўйиб, чиқиб кетди.

Муҳаммад Салим Охунднинг ёши саксонларга бориб қолган бўлса ҳам ҳали жуда тетик, юзи қип-қизил, бақувват, ҳассасиз юрар эди. У неча йиллардан бери қозикалон бўлиб, хоннинг ишонган кишиси эди. Хоразмдаги минг-минг таноб вақф ерларнинг ихтиёри унинг қўлида, Хива хонлигидаги қозилар унга тобе, ҳар йили унинг уйига юз ботмонлаб буғдой, гуруч, мош, жўхори, қанчадан-қанча қовун-тарвуз, мева-чева келиб туради. Хоразмда энг катта мулкдорлардан бири ҳам қозикалон эди. Шерназарбой кириб келганда унинг юзи очилиб кетди. Кутган кишиси келгандай хурсанд бўлиб: «Қани, марҳамат» дея дастурхонни ясавулбоши олдига суриб қўйди.

— Тақсир, хон ҳазратлари сизга вазири акбарнинг лойиҳасини кўрсатдиларми?— деб сўради оҳишта. Қозикалон «ҳа» дегандай бош қимирлатди. Сўнгра «бу ҳақда сиз жанобларнинг фикрлари қалай?» дея ясавулбошига қаради. Шерназарбой шошилмай, «лойиҳада вақфларни идора этиб, илм-маърифатга сарфлаш деб ёзилган, бунга тақсири олам қандай қарайдилар?» дея акс савол берди. Лойиҳани ўқигандан бери қозикалоннинг жаҳли чиқиб, хуноб бўлиб юрган эди, бу саволдан кейин ҳаяжонланиб гапира бошлади:

— Исломхўжада шарм-ҳаё деган гап қолмабди. Хонимиз бунинг олдини олмасалар юртда даҳрийлар, ибليسлар кўпайиб кетади, бошимизга чиқиб, бизни турли ўйинларга солади,— деди қозикалон тасбеҳ ўғиришни ҳам эсидан чиқариб.

— Хон ҳазратлари уламо, сипоҳилар қўл қўйган ариза керак деб айтдилар...

— Бир ариза эмас, ўнгасини ёзмоқ даркор. Диёнат-сизни ҳукумат доирасидан қувмоқ ҳам қарз, ҳам фарз,— деб қозикалон ёзилажак аризанинг мазмунини ва кимлар унга қўл қўйишини Шерназарбойга айтиб берди:

«Муҳаммад Солиг оталиқ. Саид Охун, Давлат қози, Нақиб, қози Ҳикматулло каби уламолар албатта қўллари-ни қўйиб, муҳрларини босадилар, улар билан ўзим гап-лашаман».

— Тақсир, Фаҳриддин хўжа, Сардорбой, девонбеги, Меҳтар Нурилло меҳроб каби сипоҳилар ҳам Исломуҳ-жага ва унинг тарафдорларига қаршидирлар, улар ҳам жон-жон деб аризага қўл қўяжаклар. Хўш, ўзлари-чи...— деди Шерназарбой қозикалонга.

— Мен қўл қўйиб муҳр босар эдим, лекин сиртдан туриб сизларга ёрдам берганим мақбул, — қозикалон бир пиёла чой ича туриб, сўзида давом этди: «Ишонган мир-зам бор, ишоси дуруст, у эртагаёқ аризани қўлингизга етказиб берур», — дея фотиҳага қўл очди.

— Хон ҳазратларининг умрлари зиёда бўлсин, элдан балойи қазо кўтарилсин, кофирларни худо даф қилсин, омин, — деди. Шерназарбой ҳам «омин» деб ўрпидан тур-ди. Шундан сўнг қозикалон ясавулбошини эшиккача узатиб чиқди.

Эртасига Исломуҳжа ҳақида уйдирма гаплар, фисқ-фасодлар тўқилди. Аризанинг охирида: «Биз, сипоҳилар ва уламолар хон ҳазратларидан Исломуҳжанинг ҳукумат доирасидан четлаштирилишининг эмас, балки мамла-кат ҳудудидан ҳам сургун қилинишини мамнуният билан қаршилаймиз» деб ёзилган эди. Аризага қанча сипоҳи-лар ва уламолар қўл қўйиб, муҳрларини босган эдилар. Бу аризани ўқигач, хон: «Ахир, у сенга қайната... Пари-зодим Одилбика нима дейди, қолаверса, унинг тараф-дорлари кўп. Шу ишни силлиқлик билан бартараф этиш керак...» деб қўйди ичида.

Бир куни хон Исломуҳжани ўз олдига чақириб, унга Нурловойда Николай пошшо саройидаги залларга ўх-шатиб қишқи сарой солдиришни буюрди. Башарти рад қилса, ўша кунидек... Бироқ Исломуҳжа бунга: «Улуғ хон ҳазратлари, сизнинг кўнглингиздагидан ҳам зиёда қи-лурмиз» деб жавоб қилди.

ХИ БОБ

Исломуҳжа қишқи сарой қурилишини жадал бошлаб юборди. Илгари ўзи саройнинг хомаки платини тузиб, уни хонга маъқулластгач, саройнинг аниқ лойиҳасини

Россиядан келган архитекторлардан тезда ишлатиб олди. Бу лойиҳага кўра бир неча зал, бир неча қабулхона, шу жумладан, элчиларни қабул қилиш учун алоҳида уйлар, кўриниш хоҳа ва бошқа хоналар бўлиши, саройнинг тўрт тарафида баланд-баланд айвонлар қад кўтариб туриши керак эди. Бу қурилиш Нурловойнинг ичини тамом ўзгартириши, Сирчали ёни бўйлаб бир қанча бинолар солиниши керак эди.

Ислomхўжа сарой қурилишига соҳибкор қилиб ўзининг ишонган кишиси Раҳимберган маҳрамни қўйди.

Қишки сарой Хива хонлиги тарихида ҳеч ҳам қурилмаган ва кўрилмаган, оврупо типида солинадиган имораат бўлиб, Хоразм халқ наққошлигининг энг подир намуналари билан безалиши керак эди. Бу катта иш уч йилга мўлжалланган бўлиб, хон ҳам бунга рози бўлди.

Арзгоҳнинг рўпарасидаги бир неча таноб келадиган ерда қурилиш ишлари бошланиб, бу ерга Ислomхўжа, москвалик рус архитектор, Раҳимберган маҳрамлар келиб сўзлашиб турмоқдалар. Ислomхўжа пойдевор тушадиган ерда лойиҳага қараб тураркан:

— Мана лойиҳа, бунда ҳаммаси кўрсатилган, тушунмаганинги бу кишидан сўра, ука. — деди Ислomхўжа Раҳимберган маҳрамга.

— Ажаб оға...

— Оқмачитдан немисларни¹ чақирамиз. Улар дим яхши дурадгорлар. Бухородан наққошлар келади, Москвадан эса рассомлар. Бу кун Исфандиёрхон бегор эълон қилиш ҳақида фармон чиқарди.

Дарҳақиқат, эртасига жарчинлар шаҳар ва қишлоқларда халқни хон ҳашарига чорлаб, жар чақирдилар. Хоннинг фармонида кўра, ҳар ким бегорда ўн икки кун текинга ишлаб бериши керак эди. Қалъа ҳокимлари одамларни мажбур қилиб Хивага йўллар эди. Ҳар ким ўз от-араваси, болта-тешаси, пони-зоғараси билан Нурловой томон келаверди. Қўлида ҳунари бўлган барча усталар чақирилди. Усталаргагина арзимас ҳақ тўланар эди. Бу чиндан ҳам шафқатсиз, қонхўр фармон эди. Матчон тўра кабилар ҳам хонга янада яхши кўриниш учун ўз деҳқон ва хизматкорларини юборгандилар.

¹ Бир вақтлар Хивага сургун қилинган, Оқмачит деган қишлоқда турувчи немислар.

Матчон тўра Полвон билан Иброҳим отани Нурло-
войга жўнатаркан:

— Яхши ишланглар, ғайрат қилинглар!— деб тайин-
лади.

Сарой қурилишига қорақалпоқ овулларидан, турк-
манлардан ҳам ҳашарчилар кела бошлади.

Хазорасп дарвозаси ёнида ўнлаб хумдонлар ишга
тушди. Юзлаб ҳашарчилар хом ғишт қуяр, кўллардан
неча-неча араваларда қамишлар олиб келинар эди.
Сонсиз-ҳисобсиз аравалар Хивадан юз чақирим нарида-
ги Юмри тоғидан оҳақ ташиб келишар эди. Султон Вайс
тоғидан мрамлар келтирилмоқда. Қишки сарой қури-
лиши кундан-кунга қизиб борди. Ун икки кун текин иш-
лаб кетганлар ўрнига яна қанча-қанча одамлар келар,
Нурловойга ҳар кун юзлаб арава кириб-чиқиб турар-
ди.

Раҳимберган соҳибкор кечани кеча демай, кундузни
кундуз демай, гоҳ пиёда, гоҳ отда, гоҳ фойтунда қури-
лиш жойларни бориб кўрар, ишларни кўздан кечирар
эди.

У ишга келган Полвонни кўргач:

— Полвон йигит экансиз! Сизга улли ғалтак аравани
берамиз,— деди ва Иброҳим отанинг қарилигини назар-
га олиб:

— Ҳашарчиларга чой қайнатиб бериб турасиз, ота,—
деди.

Полвон чарчашни билмас, эшак аравадай келадиган
ғалтак аравани итариб, уч-тўрт киши ташийдиган ғиштни
бир ўзи таширди. Ундан хурсанд бўлган усталар:

— Балли, ўғлим, барака топ, ўғлим,— дейишарди.

Полвон бу ерда бошқа шаҳар-қишлоқлардан келган
кишилар билан танишди ва улар билан иноқлашиб кет-
ди. Кечалари баъзан сайил бўлиб қолгудек бўлса, ку-
рашда ғалаба қозонган Полвонга офаринлар айтиш
учун унинг олдига йигитлар келишарди. Туркман ба-
шара, бўйи новча, боши узун, қора кўзлари оловдай
чақнаб турган, ёши Полвонга тенг бир йигит ҳам келиб:

— Салом, оға, чўх паҳлавонсан, алиингни вар, дони-
шали,¹— деди. Полвон дарҳол қўлини узатди. Туркман
йигити ўз отининг Сафаргалди эканини, Илолидан кел-

¹ Салом, биродар, кўп паҳлавон экансан, қўлини бер, ошна
бўлайлик!

ганини айтди. Шу-шу Сафаргалди ўз муддатининг охирига қадар Полвон билан бирга бўлиб, эски қадрдондай бўлиб кетишди.

— Онанг касал экан, буванг касал экан, уларга қарайдиган киши йўқ экан, бу ерга нега келдинг, жўра? Полвоннинг берган саволига Сафаргалди тез жавоб қайтарди:

— Илолининг ҳекими Боба девонхон межбур этан...

Полвоннинг қўшига гурланлик Еқуббой, хазорасплик Қиличвойлар ҳам келиб қўшилдилар.

Бир куни «пўшт-пўшт» деб галтак аравасини итариб келаётган эди, жарчининг товушини эшитиб қолди.

— Хў, эшитмадим деманглар...

Полвон қулоқ солди. Иброҳим ота ҳам чойнакни қўйиб, ўғлининг олдига келди:

— Полвонбой, нима гап, жарчи нима деяпти?...

— Шобозлик қорақалпоқ йигити бегордан бош тортган экан уни...

Полвон давомини айтмаса ҳам Иброҳим ота тушунди. Ҳамма қурилиш олдигаги катта бир майдонга йиғилди... Ясавулхона томондан Шерназарбой, қозикалон ва бир қанча амалдорлар чиқиб келдилар. Бошига эски телпак кийган, оёқ яланг, қўли боғлиқ қорақалпоқ йигитини Худойзар пашшоб майдонга итариб олиб келарди. Саройда энг одамхўр жаллод Жумёз пучуқ билан Худойзар пашшоблар эди, бири одам сўяр, бири одам бўғарди.

Шерназарбой ясавулбошининг навкарлари майдонда давра олиб турдилар. Қозикалон майдон ўртасига чиқиб, хоннинг фармонини ўқиб берди. Шерназарбой Худойзар пашшобга «бўғ» ишорасини қилди. Қўли боғлиқ йигитни тиз чўктириб, палахмонга ўхшаш, ҳар учига арқон боғланган ёғочни йигитнинг бўйпидан ўтказиб, бўға бошлаган эди, ўлимдан қўрқмайдиган йигит «бир гапим бор» дегандай Шерназарбойга қаради. У жаллод-на тўхтатиб, «айт» деди.

— Жўлдостар,— деб овозининг борича қичқирди йигит,— гуноҳим жўқ, жерим жўқ, молим жўқ, ноним жўқ, қон жозиқсиз ўлдириб отир, қўш қол қолайиқ!— деди. Шерназарбой «бўғ» дегандай Худойзар жаллодга ишора қилди.

Жаллод қўли боғлиқ, тиз чўккан йигитнинг бўйнидаги ёғочни бурай бошлади. Солқи турган арқон ёғоч-

нинг учига буралиб-буралиб борар, охири унинг томоғига тақалиб кекирдагини бўғар эди, Йигитнинг оғзи очилиб, тили чўзилиб кетди, сўнгра икки кўзи оқиб тушди. Жаллод яна бир марта қаттиқ бурагач, тарап арқонни муштуми билан бир урган эди, бечора йигит «ҳик» этди-ю, жон берди.

Ҳашарчиларнинг кўзларида ёш айланди, юзларини тескари ўгирдилар, Полвон тишларини ғижирлатди. Йиғилганлар ичида Қакак, Солижонлар ҳам бор эди, уларнинг лаблари титрар эди.

— Бу сарой одам суягидан, қонидан бўладиганга ўхшайди,— деди Қакак.

— Секинроқ гапир, ўғлим, хон айғоқчилари дайдиб юрибди,— деди Иброҳим ота.

Нафрат ва ғазаб ичида қолган халқ аста-секин тарқалиб, ўз ишига тушди. Халқни қўрқитиш ва одамларга ибрат бўлсин учун гуноҳсизларни осий, сўйиш, бўғиш қонда тусига кириб қолган эди.

Қишки сарой қурилишига ҳар томондан материаллар кела бошлади. Тошсоқа лиманига пароход қалин тахта-лар келтирди. Кемачилар узун ёғочларни Полвонёп орқали сол билан оқизиб, Гамакўприк ёнида қирғоққа чиқарардилар. Оқмачитлик немис усталари тахта-ларни қуритиб, хон саройига яраша эшик-ромлар ясар эдилар.

Рус архитектори билан қурилиш бошига келган Исломхўжага Раҳимберган маҳрам қандай ишлар қилинаётганидан, материаллар келаётганидан маълумот берди.

Исломхўжа ишлаб турганлар ёнидан ўтаркан, тил учиди «ҳорманглар», деса-да, ҳашарчиларнинг аҳволидан, оч-яланғочлигидан хабар олмас эди.

Кечқурун Исломхўжани хон ўз олдига чақиртирди. У қишки сарой қурилишидан мамнун бўлса-да, унинг битиш муддатини қисқартиш ҳақида бош вазир билан сўзлашмоқчи эди.

Исломхўжа хон олдига секин таъзим қилиб кириб: «Хон ҳазратлари, чақиртирган эканлар» деди. Хон «ҳа, шундай» дегандай бош чайқади. Сўнгра салмоқлаб гапирди:

— Вазир бузрук, бу қилган ишларингиз учун ташаккур, лекин тезроқ битказинг, сўнгра халққа бир улли мадраса солдирасиз. Сайр қилмоғим учун ҳамма боғлардан зиёда боғ қурдирасиз. Ҳар иккови ҳам Полвонёп-

нинг шимолида бўлсин,— деди. Вазир акбар «ажаб бўл-гай» дегач, ўз муддаосини айта бошлади:

— Хон ҳазратлари, Хоразмни бошқа мамлакатлардай завод-фабрикали, темир йўлли мамлакат қилсак дей-ман. Кеча Петербургдан мактуб олдим, темир йўл солмоқ учун қидирув ишларини қачон бошламоқ керак деб сўрабдилар.

Хон эшик орқасида турган маҳрамга «чилиш» деб қич-қирди. Шу заҳотиёқ қаҳрабо, олтин нақшли чилиш кел-ди. Хон чилишни қур-қур чекиб, сўнгра «олиб кет» де-гандай ишора қилди. Маҳрам орқасига тисланиб чилишни олиб чиқиб-кетди. Бирор гап ёқмаганда хон доим шундай қилар эди. Ислохўжа буни дарров пайқади.

— Петербургда мендан берухсат иш қилдингиз. Бо-шимизга тоза ташвиш ортдириб нима қиласиз. Мамла-катни остин-устун қилишнинг нима фойдаси бор?— деди хон зарда билан.

— Мана почта-телеграф кунимизга яраб қолди...— деди Ислохўжа мулойим оҳангда.

— Кунимизга яраб қолади деб хазина пулини беҳуда парсаларга сарф қилаверамизми? Ерни кўпайтириш ке-рак, ерни! Бунда бизга бойлар, тўралар, қолаверса, ула-молар ёрдам беради. Уларга таяниш лозим. Сиз эса Ёлмонбой дейсиз, Оллоқулибой дейсиз! Маймунлар тақ-лидчи бўлади. Ёлмонбойлар ҳам шундай. Қозонда Олия мактаби очилбди, биз ҳам шундай қилайлик дейишади. Тошкентда завод солинибди, биз ҳам шундай қилайлик дейишади. Энди темир йўл қолдимиз! Ҳали қадим қалъ-ани ҳам йиқитиб тоза шаҳар қилайлик, Хиванинг кўча-лари тор, кенг кўчалар солайлик дейишар,— жаҳл ара-лаш деди хон, Ислохўжага қарамасдан.

— Гандимиён томондан Ёлмонбойлар солган пахта заводи таърифиди оврупоча шаҳар солсак...— деди И-слохўжа, яна.

— Ана холос!...— деди хон ўрнидан туриб кетиб.— Уйлаганим келди. Ҳали бизга хон керакмас дейишлари ҳам мумкин. Қозикалонлар, ясавулбошиларнинг ариза-сидаги гаплар тўғри чиқадиганга ўхшайди.

— Қандай ариза, хон жаноблари? — сўради Ислох-ўжа.

— Сизнинг кўп нарсадан хабарингиз йўқ, мана ўқинг,— деб аризани унга узатди.

Ислохўжа устидан ёзилган аризани хон шу топда

Ўзига кўрсатмасдан иложи йўқ эди. Кўрсатса бош вазир ўз фикрларидан қайтар, қолаверса, сарой ичида ва ундан четда хўжалар авлоди билан девонбегилар ўртасидаги душманликни яна кучайтириш мумкин бўлар деб ўйлар эди.

Аризани ўқир экан, Исломхўжанинг гоҳ қошлари чи-мирилар, гоҳ ғазаб аралаш бошини чайқар эди. Буни сезган хон маккорона сўзлаб кетди:

— Сиз менинг қайнатамсиз, кўп яхшиликлар қилдингиз, мен сизни ҳаромзодаларга хор қилдирмайман, менингча, аризани Шерназарбой...

Исломхўжа чуқур ўйга толган, ҳадеб чўнтак соатининг олтин занжирларини бурар, «Хўш, сиз бўҳтончи Шерназарбойга нима чора кўрасиз» дегандай хонга назар ташларди.

— Ясавулбошимиз Шерназарбой бузуқ одам чиқди, у кўрнамак. Мени сиздан ажратмоқчи у аблаҳ. Унинг жазоси зиндон,— деди хон бирдан. Шу заҳоти Исломхўжанинг юзи ёришиб кетди.

Хон ўз ниятига етган, Исломхўжада Шерназарлар авлодига чуқур нафрат уйғотган эди. Исломхўжанинг темир йўл қуриш учун қидирув ишларини қачон бошлаймиз, Петербургга қандай жавоб қайтарамиз деган сўроғи ҳам унутилган эди.

Хондан рухсат олиб ташқари чиққан Исломхўжа бошини қуйи солиб ўйланиб, қаерга боришини билмай ганиб, боши қотиб девонхонага нима учун кирганини ҳам билмай қолди. Кечқурун девонхонада ишлаб қолган котиблар ўринларидан туриб, бош вазирга таъзим қилдилар. Шоир Соҳибий ҳам ўрнидан қалқиб туриб, соқолларини силкитиб таъзим қилди. Исломхўжа унга парво ҳам қилмади. Чунки уни ёмон кўрар, унга «Қасидагўй» деб ном қўйганди, шу топда уни кўриши таъбини яна хира қилган эди.

— Тақсир, сизнинг шаънингизга ҳам каминангиз...— деб Соҳибий қўйин киссасидан бир қоғоз чиқараётган эди,— қасидами?— деб сўради вазири акбар шиддат билан.

— Қасидадан ҳам олий, тақсирим,— деди у.

— Қасидагўйлигингизни ташламадингиз, ахир илматърифат тўғрисида фазал ёзсангиз, Аваздан ўрнак олсангиз бўлмайдимиз?

Бу гап Соҳибийга қаттиқ тегди, лекин дардини билдирмасликка тирнишиб, «ажаб бўлғай, тақсир» дейишга

мажбур бўлди. Исломуҳжанинг «Авазни саройга чақир-тирмайсизми?» деган савол аралаш буйруғига Соҳибий дарҳол: «Таклиф қилган эдим, касалман» деб рад қилди, яна бир олдидан ўтаман,— деди.

Исломуҳжанинг бир нарсадан хафа бўлиб турганини кўргач, айтган сўзи ноўрин бўлганини пайқаб: «Тақсир, кўнгиллари тўқ бўлсин, олиб келамиз» деб ерга қараб турди. Исломуҳжа девонбегининг йўқлигини билиб, фойтунга миниб, Тозабоққа қараб кетди.

Хоннинг буйруғи билан Шерназарбой ва бошқалар ҳибсага олинди. Моллари мусодира қилиниб, хоннинг хазинасига кирди. Аммо кейинчалик: «Буни бош вазир Исломуҳжанинг ўзи қилган, эски адоватини кўзгабди, хоннинг бу нарсда ҳеч дахли йўқ экан» деган овозалар тарқалди. Хон бундан хурсанд бўлди. Исломуҳжага хурмат билан қаровчи амалдор, бек ва тўралар бу воқеага тушунмай қолдилар. Матчон тўранинг эса ғазаби ошган эди.

XIII БОБ

Хотинларига номаҳрамларнинг кўзи тушмасин деб Матчон тўра баланд пахсали уй-айвонлар солдирган, қанча қоровуллар қўйиб пойлаттираётган бўлса ҳам, барибир, улар кўнгилларига келган ишларни қилишар, Матчон тўранинг йигитлари билан кайф-сафо этишар эди. Катта хотини Пошшажонбика билан ўртанча хотини Холжонбиканинг жазманлари бўлиб, бу ҳақда учинчи хотини Ёқутбика ҳеч нарса билмас, ҳали кундошларининг кирди-корларини тушуниб етмаган эди. Бултур куз пайтида боққа сайрга чиққанида ишлаётган Полвонни кўриб қолиб, юраги «жиз» этгандан бери ўйчан, паришон бўлиб қолган эди. «Қандай келишган, баҳодир йигит-а!» деб қўярди ичида уни ўйлаб Ёқутбика. У Полвонни тез-тез кўргиси, унга «ҳорманг, яхши йигит!» деб айтгиси келарди. Кундошларининг «Ёқутбика индамас бўлиб қолибди, бировни яхши кўрганга ўхшайди» деган сўзларига парво ҳам қилмас эди.

Тўранинг кўпни кўрган, бошидан қанча саргузаштлари кечирган катта хотини Пошшажонбика гоҳо унинг олдига келиб майин қилиб: «Ёқутпошша, тўрт девор ичида қолиб, дунёнинг лаззатидан бенасиб, азоб чекиб юраве-

расизми? Ой деса ойдаи, кун деса кундай нозанинсиз. Ёш жонингизни жувонмарг қилманг, ҳар кимнинг ҳам кўнг-лига ёққани бўлади. Сизга кундош бўлсак ҳам душман эмасмиз. Кўнгилхуши қилиб бирортасини... Холжонбиканинг ҳам жазмани бор... Ўзингиздан ўтар гап йўқ...» дерди.

Бу сўзлар унга синаш учун айтилгандай, Ёқутбика ерга қараб жим турарди.

Дарҳақиқат, Пошшажонбиканинг Холжонбика тўғри-сида айтганлари тўғри эди. Унинг жазмани Раим деҳқон эди. Пошшажонбика ўзи ҳақида ҳеч гап айтмаса ҳам, тўранинг ишонган кишиси, навқари Мадрайим қора унинг ўйнаши эди. Мадрайим навқар ҳамма вақт тўра билан бирга юрар, тўра кўпроқ қишки қалъа ҳовлисида бўлар, Пошшажонбика эса, ёзги ҳовлисида турарди. Тўра бу хотинининг олдига камдан-кам борарди. Буни билган Мадрайим қора кечалари ёзги ҳовлига келиб, тонг отгунча Пошшажонбика билан айш-ишрат қилиб яна қишки ҳовлига кетарди.

Бир куни Ёқутбика туш кўрди. Уйғониб кетгач, биканинг уйқуси қочди. Қандайдир товуш эшитилди. Ўрнидан секин туриб, кундоши Пошшажонбика томонга борса, унинг эшиги берк, деразаси пардали, лекин чироқ ёниб турибди, ҳингир-ҳингир кулган товуш эшитилди. Деразанинг ёруғидан қараб, бирдан чўчиб тушди, «тушимми, ўнгимми» деди у. «Менга шундай кўриняптимикан-а! — деб яна қаради. — Уша-ку! Қандай қилиб қўрқмасдан Пошшажонбиканинг олдига кирган, Пошшажонбика ҳам қўрқмайдами-а? Шармандалик-ку?» Ёқутбика даҳлизга кириб чўрилар ётган уйнинг эшигини очди. Улар донг қотиб, хуррак тортишиб ётибди, бика яна чиқиб, деразанинг ёруғидан қаради-да, кўзларини шартта юмди. Навқар Пошшажонбикани қучоқлаб ўлмоқда эди. Ёқутбика «одамларни уйготайми, кундошимдан аламимни олайми», деб ўйлади. «Балки бу гапдан чўрилар хабардордир, навқар мени ўлдирса-чи...» сўнгра «йўқ-йўқ» деб ўз уйига кириб кетмоқчи бўлган эди, Холжонбика ҳовуз бўйидаги уйдан чиқиб қолди, унинг кетидан Раим деҳқон ҳам чиқиб келди.

— Тез-тез келиб туринг, — деди Холжонбика унга.

— Ажаб, бикам, — деди Раим деҳқон ва чиқиб кетди.

Ёқутбика тез-тез юриб ўз уйига кириб кетди. Ўрнига ётди-ю, яна уйқуси қочди. Ёқутбика тўраининг хотинлари

ичида ор-номусли, ақлли, шарм-ҳаёни билган, ифбатли хотин эди. Бу ҳолни кўргач у:

— Беҳаёлар, шармандалар,— деб қўйди.

Кўп ўтмай Ёқутбика ухлаб қолди.

* * *

Тўра янги боққа пахса девор олдиришни Мадрайим навкарга топширди. Тўранинг барча деҳқон ва хизматкорлари эрта тонгдан иш бошлаб юбордилар: бири лой тайёрлар, бири сув келтирар, бири лой ағдарар, бири лой бериб турар, усталар эса пахса урардилар. Полвон Нурловойда ишлаб ўз улушини тамомлаб қайтгач, Мадрайим навкарнинг буйруғи билан энг оғир ишга тушди. У баланд пахсага лой отиб туриши керак эди.

Мадрайим навкар катта сада тагида кўк чой ичиб, ишлаётганларга қараб ўтирар, бирортаси у ёқ-бу ёққа қараб қолса ёки ишламаса қамчинини ўйнатиб: Жалотой!— бунини соғиниб қолдингми!— деб ўшқирар эди.

— Оға, қорнимиз очди,— деди ишлаётганлардан бири, охири чидай олмай.

— Ишламасдан дарров қорнинг очадими?— дағдаға қилди у.

— Лой иши оғир, оға, вақт пешиндан ўтди...— деди иккинчи бир деҳқон.

— Гапни чўзма, қани ишла,— деди Мадрайим навкар.

Улар яна ишга тушиб кетдилар.

— Тўра менга бир ишни топширдими, бас удалайман,— деб гердайнб Мадрайим патир нон билан қаймоқни бемалол еб, кўк чой ичиб, Полвонга назар ташлаб ўтирарди.

Полвон... ўша азамат йнгит.

Копток отгандай баланд пахсага лой отиб турибди. Мадрайим навкар: «Бу одамми, девми» дерди ичида.

Иброҳим ота ҳам, ўғли Бекжонбай ҳам навкар нима деса шуни қилишарди. Иброҳим ота лой пиширар, Шерниёз югуриб-елиб гоҳ чилим олиб келар, гоҳ сув...

— Шерниёз, челакни олиб кел.

— Шерниёз, сув бер.

— Шерниёз, чой қайнади ми?

У ҳамманинг айтганини бажарарди. Ҳамма «баракалла, бахтинг очилсин» деб дуо қиларди.

¹ Безори маъносида.

— Қани, лойни теп-чи,— деди яна бири.

Шерниёзнинг бирпас дам олганини кўрган навкар:

— Ҳа, шоввоз. Бор, менга айрон олиб чиқ,— дерди.

Шерниёз «ажаб» деб югуриб кетарди.

Қуёш тепага ҳам келди. Усталар, деҳқонларнинг пешона-
насида шариллаб шўр тер оқмоқда. Полвоннинг кўйла-
ги шўрлаб кетган. Баъзилар очликдан сулайиб қолаёзди.

Шундагина Мадрайим навкар ошпазга қараб:

— Гўжа тайёрми?— деди.

— Бир оздан кейин тайёр бўлади, оға, деди ошпаз.

— Анқайманглар, тезда гўжа тайёр бўлади,— деди
ишлаётганлар олдига бориб навкар, мўйловини бурар-
кан.

— Очдан ўламиз, шекилли,— деди ёш бир йигит кўр-
қа-писа.

— Ҳў, ишёқмас, манглайи қора,— деди Мадрайим
навкар, ўшқириб унга.

— Оға, ҳам ишласак, ҳам сўкиш эшитсак... инсоф
борми ўзи,— деди ўша йигит яна.

— Бўлди, дедим, бўлди, бўлмаса, тилингни суғуриб
оламан,— навкарнинг қамчиси кўкда тизиллаб ҳавони
ёриб ўтди. Буни кўрган Полвон югуриб навкарнинг олди-
га келди:

— Оға, яхши ишляпти-ку,— деди у.

— Нега аралашасан сен, қулвачча?!

Полвоннинг юзи қизариб кетди.

— Бу сўзни менга тўра ҳам айтгани йўқ, Мадрайим
оға,— деди Полвон.

— Тўра айтмаса ҳам, мен айтаман, қулвачча,— деди
яна навкар.

— Сиз тўранинг лайчасисиз,— деди Полвон зарда
билан.

— Эҳа,— деди навкар кўзларини олайтириб,— тўра-
нинг нони ҳали сени семиртирдими, гўрсўхта,— «мана
сенга» деб қамчини билан солмоқчи бўлган эди, Полвон
кучли қўллари билан унинг билагини сиқди, навкарнинг
қамчиси қўлдан тушиб кетди. Сўнгра қамчини ердан
слиб:

— Жазангни тўра беради,— деди жаҳл билан.

Шу вақт от ўйнатиб икки навқари билан тўра келиб
қолди. Ҳамма тўрага таъзим қилиб, салом берди.

— Салом, оға!

— Ҳорманглар,— деди тўра от устида туриб.

Навкар ўзининг содиқлигини билдирмоқчи бўлгандай унинг атрофида лайча кучукдай гир айланарди.

— Мадрайим қора, ишларнинг мазаси йўқ-ку! Ҳали эрталабдан бери қилинган иш шуми?— деди тўра от устида чилим чекиб туриб.

— Тўрам, ишбузуқилар бор,— деб пўнғиллади Мадрайим навкар Полвонга қараб. У отдай ишларди.

— Полвон тоғни талқон қилади,— деди тўра.

— Эй, тўрам, ишбузуқи ўша,— деди навкар секингина,— одамларни менга қарши қутуртиряпти.

— Полвон-а?!

— Бир адабини бермасангиз бўлмас, тўрам, ибрат бўлади.

— Ўзларингга топширдим,— деди тўра Мадрайим қора билан икки навкарга қараб.

— Маъқул, тўрам,— деди юзи очилиб кетган Мадрайим навкар.

Тўра отдан тушиб, усталар ва ҳашарчилар олдига бориб, ишларни кузатди.

Тўра кетар олдида Мадрайим навкарга қараб:

— Қаттиққўл бўлавер, тезроқ битсин, пахса саратоннинг иссигини кўрсин,— деб қўйди.

— Ажаб, оға, ажаб бўлмай,— деди навкар дарҳол.

Тўра имо қилган эди, отни олиб келдилар. Навкарларнинг ёрдами билан отга мингач қамчи емасданоқ от учиб кетди, тўранинг зар чакмонининг этаклари шамолда ҳилпирарди. Тўра боғ ҳовлисига етиб келганидан кейин отдан тушди-да, Ёқутбиканинг уйига ўтмоқчи бўлди. Хотинлари унинг атрофида парвона бўлиб, бири чакмонини ечиб олар, бири папахини, бири белбоғини, бири қамчисини ва ҳар қайсиси «юринг» деб ўз айвонига таклиф қилар, гўзал Ёқутбика эса ерга қараб илдасдан турарди. Тўранинг катта хотини «сен айвонингга боравер» дегандай имо қилди.

— Саломатлигингиз қалай, бика?— сўради тўра.

— Давлатингиз соясида...— оҳиста жавоб берди у.

— Паришон кўринасиз?

— Ўзим, шундай...— бика қисқа жавоб берди.

Ҳақиқатан, Ёқутбика паришон эди. «Тўра бошқа савол бермаса-ю, дарҳол уйимга қараб кетсам» деб ўйларди. У бундан бир неча кун илгарини Полвонни боғда кўриб қолгач ишқ дарди яна зўрайди. «Бунча келишган, бежирим, паҳлавон йигит»— деб рўмол учини тишлаб қол-

ган эди. Бика доимо паришонхотир бўлиб юрар, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, Полвонни яна бир марта кўрсам деб орзу қиларди. Шу толда тўранинг унга берган саволлари ошиқчадай туюларди.

Тўранинг орқасида турган Пошшажонбика унга ҳадеб хўмрайгач, Ёқутбика ерга қаради. Семиздан келган Пошшажонбика усталик қилиб тўрани ўз айвонига олиб кетди. Сўлғун юз ва ғамли Ёқутбика бир-бир қадам ташлаб ўз уйига кириб кетди.

Пошшажонбиканинг айвонида ҳамма нарса тайёр эди: сомса, юпқа, чалпак, асал... Кундоши Холжонбика ҳам хитойи чиннида май олиб келди. Чўриларнинг бири тўранинг этигини ечар, бири оёғига сув қуяр, бири ипак сочиқ билан ювилган оёғини артар эди...

XIV БОБ

— **О** нам сизни эртага галсин деяпти. — Яхши, қизим, албатта бораман, — деди Ойша хола ва яна: — Ётиб қолсанг бўлмайдимми, Жумагул, кеч бўлиб қолди-ку, — деб қўшиб қўйди.

— Бормасам хавотир оладилар.

Жумагул Ойша хола билан хайрлашиб чиқиб кетди. У катта йўлга бурилганда ишдан келаётган Полвонни кўриб қолди. «Жумагул-ку, нега бемаҳалда юрибди экан» деб ўйлаб атрофига қаради, теваракда ҳеч ким йўқ эди. Белни пахсанинг орқасига яшириб қўйиб, Жумагулнинг кетидан тез-тез юриб кетди, унга яқинлашгач:

— Салом, Жумагул, — деди.

— Салом, Полвон ога.

— Қаердан?

— Сизларникидан.

— Кеч-ку, қўрқмайсанми?

— Бўри ейдимми, нимадан қўрқаман, — деди Жумагул,

Полвон унга: «Юр, узатиб қўяй» деди. Икковлари ёнма-ён кетишди.

Энди ой чиқиб келаётган эди. Дарахтларнинг сояси узун-узун бўлиб кўринар. Жумагул билан Полвоннинг сояси ҳам узун — бир терак бўйи келар эди. Атроф жимжит, дала осмони тиниқ, мусаффо, ой ҳам икки ёшни кўриб табриклагандай жилва қилар эди.

— Отам саломатмилар?— сўради Полвон, ерга қараб кетаётган Жумагулдан.

— Ҳа,— деб жавоб қилди Жумагул секингина.

Кейин улар анча ергача сўзсиз бордилар. Узоқдан итларнинг ҳуриши, чинғирларнинг ғиқ-ғиқи эшитиларди, холос. Полвон «ҳм» деб кулиб қўйди.

— Нега кулдингиз?— сўради Жумагул.

— Навкарман деб чиранишганига ҳайронман, тоза адабларини ейишди,— дея бўлган воқеани сўзлаб берди.

— Утган оқшом тўранинг навкарлари йўлимни тўсдилар. Улар уч киши, мен бир ўзим. «Хўш, оғалар...» дедим. Мадрайим навкар:

«Нега деҳқоннинг тарафини олдинг»— деб ўшқирди. «Уни поҳақ сўқдингиз, оға» десам, «ҳали шундайми, ур, қулваччани» деди жўрасига.

— «Ўйнашманглар»,— дедим.

Улар савалаб кетдилар: бири бошимга, бири биқинимга тушираверди. Индамай турдим, сўнгра «Нима гуноҳ қилдим, оғалар?» десам ҳам бўлмади. Кейин мен ҳам дуч келган ерига солавердим. Мадрайим навкар қиличига ёпишувди, биқинига туширдим, «воҳ» деди-ю, «гуп» этиб йиқилди. Учинчисининг қорнига тепдим, икки букилиб қолди, қўли синган бўлса керак. Мадрайим қўлини ушлаганча қолди, яна қўл кўтарса нариги дунёга жўнатмоқчи бўлдим, қайтиб олдимга келишмади. Кейин орқамга қарамасдан кетавердим. Аламзада бўлиб колишди, шунга куляпман...

— Жазасини тортишибди,— деб қўйди Жумагул қувонганидан.

— Энди пайимга тушишади.— Шу топда Жумагулда Полвонга нисбатан ҳурмат ҳисси ошди.

— Тўраникидан кетмайсизми?— сўради Жумагул.

— Қарзни узгач,— деди Полвон ерга қараб туриб.

Фойдаси устига фойда ўсиб борувчи қарздан қутулиш ҳеч мумкин эмаслигини билган Жумагул ортиқча савол бериб Полвонни қийнамади.

Улар ариқ лабидаги терак ёнига келиб ўтирдилар. Сув ой нурида симобдай товлашиб, оҳиста эсан шабада Жумагулнинг рўмолини Полвон тарафга учиради, гўё унинг бетини сийпаларди. Сув ичидаги балиқлар ҳам ойдинда ўйнашарди.

— Балиқларга қаранг, гами йўқ, эркин...— деди Жумагул, сувдан кўзини узмай.

— Ҳали Матчон тўранинг қўли етгани йўқ-да!

— Кўлга ҳам қўл тегизармикан?— Бир нарсадан чўчигандай бўлди Жумагул.

— Бўлмасам-чи. У сени кўриб қолдими?— сўради Полвон ҳам бир нарсани фаҳмлагандай бўлиб.

— Ойим билан кетаётганимда...

— Эшитдим...

Шу топда Полвоннинг юрагидаги севги ўги алангаланиб, титраб кетди. Тили гапга келмай қолди. Ҳозир у гавдали паҳлавон йигит эмас, балки, севгилиси олдида ёш бир боладай бўлиб қолган эди.

— Кеч бўлди, кетайин,— деди Жумагул, ўзи хоҳламаса ҳамки.

— Яна бир оз ўтир, сен билан ўтирсам чарчаганим ёзилади,— деди Полвон.

Жумагул рўмол учини ўйнаб тишлар, Полвон эса нима дейишини билмасди. Охири «Жумагул» дея секин сўз бошлади:

— Икковимиз ҳам камбағал боласимиз-а?

— Шундай, оға,— деди Жумагул, гапнинг охирини кутиб.

— Сен жуда чиройлисан, бойлар совчи юборса... балки отанг... Жумагул Полвоннинг сўзини бўлиб:

— Ота-онам мени жуда яхши кўрадилар,— деди.

— Тўра юборса-чи?— деди Полвон, унга синовчан назар билан қараб.

— Ер ютсин уни,— қарғади Жумагул.

— Мен юборсам-чи?— ҳаяжонланиб сўради Полвон. Сени севаман!

Жумагул «мен ҳам...» демоқчи бўлиб, ўзини Полвоннинг қучоғига отмоқчи эди-ю, лекин қизлик ғурури йўл бермади.

Полвон уни маҳкам қучоқлаб олди.

— Вой, бу нимаси, қўйиб юборинг...— деди у ноз билан.

— Айтмагунингча қўйиб юбормайман.

— Ҳа,— деди Жумагул секингина, лекин юзлари лоладай қизариб кетган эди.

Полвон Жумагулни қапагача узатиб қўйди.

* * *

Полвон белни жойидан олиб, ниҳоят даражада хурсанд бўлганидан, хиргойи қилиб кетди.

Ишқингда бўлдим ҳайрона,
Сўрсам лабинг қона-қона,
Сен каби йўқдир жонона,
Усар қора зулфинг саяинг!

Чиғир ёнида мудраб ўтирган чўри унинг овозидан чўчиб уйғониб йўлига чиқди ва секингина:

— Полвон, ҳо Полвон!..— деб чақирди. Полвон унинг олдига келгач, «кутавериб ўлиб бўлдим, юр, сени бикам кутяпти»,— деди.

— Қайси бика? Нима иши бор экан?— ҳайрон бўлиб сўради Полвон.

— Юра бер, тентак, Ёқутжонбика,— деди кампир уни қистаб.

— Ёқутжонбика?! Шундай кеч пайтда-я...

— Бахтинг очилди, йигит, вақт ўтмасин, тезроқ юр.

— Нимага чақирибди?

— Нимага деб ўтирма. Сенда иши бор экан, айтадиган гапи бор экан. Ҳа, ўғлим, бахт қуши қўнди бошинга.

Полвон белни ерга қўйиб, тошдек қотиб қолган эди. «Тушимми, ўнгимми? Нима, мени синамоқчимми бу бика?»

— Боролмайман!— деди Полвон қатъий оҳангда.

— Эсингни едингми? Бормасанг, бошинга бало бўлади. Бор, болам, ота-онангни бахтиёр қиласан, болам, менга ҳам ёрдамнинг тегади,— деди кампир ялиниб,— Юр, юра қол,— деб, унинг қўлидан тортар ва:— Ҳеч ким йўқ, навкарлар ухлаган, дерди секингина.

Полвон «бормайман» деганича тез-тез йўлига юриб кетди.

Ниёз кампир эса:

— Юргин, ўғлим,— деганча унинг орқасидан қараб қолди.

Кампирни кутиб ухلامасдан ўтирган Ёқутбика унинг келаётганини сезиб, дарҳол ўрнидан турди-да:

— Галмадимми?— деб сўради ҳовлиқиб.

— Тўра қумга юборибди, кутсам ҳам галмади.

Бика оғир нафас олиб, маъюс ҳолда:

— Эртага галсин, албатта айтинг,— деди.

* * *

Матчон тўра Жумагулни хотин қилиб олиш тадбирларини ўлай-ўйлай, охири оқсоқолни шаҳар ҳовлисига чақирди, меҳмон қилди, чопон кийгизди, икковлари ўтириб қуюқ суҳбат қурдилар:

— Сиздан яширадиган гап йўқ,— деди тўра салмоқ билан гап бошлаб.

— Хизматингизга доим ҳозирмиз, тўрам, гапиринг,— деди оқсоқол.

— Пирнафаснинг қизи Жумагулни кўрганимдан бери менда ором йўқ, еганим ҳам, ичганим ҳам тати-маяпти,— деди тўра маъюсланиб.

— У бурмак¹ ёвонимиз қизлари ичида энг чиройлиси чиқиб қолди,— деди оқсоқол.

— Хивада ҳам ундайини кўрмадим. Гапнинг қисқаси, Жумагулни менга олиб берсангиз. Қанча пул кетса ҳам майли, аямайман.

— Шариатга тўғри келармикан, тўрам, тўртта хотинингиз бор...

— Мен ҳам шу томонини ўйлаяпман,— деди тўра ниёладаги чойни айлантириб ҳўпларкан.

— Хотинларингиз ҳаммаси аслзодаларнинг қизлари: бири тўранинг қизи, бири иноқнинг, яна бири...

— Буни ўзим ҳам яхши биламан. Шунинг учун сизни маслаҳатга чақирдим,— деди тўра.

— Оталари нима дер экан, қолаверса, хон ҳазратлари...— деди оқсоқол чўзиб. Тўра сўзни шартта бўлди:

— Хон ҳазратларининг қирқта хотини борлигини биласиз-ку.

— Шулардан тўрттаси никоҳда, қолгани...

— Қолгани канизлар демоқчисизда-а.

— Башарти катта хотинингизга...

— Йўқ-йўқ, бундан бошқа йўл топиш керак, талоқ хати бериб бўлмайди,— деди тўра ва «бошқа йўл ахтаринг» дегандай унга қадалиб қаради. Оқсоқол чуқур хаёлга чўмди. Ҳар бир туки макр-ҳийла пайванди бўлган соқолини тутамлаб, охири:

— Қандай амр қилсангиз, бажаришга ҳозирман,— деди.

— «Қари билганини пари билмас» деган гап бор.

¹ «Қурмагур», «ёши тушкур» деган маънода.

Йўлини топасиз, оқсоқол бува,— деди тўра кескин қилиб.

Оқсоқол «қих-қих»лаб кулиб қўйди.

XV БОБ

Исфандиёрхон қорақалпоқ ва туркманларга нисбатан ҳам қаттиқ сиёсат тутди. Тошовуз, Илоли, Кат, Кўҳна Урганч, Ғазовот томонларда яшовчи туркманларнинг кўпларида ер йўқ, улар чорвачилик билан умр кечирар эдилар. Туркманлар қадим замонлардан бери қазувдан озод этилган эса-да, Исфандиёр уларни қазувга солди; бунинг устига уларга янги-янги оғир солиқлар чиқарди. Меҳнаткаш туркман халқи бундан кўп жафо тортди ва ҳар қаерда: «Қазувга чиқмаймиз, солиқ тўламаймиз, хонга итоат қилмаймиз» деган овозлар тарқалди. Бу ҳаракат айниқса Илолида кучайди.

Илоли катта овул бўлиб, унда ўтроқ туркманлар косибчилик, ҳунармандчилик, деҳқончилик билан умр кечирардилар. Илолидан юқорироқда эса туркман ўтовлари жойлашган эди.

Сафаргалди эски наMAT ёйилган қора уйдан чиқиб хафаҳол борар эди, ўзи оёқ яланг, устида эски олача чопон, бошида қора силкма узун чўгурма, қўлида таёғи.

— Сафаргалди, Сафаргалди, нера баржоқ,— деди қари бувиси.

— Ўбога.

— Дамоғингни е.

Сафаргалди «емайман» дегандай бош қимирлатган эди, чўгурмасининг қўнғир попуклари силкиниб кетди.

Илолининг бир чеккасига жуда кўп одамлар тўпланган; бу ерда чўгурмали, оёқ яланг ёшлар, ҳасса таяниб ўтирган чоллар ҳам бор. Бозор совуб, кеч бўлгач Илолида қўниб қолган узоқ ўболарнинг одамлари ҳам бор. Нарироқда туялар янтоқ еб юрмоқда, отларга беда солинган. Сафаргалди ҳам шу йиғинга келиб қўшилди. Нима гап? Халқ бир маърака ёки тўйга тўпланганми? Йўқ, бу ерда кескин-кескин сўзлар айтилмоқда эди.

— Қазувга баржоқ дал.¹

¹ Қазувга бормаймиз.

— Хон оға биза жавир отди¹.

— Солғит бержак дал².

Бу йнғинни ҳеч ким чақирмаган, фақат Илолининг ҳокими Бобо девон хондан келган фармонни эрталаб муҳрдор — катхудоларга ўқиб берган эди. Унда: «Ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам тоза салғитни ундиринг, бу йилдан бошлаб туркманларни қазувга солинг» деб ёзилган эди. Бу гаплар қулоқма-қулоқ кўз очиб-юмгунча бозорга ёйилиб кетди, шу куни олди-сотдининг ҳам мазаси бўлмади. Кўплар хафа, хонни сўкиб гапирарди. Кечга томон кўпайиб кетган халқ гўё чумолининг ини бузилгандай нотинч эди. Сафаргалди хоннинг туркман меҳнаткашлари устидан қилган жабр-зулмини ўз елкасида синаб кўрган эди. У ота-онасининг ёлғиз ўғли бўлиб, унғача бўлган акалари ҳар хил касалдан ўлган, хоннинг ўқи остида қолган, энг катта акаси эса зиндонда касал бўлиб ўлганди. Энди у қари онаси, икки кўзи ожиз бўлиб қолган бобосини бир ўзи боқиши керак, унинг на ери ва на иморати бор, чувриндиси чиққан қора уйи бор, холос. Ўзи эса бойларнинг подасини боқиб, оиласини тебратарди. Бундан уч-тўрт соат илғари ҳоким Бобо девоннинг одамлари битта-ю битта бузоғини ҳам салғитга деб додлатиб олиб кетишди. Юраги кучли қасос ўти билан ёнган, кўзларига алам қони тўлган Сафаргалдининг шу йнғинга келиб исён кўтарган халққа қўшилишдан бошқа чораси қолмаган эди. Ҳар кимса хонга қарши сўзларди. Сафаргалди буни эшитаркан оломонни ёриб бориб, ўрта ерда турган арава устига чиқиб олди. Халққа қараб «йўлдошлар» дея сўзлаб кетди. У йиғилганларнинг юрагидагисини топиб гапирди, сўзи охирида «қачонгача хўрликка, зулмга чидаймиз» деди. Шундан сўнг Сафаргалди бош бўлган ҳолда халқ Илоли ҳокимининг маҳкамасига қараб юриш қилди. На милтиғи ва на қиличи бўлган бу халқ тўлқинланиб борар, унга ён-вердагилар ҳам қўшиларди. Сафаргалди бошчилигидаги халқ исёнини эшитган навкарлар аллақачон қочиб кетган эдилар. Сафаргалди маҳкама эшигини синдириб кирган эди, унинг кетидан халқ ҳам қуйилди. Маҳкамадаги қоғозлар таш-

¹ Хон ҳазрат бизга жабр қилди.

² Солиқ тўламаймиз.

қари чиқарилиб ўтда ёндирилди. Кўп ўтмай маҳкаманинг ўзи ҳам ловиллаб ёнди. Бу воқеаларни эшитган Илолининг ҳокими хонга чопар йўллади. Хон унга ёрдам учун навкарлар юборди ва хат ёзиб, унда: «Сафаргалди тезда ушлансин, ҳибсга олинсин» деб амр қилинган эди. Сафаргалди эса буни эшитиб ўзига ўхшаш бирмунча аламзада йигитлар билан Қорақумга қочиб кетди. Ҳоким ўз олдига Султон юзбошини чақириб: «Навкарларни ол, Сафаргалдининг кетидан қумга бор, ё ўлик, ё тириклай тутиб кел» деб буйруқ берди. Султон юзбоши эса дўпписини олиб кел деса, калласини олиб келадиган кишилардан эди. Сафаргалдини тутолмагач, унинг узоқ қариндоши Муродқаҳқаҳникида қўниб, ичиб маст бўлиб, арзимаган баҳона билан уни ўз уйида сўйдирди. Хотини Кумуш тузаклининг сочини қирқтирди. Эри ўлдирилган, сочи қирқилган, хўрланган Кумуш тузакли оёқ яланг, бош яланг ҳолда додфарёд қилиб отасининг уйига келди. Уни сочи қирқилган ҳолда кўрган ота-она ҳайрон бўлдилар. Акаси Шомми кал ғазабланиб: «На бўлди, на воқеа содир бўлди?» деб сўради. Кумуш тузакли бўлган воқеани айтиб улгурмаган ҳам эди, Шомми кал бирдан қичқириб юборди:— «Бобо девонни итдан ўтказажак, Султон юзбошини сўяжак».

Шуни деб отлиқ уйдан чиқиб кетиб тўппа-тўғри муҳрдор Шомурод бахшининг олдига бориб, бўлган воқеани айтди, у эса «Туркманлигингни кўрсат» деди. Шомми кал яқин қариндошлари, йўлдошларини тўплаб, ўч олиш учун бел боғлади. Кимда яроғ-аслаҳа бўлса, ҳаммаси Шомми кал қўшннига тўпланди. У одамлари билан дастлаб Султон юзбошининг уйига бостириб кирди. У уйида йўқ эди, дарҳол молларни олиб уйига ўт қўйди, ўлжаларни йигитларга бўлиб бериб, Бобо девоннинг уйига борганда, унинг Султон юзбоши билан бирга Хивага, хон паноҳига қочиб кетганини билди. Султон юзбоши билан Бобо девоннинг қариндошларининг уйлари талашди, молларини бўлиб олишди, гарчи қариндошларининг ҳеч айби бўлмаса ҳам уйларига қамаб қўйишди. Бу хабар тез тарқалиб, хон саройига ҳам бориб етди. Хон туркман қабила бошлиқларидан бир нечасини чақириб Шомми кал билан сўзлашиш ва уни тартибга чақиришни буюрди. Туркман кадхудолари Шомми кал олдига бориб, хоннинг буйруғини айтдилар:

«Ёмонлигини қўйсин, мендан узр сўрасин». Шомми кал ҳам кадхудолар олдиға ўз талабини қўйди:

— Бобо девон Илоли ҳокимлигидан олинсин, Мурод қаҳқаҳнинг хуни учун Султон юзбоши менга топширилсин.

Шомми калнинг талабини эшитган хон унинг шартларини шу заҳотнёқ рад қилди ва ғазаб билан: «Ҳали у менинг буйруғимни бажармайдими? Энди боши олиниб, моли талонда бўлади», деди.

Сўнгра Шомми кал кўпроқ одам йиға бошлади, одам бермаганларнинг уйларини талади.

Шомми кал ориқ, лекин пайлари пишиқ, ёши эликдан ошган бўлса ҳам жуда тетик, худди ўттиз-ўттиз беш ёшдаги йигитнинг ҳаракатини қиларди. Унинг боши ёш вақтиданоқ кал бўлиб, у ер-бу ерида соч туклари кўринарди. У чўгурмасини ҳеч қачон бошидан олмас, олиб қолгудай бўлса қизариб турган сассиқ боши шишадай ялтираб кетарди. У жуда мерган бўлиб, одамларнинг айтишларига қараганда, учиб бораётган қушнинг кўзидан урар экан. От чоптиришда ундан ўзадиган, олдиға тушадиган киши йўқ экан. Шомми калнинг жаҳли жуда тез бўлиб, юрагида кек сақловчи киши эди. У Ғазовотни олиб ўзбекми, туркманми, деб суриштириб ўтирмади. Хива томон ҳужум бошлашни ўйлади. Исфағдиёрхон Шомми кал устиға Жумақул юзбоши, Муҳаммад Ризо юзбошини ўз навкарлари билан юбортирди. Улар Шомми кал тўдалари билан қанча урушсалар ҳам уни енголмадилар, аксинча, Муҳаммад Ризо юзбоши ҳалок бўлди. Бу воқеалардан қўрқиб қолган хон нима қиларини билмай қолди. Шомми калға қарши курашадиган қандай куч бор, деб ўйланиб қолди.

Охири, қийин пайтлардаги маслаҳатгўйи қозикалонни ўз олдиға чақириб у билан кенгашмоқни маъқул топди. Қозикалон юборган фойтунда Нурловойга келди, навкарлар унинг қўлтиғидан ушладилар у «бисмилло» деб фойтундан тушди-да, қаддини ростлаб, салласини тўғрилаб, мовут чакмонининг ёқасини сал кўтариб, ғоз юриб кетди. Хон тахтдан тушиб, қозикалонни эшик олдида кутиб олди.

— Тақсир, сизни чақиримдан мақсад шуки,— деб сўз бошлади хон,— Муҳаммад Ризо юзбоши урушда ҳалок бўлди, энди Шомми калға қарши кимни юборамиз?

Қозикалон бу саволга кўп ўйламай жавоб айта қолди: «Шерназарбойни! Енгилмас баҳодирни!» Шу замон хоннинг кўзлари чақнаб, юзи ёришиб кетди.

Қозикалон эса сўзида давом этиб:

— Содиқ қулингиз, арслонсифат Шерназарбой туҳмат балосига дучор бўлиб, зиндонда сарғайиб ётибди. Хон ҳазратлари, бегуноҳ қулингизга ҳиммат этинг, савоб бўлур, у дунё-ю бу дунё худо сизни қўллайди, собиқ ясавулбошини яна ўз ўрнига қўймоқ лозим. У ботирларнинг ботири,— деди.

Хонга бу гаплар мойдек ёқди, гўё «дилимдагини топдингиз» дегандай кулиб қўйди. Дарҳол яқинда тайинланган ясавулбоши Ашир маҳрамни олдига чақириб: «Шерназарбойни ҳибсдан чиқариб, тезда олдимга олиб кел»,— деб буйруқ берди.

Ашир маҳрам эски қадрдонини дарҳол ҳибсдан қутқазиб, тўппа-тўғри хон олдига олиб келди. Хон унга сарпо кийгизди. Яна ўз ўрнига ясавулбоши қилиб қўйди. Гўё унга «ҳамма гаплардан хабарнинг бор, бутун айб вазири бузрукда» дегандай қилди. Қозикалон уни муборакбод қилиб дуога қўл кўтарди. Зиндондан қутулган, яна ўз ўрнига қўйилган Шерназарбой хонга миннатдорчилик билдириб, Исломуҳжага нисбатан юрагида бадтар душманлик олови ёнди.

Шерназарбойнинг яна ўрнига қўйилганини билган бош вазир хондан: «Хон ҳазратлари, бунинг маъноси не бўлур» деганда, хон: «Мамлакат ичида тинчсизлик бошланди, Шомми кал исёнини бостирмоқ зарур, бу нарса фақат Шерназарбойнинг қўлидан келади» деб жавоб берди. Исломуҳжа ўйланиб туриб, сўнгра салмоқли гапирди:

— Менинча, рус аскарларидан, музофот ҳокимидан ёрдам сўрасак...

Хон бош вазирнинг сўзларини эшитмаган бўлиб «бошим оғриётир» деган баҳонада маҳрамхонага кириб кетди.

XVI БОБ

Шерназарбой Шомми кал билан бўладиган жанг ўзи учун катта имтиҳон эканини яхши сезар эди. Агар жангда енгилса, қатл қилинишини ҳам билар эди. Ота-

бобоси ҳарбий кишилар бўлиб, саройда катта амалларда, айниқса ясавулбоши лавозимида хизмат қилганликлари Шерназарбойга ўз таъсирини кўрсатган, қолаверса, ўзи ҳам кўп жангларда бўлиб, ҳарбий тактика йўллари яхши билиб олган эди. Шомми калнинг кучи кўпайиб бораётганини, қайси қишлоқ, шаҳарларни босиб олиб, катта жангга тайёрлик кўраётганини ўз одамлари орқали билиб турар эди. Шерназарбой Хивада икки минг навкар ва икки чўл тўпини олиб Ғазовотга жўнар пайтида хон уни ўз олдига чақириб очиқ юз билан қаршилаб, жангларда ғалаба қозонишга умид боғлади.

— Ҳурматли ясавулбошимиз, ишонган тоғимиз, арслонимизсиз, лочинимсиз, Шомми кални фақат сиз йўқота олурсиз,— деди хон.

— Сизнинг ҳар бир фармонингизни бажариш мен учун фахр, хон жаноблари. Парвардигор қўлласа Шомми кални тириклай олдингизга олиб келаман,— деди қилчининг сопини ушлаб турган Шерназарбой.

— Иншоолло, душман устидан ғолиб бўлиб қайтгайсиз, олгайсиз, олдирмагайсиз,— деди хон жиддий бир қиёфада.

— Кўнглингизни тўқ тутинг, олий ҳазрат,— дея хон ҳузуридан хайрлашиб чиқиб кетди Шерназарбой.

Ясавулбошининг буйруғига биноан, ҳар қайси қалъа ҳокими ҳам унга навкар тўплаб бериши керак эди. Моноқ ҳокими Нуржон баҳодир беш юз навкар, Кўҳна Урганчдан Жумақул юзбоши юз олти навкар, Тошовуздан Паҳлавон юзбоши бир юз олти навкар билан Ғазовот ёнида турган Шерназарбойга келиб қўшилдилар. Энди Шерназарбой қўл остида уч мингга яқин қуролли навкар бўлган эди.

Ғазовот қадимий шаҳар, унинг баланд деворлари Хива қалъасининг деворларича келади. Унинг ички ва ташқи қалъаси йўқ, лекин душмандан бемалол сақланиш мумкин эди. Шомми кал ўз аскарлари билан шаҳар ичига кириб, қўрғон тепаларига чиқиб, Шерназарбой билан бўладиган жангни кутиб турарди. «Шерназарбойда ўқ-яроғ кўп, бунинг устига замбараклар қалъани бузиши мумкин» деб ўйларди Шомми кал.

Дарвозалар қаттиқ беркитилган. Шаҳарнинг ташқарисидаги қишлоқда хотинлар, қари чоллар, кампирлар, майиб-чўлоқлар, ёш-ёш болалар, қўлида ҳеч қандай

қуроли бўлмаган аҳоли қолган эди. Уларнинг кўплари ўз уйларидан қочиб, катта мазористонга яширингандилар. Декабрь ойининг қаҳратон совуғи бечораларнинг суяк-суягидан тешиб ўтар эди. Оч қолган ёш-ёш гўдаклар дир-дир қалтирашиб йиғлашарди. Кечқурунга бориб қор ҳам ёға бошлади. Кўплар ўзини очиқ гўрлар ичига урди. Бир-бирини иситиш учун гуж-гуж бўлиб ўтирганларнинг ҳисоби йўқ эди.

Шерназарбой жангга киришдан илгари тинч аҳолининг уйларини талаш ва ўт қўйишга буюрди. Навкарлар очиқ қолган уйларни талаб, молларини олиб, томлардаги похол, жўхори ғарамларига ўт қўйдилар. Ёнғиннинг аждаҳодай узун тили чўзилиб, кўкларга чиқар эди.

— Молимни олдинг, нарсамни таладинг, уйимни ёқиб на фойда олажак,— деди уст-боши қирқ ямоқ туркман чол.— Мана сенга фойдаси,— деб бир навкар унинг узун яланғоч бошига қиличи билан солди. Чолнинг боши қоқ ёрилган эди.

Қишлоқ ўртасига қурилган дорларда гуноҳсиз аҳолининг гавдалари осилиб турар, дорлар камлик қилгандай қайрағоч шохларига, дарвозаларнинг устунларига ҳам одамлар осилган эди. Гуноҳсиз туркман қарияларининг каллаларини танасидан жудо қилиб, Шерназарбойнинг буйруғи билан хуржунда Хивага муҳим «ўлжа»— Шомми калнинг сардорлари деб юборилаверди.

Қор тиззагача ёғиб, охири тинди. Ясавулбоши Нуржон баҳодирнинг: «Ҳамма халқ гўристонга тўпланган» деганидан сўнг, Шерназарбой Худойберган тўпчи олди-га бориб: «Гўристон тўпга тутилсин» деб буйруқ берди. Мазористонга гумбурлаб ўқлар ёғила бошлади. Кўз очиб-юмгунча у ерни остин-устун қилиб ташлади. Дод-фарёд қилган халқ «ал-омон, ал-омон» деб қичқирди. Оппоқ қорлар қип-қизил қонга беланди.

Газовот қалъаси учун жағг бошланди. Лекин уни олиш жуда қийин бўлди. Шомми калнинг одамлари қалъа деворларига яқин келган навкарларни мўлжалга олиб отар, ўқлари бекор кетмас эди. Нуржон баҳодир ҳам пешонасидан ўқ еб ўлди. Қалъага қарата отилган тўпларнинг гумбурлаган садолари осмонни ларзага соларди. Кечга бориб Жумақул юзбоши ҳам қалъа дарвозасига етар-етмас, тепадан ташланган харсанг тош зарбидан жон берди. Шерназарбойнинг шиддати зўрайиб қалъани бадтарроқ тўпга тутдирди, тўп ўқлари қалъа-

нинг пештоқларини ўпириб тушса ҳам қалъа устига ўр-малаб чиқувчи азамат бўлмади. Шомми кал юраклари-да ғазаб ўти мавж уриб турган одамларини тўплаб сўнгги жангга кирди, Шерназарбойнинг навкарларини тутдай тўкиб, уни танг аҳволга солиб қўйди. Буни эшитган Исфандиёрхон Исломхўжани Музофот ҳокими полковник Ликушиндан мадад сўрашга Тўрткўл томонга юборди. Ҳоким казак аскарларни тўплаб, қурол-асла-ҳалар билан йўлга чиқди. Полковник Ликушин билан Исломхўжа аскарлар олдида борар эди. Йўлда учраган туркманларни чопиб, Шомми кал устига Ғазовотнинг орқа томонидан ҳужум бошлашди. Шомми кал рус-казак аскарларининг зарбасидан кўп талафот кўрди ва уларнинг кучига бардош беролмай, тирик қолган йигит-лари билан кечаси тумтарақай қочди. Шерназарбой бундан фойдаланиб Ёвмут муҳрдорларини ўз олдига чақирди-да:

— Шомми кални тезда тутиб беринглар, мен унинг айбини хоғдан сўрайман. Агар тутиб бермасаларинг, ўзларингдан кўринглар, ҳаммангни тутдай тўкаман,— деди.

Қўрқиб қолган муҳрдорлар Шомми кални Шерназарбойга тутиб бердилар. Шерназарбой Шомми калнинг қўлларини боглаб, отга ўтқазиб, туркманлардан талаб олган ўлжалари билан Хивага қайтди ва уларни хонга топширди ҳамда ўз ишлари тўғрисида бирига ўн қўшиб гапириб берди. Қиммат баҳо ўлжаларни кўрган хоннинг боши осмонга етди ва Шерназарбойга офаринлар айтди. Шу замоноқ хон Шерназарбойга кимхоб чакмон кийгизиб, ёрлиқ берди, бир укасини Ғазовотга ҳоким қилиб тайинлади. Сўнгра Нурловой олдида тўрт соатча от устида тик турғизиб қўйилган Шомми кални кўришга чиқди. Қўли боғлиқ турган Шомми кал хонга эгилиб таъзим қилди ва узун чўгурмаси бошидан тушиб кетганидан ялтироқ боши қуёшда бадтар ялтираб кетди. Жаҳли чиқиб турган хон кал бошини кўриб кулиб юборди. Шерназарбой, унинг укаси—Ғазовотнинг янги ҳокими ва Матвафо карвонбошилар ҳам хонга қўшилишиб кулишдилар.

— Шу кал боши билан бизга қарши исён кўтарибди, аблаҳ. Чўгурмасини кийгизинг, ҳамма ёқни ҳиди босиб кетди,— деб кулди, мағрур хон.

Туркман муҳрдорлари хонга таъзим қилиб «Биз учун

Шомми кални кечиринг, у энди тавбасини еди, биз амин-миз, хон ҳазратлари»,— дедилар.

— Уни ҳибсга олиш керак, хон ҳазратлари,— деди Исломхўжа жиддий оҳангда.

Шерназарбой сўзга аралашди ва маккорона кулиб:

— Сизнинг одиллигингиз жумла фуқарога маълум, бу калнинг гуноҳини кечиришингизни сўраган муҳрдорларга ишонсангиз бўлади. У содиқ қулингизга айланади,— деб қўйди.

Исломхўжа титраб кетди:

— Хон ҳазратлари, душманга аёвсиз бўлсак...

Бу гап ёш болага ақл ўргатаётгандай бўлди. Буни сезган Шерназарбой:— Одилона иш қилсак, душман оёқ тагингизни ялайди,— деди, кейин:

— Хон ҳазратлари, мен учун бу калнинг гуноҳини кечинг,— деди.

— Шерназарбойга ҳурмат билан қараган хон унинг илтимосини қондирди:

— Озод қилдим, қўйиб юборинглар,— деди.

Шомми кал севиниб қуллуқ қилди. Ўша куни Шерназарбойнинг уйида меҳмон бўлиб, унга қанча нарсалар беришга ваъда қилиб, ўз овулига кетди.

* * *

Исломхўжа Шерназарбой билан қизаришиб олди.

— Шерназарбой, чакки иш қилдингиз,— деди, унга хоннинг қандайдир фармониини узатиб.

— Вазири бузрук, мен хон ҳазратларининг одилона ишларини халққа кўрсатмоқ тараддуидаман.

— Бу йўл яна қон тўкишга олиб боради,— ясовулбоши,— деди унга жавобан Исломхўжа.

— Сиз билан биз хоннинг содиқ кишиларимиз. Ҳазратларининг фармонига ким қарши чиқа олади, тақсир? Қолаверса, сиз хоннинг қайнатасиз...

Қаттиқроқ гап айтса хонга ўнта қўшилиб бориши мумкинлигини англаган Исломхўжа маҳрамни чақириб, фойтунга ўтириб оврупоча усулда солинаётган мактабга жўнаб кетди.

У мактаб Полвонпир мадрасаси ёнида, Исломхўжа минораси қаршисида солинаётган эди. Унинг хоналари полли ва печли, баланд деразали бўлиб, бунда болалар жаҳид усулида ўқитилиши керак эди. Исломхўжа бу

мактабда бой, савдогар болалари ўқиб, дунёвий фанларни эгаллашини ва мамлакатни идора қилувчи, завод-фабрика қурувчи ёш буржуа вакиллари етишиб чиқишини орзу қиларди. Бу мактаб қурилишига Ёлмонбой, Оллоқулибойлар ҳам ҳар жиҳатдан ёрдам берар, Исломхўжанинг яхши сифатларини халқ олдида мақтардилар:

«Исломхўжа жаноблари халқпарвар, маорифпарвар. Мана, почта-телеграф ҳам солдилар, касалхона. Қиш-ки сарой...»

Уларнинг одамлари бозорларда уч-тўрт одам тўпланган ерларда Исломхўжанинг «фазилат»ларини гапириб чарчамасди. Халқ эса ноилж қулоқ солар, лекин улар кетгач:

— Исломхўжа киму, хон ким? Бири халқни талаб айш-ишрат қилса, иккинчиси халқни алдаб, мактаб-маориф деб, текин ишлатади. Хон ҳам бир, Исломхўжа ҳам бир, иккови ҳам халқни шилади,— дейишарди.

Исломхўжанинг фойтуни янги солинаётган мактаб олдига келиб тўхтади. У фойтундан тушиб Хиванинг машҳур устаси Ниёз уста олдига бориб, у билан қуюқ кўришди. Ниёз устанинг кўнгли кўтарилиб, ишлатиб пул бермаётган маҳрам устидан шикоят қилишини ҳам унутди.

— Ишлар жойида, тақсир,— деди уста бирдан.

— Шундай бўлсин, болаларингиз шу мактабда ўқийди,— деди Исломхўжа унга қараб.

Катта сомон қопни кўтариб келаётган Қақак Исломхўжа олдида тўхтади-да, унга таъзим қилгач:

— Тақсир, хафа бўлмасинлар, ўзимизники эмас, қорнимизнинг шикояти бор, у карнай чалаётир, ичаклар узилаёзди...— деди.

— Соҳибкорга буйруқ берганман,— деб қўйди Исломхўжа мулойимлик билан.

— Тақсир, қорни оч билан қорни тўқнинг на иши бор, деган мақол бор...

Шу вақт Соҳибкор келиб қолди. Қақакка қараб қовғини солган эди, Қақак бунга парво ҳам қилмай қопни кўтариб кетаверди.

Исломхўжа Ниёз уста билан суҳбатни давом қилдирди:

— Беш-олти йил ичида Хивани ўзгартиб юборамиз, янги шаҳар соламиз...— деди у устага қараб.

— Тақсиримнинг бахтлари зиёда бўлсин, халқ хиз-

матларингизни унутмайди, жаноб олийлари,— деб қўйди Соҳибкор.

Исломхўжа юртнинг бойлари, пулдорлари, савдогарлари ўртасида кундан-кунга обрў қозониб, уларнинг ҳомийсига айлана борди. Бу хонни яна қаттиқроқ ташвишга солиб қўйди. Хон эса кўпроқ сарой амалдорлари, уламо, тўраларга ён босар ва уларга таянарди.

Исфандиёрхон бир куни Матвафо карвонбоши, қозикалон, Ашир маҳрам ва бир қанча амалдор, казо-казоларни ўз олдига чақириб, Шерназарбойнинг қаҳрамонлигини тантанали равишда тақдирламоқчи бўлди. Барча аъёнлар йиғилгач, хоннинг Солғит девони халқдан ундирилган, ипак халтачага солинган пулни икки қўллаб Исфандиёрнинг олдига қўйди-да, тисарилиб ўз жойига бориб турди.

Хон барча эшитсин деб: «Хурматли ясавулбошимиз Шерназарбой жаноблари, бизнинг салтанатимиз олдида кўрсатган хизматларингиз учун, душманларимиз билан қаҳрамонона курашганингиз учун сизни тақдирлаб етти минг манот инъом қиламан,— деди-да, қўли билан пулни кўрсатиб «олинг» деди. Шерназарбой хурсанд бўлиб, икки букилиб қуллуқ қилди, ҳамма уни муборақбод қилди. Ясавулбоши чуқур таъзим билан икки қўлини кўксига қўйиб, хон олдига бориб «илтифотингизга қуллуқ» деб пулни олмоқчи бўлиб халтачани ушлаган ҳам эдики, хоннинг ўнг томонида турган Исломхўжа:

— Жаноби Шерназарбой, қишки сарой қурилишида, хон мадрасасида ишлаётган усталарга берамиз.— Нарироқда турган Абдуллавой фазначига қараб:— Абдуллавой, пулларни хазинага солиб қўйинг,— деди.

Шерназарбойнинг қўли пулга чўзилганча қолди. Исломхўжа томон аччиқ бир назар ташлади, Шерназарбой қўлини ипак халтачадан олиб, қаддини ростлаб хонга яна қуллуқ қилиб:

— Хон ҳазратлари, ҳимматингизга минг карра раҳмат, бошим осмонга етди, етти минг манот эмас, етмиш минг манот олгандай бўлдим, қуллуқ,— деб ўз жойига бориб қўл қовуштириб турди.

Хон ўрнидан қалқиб туриб, ҳеч кимга қарамай, ҳеч нарса демай ўқдай отилиб ичкарига кириб кетди. Бош вазир хоннинг жаҳли чиққанини сезган эса-да, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, ўртада турган етти минг манот пулни Абдулла фазначига олиб берди. Ҳамма Исломхўжа-

нинг бу қалтис ҳаракатидан саросимада қолган эди. Бу воқеадан кейин хоннинг бош вазирга муносабати яна бадтарлашди. Уни ўртадан олиб ташлашга қатъий қарор қилиб, буни амалга ошириш йўлларини ахтаришга тушди. Бир куни Ашир маҳрам, Матвафо карвонбошиларини махфий равишда ҳузурига чақириб, Исломуҳжадан порози бўлганини уларга очиқ айтди. «Бу ҳолдан қутулиш чораси борми?»— деб сўради.

— Чораси бор, олий ҳазрат, тездан ҳибсга олиниг, ундан кейин...— деди Ашир маҳрам.

— Йўқ, бўлмайди,— деди хон.

— Буни Шерназарбойга топширсангиз ўзи ўринлатади...— деди ва «нима дейсиз?» дегандай хонга назар ташлади.

Бу маслаҳат хонга ёқиб тушди. Эртасиёқ хон Шерназарбойни чақириб, холи гаплашди. Дастурхон ҳар хил таомлар ва шароблар билан тўла эди. Кайфи тарақлаб кетгач, Шерназарбой:

-- Исломуҳжа менинг душманим, ҳозироқ бориб нариги дунёга...— деди гўлдираб.

— Баракалла, шунқорим, арслоним. Лекин ўз қўлингиз билан эмас, бошқача йўллар билан... ҳеч ким гумон қилмайдиган...

— Англадим, тақсирин олам, англадим...

— Баракалла, баракалла,— деди хон кулиб.

XVII БОБ

— **О**льгам, жонгинам, Хивада зеркиб қолмадингми? — сўради Иван Гаврилович, дераза ёнида хаёл суриб ўтирган хотинининг олтин сочларини силаб. Шу саволни берди-ю, сўнг ўзи пушаймон еди: «Мен-ку, чекка ўлкаларда сургунда юравериб ўрганиб қолганман, лекин Ольгамга қийин, зерикади. Ахир, Хива Ивано-Вознисенск эмас-ку. Унинг бу ерда на қариндоши ва на таниши бор, мендан бошқа ҳеч кими йўқ. Хивада руслар кам, айниқса хотинлар бармоқ билан санагудай. Қўплари офицерларнинг хотинлари, ахир улар сиёсий муҳожирнинг хотини билан сўйлаша оладими? Уни ҳар куни ёлғиз ташлаб кетаман, кечгача ишда бўламан. Қариндош-уруғларини соғинар, шаҳрини кўргиси келар. Хат ҳам тез келмайди, баъзан бекатларда йўқолиб кетади. Эҳ, Хоразм, Хоразм, бунча узоқсан? Темир йўл йўқ.

Сургун муддати тамом бўлмасдан Россияга қочиб кетсаммикан? Қандай қочаман, қаерга ҳам бораман, барибир ушлашадн», деб хаёл сурарди Иван Гаврилович.

Шу кунларда, бундан уч ой илгари Москвага, бир ўртоғига юборган хатига жавоб келган эди. Хат шифр билан ёзилган бўлиб, унда Россияда реакция кучайишига қарамасдан, большевиклар партиясининг раҳбарлигида пролетариат инқилобий ҳаракатни бошлаб юборгани, намойишлар, иш ташлашлар, сиёсий талаблар... ҳақида ёзилган. Энг охирида: «Инқилобчи ҳар қаерда, ҳар хил шароитда ҳам, ҳатто сургунда ҳам инқилобий ишларни олиб бориши керак, партиямиз шуни талаб қилади» деб ёзилган эди. Хатни ўқиб чиққач Иван Гаврилович ўйланиб қолди. «...ҳали ерлик ўртоқларим кам, улар билан алоқа етарли эмас...»

— Ольгам, жонгинам, аҳволингни биламан, лекин нима илож. Қўни-қўшниларга аралаш, ўзбек хотин-қизлари билан дўстлаш,— деди.

— Хўп, азизим, Иваним, сен нима десанг шуни қиламан,— деди у.

Ольганинг биринчи танишган аёли Собир темирчининг хотини Оймонхон бўлди. У Оймонхон олдига тили энди чиқаётган жажжи қиздай ширии гапириб кирарди.

Шунда Оймонхон, Ольгани тўрга ўтқазиб дарров дастурхон ёзиб чой дамлар, бор нарсаси билан сийларди. Улар имо-ишоралар билан бўлса-да, узоқ дардлашиб ўтиришар, диллар яқин бўлгани учун муддаони тушунишарди.

Иван Гаврилович кечқурунлари ишдан қайтганда, хурсанд бўлган Ольга унга бир қанча янгиликларни гапириб бериб эрини хурсанд қилар эди. Собир ака онасининг оғир аҳволдалигини сўзлаб кетиб, эрини баъзан хаёлга чўмдирар эди.

* * *

Авазининг қўшниси, энг яхши кўрган дўсти Собир темирчинни бутун шаҳар биларди. Унинг тўғрисида халқ: «Собир темирдан одам ясайди» дейишарди. Унинг қўлидан ҳамма нарса келар: қулф ясаш, омоч тиши, қозон, кетмон, бел, капча¹, ошиқ-мошиқ, чиройли патнислар... Сарой одамлари ҳам кўп нарсани унга буюртма қиларди.

¹ Капча — Хоразм белкурагининг кичик тури.

Устахонада ўзи билан катта ўгли Болтабой ишлар, босқон босарди. Эни уч газ, узунлиги етти газ келадиган устахона ҳаммомдай иссиқ, қурум, дуд босган, Собир ака ярим белигача яланғоч бўлиб, унинг бутун вужудидан қора тер оқарди. Собир ака чўғ бўлиб турган темирни узун омбур билан ўтхонадан олиб дастгоҳга қўяр ва бир қўли билан омбурни, иккинчи қўли билан кичик чўкични ушлаб турар, ўгли катта чўкични олиб ургач, сўнгра отаси урарди. Улар навбати билан тез-тез ура бошлайдилар. Уларнинг зарблари остида темир хамирдай эшиларди. Бундай оғир меҳнат яхши овқат талаб қиларди, аммо у қани? Қишлоқда гўжа ейилса, шаҳарда ёғсиз, гўштсиз — хамирдан қилинган курдик ейилади. Собир ака оиласида яхши овқат ойда-йилда бир меҳмон бўлиб ўтади, уни ҳам тўйиб ейилмайди. Собир аканинг меҳнатда пишган узун гавдаси қайишдай, гўштлири пайга айланган эди. Чакка томирлари бўртиб чиққан, кўзлари ичга ботган. Умрида бирор марта дам олиш нималигини билмасди.

Аваз Собир акалар сингари ҳунарманд меҳнаткашлар гурунгидан роҳат топади. Уларга янги-янги шеърларини ўқиб беради. Авазнинг шеърларини астойдил тинглайдиганлардан бири Собир ака эди. Мана Аваз устахонада.

Болта иссиқ кул устида турган чойнакни, сўнгра кичик аржани очиб, кўмир қораси тегиб доғ бўлган ямоқ дастурхонни Авазнинг олдига олиб келиб қўйди, дастурхонни очиб қозоннинг қопқоғидай катта, қоғоздай юпқа нонни тўртга бўлиб ташлади. Аваз кулиб-кулиб сўз бошлади.

— Кечаси чорсудан ерга қараб ўйланиб ўтиб кетаётган эдим, бирдан чап қопталиман¹ Муслим эшон чиқиб қолиб: «Ҳа, Аваз, нега салом бермайсан?» деб бадланиб² гапирди, «кўрмай қолдим, тақсир» десам унга, «ҳа, жилли³ шоир, кўзингни ёғ босдимми» деди яна. Унинг сўзи менга дим таъсир этди, уйга бордим у бир шеър ёздим.

— Қани, ўқиб беринг-чи,— деди ўтга кўмир солиб Собир темирчи.

¹ Чап қопталиман — чап томонимдан.

² Бадланиб — хўмрайиб.

³ Жилли — жинни.

— Қани, оға, эшитайлик,— деди унинг ёнига келиб Болтабой ҳам.

Аваз ўз шеърини ўқий бошлади:

Эшон деганни либоси малла,
Ўғрига шеригу ғара далла.
Рангини кўринг бу баднамнинг,
Ханги эшаки эрур худонинг.
Масжидни ўзига дом этибдур.
Билмам буни ким имом этибдур.

Собир ака билан Болта қаҳ-қаҳ уриб кулдилар, бу шеър уларга оғир меҳнатдан кейин руҳий енгиллик бағишлади.

— Шерозий учун ҳам бир ғазал ёздим, уни тоза куйга солса бўлади,— деди Аваз.

— Ҳозир Шерозийнинг овози айни шира боғлаган пайт. Донғи Хоразмга тарқалган,— деди Собир ака бир пиёла чой ича туриб.

— Жўра, ясавулбоши ҳаддидан ошиб кетди, тўйларни бузади, созчиларни уради, яқинда Шерозийни ҳам урибди,— деди Аваз.

— Нега?— деди Собир ака. Аваз Шерозийнинг ўзидан эшитган воқеани гапириб бера бошлади:

«... Каптархонада Полвон оқсоқол элатидаги Абдулла қинчи ўғлини уйлантиришдан бир ҳафта илгари Шерозийга бориб «ука, Ниёзмат жувиддан қарз олиб ўғлимни уйлантираётирман, созаида-гўяидага берадирган пулим йўқ, камбағал дўстингни шод эт» дебди. Шерозий «ажаб» деб, айтган кунига Матёқуб дойрадастни¹ олиб тўйга борибди. Шерозий гармонни олиб Машраб, Огаҳий, Феруздан айтиб тўйни қизитибди. Урдан, Патракдан, Алакчиликдан, Қалтаминор ёнидан одамлар тўпланибди, ана ўйину, мана базм бўлибди. Абдулла қинчи шодланганидан боши осмонга етибди, Шерозийга қандай қилиб ўз миннатдорчилигини билдиrolмай, кўзларидан ёш келибди. Шу вақт ясавулбошининг аввало бир навқари келиб Шерозийга «Ясавулбоши сизни уйига чақираётир» дебди. Шерозий: «Тўйни ташлаб бормайман» дебди. Полвон оқсоқол навқарни қувлаб юборибди. У бориб ясавулбошига айтган экан, жони пони чиқиб

¹ Дойрадаст — чилдирмачи.

«Шерозийни ҳам, Полвон оқсоқолни ҳам оёғини ерга тегизмай олиб келинглар» деб яна уч навкарни қўшиб юборибди. Навкарлар тўйни азага айлантиришибди, Абдулла қинчини уришибди. Полвон оқсоқол қочиб кетибди, охири Шерозий билан Матёқуб дойрадастни отга мингазиб, ясавулбошининг меҳмонхонасига олиб боришибди. Меҳмонхонада ясавулбоши ўйнаши Дурдибика билан коньяк ичиб ўтиришган экан, маҳрам ичкари кириб «Шерозий галди» деса, у «чақир жалотойни» дебди. Шерозий кириши билан ўрнидан туриб икки чаккасига шапати билан туширибди. Бу ҳам етмагандек, қозикдаги қамчисини олиб, Шерозийнинг елкасига, юзига уриб, «нега чақирганда галмадинг» деб ўшқириб гармонини бир тепган экан, садафлари синиб кетибди. Шу вақт чилим олиб келган бир маҳрам Шерозийни қутқариб олиб чиқиб кетибди. Ясавулбошини жаҳлидан тушириш учун Дурдибика коньяк узатгач, у ўзига келибди. Шерозий юзидаги қонни артиб даҳлизда тураверган. Шу вақт Дурдибика «Шерозий бир талқин қилиб берсин» деб ясавулбошидан илтимос қилибди. Шерозий аданда¹ тиз чўкиб, титраб-титраб, Дурдибика буюрган қўшиқларни айтибди. Тонг отгунча зах ерда ўтириб талқин қилибди. Мендан «Ясавулбоши ҳақида бир ҳажв ёзиб бер» деб илтимос қилди, албатта ёзаман»— Авазнинг ҳикоясидан кейин Собир аканинг жони пони чиқиб, чўкич билан дастгоҳга бир урди, гўё ясавулбошининг калласини мана шу чўкич билан янчиш керак дегандай иш қилди.

— Айтгандай, Пирнафас ака уй қура бошладими? Ошиқ-мошиқ, майда-чуйдаларни бериб юборгандим,— деди Собир ака Авазга қараб.

— Олибди, раҳмат сизга. Полвон асл йиғит чиқиб қолди. Узи ҳашарбоши бўлибди, ёвон одамлари ёрдам берибди,— деди Аваз майини бир оҳангда.

Шу чоқ икки ясавул отда гусур-гусур қилиб шопшалопларини шарақлатиб устахона олдига келиб тўхтади. Собир ака яктагини кийиб таъзим қилди:

— Хизмат, жаноблари, отларингизга нағал² қоқайми?— деб сўради темирчи.

¹ Аданда — пастда, эшик олдида.

² Нағал — тақа.

— Нега қонунга итоат қилмадинг!— дўқ урди улардан бири.

— Нима ҳодиса, жаноблар?— деди ҳайрон бўлиб Собир темирчи.

— Одамни овора қилмасанг, ўлармидинг,— деди иккинчи ясаул.

— Нега солиқларни тўламадинг?— деди биринчиси қўлидаги қоғозни юқори кўтариб.

— Ҳаммасини тўлаганман, оға,— деди Собир темирчи ҳайрон бўлиб.

— Хон солиғини, бозор солиғини, ижара солиғиничи?— деди икки оёғини осмонга кўтариб кишнаб турган отнинг жиловини тортган ҳолда ясаул.

Собир аканинг ранги ўчди, гаранг бўлиб Авазга қаради, сўнгра ясаулларга қаттиқ тикилиб:

— Оғалар, «сиёсат¹» қилманглар, даҳллашманглар²,— деди.

— Шайтонлик қилма, солиқни ҳозир тўла ёки қозига юр,— деди қамчисини ўйнатиб биринчи ясаул.

— Гапни чўзма!— деди иккинчиси.

— Фақат хон солиғини тўламадим. Унинг эвазига йигирма беш кетмон, ўттизта қулф ва яна бир қанча нарсалар ясаб бердим. Буларнинг ҳаммасидан Қушбеги хабардор,— деди Собир темирчи.

Шу дамгача жим ўтирган Аваз:

— Менинг ҳам хабарим бор, буни ясаулбоши ҳам биледи, камбағални хафа қилманглар,— деб уларга ўткир назар ташлади.

— Авазхон, сиз ғазалхонлигингизни қилаверинг, бизларни ясаулбоши ўзи юборди,— деди биринчи ясаул хўмрайиб.

— Балки янглишгандирлар, бошқа темирчидир,— деди Собир ака.

— Бизни жинни деб билдингми? Сен бутун Хивага таниғлиқсан, ҳа, бўл, юр қозига.

— Ҳаммасини тўлаганман, қарзим йўқ,— деди Собир ака яна.

— Даъвонгни қозихонада қил, ё қамчи истаб қолдингми?— деди ясаул от устида қамчи ўйнатиб.

¹ Сиёсат — бу ерда дўқ маъносида.

² Ҳазиллашманглар маъносида.

Собир темирчининг қонсиз юзи бадтар оқарди, томирлари бўртиб чиқди, танасини зўр бир ҳарорат босди, дами ичига тушиб кетди...

Ясавуллар Собир темирчини қозининг олдига олиб кирдилар. У қозининг қаршисида дандона¹ устида тиз чўкиб турди. Ясавул воқеани сўзлаб берди. Қози кўзойнагини балаandroқ кўтариб, Собирга қуръонни бериб:— Ёлғон-яшиқ гапирсанг, у дунёда жойинг жаҳаннамда бўлади,— деди. Собир темирчи бориб қуръонни ўпди.

— Хўш,— деди қози,— нега бозор солиғини тўламадинг?

— Қаломи шариф урсин, тўлаганман, тақсир,— деди Собир онт ичиб.

— Нега ижара солиғини тўламадинг?— деди қози яна ўшқириб.

— Барини тўлаганман, тақсир, худо ҳақи,— деб жавоб қилди Собир темирчи.

— Хон солиғини ҳам тўламабсан, шариятда буидан ортиқ гуноҳ борми, бировнинг ҳақиға хиёнат қилган ҳам бир, хон солиғини тўламаган ҳам бир.

— Ёлғон айтсам, тақсир, болаларимдан ажралай, кўзим кўр бўлсин. Шонримиз Авазхон гувоҳ. Ижозат берсангиз, чақирсалар...

— Тўлаган бўлсанг ҳужжатинг борми?— деб сўради қози.

— Ҳужжат бермаслигини ўзингиз яхши биласиз-ку. Авазхонни чақиртирсалар ҳаммаси маълум бўлади,— деди яна Собир темирчи.

Қози эснади, ёнида ўтирган охун билан гаплашди, Собир темирчининг сўзига парво ҳам қилмай:

— Хон ҳазратлари худонинг ердаги сояси, ҳазрат олийнинг одамларига шарият ҳамма вақт ишонади, ясавулбошининг гапи ёлғон бўлмайди. Уялмай-нетмай онт ичасан. Ҳали мачитга ҳам бормасмишсан. Авазни гувоҳ қилибсан, у ҳам ўзингга ўхшаш саёқ, динсиз,— деди қози зарда билан.

— Тақсир, ноҳақ ҳукм чиқарманг, ёлғон сўзласам каломи шариф урсин,— деди Собир ёниқ овоз билан.

— Оқибати ёмон бўлади, нодон. Ҳужжатинг йўқ, айбингга иқрор бўлсанг, худонинг ўзи кечиради,— деди қози насиҳатомуз.

¹ Д а н д о н а — пишиқ ёшт терилган жой.

Собирга қуръонни бериб: «Ма, қасам ич» дедилар.

У ўзида айб йўқлигини билиб, қуръон кўтариб қасамёд қилди.

Лекин шунга қарамай қози ҳукм чиқарди. Бу ҳукмга биноан Собир темирчига уч солғут қарзларини (ижара солиғи, бозор солиғи, хон солиғини) тўлаш муддатлари белгиланди. Қозихона жаримаси ҳам Собирнинг устига юкланди. Собир темирчи қозихонани ларзага келтириб «дод»лаб юборди: «Болаларимга раҳм қилмадингиз... Шерназарбой ясавулбоши поинсофлик қилди, ахир сизларда адолат борми?!»

Шу вақт келиб қолган қозикалон Муҳаммад Салим Охунд Собир темирчининг Шерназарбой ясавулбоши ҳақидаги сўзларини эшитиб жаҳли чиқиб кетди. Собир темирчи ундан мадад кутган эди, қозикалон ясавулларга «ур» дегандай ишора қилди, ясавуллар уни тоза қамчиладилар, у беҳуш бўлиб ётиб қолди.

XVIII БОБ

И сломхўжанинг Тозабоғдаги меҳмонхонаси. Уйнинг ўртасидаги гилам устида меҳмонлар—Оллоқулибой, Елмонбой, Полёзхожи, Назир кўр, тўрда эса Исломхўжа чордана қуриб ўтирибди, унинг ўнг ёнбошида бахмал болиш. Уртада Петербургдан келтирилган катта ипак дастурхон.

— Мен Петербургда мана бу министр билан,— Исломхўжа суратдан бир амалдорни кўрсатиб,— ва улли бир инженер билан сўйлашдим. Хоразмга темир йўл келтирайлик, дедим. Петербургда оқпошшонинг идора усули билан танишдим. Сенатнинг нималигини, думанинг ҳозирги тартибини ўргандим. Бизда ҳам Русиядагидек тартиб жорий қилишни орзу қилардим. Оқпошшони олинг, у кишига ойлик берилар экан, бутун министрлар, чиновникларга ҳам маош тўланар экан. Заводчилар, фабрикантларгина эмас, катта князь, граф, ҳатто пошшонинг ўзи ҳам завод-фабрикалар солдирар экан. Бизнинг сипоҳилар бунга рози эмас. Савдогарларимизни масковчи бойлар деб кулишади, янги мактаб очсак, шариатга хилоф, дейишади. Мана шулар мени хафа қилади. Шерназарбой эса хонни менга қарши гижгижлатди, барибир, улуғ хон ҳазратлари оқни қорадан, яхшини ёмондан

ажрата оладилар, бунга ишончимиз комил. Қазикалон, Ашир маҳрам Шерназарбойни қўллайди. Мана, Шомми кал қутқазиб юборилди. Бу билан Шерназарбой туркман муҳрдорларига яхши кўринди, аммо оқибати ёмон бўлиши мумкин-а, ҳожи бува?— деди у ўнг тарафида ўтирган қирқ беш-қирқ олти ёшларга борган саллала кишига қараб.

Полёзхожи ўрта бўйли, кенг пешонали, қоқ чакка, бурни пачоқроқ, чўққи соқол, бошига кўк салла ўраб, қўлида кумуш ҳасса ушлаб юрар эди. У жуда кўп ўқи-ган киши бўлиб, жуда кўп мамлакатларга борган эди. Хива хонлигининг ички, ташқи аҳволини яхши билар, Қозон, Тошкент, Оренбург шаҳарларида чиқадиган газета-журналларни мунтазам ўқиб турарди. Унинг зеҳни жуда баланд, хотираси кучли бўлиб, Хивада рус тилини биринчи бўлиб ўрганганлардан бири шу киши эди, баъзан хонга таржимон бўлиб ҳам ишлаган пайтлари бўлган.

Унинг пахта заводи бўлмаса ҳам, ери кўп эди. Савдосотиқ ишлари билан Россиянинг ярмаркаларига ҳам мол олиб борган, мол олиб келган эди.

Полёзхожининг Исломхўжага ихлоси баланд бўлиб, уни ўзига раҳбар деб билар, унга тақлид қилишга тиришарди. Кейинчалик «Еш хиваликлар» деган буржуа вакилларининг тўдасига бошлиқ ҳам бўлган. Исломхўжанинг сўзларини шу топда диққат билан тинглаб, чуқур хаёл суриб кетган Полёзхожи доно-доно қилиб гап бошлади:

— Муҳтарам вазири бузрук жаноблари, сизнинг қилган ишларингиздан куллий тараққийпарвар савдогар ва бойлар хурсанд, аммо сиз уламоларнинг ҳам кўнглини қолдирмайсиз. Қўша дарвозанинг юқорисида солдирган хон мадрасангиз, қолаверса, ўз номингиздаги кўк минорали мадрасангиз Хива мадрасаларининг қай биридан кам. Мадаминхонники ҳам унинг олдида соядай бўлиб қолди. Лекин мен Шерназарбойнинг ҳаракатларига гумон билан қарайман. Эшитишимга қараганда, у киши сизнинг кетингизга одам қўйганмиш.

— Қўйса қўяр,— деди Назирбой, кўр кўзини уқалаб,— отасига минг лаънат унинг.

Назирбой Полёзхожининг қўшниси бўлиб, Полвон қорни мадрасасига рўбарў турарди. Назирбой Полёзхожидан ёш эди. Полёзхожи оғир бўлса, у енгил табиат,

кўп ичкиликхўр. мақтанчоқ киши эди. У ўз бойлигини кўрсатиш учунми ёки бошқа сабаб биланми, сайил ва тўйларда эшак ва туялари устига керосин сеппиб, гугурт чақиб юборар, уларнинг ўтда қовурилишини томоша қилиб, ичаги узилгунча куларди. Унинг бир кўзига гул тушиб кўролмай қолгач, халқ уни Назир кўр деб атай бошлаганди. Ўзи ориқ бўлганидан, узун бўйи дароз бўлиб кўрнар, гўё теракка ўхшарди. Назирбойнинг каптархонада дапмаси (гуруч тегирмони), Кўҳна арк олдида катта магазини бор эди, уч хотини бўлишига қарамай, тўртинчисига совчи юборган эди.

Назир кўр ичиб олса ҳеч кимга сўз бермас, ҳадеб ўзиникини маъқуллаб, мақтаниб тоза сайрар эди. Исломхўжанинг уйидаги гурунгда ҳам кўп гапирган киши Назир кўр бўлди.

— Шошманг, Назирбой, гапнинг маъноси бор. У киши хонга ҳоқими мутлақ ҳуқуқини бериш тарафдори; хон мамлакат хазинасидан истаганича фойдаланиб, айшишратга йўл қўйса майли, дейди. Вазири бузругимизнинг муддаолари эса бошқача, яъни...

— Тушундим, тушундим, менинча...— деб Назир кўр сўзини давом этдирмоқчи бўлади.

— Йўқ, ҳали тушунганингизча йўқ. Вазири бузрук хонимизга қарши эмас, лекин Урусиядаги баъзи бир тартибларни Хоразмда ҳам жорий қилиш тараддуидалар, шундайми, тақсир?— деб сўради Полёзхожи.

— Ҳа, шундай,— деди Исломхўжа жавоб қилиб.

Ҳамма жим бўлди. Ўтирганлар вазири бузрук томон қараб, ундан қандайдир йўл-йўриқ кутди. Исломхўжа бошда салмоқлаб, сўнгра борган сари баландроқ гапира кетди:

— Жаҳид мактабларни кўпроқ очиб, дунёвий фанларни ўқитиб, ўз миллатимиздан — аслзодаларнинг ўғилларидан муҳандис, зироатчи, доктор, техник тайёрлаб чиқаришимиз лозим. Пахта заводларинигина эмас, чит фабрикалари ва бошқа корхоналар ҳам солишимиз даркор. Бу ишга сизнинг ва бизнинг дунёвий мактабларни битирган болаларимизни жалб қилмоғимиз зарур. Завод солувчиларга диққат-эътиборимизни қаратмоғимиз зарур ва шартдир...

— Қаддини кўтаргунча заводчи бойлардан солиқ олинмаслиги керак,— деди ўз одатича гиламга тушган нон ушоқларини териб ўтирган Ёлмонбой.

— Буни ҳам ўйламоғимиз керак,— деди Исломхўжа унинг сўзини тасдиқлаб.

Оллоқулибой Хива, Урганч, Тўрткўлдаги пахта заводларини мақтаб, Хонқо томонида ҳам завод қурмоқчи бўлганини айтиб, Исломхўжага мурожаат қилди:

— Вазири бузрук жаноблари, заводларини қачон қура бошлайдилар?

— Ўлмасак тезда.

— Шерназарбойдан солғит пулини тортиб олганингизни эшитиб ҳамма хурсанд бўлди,— деди Ёлмонбой.

— Ишимиз чакки бўлди. Хон хафа.

— Хон хафа бўлса ўзидан кўрсин!— деб қичқирди ширакайф Назир кўр.

Исломхўжанинг меҳмонхонасида бўлган йиғилиш эртасиёқ Шерназарбой қулогига етди. У бирга ўн қўшиб, дарҳол хонга етказди:

«Хон ҳазратлари, вазир бузрукнинг уйида сипоҳилар яширин мажлис қилибдурлар. Шаънингизга ёмон гаплар айтилибди. Вазири бузрук ҳаддидан ошяпти. У сизни қўғирчоқ қилмоқчи».

Кўзлари ёниб кетган хон: «Тайёрлигинг қалай, лекин эҳтиёт бўл, бари махфий сақлансин» деди. Тулқисимон Шерназарбой: «Хон ҳазратлари, ҳаммасига ақлим етади, шошмасдан ишончли одамларни йиғяпман, кўнглингиз тўқ бўлсин» деди.

* * *

— Биров тузади, биров бузади, деган гап рост,— деди Раҳимберган маҳрам қандайдир планга қараётган Исломхўжага,— қанча иморат солдирдингиз ва қанчасини бошлатиб юбордингиз. Ҳеч тинмайсиз.

Исломхўжа салмоқдор қилиб:

— Ҳаммамиз ҳам бу дунёга меҳмонмиз. Ҳеч ким дунёга устун бўлган эмас. Шундай экан, тирик вақтингда кишилар учун бирор ёдгорлик қолдир, замонлар ўтгач, сени эслайдилар.

Исломхўжа қоғоздан бошини кўтариб, тош ойнали деразадан узоқларга қараб туриб сўзлади:— Ҳар кимда ўз истеъдодига қараб ўзидан кейин бирор из қолдириб кетиши керак. Бири шонёр, бири олим, бири бастакор, бири уста бўлиб ёдгорлик қолдиради. Тарихга боқинг, минг йил илгари Хоразмда Бируний ўтган, у жуда кўп китоб-

лар ёзиб қолдирган, уни ҳозирга қадар эслайдилар. Сизнинг ёвонингиз Қиётдан чиққан бебаҳо шоир Огаҳийни олинг, у касал, майиб бўлишига қарамай, қанча китоб ёзган. У ҳаққоний тарихчи, яхши таржимон. Мана барҳаёт Худойберган муҳрконни олайлик, унинг қишки сарой пештоқларига, хон боғига, мрамар тошларга ўйган нақшларини олайлик. Ўймакорликнинг чўққисига чиққан Худойберган муҳрконни ҳам албатта эслашади. Лекин мен давлат ишлари билан банд бўлиб...

Раҳимберган маҳрам гўё устозидан дарс олаётган шогирддай Исломхўжанинг оғзига тикилиб ўтирар, унда яна ажойиб сўзлар эшитгиси келарди.

Раҳимберганининг «Оғочларни Чоржўйдан келтиргунча қора қоним оғзимдан келди. Темир йўл солинадими, йўқми?» деган саволига, бош вазир «ҳа» ёки «йўқ» дедиди.

— Хон қишки саройини тезлат деб буйруқ берди, кишиларни кечалари фонус ёқиб бўлса ҳам ишлат, деди, Амр олий вожибдир,— деб ўрнидан турди у.

Раҳимберган хайрлашиб, отлиқ Тозабөгдан Нурловойга кетди.

Исломхўжа эса Тозабөгда хон қасри (бу жойнинг деворлари унинг боғига муштарак эди) қурилишини кўздан кечирмоқ учун девор ёқалаб пиёда кетди. Бу мухташам боғда солинаётган янги иморат Нурловойдаги қишки саройнинг айнан нусхаси бўлса ҳам, ундаи баланд, ҳашаматли бир қаср эди. Ҳатто унинг мрамардан ишланган ҳовузи ошиқча эди.

Исломхўжа усталар билан саломлашиб, мрамар тошга Огаҳий шеърларини ўяётган Худойберган муҳркон олдига борди. Эски чўгурма, олача чопон кийган чол мрамар тошга ҳеч ҳам шошмай ғазалнинг ҳарфларини ўярди.

Исломхўжанинг келганини кўрган чол ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Исломхўжа:

— Ишлай беринг, ота,— деди, сўнгра бир оз қараб тургач:

— Огаҳий тирик бўлса-ю, буларни кўрса, боши осмонга етган бўлар эди,— деди Исломхўжа муҳрконнинг санъатига қойил қолиб.

— Жаноби олий, агар ўлмасам, Огаҳийнинг ҳар бир сўзини тошга ўяр эдим. Қаранг, ҳар сатрида қуюқ маъно бор. Тақсир, мен хон бераётган пулга қизиқмайман, у пул

Ўзимни ҳам тўйгазмайди. Мени ҳунарим қизиқтиради, ундан ризқланаман.

— Ёшингиз қанчага борди, ота?— деб сўраб қолди Исломхўжа.

— Ҳали ёшман, энди саксондан ошдим.

Исломхўжа завқ билан кулди:

— Ҳали навқирон йигитдайсиз.

— Тақсир, яхши кўрган ҳунаринг кишини яшартирар экан.

Исломхўжа усталарга топшириқлар бериб, хайрлашиб боғ дарвозаси ёнига келганда саман от қўшилган фойтун тайёр турган эди, унга миниб жўнади. Унинг фойтунни олдидаги қуролли отлиқ навкар «пўшт-пўшт» деб қичқириб йўл очиб борарди. Йўлларни чангитиб, қушдай учиб бораётган фойтун дарвозадан чиққач чап томонга, хон мадрасаси қурилиши томонга бурилди. Бу ерда қурилиш ишлари охирлаб қолган эди.

Исломхўжа ўзи солдираётган хон мадрасасини аввал ташқари томондан кузатиб, сўнгра ичкари кирди. У саҳнга бир назар ташлаб, биринчи қаватнинг ҳар бир хонасига кириб кўздан кечирди. Кейин иккинчи қаватнинг хоналарига, сўнгра томига ҳам чиқди. Пастга тушиб эшик, деразаларнинг бўёқларига назар ташлади, хуллас, барча ишларнинг сифатини диққат билан текшириб чиқди.

Бош вазир суви жимирлаб турган ҳовуз олдида туриб, хаёлга чўмди: яқин кунларда бу улуғ бино ишга тушади, Хоразмнинг қишлоқ-шаҳарларидан талабалар келади. Тошкент, Қозондан ҳикмат, риёзат, ҳандаса, жўғрофия муаллимлари келиб дунёвий илмларни ўргатадилар, бир вақтлар Ал Хоразмий ижод этган логарифма формулалари қора тахталарда ўз аксини топади...

Исломхўжа эрталаб гоҳ қурилишларга бориб йўл-йўриқ берар, сўнгра давлат ишларини бажарарди. Гоҳ қишки сарой қурилишида кечалари фонус ёқиб ишлаётганлар орасига, дераза, эшикларни ўрнатаётган немислар олдига, залларга ганчдан нақш солаётган бухоролик, хоразмлик усталар ёнига борар, заллар шипига «фаришталар» суратини солаётган москвалик рассомлар олдига бориб суҳбатлашарди. У бош вазирлик мансабинигина эмас, бош инженерлик вазифасини ҳам бажарар эди.

Хон қуёш билан талашиб турган муҳташам бинонинг ташқи, ички томонларини бориб кўраркан, гердайиб вазмин қадам ташлар, унинг орқасида қозикалон, яса-вулбоши, меҳтар, қушбеги, маҳрамлар ҳам бу ажойиб санъат намунасини томоша қилардилар. Кўк, яшил, зангори, жигар ранг, лола ранг заллар кишининг кўзини қамаштирарди. Деворлардаги турли-туман бўёқли нақшлар товус паридай товланиб турарди. Олтин ҳал берилган катта қандилларнинг биллурлари ялтирарди. Эшик-деразалардаги кўк, қизил бахмал пардалар залларга ҳусн устига ҳусн қўшган. Петербургда махсус ишлатилган юмшоқ креслолар ялт этиб кўзга ташланади. Паркетлар-чи, гўё Царское Село залларидан кўчирилиб олиб келингандай тоза, оёқ босгинг келмайди. Каминкаларнинг мрамар тусли ранг-баранг ғишлари Россиядан олиб келинган, уларда ўз аксингизни кўрасиз. Қишки саройни ёритиш учун Сирчали ёпи ёнида махсус электростанция қурилган эди. Бу Хива хонлигида якка-ю ягона эди. Исломхўжа включателни бураган эди, олтин қандилдаги юзлаб лампочкалар ялт этиб кетди. Гўё қуёш чиққандай бўлди. Хоннинг юзида жилмайиш аломати пайдо бўлди. Царское Селодаги саройларга ўхшаб кетган бу бино хонга ёқди. Унинг хурсандлигини сезган Шерназарбой Ашир маҳрамга қараб «айт, тезроқ айт» деб пичирлар эди.

— Нимани?

— Ўрусча солинган мадрасани.

Ашир маҳрам хонга яқинлашиб, қишки саройни мақтай кетди:— Бухоро амирида ҳам бундай сарой йўқ, Афғон, Эрон шоҳларининг саройлари ҳам бунинг олдида ҳеч... Лекин...

Ашир маҳрам тутилиб қолди, хон эса сўзнинг давомини эшитмоқчи, у эса жим.

— Ашир, нега тутилдинг?

— Олий ҳазрат, ўзим шундай...

— Айт,— деб амр қилди хон.

— Бу сарой кўнгилдагидай, оқпошшо келса ҳам кўругдек, олий бир қаср, лекин номингиздаги мадраса...— Ашир маҳрам ўзини зўрға тутиб:— мадраса бўлмабди, ўрусча мактаб бўлибди,— деди.

— Жаноб вазири бузрук, Аширнинг гапи ростми?— деб сўради жаҳл билан хон.

— Олий ҳазрат, Ашир маҳрам ошириб гапирди.

Мадраса демак — олий мактаб демакдир. Сизнинг мадрасангиз айнан шу вазифани ўтайдиган жой бўлди,— деб Ашир маҳрамга хунук қараш қилди. Шошиб қолган Ашир маҳрам: «Хон ҳазратлари, мадрасангизни бориб кўрсалар, ёлгон гапирган бўлсам олий жазога тайёрман»,— деди.

— Мадрасадан асар йўқ, мусофирхонага ўхшайди,— деди ясавулбоши.

Хон қозикалон билан бирга мадрасани бориб кўрмоқчи бўлди. Қишки саройнинг очилиши кўнгил ранжиши билан ўтди. Хон Исломхўжа ва усталарга «раҳмат» дейиш ўрнига: «Бизнинг мадрасамиз муқаддас жой бўлмоғи шарт»,— деди қаттиқ гапириб.

Кўп ўтмай Исфандиёрхон ўз мадрасасини қозикалон Муҳаммад Салим Охунд, мударрис, уламолар ва сарой амалдорлари билан бирга бориб кўрди. Шерназарбой қозикалонга нималарнидир уқтирар эди. Мадрасани кўрар экан, хон Ашир маҳрам билан Шерназарбойнинг гапларига тўла ишонди.

— Қозикалон жаноблари, бу бино мадрасага ўхшайдими?— деб сўради хон. Қозикалоннинг авзойи бузуқ эди:

— Мадрасадан асар ҳам йўқ, динсизлар маскани бу.

— Қозикалонимиз ҳақ гапни айтаётурлар, бу иморатнинг номини ҳам айтиш уят,— деди Ашир маҳрам башарасини бужмайтириб.

— Вазири бузрук мадраса ўрнига билмайман нима солдирибдир, шариатимизга иснод келтирибди,— деди Шерназарбой,— ҳайф пул, ҳайф меҳнат!— деб қўшиб қўйди яна.

Бу аччиқ сўзларни эшитган бош вазир изтироб ичида қолди. Юраги ўйнади, лаблари қалтиради, лабларини кўкаргунча тишлади, охири чидай олмай:

— Тақсири олам, бу ғаламис гапларга асло қулоқ сола кўрманг. Булар сизни чалғитиш учун атайин айтилган бадбин гаплардир. Замону замин ўзгариб маърифатга томон бормоқда. Турли миллат аҳллари мадрасайи олиялар қуриб, дунёвий илмлардан баҳраманд бўлмоқдалар. Қачонгача кўҳна анъаналар, ярамас бидъатлар ҳукмрон бўлади? Биз муллаваччаларнинг шариатдан, ислом динидан чиқсинлар деётганимиз йўқ. Улар замонавий билимлардан четда қолмасинлар деяпмиз, хон ҳазратлари...

Исломхўжанинг сўзларини тинглашга хоннинг мадори йўқдек кўринар. Унинг ёниб айтган сўзлари қозикалонга, амалдорларга, уламоларга ҳам ёқмади. Қозикалон «дахрийни тошбўрон қилингиз!» деб амр этмоқчи эди, лекин унинг бош вазирлиги, қолаверса, хонга қайната бўлиши уни раъйдан қайтарди. Хон буни сезди.

— Ашир!

— Лаббай, тақсир.

— Буни буздир!

— Ажаб бўлмай.

Хон тўрт от қўшилган фойтунга миниб жўнаб қолди, унинг кетидан мулозимлар ҳам лайча кучуклардай эргашиб кетдилар.

Исломхўжанинг бошига чақмоқ келиб теккандай гаранг бўлиб қолди. Унинг бу аянч аҳволини фақат Раҳимберган маҳрамгина пайқади. «Биров тузади, биров бузади» деб қўйди ичида у.

Бу каби фармон кишини тириклай кўмиш билан баравар эди.

Қозикалон, Шерназарбой, Ашир маҳрамлар хонга Исломхўжа ҳақида нималар деб вайсашди, бу бизга аён эмас. Хон Шерназарбойни холи чақириб «Тезлат!»— деб қатъий амр қилди.

XIX БОБ

Шерназарбой ўз қора ниятларини амалга ошириш учун ҳаракатга тушиб қолди. Бу ишда унга ўғли Абдухалил ёрдамга келди.

— Ота,— деди Абдухалил,— буни ўзим ўринлатаман.

— Қандай қилиб?

— Юзбоши Қурбонбой бўзчини...— деб чўзиброқ гапирди у.

— Топдинг, айти муддао. Уғлим, ўзим ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди севиниб кетган ясавулбоши.

— Менга ишонасизми?

— Шоввоз, албатта ишонаман,— деб унинг елкасига қоқди отаси.

Абдухалилбой отасининг янги қалъадаги жойида бир шайка тузиб, унга Қурбонбой (унинг асли лақаби Қурбон бўзчи эди) юзбошини бошлиқ қилди ва

Исломхўжани ўлдириш йўлларини унга пухта тушунтирди.

— Қўлга тушмаслик чораларини қилинглар, башарти қўлга тушсаларинг, на отам ва на менинг номимни тилга олмайнглар. «Мана сизларга арзимас совға»,— деб унга олтинлар берди. Олтинни олгач Қурбонбой бўзчининг оғзи қулоғига етди.

— Хотиржам бўлаверинг, бой оға, бу ҳунарни яқинда ўрганганимиз йўқ,— деди, пулни киссасига соларкан у.

— Баракалла!— деди Абдухалилбой.— Буниси бўнаги, иш битгач яна... Муддати ва қаерда ижро этилишини айтаман,— деб уни жўнатди.

Абдухалилбой Қурбонбой бўзчи билан бўлган суҳбатини отасига гапириб берди.

Шерназарбойнинг катта маккор кўзлари ўйнар, ўзи хурсанд эди, башарти қўлга тушишса, қандай қилиб қутқариш ва бости-бости қилиб юборишни унга тушунтирмоқчи эди. Кейин ўйланиб, «бир гап бўлар» деб қўйди.

Исфандиёрхон маълум бир кун ва соатни айтмаган эди, аммо шу ҳафта ичи бўлсин, деб буйруқ берган эди. Демак, вақт-соатини Шерназарбойнинг ўзи ҳал қилиши керак эди.

Шерназарбой Қурбон юзбошини ўз уйига чақириб гаплашмоқчи бўлди.

Ҳамма ёқни қоронғилик босиб, одамлар бир ухлаган пайтда Шерназарбойнинг уйига Қурбонбой бўзчи келди. Уни Абдухалил дарвоза олдида кутиб олиб меҳмонхонага бошлади. Меҳмонхонада ўтирган Шерназарбой уни яхши қарши олди. Дастурхондаги лазиз таомлар билан ароқни кўргач, олтин олгандан ҳам зиёда хурсанд бўлди.

— Шерназар оға, кишининг дилини биласиз-а,— деди ароқни кўрсатиб.

— Ҳали ҳолваси бу,— деб қўйди Шерназарбой. Меҳмонхонада учта қора соя мукка тушиб, ароқ устида маҳфий режа туза бошладилар.

Маслаҳат битгач Шерназарбой ўғлига ишора қилган эди, у дарҳол бир чакмон билан ханжар олиб келиб отасининг олдига қўйди.

Исломхўжанинг саройдан қай вақтда чиқиши ва ким билан бўлиши ва қай йўлдан юриб Тозабоққа бориши аниқланди.

— Рамазоннинг йигирма бирида намоз жума кечаси. Қамишли авлиё олдида...— деди секингина ясавулбоши.

— Англадим, жаноблари,— деди у.

Шерназарбой Қурбон юзбошига яна бир қарра уқтиргач, ханжар ишга солинсин, деди. Уқ узиб ўлдирилса, оқибати хунук бўлишини тушунтирди.

Сўнгра, ясавулбоши Қурбон бўзчига қараб: «Ишонсам бўладими?» деди. Юзбоши токчадан каломи шарифни олиб, қасам ичди. Сандиқдан олинган чакмон билан ўткир ханжарни ясавулбошининг ўғли юзбошининг олдига суриб қўйди.

— Қани, чакмонни юзбошига кийгиз,— деди ясавулбоши ўғлига.

Абдухалилбой ўрнидан ирғиб туриб, чакмонни Қурбон юзбошига кийгизди. Юзбоши Шерназарбойга қуллуқ қилди. «Хондан ҳам сарпо оларсиз» деб қўйди.

Қурбонбой юзбоши дуога қўл очди.

Бирдан ёмғир ёғиб, тарновлардан шовиллаб сув оқа бошлади, дераза ёриқларидан ичкарига кечки аёзли ел кира бошлади.

Юзбоши уйига пастқам кўчалардан кетди. Унинг хаёлини намоз жума кечаси, Қамишли авлиё ёнида бўладиган, ўзига бахт келтирадиган фожиа банд этган эди.

XX БОБ

Опасининг қиз туққанига Жумагул хурсанд. Авазон, ўғил бўлса Рустам қиз бўлса Ойжамол қўя қолинлар, деб кетгани учун қиз туғилиши биланоқ Ойжамол деб ном қўйдилар. Қиз ҳам ўз исмига яраша ойдек туғилган эди. Жумагул уни жуда севар, бирпас қўлидан қўймас эди. Синглиси олти ойлик бўлишига қарамай у билан «сўйлашар»: «Ойқиз, опа дегин, бир кула қол» деб эркаларди. Ойжамол кулдиргичларини кўрсатса, Жумагул унга қўшилишиб куларди.

Ўртанча қизи ўлиб кетиб юрагини эзгани учун, Пирнафас ака ҳам «Ойжамол унинг ўрнини босар» деган ўй билан унга жуда қаттиқ меҳр қўйган эди.

— Қани, Жумагул, Ойжамолни менга бер-чи,— деб қўлини чўзарди отаси кўпинча.

— Йўқ, бермайман,— деб олиб қочарди опаси ҳазиллашиб.

— Дахллашма, қани, бер-чи,— Пирнафас ака қизчасини Жумагулдан «юлқиб» олиб бағрига босарди: «Оппоқ қизим, олтин қизим!..»

Пирнафас ака умрида хотинига хафаликни раво кўрмаганди. Гарчи улар бир-бирларини кўрмасдан уйланишган бўлсалар-да, тўйдан кейин қаттиқ севишиб қолган эдилар. Уй-жойидан хурсанд бўлган Мастура эртасигаёқ билак шимариб, рўзғор ишларига тушиб кетганди.

— Келинимиз чаққон чиқди,— деб сеvingанди Пирнафаснинг онаси ҳам.

У, дарҳақиқат, бошқа келинлардек қайнана ҳақоратини эшитмади, аксинча, ундан меҳр-муҳаббат кўрди. Жумагул туғилгач эса қайнана невараси атрофида парвона бўлиб қолганди. Уни ўроқ ўраётган келини олдига олиб бориб, тез-тез эмиздириб ҳам келар эди.

«Қани энди чолим бўлса-ю, келинини, набирасини кўрса, уни эркалатса, армонда кетди-я бечора» деб юрган мушфиқ кампир ҳам, эридан кейин кўп ўтмай дунёдан ўтди. Пирнафас аканинг отаси ҳаётнинг қийинчилиги орқасида сил касалига мубтало бўлиб, илгарироқ ўлиб кетган эди.

— Уғлим, қўшақаринглар, бир-бирларингни ҳурмат қилинглар. Келинимни хафа қилма, болам, агар хафа қилсанг, у дунё-ю, бу дунё сендан розимасман,— деб жон берди кампир ҳам.

Мана, неча йиллар ўтиб орада яна бир қиз туғилди, у ҳам дунёда турмай қазо қилди. Қизи ўлгач унинг дардида куйиб адо бўлган хотинини Пирнафас ака қандай қилиб овутишни билмас, ўтирғизгани жой топа олмас эди.

«Очиқ жойда яшасак ҳам мен рози, лекин тўранинг чўриси бўлиш ўлимдан ҳам бадтар» дер эди, эри билан гаплашиб қолган пайтларида Мастура опа.

* * *

Пошшажонбика билан Холжонбика севгили кичик келин — учинчи хотин Ёқутбикага зўр нафрат билан қарардилар. Тўра Бикажонбикани олгач муомалалари Ёқутбикага нисбатан анча ўзгарди, «энди у кичик, ширин хотин эмас, у ҳам бизнинг ҳолимизга тушди, ташландиқ бўлди» деб суюнишардилар.

Илгариги тез-тез бўлиб турадиган уриш-жанжаллар энди пасайди. Уларнинг ғазаби тўранинг тўртинчи хоти-

ни Бикажонбикада бўлса-да, аммо, тўра уни шаҳар ҳовлисида сақлар, ёш кундошни бошқа хотинлари тирик-лай ейишларига ақли етар эди. Бир куни Бикажонбика-ни ёзги ҳовлисига — далага жўнатди. Пошшажонбика ва Холжонбикалар уни тўрсайиб қарши олдилар.

— Биздан нимаси ортиқ, ундаги кўз-қош бизда ҳам бор. Жонинг чиқсин,— деди бири аста.

— Урганган кўнгил ўртанса қўймас,— деди Холжон-бика, тўрага кесатиқ қилиб.

Бикажонбика кундошлар «исканжаси»да қолди. Ёқут-бика эса, айвонга чиқмасдан уйда ўтирар ва ўз-ўзича: «Бахтим қурсин» деб қарганар эди. Бикажонбиканинг келганини чўрилардан бири Ёқутбикага айтган эди, чи-қиб сўйлашмаса айб бўлишини билиб зар кавушини, кимхоб камзулини кийиб, фаранг рўмолини бошига со-либ чиқиб саломлашди. Унга бошдан-оёқ бир разм сол-гач: «Бикажонбика ҳам бизларнинг ҳолимизга тушибди. Хотинларнинг куни қурсин», деб ўйланди ичида.

«Абдулла тўранинг якка-ю ёлғиз қизи эдим, нима де-сам ҳозир у нозир эди. Кимхоб, бахмал, зар киярдим. Тўраларнинг тўраси Матчон тўрага кундош устига туш-дим. Бир йилгина севиқли келин бўлдим. Кейин Бика-жонбикани олди, энди у ҳам...» деган гапларни кечирди чуқур ўйга толган Ёқутбика.

Кундошлар эса тўрага яхши кўриниш учун ҳар хил йўллар излар, баъзан бир-бирларининг устларидан ғий-батлар ҳам тўқишарди.

Бу камлик қилгандек, ўртада уриш чиқса чўрилар ҳам ўз бикаларининг тарафини олиб, бир-бирлари билан юмдалашиб кетар эдилар. Бу жанжалларни кўп кўраве-риб кўниқиб қолган Ойша хола, индамай, тандир-тандир нон ёпиш билан овора бўлар, кундошларнинг «алвасти», «зоти паст!»... деб ҳовлини бошларига кўтарадиган ғал-валарига қулоқ беришга вақти ҳам бўлмасди. Тўра ке-лиши билан жанжаллар сув қуйгандек босилар, лекин жаврашлар ҳамон эшитилиб турарди.

* * *

Эшикдан кириб келаётган икки хотинни кўриб Мас-тура хола ўрнидан турди:

— Вой айланайлар, галинлар,— деб илиқ кўришди ва жой кўрсатиб ўтқазди. Ойша хола билан бирга кел-ган қўшни хотиндан уй аҳволлари, бола-чақаларнинг

соғлиғини суриштирди, кейин: «Нучук шамол учирди, бизларни ҳам эслар экансизлар-а» деб қўйди.

Меҳмонлар: «Худога шукур, ҳаммалари соғ-саломат» деб жавоб қилдилар. Мاستура хола тезгина дастурхон ёзиб, чой гайёрлади. Улар чой ичиб, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўтирдилар. Бир оздан кейин, пиёладаги чойни ола туриб, келган кўшни хотин:

— Мастура биби, биз аввало, сизни кўргани келдик. Иннайкейин, хафа бўлмасангиз, қизингизни сўраб келдик. Узингиз билган Полвонбойни уйлантирмоқчимиз. Қуда бўлайлик деб келдик,— деди.

Индамай ўтирган Ойша хола:

— Хафа бўлмайсиз-да, Мастурахоно, қизлик уй: шоҳ ҳам сўратади, гадо ҳам, сизни ўзимизга ўхшаган киши, йўқ демасалар керак, деган умид билан келдик,— деди.

Бу гаплардан бир оз ўнғайсизланган Мастура хола ўзини босиб олиб совчиларга жавоб қилди:

— Полвонбой қизимни ўзига лойиқ кўриб сизларни юборган бўлса, бошим осмонга етди. Полвонбой ёвондаги йигитлар ичида жуда ақлли, меҳнаткаш, тоғни урса талқон қиладиган йигит. Қизимизни берсак, шундай йигитга берамиз-да. Майли, отаси билан бир маслаҳатлашай, Аваз отаси бор, унинг ҳам олдидан ўтайлик. Бу умр савдоси, кейин аниқ жавобини берамиз...

Хурсанд бўлган меҳмонлар ўринларидан туриб хайрлашиб чиқиб кетдилар.

* * *

Тўранинг чопонини кийган оқсоқол билан имом унинг орзусини ўринлатиш учун кўп нарсалар устида бош қотирдилар, ҳатто шарият қонунларини мунозара қилишдилар, шаҳар қозисига сарпо олиб бориб йўл-йўриқ сўрадилар. Сарпони кўрган қози уларга минг хил йўллар кўрсатди:

— Қизнинг ота-онасини рози қилсаларинг бас, шариятда ҳаммасига йўл топилади,— деди у соқолини селкилатиб.

— Отасини кўндирамиз, унинг таги паст, жазаси пулда, тақсир,— деди имом.

— Бу ёғини ўзларинг биласизлар,— деди қози ва сўнгра,— гап тўрт хотинликда эмас, гап улуғ тўрамизнинг орзу-ҳавасларида. Кўнгилларига уйланиш ҳаваси тушибдими, бунинг тадбири осон, аввало, бориб қизнинг

ота-онасини кўндиришлар, кўнмаса яна йўли бор,— деб қўшиб қўйди у.

Қозининг олдидан хурсанд бўлиб чиққан оқсоқол билан имом, эртасигаёқ от миниб, Пирнафас ака олдига бордилар. Тўра берган сарполарни ўртага қўйдилар. Лекин шу ондаёқ тарвузлари қўлтиқларидан тушди.

— Қизим фотиҳа қилинган,— деди Пирнафас ака, гапни қисқа қилиб.

— Кимга?

— Полвонга.

Оқсоқол билан имом бир-бирларига қарашиб, ҳайрон бўлиб қолдилар: «Фотиҳа қилинган, Полвон қулга...»

Шариатда фотиҳани бузиш гуноҳ эканини оқсоқол билан имом билар эди.

Уларнинг бошига тоғ ағдарилгандай бўлди. Энди бошқа йўлларни ахтариш керак бўлиб қолди.

XXI БОБ

Иван Гаврилович Ёлмонбойнинг заводда техник бўлибгина ишламай, ерлик ишчиларга ҳунар ҳам ўргатар, хўжайини нима деса шу ишни қиларди. Ёлмонбой ҳамма вақт заводига келганида Иван Гавриловичнинг машиналар олдида мой суриб юрганини, машиналарнинг гуриллаб айланаётганини кўриб хурсанд бўлар эди. У ўз ишини севганидан жуда берилиб ишлар эди. Меҳнат, унинг сургунда юрганини унутдирар, иш билан банд бўлиб зерикмасди. Мана, Ольга ҳам келиб унга катта бахт бағишлагандай бўлди. Отасининг ўлганини эшитиб эса жуда-жуда хафа бўлди. Энди Иваново-Вознесенскда ҳеч қандай қариндоши қолмаган эди. Ҳозир унинг ҳам хотин, ҳам энг яқин қариндоши — ягона Ольга эди. Ольга ҳам эри Иван Гавриловичга ўхшаб одамшаванда чиқди. Ерлик қўшни хотинлар билан иноқлашиб кетди. Уларнинг ҳаёти билан яқиндан ошна бўлди. Бирор нарса керак бўлса, ёки зерикиб қолгудек бўлса Собир акалариникига бориб, хотини Оймонхон билан сўзлашиб кўнглини ёзиб келар эди. Ольга ҳам худди ўзбек қизларига ўхшаш қора соч, қора қош, жозибадор, қўй кўз, баланд бўйли, жуссаси тўла, юмалоққинна юзларида қон ўйнаб турган, келишган хотин эди. Бу қашшоқ ўзбек темирчисининг ҳаёти билан танишган сари унинг

кўз ўнгида камбағал рус ишчисининг ҳаёти гавдаланар эди. Чор Россиясида ҳам, Хива хонлигида ҳам меҳнат-кашларнинг эзилиши бир йўсинда эканлигига тобора қаттиқ ишонч ҳосил қила борди. Хусусан, Собир акадек бир темирчи оиласининг аҳволига ич-ичидан ачинди. Ахир, етти болани боқиш осонми! Яна ҳаммаси бир-бирдан кичик. Бир маҳал уйга келгач эрига: «Собир ака энди нима қилади» деганида, у «завадга киргизаман, мастерликка ўргатаман» деган эди.

Иван Гаврилович завадда ўн тўрт соатга яқин ишлаб келди-да, (у вақтларда ҳеч танаффус қилинмай эрталаб соат олтидан бошлаб то кеч соат 7—8 ларгача ишланар эди) ювиниб, Ольга пиширган овқатни егач, Собир ака ҳақида сўзлашиш учун Авазнинг олдига кетди. «Соч-соқолимни ҳам тўғрилатаман» деб эшикдан чиқди. Иван Гаврилович Авазнинг олдига етиб борганида ҳамма нарсаларни йиғштириб турган экан, уни кўргач яхши қарши олди: «Келинг, келинг, зернкиб турган эдим» деб курси кўрсатди. Гап Собир ака тўғрисида кетганда ҳар иккови ҳам унинг аҳволига, бола-чақасининг қийналиб қолганига ачиниб, қайғуриб гапиришди.

— Энди Собиржоннинг аҳволи нима кечаркин,— деб гап бошлади Аваз Иван Гавриловичга қараб,— хонга арзга борган экан, хон: «Ҳа, бадбахт, гадой ўғли, қозикалонга тухмат қиласанми, ясавулбошини нега сўкдинг», деб тоза калтаклатибди. Энди кимга арзга борсин. Улар бир-бирларини қўллашади: ясавулбошини қозикалон, қозикалонни хон,— деди устарасини қайишга қайраб туриб.

— Хонни оқпошшо қўллайди. Оқ ит, қора ит — ҳаммаси бир ит,— деди Иван Гаврилович унинг гапини маъқуллаб. Иван Гавриловичнинг дадил айтган сўзларидан суюниб кетган Аваз, унга «булардан қутулиш чораси борми?» дегандек савол назари билан қаради. Иван Гаврилович ҳам «ҳа, бор» дегандек бош ирғади. Улар бир-бирларининг кўнгилларидаги гапларни сўзсиз ҳам тушунадиган бўлиб қолган эдилар.

Иван Гаврилович ойнага қараркан «ўн саккиз яшар йиғитдай бўлиб қолибман» деб мийиғида кулди. Дарҳақиқат, ҳозир у очилиб кетган, кўм-кўк кўзлари порлаб турар, мўйлови ҳам оқ юзига ярашар эди. У ўрнидан турганда бўйи шипга етгудек бўлди. Тошойнага букилиб қараб мамнун бўлиб:

— Қутулиш чораси бор, буни большевиклар билишади. Яхши чораси — оқпошшони ҳам, хонни ҳам тахтдан йиқитиш...

Аваз учун бу гаплар чнгилик эди. Шу вақтга қадар у ҳеч кимдан шундай дадил, ўткир сўзлар эшитмаган эди. Ислонхўжа ва унинг одамларидан эса: «Хон тахтда ўлтираверсин, аммо, уни ҳам ойликка чиқариш керак» деган сўзларни эшитган эди. Лекин Иван Гаврилович тамом бошқача гапларни, олмосдай кескир, оловдай ҳароратли гапларни айтди.

— Россияда кўп партиялар бор, ҳаммасидан большевиклар партияси ажралиб туради. Ишчиларга бош бўладиргани ҳам шу, меҳнаткашни қўллайдиргани ҳам шу. Бошқасини қўявер. Ҳаммаси бойларнинг томонида, ишчини қандай қилиб эзсак, деҳқонни қандай қилиб соғим сигир қилсак дейди.

— Тошкентда ҳам большевиклар борми?— деб сўраб қолди Аваз.

— Самарқандда ҳам бор, Ашхободда ҳам бор. Лекин яширин ишлашади... Раҳбари ким дейсанми?— Ленин! Ишчи-деҳқонга подшони йиқит, озодликни қўлга ол, ҳукуматни қўлга ол, деди... Большевик халқ деб жонини ҳам аямайди, қийинчиликлардан, машаққатлардан қўрқмайди, маслагидан қайтмайди. Мана мен ҳам бир большевикман. Мени ҳам қанча қамадилар, сургун қилдилар. Сургундан қочдим, тутиб бу ёққа сургун қилишди, лекин маслагимдан қайтмадим. Нега? Чунки большевикларнинг гоёси ҳақ, йўли тўғри.

Иван Гавриловичнинг гаплари унга мойдек ёқди. Энди унинг нима учун сургундалигини ҳам билди. «Чин инсон!» деб қўйди ичида Аваз.

— Авазжон, ҳеч хафа бўлманг, Собир акани Ёлмонбой заводига киргизиб қўяман, ўзим ҳунар ўргатаман, мастер қиламан,— деди Иван Гаврилович гапида давом этиб.

Шу вақт Собир ака билан Қакаклар келиб қолишди. Собир ака жуда хафа эди. Дўкони сотилиб пулини ясавулбоши олгач, у ишсиз қолган. Бунинг устига уйдирма солиқни тўлаш учун хон унга уч кун муҳлат берган, агар шу муддат ичида «қарз»ини тўламаса, пашшоблар унинг қўлини орқасига боғлаб, кўча айлантириб уриш ҳақида ясавулбошига амр қилинган эди.

Собир ака энди нима қиларини билмай, охири уй

бадалига қарз олиш учун Қакакни ўз ёнига гувоҳ қатори олиб Ниёзмат жуҳудникига борди. Чаққаси ичига ботиб кетган, кўса соқол, эчки башара киши уларни илжайиб қаршилади. У ўзининг олдига келадиган одам ё қарз олиш учун, ёки қарзининг фойдасини бериш учун келишини яхши билиб доим тузук қарши олар, жуда ҳийла билан ҳаракат қиларди.

Қакак: «Оға, Собиржонга қарз керак» деган эди, «жоним билан, кишининг ҳожатини чиқариш ҳам фарз, ҳам қарз» деди, сўнгра қиҳқиҳлаб кулиб: «Фойдаси ҳам оз, ўн тангага икки танга» деб қўйди.

Ниёзмат жуҳуд ҳеч қаерда ишламас, катта судхўр эди. Собир ака билан Қакак қанча савдолашиб, ўн тангага бир ярим танга фойда ҳисобидан қарз олдилар. Уй гаровга қўйилди. Қарз олган пулни Собир ака Абдуллажон ғазначига олиб бориб берди. «Энди бу ёғи нима бўлар экан» деб Аваз билан маслаҳатлашиш учун Авазнинг дўконига кириб келишган эди. Қакак сўз бошлаб:

— Ниёзмат жуҳуд ҳаммага бир ярим танга фойдасига қарз берарди,— деди,— Собир акага икки тангага деб оёғини тираб олса бўладими? Бир ярим тангага зўрға кўндирдик. Кетар чоғи унга қараб: «Ниёзмат оға, сизни Абдалбувадагилар¹ чақираётир, қарзингизни бераркансиз» деган эдим, калтаги билан югуриб «падар лаънат, падар лаънат» деганча қолди,— Қакакнинг сўзига ҳамма кулиб юборди.

— Собиржон, хафа бўлманг. Иван оғамиз сизга ёрдамлашадиган бўлди,— деди Аваз. Собиржоннинг ранги очилиб Иван Гавриловичга қараб «раҳмат» деб бош қимирлатди.

XXII БОБ

Тўранинг Бикажонбикадан кўнгли совуб янги хотин олиш тараддуида юрганини сезиб қолган хотинлари тўра қайси биримизни канизакликка ўтказаркан деб ўйлардилар. Катта хотини — Пошшажонбика бу тўғрида кўпроқ ғам ер, лекин боласи борлиги бу ташвишни пасайтирарди. Еқутбика эса сира ғам емас, Полвонни

¹ Хивадаги машҳур ғўристон.

севиб қолгандан бери ҳамма нарсага рози, уни ўйлаб тонглар отқизарди. Полвонни топдириш учун энага чўрисини ўз ҳолига қўймас эди.

Саҳар пайти, боғ эшиги секин очилиши билан Ёқут-биканинг юраги ўйнаб кетди. Лекин бу гал ҳам кампирнинг ўзи кириб келди.

— Полвонбой қани?— шошиб сўради бика.

— Қайрағоч ёнида,— деди кампир қўрқа-писа.

— Нега кирмади?

— Бикам...

— Майли, ўзим бораман...

Бика дарҳол рўмолини ўради-да, ўқдай отилиб уйдан чиқиб кетди.

Ёз ойи, ойдин кеча, ҳамма ёқ жимжит. Шабада ҳам эсмайди. Ҳар бир нарсанинг сояси аниқ кўринар, лекин дарахт орқасига ўтиб олган Полвоннинг сояси кўринмас, фақат қораси кўзга чалинарди. Бика ўша томонга юрди ва Полвонни кўрибоқ:

— Салом, йигит,— деди астагина.

— Салом, бика,— деб жавоб қилди Полвон ҳам.

— Нега кирмадингиз, қўрқдингизми?

— Хизматингизга тайёрман,— деди секин Полвон, ундан қандайдир бир вазифа кутиб.

— Гавдангиз тоғдай-у юрагингиз қуённикидек экан. Қани, ўтиринг, айтадиган гапим бор,— деди бика амр қилиб.

Қоронғироқ бир жойга бориб ўтирдилар. Полвоннинг юзини ой нури ёритар, бика унда сира кўз узмас, тикилиб қолган эди. Полвон эса ёш боладек уялиб ерга қарарди.

Бика Полвондан бир оғиз ҳам сўз эшитмагач, ўзи гал бошлади.

— Мен тўра қизиман, шундайми?

— Шундай бикам.

Полвон ҳайрон бўлиб бикага қаради, бика яна:

— Матчон тўранинг хотини олдимга ялиниб чиқди, деб юрагингиз дук-дук ураётгандир. «Кўрсалар нима бўлади», шармандалик-ку, деб ўйлаётгандирсиз,— деди.

Полвон ҳамон индамай ўтирар эди.

— Кундошларимнинг кирдикорларидан хабарингиз бор чиқар,— деди бика чўзиброқ. Полвон «ҳа» демоқчи бўлди-ю, яна жимиб қолди.

— Сиз билан менинг ўртамда ер билан осмонча фарқ бор. Лекин менинг ҳаётим сизнинг ҳаётингиздан ҳам бешбадтар. Ҳаёт эмас, жаҳаннам, Полвон оға,— деди мунгли оҳангда бика.

— Нега?— деб сўради Полвон.

— Сиз бикаларнинг ҳаёти жаннат, егани олдида, емагани ортида дерсиз. Бу тўғри. Лекин биз ҳам қул қатори кишилармиз. Тўра бизларни қул қатори сотиб олмаса ҳам қуллардан бадтармиз, номимиз одам, холос. На севги бор ва на ҳаёт. Хотин киши бўлиб туғилганимга пушаймон ейман. Кундошлик ҳаёт ҳаётми? Тўра яна янгисини олмоқчи...

Бу гапларни эшитиб, Полвоннинг яримта кўнгли яна бадтар ўксиди. Ичида тўрага лаънатлар ўқиди.

Полвон ўзини эркинроқ ҳис қилди, олдида бика эмас, оддий бир дардқаш, мазлума бир хотин, Полвонни яқин кўриб ўз ҳасратини айтаётган ҳуқуқсиз хотин ўтиргандай бўлди.

— Нима ёрдам берай?— деб савол тариқасида назар ташлади бикага у.

Бика андиша қилиб ўтирмасдан, кўпдан йиғилиб қолган юрак сирларини бирма-бир очиб ташлади.

— Менга на безак, на олтин керак, менга севган йигитим керак,— деди у охири чидай олмай.

— У йигитни танийманми мен?— деди Полвон, ерга қараб туриб.

— Ҳа,— деди бика унга мастона тикилиб.

— Қим экан у?— деб сўради Полвон.

— Сиз,— деб юборди бика бирдан.

Полвон чўчиб тушди. Танасида совуқ бир жимирлаш ҳосил бўлиб, аъзойи бадани бўшашиб кетди. Нима дейишини билмай тили тутилди. Ёқутбика эса ҳамон тўлиб-тошиб гапирарди.

— Тўра эрта-индин яна хотин олади. Биримизни канизакликка чиқаради. Кошки эди мени чиқарса. Бу зиндон ҳовлида бир нафас ҳам тургим йўқ,— деди хўрсиниб Ёқутбика.

— Қимнинг қизини олармиш?

— Пирнафаснинг қизи Жумагулни.

— Жумагулни?!— деб қичқириб юборди Полвон, лаблари қалтиради, муштумини тугди-да узоқларга қараб қолди.

Бу ҳолатдан бика қаттиқ қўрқиб кетди.

— Бу инсофсизлик! Тўра бунча очкўз...— деди Полвон ғазабга тўлиб.

— Жон Полвон оға, мени қумгами, даштгами олиб кетинг.

— Севганим бор, бика аҳдлашганмиз.

— Умрбод хизматингизни қиламан,— дея ялинди бика.

Тонг оқара бошлади. Полвон ўрнидан турмоқчи эди. бика Полвоннинг қўлини маҳкам ушлаб олди, гўё бахт қушини тутгандай, қўйиб юборгуси келмади. Полвон кетса, нажоткори кетадигандай титраб гапирди:

— Полвоним, жоним, бирпас тўхта, юрагимни ёрай, бултур боғда сени кўриб қолдиму ҳушим бошимдан учди, ҳаловатим йўқолди. Сенга етиш орзуси билан толпинаман. Агар юрагимдаги ловиллаб турган ишқ оловини кўришинг мумкин бўлса эди, балки бағринг тош бўлса ҳам эриб кетарди. Наҳотки... Наҳотки...— Еқутбика хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади, иссиқ кўз ёшлари Полвоннинг қўлига тўкилди, зорланиб:— мен сени ҳеч ҳам қўйиб юбормайман. Қайси гуноҳим учун худо мени бунчалик хўрлади, қаҳр-ғазаб қилди экан... Тўра қизи деб мендан ҳадиксирама, беҳаё деб мени хўрлама, мендан кулма!..— Бика борган сари тўлқинланиб, тўлиб-тошиб, йиғлаб-ёлворарди:

— Биламан, севганинг бор, аммо юрагингнинг бир бурчида шафқатдан асар бўлса, менга ҳам раҳм қил, қонли кўз ёшларим билан сендан сўрайман. Илтифотингни аяма, нима қилайки, сени умрбод севиб қолдим... Сени деб ҳамма нарсадан кечаман, мени олиб қоч, Полвоним.

Еқутжонбикадан шум хабарни эшитгач, Полвоннинг қони қайнаб, асаблари зўриқиб, тўрани «золим, жаллод» деб сўкди. Биканинг ёнидан шартта туриб кетаркан, йўл бўйи дарғазаб бўлиб, бошидан минг хил ўйларни кечирди. Унинг юрагида ловиллаб олов ёнарди.

Бунинг тезда олдини олишга, бу гапни Жумагулга айтишга қарор қилди-да, тўғри уларникига қараб йўл олди. Жумагул эса Ойжамолни эркалаб ўтирарди.

— Хабаринг борми, Жумагул?— деб юборди уни кўриши биланоқ Полвон, нафаси оғзига тиқилиб.

— Нимадан, оға?— деб сўради чўчинқираб Жумагул.

— Тўра сени олмоқчи эмиш.

— Башараси қурсин унинг,— деб жеркиб берди Жумагул.

— Отанг хўл деса-чи?

— Ҳеч ҳам!

— Тўра зўравонлик қилса-чи?

— Бошимни кесганда ҳам! Кўнглингиз тўқ бўлсин, ога!

Севган ёридан бу гапларни эшитгач, Полвоннинг севиңчи жаҳонга сиғмай кетди, юрагида жўшқинли қон мавж уриб, билаганда тоғни қўпоргудек қудрат ҳосил бўлди. Шу топдаёқ тўрани мажақлаб ташламоқчидек қиёфада эди.

Шундан кейин Полвоннинг юраги ором топгандек Жумагулнинг юзига тикилиб қолди. Полвоннинг кўнгли тўқ эди.

* * *

Тўранинг «илтифоти» билан Иброҳим ота янги очилган ердан икки танобчасини ижарага — яримчиликка олди. Уруғ ва ер тўрадан, меҳнат Иброҳим отадан: ер ҳайдайди, экади, ҳосилни йиғиб тайёрлаганда тўранинг одамлари келиб тўртдан уч қисмини олиб кетади. Бундан ташқари Иброҳим ота, Полвон, Бекжонлар тўрага ҳафтада тўрт кун текинга ишлаб берадилар. Иброҳим отага тўра зўрға сув беради. «Туянгизни беринг, ога» деб ялиниб-ёлвориши ерда қолади. Беда қовжираб бормоқда, суғормаса бутун меҳнати бекор кетади. Одамлардан сўрайди: ҳеч кимда ортиқча хўкиз, туя, от йўқ. Охири туя ўрнига чиғирни ўзлари айлантира бошлайдилар.

Чиғир... бу сўзни ҳеч ҳам эслагим келмайди. Унинг азобларини ўз кўзим билан кўрганман.

Чиғир Хоразм деҳқонларига асрлардан мерос қолган неча юз йилларнинг касофатидир. Чиғир дастидан қанча отлар, туялар яғир бўлиб ишдан чиқади, қанчалари ўлади, қанча оилалар хонавайрон бўлади. Хоразмда ҳар бир қишлоқ ва ҳар бир хўжаликда деярли чиғир бор. Усиз Хоразм деҳқони ҳеч ҳам яшай олмаган. Уни қанча куч ва маблағ сарф қилиб қурадилар. Туянг, отинг бўлмаса ерингни суғора олмайсан, чиғирни ўзинг айлантиришинг керак. Амударёнинг суви пастдан оқади. Ундан тармоқлаб кетган ариқлар ҳам пастдан оқади. Ҳар бир деҳқон ўз ери бошида кичик чуқур қазиб, унинг ёнига чиғир қуради. Чиғирнинг гупчагига ўрнатилган доира

шаклидаги ўқларга сопол идишлар — дигирлар боғланган. Чиғирга қўшилган кўзи боғлиқ туя уни айлантириб, сопол кўзаларни сувга босади, улар кориздан сув олиб чиқиб тарновга қуядилар. Туя бир нафас ҳам тинмайди. Унинг олдида бир киши ўтириб «ҳайт, ҳайт» деб туриб, сувнинг оқишини кузатади. Шундай қилиб, не-не машаққатлар билан бир парча ер сугорилади. Хоразм деҳқонининг ерига қанча тер, қанча кўз ёши сингган! Шунинг учун ҳам чоллар кулишиб, у ерларда туз кўп, дейишади.

Чошгоҳ ҳам бўлди, чиғирни ҳамон Иброҳим ота билан Полвон айлантирмоқдалар, Бекжон кетмон билан отиздан отизга¹ ўтиб, кичик ариқларни боғлайди, чарчаган отасининг ўрнини босади. Офтоб таналарни қиздиради, ҳамма ёқ тердан чип-чип қилади. Ота-бола туя ўрнида чиғирни айлантирганлари айлантирган. Совуб қолишдан, сувнинг ариққа сингиб кетишидан қўрқиб дам ҳам олмайдилар. Сув олиш учун берилган муддат ҳам бирпас дам олишга йўл қўймайди.

— Дамингни ол, ўғлим, чарчагандирсан,— деди Иброҳим ота, ниҳоят.

— Чарчаганим йўқ, ота.

— Белинг синмасин, ўғлим.

— Чиғирнинг бели синару, лекин меники синмас,— деб кулди Полвон.

Чиғирни ҳаммадан Полвон кўп айлантитар, бир ўзи икки туянинг ўрнини босарди.

Кеч кирди. Дармонлар қуриди. Қоринлар оч. Қани энди иссиқ овқат бўлса? Зоғора нон билан лойқа сув бор. Полвон бир оз зоғора еб, яна чиғирни айлантиришга тушар, кўз ўнгидан Жумагул кетмас, бу нарса унинг кучига куч қўшарди. Кеч пайтида Ойша хола ҳам келиб ёрдамлашди. Сада тагида чўян қумғонда чой қайнатиб мудраб ўтирган Шерниёз ҳам чиғирнинг қасқасини айлантирмоқчи бўлиб роса кучанди, лекин ҳеч нарса қилмади.

— Биз чиғирни кўрдик, ишқилис, сен кўрмагин, болам,— деди Иброҳим ота, унинг ҳолиг ачиниб.

— Илойим,— деб қўйди Ойша хола ҳам.

Улар тонг отгунча бири қўйиб, бири чиғир айлантирдилар. Чиғирнинг «ғиқ-ғиқ»лаб чиққан ёқимсиз товуши юракни эзар, даланинг жимлигини бузарди. Кўкдаги ой

¹ О т и з.— парча ер.

ҳам уларга маъюс боқар, эгилиб чиғир айлантираётган уч кишининг сояси дам қисқариб, дам чўзилиб, ўзларига ҳамроҳ бўлиб юрар эди.

XXIII БОБ

Оқсоқол билан имом Пирнафас акадан рад жавобини олгач, «Тўрага қайси юз билан борамиз» деб ўйланишиб қолдилар. Анча ергача сувга тушган мушукдай шумшайиб сўзлашмай бордилар. Оқсоқолнинг қовоғидан қор ёғар, жуда жаҳли чиққан эди.

Мана у неча йиллардан бери оқсоқоллик қилар, бу мансабга ўтишига Матчон тўра сабабчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз ҳомийси тўрага қулдай хизмат қилар, буйруқларини бажону дил бажариш учун елиб-йўртар эди. Ўзи олтмишдан ошганига қарамай, семиз гавдасини лапанглатиб қишлоқ айланар, «ўлдирадиган ҳам ўзим, кулдирадиган ҳам ўзим» деб гердаярди. Ўзининг саводи бўлмагани учун қишлоқ имоми билан дўстлашиб, уни ўзига мирза қилиб олганди. Матчон тўра оқсоқол билан имом албатта хушxabар толиб келади деган умидда эди, бўшашиб кириб келган оқсоқол билан имомни кўргач:

— Нима гап?— деб сўради тўра.

— Ишлар чатоқ, тўрам,— дейишди бараварига оқсоқол билан имом.

Тўранинг ниҳоятда кайфи қочди, жаҳл отига миниб оқсоқол билан имомни еб қўйгудек, ёввойи қараш қилди.

Тўранинг авзойини кўриб донг қотиб қолган «вакиллар» ҳозир бирор маслаҳат беришга ҳам қодир эмас эдилар, унинг назарида ишни гўё шулар бузиб қўйгандек эди. Қалта соқолини тутамлаб туриб, тишларини ғижирлатиб:

«Фотиҳасини бузаман, у аблаҳнинг» деганда, оқсоқол билан имом қуённинг уйини ижара олишган эди.

XXIV БОБ

Жума кун кечаси хон Исломхўжа билан Раҳимберган маҳрамни ўз ҳузурига чақириб узоқ вақтгача сўзлашди. У ўз номига солинган мадраса нима учун дорул-

фунун шаклида қурилганини суриштирар, бунинг сабабларини аниқлаш учун ҳар икковига ҳадеб сўроқлар берар эди. Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит тарзида Раҳимберган маҳрамни койир ва онда-сонда Исломхўжага ўтқир назар ташларди. Хуфтон маҳалида хон кетиш учун Исломхўжага рухсат этди, «Раҳимберган маҳрам кейинроқ боради» деб уни ўз ёнида олиб қолиб суҳбатни давом этдирди:

— Оллоназар, фойтунни келтир,— деди Исломхўжа фойтунига қараб, хафаҳол қиёфада. Оллоназар фойтунни дарҳол Нурловой дарвозаси олдига келтирди.

— Тақсир, Раҳимберган маҳрамни кутмаймизми?

— Хон ушлаб қолди, айтадирган гапи бор шекилли, бизни бўри ейдими, биз билан кимнинг иши бор, ҳайда!— деди у фойтунга чиқиб ўтириб.

Пашшоб таъзим қилиб Нурловой дарвозасини очди. Фойтун сарой олдидаги Сирчали ёпининг кўпригидан ўтиб ўнгга — хон чоруси томон бурилгач, Оллоназар «чух» деган эди, кўк саман йўрға фойтунни учуриб кетди.

Бош вазир жуда паришон эди, унинг қулоғи остидан ҳамон хоннинг қичқириб айтган гаплари кетмас эди. У хаёл дарёсига фарқ бўлиб борар: «Наҳотки хонимиз тушунмаса, аблаҳларнинг гапига кирса, йўқ, йўқ, бунга ишонмайман, у одил бўлмоғи керак...» дерди ичида нуқул.

Қоронғи кеча, на чироқ бор ва на бир товуш эшитилади. Фақат отнинг дукур-дукури, қўнғироқчаларнинг жаранг-журунги қоронғи кечанинг жимлигини бузарди, холос. Амин чорусида пойлаб турган бир отлиқ қўнғироқ товушларини эшитган ҳамон отига қамчи уриб, тўғридаги кўчага — чапга бурилди. Бу — Рофаник кўчаси бўлиб, Тозабоқча шу кўчадан юриб ўтилар эди. Чопар отга ҳамон қамчи урарди. Уқдай учиб бораётган от ўз эгасини бир зумда Ибодулла тўранинг катта боғига олиб борди. Чопар боғ деворлари ёқалаб тўрт юз метргача от чоптириб боргач, кўчанинг чап тарафидаги катта бир садақайрағоч олдида таққа тўхтади. От тўхташи билан пастак девор орқасидан биров чиқди, чопар унга тез-тез «фойтунда... тайёрланинг» дегач, отини учуриб Тозабоғ дарвозаси томон кетди.

Бу Қамишли авлиё деган мазористон бир жой бўлиб, қамишлари ўсиб кетган, ваҳимали ер эди. Одамлар кун-

дуз кунлари ҳам бу ердан ўтишга қўрқар эдилар, қоронғи кечада қамишлар шитир-шитир қилиб сирли товушлар чиқарар, бу эса кеча ваҳимасини яна кучайтирарди.

Қурбон юзбоши ўз одамларига титроқ овоз билан нималарнидир уқдирар, оғзидан эса ароқ ҳиди гупилларди.

— Ҳа, йигитлар, бардам бўлишлар, Фойтун келиши билан дарров босамиз,— деб хирқирарди.

Унинг одамлари бу ишга зўр тайёрлик кўришган, дадилланиш учун кўп ичишган бўлса-да, ҳаммаси сергак эди. нималарнидир ўқтирар, оғзидан эса ароқ ҳиди гупиллаб.

— Шошмасанг-чи,— дерди яна бири.

— Жим, кимдир галаётир...

— Сенга шундай туюлаётгандир...

Йиртқич ҳайвон ўз овини орзиқиб кутгандай, булар ҳам ўз ўлжасини тоқатсизланиб кутарди.

Ниҳоят узоқдан отнинг дукур-дукури, фойтуннинг қўнғироқ овози эшитилди. Қурбонбой юзбошининг одамлари пичоқларини қинидан чиқардилар, ўзи эса Шерназарбой берган икки тигли ўткир ханжарни тайёрлаб турди. Қўнғироқ товушлари яқинлаша бошлади. Қурбонбой юзбошининг одамлари типирчилаб турибдилар. Фойтун етиб келиши билан оғзи боғлиқ кишилар мазористондан чиқиб йўлни тўсдилар, отнинг жиловидан ушлаб дарҳол тўхтатдилар, Оллоназарга қилич уриб беҳуш қилиб ташладилар. Қаллакесарлар шу замониёқ Ислохўжанинг оғзига рўмолча тиқиб, қўл-оёғини боғлаб мазористонга судраб олиб кириб кетдилар ва бир зумда кўкрагига бир неча марта пичоқ урдилар, чала жон бўлиб қолмасин деб бўғизладилар. Ҳуркиб кетган от фойтунни Тозабоғ томонга олиб қочди. Унда қўли чопилган Оллоназар ётарди. Қаллакесарлар ишларини бажариб, Ислохўжанинг ўлигини мазористон ичида қолдириб, пастқам кўчалардан қочдилар. Шундай қилиб, хон бошчилигидаги қора гуруҳлар маърифатпарвар Ислохўжадан ўч олдилар.

Фойтунни олиб қочган от Тозабоғ дарвозасидан ўтиб, Ислохўжанинг боғига томон елдай учиб борарди. Таниш қўнғироқларнинг товушини эшитган тунқатор дарвозани очгач, кўзи мудҳиш воқеани кўрди. Оллоназар беҳуш ётар, қўлидан қон оқарди.

Дарҳол хизматкорлар, чўрилар йиғилдилар, ичкаридан Исломхўжанинг ўғли ва хотини югуриб чиқди. Қўни-қўшнилар тўпланди, дод-фарёд товушлари Тозабоғни жарзага солди. Оллоназарнинг юзига сув сепардилар, у ҳушига келгач:

— Вазири бузрук Қамишли авлиёда...— деган гапни зўрға айта олди, унинг қўлини боғлаб ўз хонасига киргизиб ётқиздилар.

Саросимада қолган кишилар отда, аравада, пиёда Қамишли авлиёга қараб чопдилар, энг олдинда ўз фойтунида Исломхўжанинг укаси Исҳоқхўжа борар, унинг ёнида Исломхўжанинг ўғли Абдусаломхўжа фарёд кўтариб йиғлаб кетар эди.

Уша куни кечаси бутун шаҳар оёққа турди, ҳамма кўчалардан Қамишли авлиё томон халқ селдек оқди, юзларча фонуслар қоронғи кечани ёритди.

— Газандалар...

— Одамхўрлар...

— Қаллакесарлар...— деган товушлар осмонни қоплади.

* * *

Бу шум хабарни Ашир маҳрам дарҳол хонга етказди. Хон ранги оқарган бўлиб саросима ичида фармон бера бошлади:

— Ўғрилар тутилсин, дорга осилсин! Ҳар бир хонадон тафтиш қилинсин!

Ашир маҳрам хонга таъзим қилиб тисланиб чиқиб кетди. Хон ҳамма олдида ўшқириб Шерназарбойни койиб кетди: «ўғриларга йўл қўясизлар, вазири акбардан ажратиб қўйдиларинг, ҳаммангизни осмоқ, ўлдирмоқ керак...»

Хон гўё чуқур қайғу-алам ичида дарҳол Одилбиканинг олдига кирди-да:

— Мен гапирмай, сиз эшитманг, бикам, бошимизга мусибат тушди, оғир мусибат,— деди пешонасига уриб.— Вазири бузрукдан ажралдик, отангиздан ажралдик. Унг қанотимиздан ажралдик. У кишини ўғрилар ўлдирибди.

Бу гапни эшитиш биланоқ Одилбика «оҳ» деди-ю, «гуп» этиб йиқилди. Хон эса қутургандек: «Қотилларни ўлдираман, авлодини қирғин қиламан, осаман, кесаман» деса ҳам Одилбика кўзларини очмас, бошини кўтара олмасди. Нима қиларини билмай қолган хон: «Ҳой, бу ёққа

келинглар» деб қичқириб юборди. Югуришиб келган энагалар Одилбиканинг юзига сув сепдилар. Ҳамма изтироб ичида қолган эди. Ичкари-ташқари ҳовли бир зумда мотам либосини кийди. Хон тўрт от қўшилган фойтунда дарҳол Тозабоққа кетди. Кўп сипоҳилар алам ичида қолдилар. Бу хабар тезда Матчон тўрага ҳам етиб борган эди, у отлиқ Хивага етиб келди. Сарой уламо, қозикалон, сипоҳилар билан лиқ тўлди. Қайнатасини дафн қилиш маросимида хоннинг ўзи бош бўлиб, тобутнинг олдини кўтариб кетди. Қўлма-қўл бўлган тобут чайқалиб борар, шаҳар ичига кирган сари яна қанча одамлар қўшиларди. Исломхўжанинг жасади Морўй-жонда ўзи бино этган қорихонага дафн этилди.

Жаноза маросимидан кейин хон, Исломхўжанинг ўғли — Абдусаломхўжани саройга чақиртириб, унга тасалли бера бошлади:

— Энди ўзим сенинг отанг бўламан, кўнглингни тўқ тут, разиллардан қасос оламан, ўғлим.

— Қуллуқ, хон ҳазратлари,— деди кўзларидан оққан ёшини артиб туриб Абдусаломхўжа.

— Бизга сендан ҳам ортиқ ғам тушди, ўғлим. Отангнинг хуни учун мингтасини ўлдираман,— деди хон шиддат билан гапириб.

Хон ўша куни вазири бузрукнинг укаси Исҳоқхўжа билан суҳбатлашиб, уни Шерназарбойга қайраб солди:

— Одамларнинг гапига қараганда, акангни Шерназарбойнинг одамлари ўлдирганмиш. Шерназарбойни ҳибсга оламан, тафтиш қиламан. Сизларга саройдан катта мансаб инъом этаман,— деди.

Орадан кўп ўтмай хон миш-миш гапларни босиш учун Шерназарбойни ҳибсга олди. Муҳаммад Вафо карвонбошини дарҳол бош вазир қилиб, Ашир маҳрамни эса ясавулбоши этиб тайинлади.

Исломхўжанинг ўлими тўғрисидаги хабар Петербурга — оқпошшога ҳам маълум бўлди. Бу воқеани тафтиш қилмоқ учун у, генерал Соболни юбортирди. Хон генерални дабдаба билан қарши олиб, сарполар кийгизди. Карвонбошини олдига чақириб:

— Генералга қирқ минг манот¹ ҳадя қилинсин,— деб амр қилди.

¹ Манот — сўм.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари, — деди хоннинг қўлида қўғирчоқ бўлган бош вазир.

Генералнинг шарафига берилган кечки зиёфатда, хон: «Бошимизга тушган оғир мусибатни ўзимиз текширамиз, генерал жаноблари», — деди.

Хон оқпошшодан олган генераллик рутбасини билдирувчи олтин погонларини шу зиёфатга тақиб келган эди. Хоннинг ёнида янги бош вазир — Муҳаммад Вафо карвонбоши ҳам Петербургда олган полковниклик поғони ва орденини тақиб гердаийб ўтирарди. Хоннинг илтимосига генерал: «Майли, ўзларинг текширинглар» деб розилик билдирди. Шундан сўнг хон генерал Соболни жуда катта тантана билан узатиб қўйди, кейин эса бу воқеани босди-босди қилиб юборди. Гап-сўзлар тинчигач, Шерназарбой ҳақида ўйланиб: «Ахир, у менга керакли одам-ку» деган хаёлни бошидан кечирди. Хон Нурловойдаги қишки саройда чуқур ўйга толиб ўтирган маҳалида Ашир маҳрам таъзим билан кириб келди:

— Улуғ хон ҳазратлари, сизга Гурландан ҳадя келтирилди, — деди. «Ҳадя»нинг нималигини хон фаҳмлар эди.

— Бери кел, хизматинг учун мана бунини ич, — деб хон Ашир маҳрамга май узатди. У қадаҳни икки букилиб олиб шимириб юборди.

Шундан сўнг хон ҳарамхонага — чиройли канизак олдига кириб кетди.

XXV БОБ

Хон янги бош вазир — Муҳаммад Вафо карвонбоши билан ясавулбоши — Ашир маҳрамдан хурсанд эди. Улар хон нима деса шуни ҳозир нозир қилиб турарди. Исфандиёрхон ўзига тобе қалъалардаги аҳволни ҳам шулар орқали билиб турар эди. Қайната ўлдирилгач, хон энди ҳеч нарсадан ҳадиксирамай, эркин ҳаракат қилиб, кўнглига келган ишни қилар, энг чиройли қизларнинг дарагини эшитгач, Ашир маҳрамга: «Тезда олиб келинглар» деб буйруқ берарди. Ашир маҳрамнинг одамлари — Гулжон маҳрам, Хатира маҳрам ясавулбошининг буйруғини ерда қолдирмай Кат, Гурлан, Манғит, Хазорасп, Урганчдаги энг чиройли қизларни хонга совға қилиб олиб келиб турардилар. Ота-оналарининг қўйнида гулдек ўсиб, ҳали ёруғ дунёни кўрмаган ёш-ёш қизлар хоннинг ҳарамхонасида хазондек сарғаярдилар.

Ашир маҳрам хоннинг энг ишончли кишиси бўлиб қолди. Бунга осонликча эришилмади, албатта. Ашир маҳрам бутун ҳаётини саройда маҳрамлик қилиш билан ўтказган, қанча воқеалар, саргузаштларни бошидан кечирган, кўпларида ўзи бевосита иштирок этган эди: бузқчилик, беҳаёлик, бўҳтон-туҳматлар унинг касби бўлиб қолган эди. У ўз манфаати, обрўи учун кўзини юмиб, қалин дўстларини ҳам хонга чақиб ё ўлимга йўллаган, ёки саройдан бадарға қилдирган. Ҳийлакорликда у Шерназарбойдан ҳам ўтказар эди. Хон нима деса икки букилиб таъзим қилиб «бажону дил» деб турадиган ва деганини шу замоноқ бажарадиган бир кимсага айланган эди. Шу сабабдан хон уни мазах қилса ҳам, «қулингизман» деб тураверарди. Халқ эса унга «Ашир кўшмачи», «Ашир чаён», «Ашир тулки» каби лақаблар қўйган эди. Бир куни хон уни ўз олдига чақиртириб:

— Ашир, ҳунарингни кўрсат, Шерназарбой ҳақидаги гапларга барҳам бер,— деб қолди.

— Бажону дил, жаноб ҳазратлари,— деди Ашир маҳрам икки букилиб.

Хоннинг ўз яқин кишиси Шерназарбойни ҳибсдан озод қилмоқчи эканини Ашир ясавулбоши дарҳол тушунди. Шерназарбойни халқ олдида оқлаш, уни гуноҳсиз киши қилиб кўрсатиш учун ишонарли далиллар керак эди. Бу ҳақда Ашир маҳрам кўп ўйлаб, охири эски қадрдон дўсти Раҳимберган маҳрамни ўз олдига чақирди, у билан қуруқ саломлашгач.

— Ука, хоннинг буйруғидан хабаринг бор, хон мадрасасига кетган пулни чўз, уни бузиб янгисини сола-миз,— деди.

— Ашир оға, чиндан айтяпсизми?

— Дахллашаётганим йўқ.

— Оға, сиз ҳам бир яхшилик қилинг, шу бинони буздирманг, майли, мадраса бўлмаса, бирор мактабга ярар,— деди Раҳимберган маҳрам жиддий тусда.

Бу гапдан ясавулбоши ранжиди.

— Ука, шайтонлигингни момангга қил. Мен ҳам Исломуҳжанинг аҳволига тушайми? Хон «буз дедими — вассалом. Ука, яхшиликча ўзинг буз. Тозасини биз сола-миз, тушундингми?».

Бу гап Раҳимберган маҳрамга қаттиқ тегди. Ахир, хон ундан пулни ундир демаган-ку.

— Ашир оға, хон сизга амр қилган, ўзингиз бузинг, ўзингиз тузинг,— деди у зарда билан.

— Хўжайиннинг Исломхўжа ўлса ҳам тилинг қисқармабли, мен сени дўст деб юрган эдим...— деди Ашир маҳрам кўзини катта очиб, худди сени еяман дегандай қилиб.

— Дўстингдан топ деган гап шу бўлади,— деди у кесатиб.

— Энди кўрасан...— деди Ашир ясавулбоши дўқ уриб.

— Осдирасизми, тириклай кўмдирасизми, бошга тушганини кўз кўради,— деди ниҳоят Раҳимберган ва жаҳл билан чиқиб кетди.

Ашир маҳрам эртаси Хатира маҳрамни чақириб:

— Раҳимберган маҳрамни биласан-а?— деди.

— Нега билмай!

— У менинг жонажон жўрам бўлади. Кеча оқшом маст бўлиб менга юрагидаги гапларни айтди. Неча йилдан бери Одилбикани жондан яхши кўрар эмиш. «Қани энди Одилбикани бир кўрсам, хоннинг қиличидан ўлсам ҳам армоним йўқ» деб йиғлади. Одилбика ҳам уни жуда яхши кўрармиш. «Оға, ёрдам беринг, қанча пул керак бўлса бераман!» деди у. Бечоранинг ҳолига ачиндим. Эсимга сен тушдинг, қўлингдан келмаган ҳунар йўқ, икки ёшнинг ҳожатини чиқарсак савоб бўлади. Кўп пуллик бўласан, Хатира. Хоннинг хотини деб қўрқма.

— Одилбика кўнмас...

— Э, тентак, у ҳам ёш хотин-ку, орзу-ҳавас бор... Раҳимберган маҳрамга паранжи ёпинтириб ёнига киргиз.

— Бўлмаса...— деди у ўйланиб қолиб.

— Сен уни ичкарига киргиз, қуш тилини қуш биледи, ўзлари топишиб кетади,— деди Ашир маҳрам.— Пул десанг, ма! Мана сенга кўк бахмал паранжи...

Хатира маҳрам ясавулбошининг буйруғига ноилж кўнди. «Хўжайиннинг гапини ерда қолдирсам ўзимга ҳам ёмон» деб ўйлади, шекилли. Хатира маҳрам «пул» сўзини эшитганда ҳар хил хиёнат қилишгача борган, пул билан ҳамма офатдан қутулиш йўлини ҳам биладиган айёра эди. У ясавулбоши олдидан чиққач, турли-туман ўйларни ўйлади, ҳар хил йўлларни қидирди. Сўнгра дугонаси Гулжон маҳрам билан маслаҳатлашмоқчи бўл-

ди, икки киши бўлсак осонроқ бўлар, деб ўйлади. Гулжон маҳрам унга қараганда каттароқ, ёши эллик бешларга борган, кўпни кўрган, қанча тўраларнинг сирли ишларини битказган маккора эди. «Йўли осон, чиқон»¹, — деди дарҳол.

Орадан кўп ўтмай Раҳимберган маҳрамга кўк бахмал паранжи ёпинтириб Нурловойга олиб келдилар.

Хон хотинлари олдига кириш учун уч долоннинг уч баланд ва қалин дарвозасидан ўтиб, чап даҳлизга бурилиш керак (ўнг томондаги даҳлизлар эса хоннинг ишратхонасига олиб боради). Биринчи дарвозабон бахмал паранжиликка аҳамият бермади. Иккинчи дарвозабондан «Хатира хондан сарпо кияр экансан» деган сўзни эшитди. Учинчи дарвозабон «Кўк бахмал паранжили худди шу бўлса керак!» деди. Паранжили хотинлар чапга бурилиши билан дарвозабон уларни тўхтатди. Дарвоза ёнидаги уйдан дарҳол Ашир маҳрамнинг айғоқчилари ёпирилиб чиқиб, кўк бахмал паранжилининг чачвонини кўтардилар. Раҳимберган маҳрам ўликдай қотиб қолган эди. Шу замонок қўл-оёғини боғлаб, биринчи дарвоза ёнидаги авахтага қамадилар...

Бош вазир Муҳаммад Вафо карвонбоши Раҳимберган маҳрамни тафтиш қиларкан, юзига тарсаки билан солиб юборди:

— Кирдикорингни хон ҳазратларига етказаман, авлод-аждодларингни қуритадилар.

Шу он кириб келган ясавулбоши Ашир маҳрам ўртага тушди:

— Бош вазир жаноблари, бу кўрнамак билан қадрдон дўст эдик, бундай аблаҳлик қилишига сира кўзим етмас эди. Сиздан илтимос: бу гапни хонга асло айта кўрманг, сиз ҳам, биз ҳам гап эшитармиз. Хонга иснод бу. Ҳаммамиз эл олдида шарманда бўламиз. Бу аблаҳни менга топширинг, ўзим бир гаплашиб кўрай...

Ким билсин, бош вазир ясавулбоши билан илгаридан келишиб қўйганми, ё бўлмаса бошқа бирор гап борми, ҳар ҳолда, у розилик билдирди. «Бу гап жуда махфий сақлансин» деб буйруқ ҳам берди.

Энди ов янги ясавулбошининг қўлига илинган эди. У ўз маҳкамасида Раҳимберган маҳрамнинг қўлларини ечдириб:

¹ Ч и қ о н — дугона.

— Шундай сиринг бор экан, нега менга айтмайсан, мушкулингни осон қилардим. Агар бош вазир хонга бўлган воқеани айтса, у бутун авлодингни қиргин қилади, эй рўйи сиё. Яхшилигимни билмайсан.

Сувга ғарқ бўлаётган киши сомон парчага ёпишгандек, Раҳимберган маҳрам ҳам Ашир ясавулбошига маҳкам ёпишиб олди, ялиниб-ёлвора бошлади:

— Ашир оға, ҳеч сирим йўқ. Гулжон маҳрам билан Хатира маҳрам келишиб: «Одилбика отасининг аламига чидай олмай қаттиқ касал бўлиб қолди, ўлим олдида ётибди, айтадирган гапи, берадиган нарсаси бор экан» дейишди. Мен тентаклик қилдим, энди билсам, сиз чин дўст экансиз, мени қутқаринг, ҳар нарса десангиз бераман, бола-чақамга раҳм қилинг.

Шу топда Раҳимберган маҳрам ясавулбоши нима деса шунга рози эди. У ўз тулкилигини ишлатиб, турли ҳийла-найранглар билан Раҳимберган маҳрамнинг қўлидан «Исломхўжани мен ўлдирганман...» деган мазмунда тилхат ёздириб олди.

Хон арз сўраб бўлгач, бош вазир билан ясавулбоши унинг олдида қолишди. Улар бўлган воқеани хонга батафсил сўзлаб бердилар. Хоннинг ўлимтик юзидан қони қочиб, ҳозироқ жаллодни чақиртириб Раҳимберган маҳрамни ўз кўзи олдида сўйдирмоқчи бўлди-ю, лекин яна: «Хон хотинининг ўйнаши қатл қилинибди» деган гаплар тарқалишидан қўрқиб, «бу тўғрида сизларнинг фикрингиз қандай» дегандай уларга назар ташлади.

— Мана бу ҳужжатни бир ўқиб кўрсалар...— деб Ашир маҳрам хонга тилхатни узатди. Уни ўқир экан, хоннинг кўзи ёришиб кетди, Ашир маҳрамнинг елкасига қоқиб: «Офарин!» деб қўйди.

Шу замон хон беихтиёр: «Жаллод!»— деб бақирган эди, дарҳол Худайзар пашшоб ҳозир бўлди. «Ҳурматли қайнатамиз Исломхўжани ўлдирган киши топилди. Қотилни тириклай кўмилсин» деб амр қилди. Шу замониёқ канизлар ичкари ҳовлига ўтказилди, ҳарамхонанинг ҳамма эшиклари беркитилди. Ҳовуздан пастроқда ўн бир пахсали девор тагига чуқур қазилди. Бир оздан кейин Исфандиёрхон, қозикалон, бош вазир, ясавулбошилар кириб келдилар. Худайзар пашшоб қўли боғлиқ Раҳимберган маҳрамни олиб келиб, оёғини ҳам боғлаб чуқурга итариб юборди-да, устига катта бел билан тупроқ ташлай бошлади. У жон талвасасида ўзини чуқурнинг ҳар

ёгига урарди. Азоб чекиб ўлаётган Раҳимберган маҳрамга хон билан қозикалон қовоқларини солиб, Муҳаммад Вафо карвонбоши билан Ашир маҳрам эса илжайиб қараб туришарди. Тупроқ ташлаб чарчаган жаллоднинг қўлидан белни олиб тупроқ отаётган Ашир маҳрамга кўзи тушиб қолгач Раҳимберган бор кучини йиғиб: «Жаллодлар!»— деб қичқирди.

Бир ҳафтадан кейин Раҳимберган маҳрамнинг қабри ер билан текисланиб кетди.

Орадан кўп ўтмай хон Исломхўжанинг ўғли, укасини ҳам йўқ қилиш пайига тушиб қолди. Буни ким бажаради?— Яна ўша Ашир маҳрам. У юртдан ундирилган солғит пуллар қандай сарф этилганини текширтириб, натижада собиқ вазири бузрукнинг ўғли Абдусаломхўжани ҳам бу ишга аралашган қилиб қўйди.

— Хўш,— деди Ашир маҳрам Абдусаломхўжага,— қани, яширмасдан айтинг. Бизнинг қўлимизда тегишли ҳужжатлар бор, тўғриси айтсангиз айбингиз енгилашади, хон ҳазратлари айбингизни кечирадилар,— деди Ашир маҳрам кўзларини лўқ қилиб.

— Ҳеч қандай айбим йўқ, ҳеч нарса билмайман, оға,— деди сўниқ овоз билан Абдусаломхўжа.

— Ҳали «Билдим деб тутилдим, билмадим деб қутулдим» мақомида денг,— деди Ашир маҳрам кўзларини олайтириб.

— Отамнинг ишларидан сира-сира хабарим йўқ,— деди ўспирин бола ялинган овоз билан.

Ашир маҳрам тишларини ғижирлатиб:

— Гўдак эдим денг. Қатл бўлган Раҳимберган маҳрам ҳаммасини айтди. Амакингизни ҳам қамоққа олдик, тафтиш қилдик,— бу гапдан Абдусаломхўжанинг танаси қақшаб, мияси ғовлаб кетди, ўзи ҳайкалдек қотиб қолди. Сўнгра бирдан хўнграган овоз билан йиғлаб, Ашир маҳрамга ялиниб-ёлворди:

— Оға, жабр қилманг. Отам сизни...

— Ҳа, отанг мени ҳурмат қиларди, мен ҳам у кишини... Шу туфайли сени сақлаб қолиш ҳаракатидаман, бўлмаса хон ҳазратлари қамаш тўғрисида аллақачон буйруқ берганлар,— деди мулойим товуш билан Ашир маҳрам.

Отасининг паноҳида юрган, ёши энди ўн тўққизларга борган Абдусаломхўжа қамоқ сўзидан ажалдан қўрққандай қўрқар эди. Шунинг учун титраб-қақшаб: «Қа-

маманглар, ёшман» деб ёлворди. Пайтдан фойдаланган Ашир маҳрам аввалдан тайёрлаб қўйилган тилхат ва аризаларни ёш хўжанинг олдига қўйди.

— Шуларга қўл қўйсанг, хон сенга тегмайди,— деди у.

Ранги-қути ўчиб дир-дир қалтираб турган йигитча қоғозларга қўл қўйди. Шундан кейин Ашир маҳрам Абдусаломхўжани орқа эшикдан чиқариб юборди. Хат: «Юртдан келган пулларни бизлар бекорга сарф қилганмиз, бунга амаким Исҳоқхўжа сабабчи, гуноҳимизни улуғ хон ҳазратларидан сўраймиз. Отамнинг қотили Шерназарбой эмас, Раҳимберган маҳрам» деган маънода эди.

Хурсанд бўлган Ашир маҳрам ҳужжатларни тезлик билан Исфандиёрхонга олиб бориб кўрсатаркан, «қалай, хон ҳазратлари, уддалабманми» дегандай унга кўз қири билан назар ташлади.

— Тулкисан, тулки, Шерназарбой диловарим бўлса, сен айёр қулимсан,— деди кулиб Исфандиёрхон, унинг елкасига қоқиб: «Офарин, айни муддао бўлди, энди Исҳоқхўжа ва Абдусаломхўжалар дарҳол ҳибсга олинсин, моли мулклари мусодара қилиниб хазинага топширилсин»,— деб буйруқ қилди.

Таъзим ва қуллуқ қилиб саройдан чиққан Ашир маҳрам Исҳоқхўжа билан Абдусаломхўжани қамоққа олиш учун миршабларини юбортирди. Жар чақиртириб Шерназарбойнинг бегуноҳлигини, икки айбдорнинг айбларини ҳамма ёққа маълум қилди.

Шерназарбой зиндондан чиқарилди. Исҳоқхўжа билан Абдусаломхўжа эса қамоққа олинди. Ашир маҳрам хондан сарполар олди. Шерназарбой эса яна ўз ўрнига қўйилди.

Бу воқеани эшитган Одилбика бадтар куйинди, отасининг мотами унутилмай бу хунук хабар юрагини мушукдай тирнади, ич-ичидан азоб чекди, ранглари саргайди. Қора кўйлагининг узун енг учи билан аччиқ кўз ёшларини артаркан: «Ё худо, булар тушимми, ўнгимми?» дерди. Қанча ўйласа ҳам бу мудҳиш воқеаларнинг охирига етолмас, эри Исфандиёрхоннинг ҳаракатларига тушуполмас эди. Хон кўзига жодугардек кўринар, «Эй парвардигор, ўзинг сақла бу офатлардан» деб ёлворарди. Хон уни ўз уйига ҳам юбортирмай қўйди. Ғам ичида ўртанган Одилбика юрак ўйноғи бўлиб қолди. Кечалари

кўп вақтгача ухлолмай тўлғаниб чиқар, андак кўзи илин-гач, яна чўчиб уйғонар, юраги ура бошлар эди, ажалнинг кучли чангали ёқасидан ушлаётгандай бўларди. Улдирилган отаси, тириклайин кўмилган севгили кишиси, қамоқда қийналаётган бегуноҳ ёлғиз укаси, ота ўрнида қолган амакиси доим кўз ўнгидан кетмас эди, гўё улар: «Бизни шу ҳолга солган хонга хотин бўлиб турибсанми, унинг қонталаб маккор кўзларига қандай қараяпсан...» дегандай бўлар эдилар. Одилбика ўрнидан бирдан туриб кетар, ўйнаган юрагини босиш учун совуқ сув ичиб, ташқари чиқарди.

Катта тош ҳовли, қоронғи кеча, тўрт тарафи баланд айвонлар, ичкари уйларда донг қотиб ухлаётган кундошлари, айвонларнинг устунлари — ҳаммаси баҳайбат кўринарди. У яна ўз уйига кириб, даҳлизда ётган чўри энани уйғотарди: «Хола, қўрқяпман, юринг, мен билан ётинг», — дейди. Энага дарҳол ўрнидан туриб, чироқни ёқиб, бикасига қарайди, унинг юзлари оппоқ қоғоздай, «Жон маликам, кўп ҳам ваҳимага туша берманг, ҳаммаси ўз жойини топиб кетади. Абдусаломхўжа, Исҳоқхўжалар ҳам ҳибсдан чиқарлар...» деб тасалли берарди унга.

Одилбиканинг энагадан бошқа яқин кишиси, ғамхўри йўқ. У ўз юрагини фақат ўшанга ёрар, фалакнинг гардишидан зорланар, ўз бахти қоралигидан нолир эди.

Ҳориб-толган Одилбика охири ухлаб кетади ва туш кўради: Баҳор фасли эмиш... Тозабоғдаги ҳовлида катта тўй эмиш... Абдусаломхўжа уйланаётган эмиш... Отаси боғда бир четда, ҳовуз ёнидаги супада ҳассага суяниб ўтирганмиш... Шу вақт амакиси келиб: «Оға, нега хафа кўринасиз» деса: «Нега эрка қизим Одилбика тўйга келмади. Хон ҳазратлари юбормадимми, ёки тоби бўлмадимми?» — дер эмиш... Дарахт орқасида яшириниб турган Одилбика: «Отажон, мен шу ердан» демоқчи бўлса овози чиқмас эмиш... Отаси олдига бораё деса оёғи юрмас эмиш... Охири: «Отажон» деб қичқириб юборган эмиш...

Бика оғир-оғир нафас олиб, ўз тушини энагага гапириб берди. Энага «тушингизга тўй кирибди, бу яхшиликдан дарак...» деб унинг тушини таъбирлабди.

Энага эрта тонгда туриб, чой қайнатиб, Одилбика олдига дастурхон ёзди. Лекин Одилбика дастурхондаги

нарсаларнинг ҳеч қайсисидан тотимади. Аламда ўртанган биканинг томоғидан овқат ўтармиди?

— Маликам, олинг, энг, ранг-рўингиз бир ҳолатда бўлиб қолибди,— деб қистайди энага.

— Жоним энага, ўзимни қафасдаги қушдай, гўё зиндонда ўтирган укам, амакимдай ҳис қиламан,— деди у оҳу кўзларига жиққа ёш олиб.

* * *

Исфандиёрхоннинг зулми борган сари ошиб борди. Гўзал Хоразмнинг меҳнатсевар халқи бир тарафдан Исфандиёрхон зулми, иккинчи тарафдан бойлар, учинчи тарафдан эса, уламо, қозилар, оқпошша ва унинг амалдорларининг қонли чангали остида қолиб кетди. Халқ ўз ватанини қоронғи зиндондай кўриб қолган эди. Шаҳарни ўраб олган баланд қўрғонлар, қайрағочдан қилинган қалин дарвозалар халқ учун ғов, балойи азим эди. Хон — жаллод, қозикалон — ўргимчак, ясавулбошилар эса зулук эди. Аммо, на баланд қўрғонлар, на қалин дарвозалару ва на жаллодлар халқнинг иродасини бука олмади. Улар исён устига исён кўтарар эдилар.

Қиёт воқеаси шуларнинг бири эди. Қиёт Хивадан саккиз чақирим нарида бўлиб, кичик бир қишлоқдир. Кўзга кўринмаган бу қишлоқ катта воқеанинг маркази бўлишини ким ҳам ўйлабди? Бу қишлоқнинг номи тарих бетларида ёзилди деб ким ҳам айтибди? Бу ерга Қипчоқ, Манғит, Шовот, Қат меҳнаткашларининг отда, туяда, пиёда, аравада келишининг сабаби нимадир?

Ашир маҳрам одамлари Гурландан олиб келиб, хонга тортиқ қилган қизнинг отаси сафардан қайтиб келиши биланоқ хунук воқеани эшитди: «Қизинг Осилжонни хоннинг одамлари олиб кетди, у канизак бўлишни истамабди, қамаб қўйганмишлар». Осилжоннинг отаси бир қанча йигитлар билан Гурлан ҳокими Худойберган бег олдига бориб куйиб-пишиб гапирди: «Бу қандай инсофсизлик! Бу қайси дида бор!»

Ор-номусга чидай олмаган қишлоқ йигитлари «Хивага юр, хонга шикоят қиламиз. Осилжонни қутқарамиз» деганлар. Худойберган бег халқнинг талабига ноилж бўйсуниб, Хива томон йўл олишга мажбур бўлган, қўшни қишлоқлар ҳам йўл-йўлакай уларга қўшилган, манғитлик, Катли, Хўжайли ва бошқа шаҳарларнинг меҳнаткашлари ҳам буларга қўшилганлар. «Хонга арзга бо-

рамиз», «жабр-зулмдан дод!» деган халқ тұлқини Хивага томон оқиб келаверган. Халқ ўзи билан бирга оқсоқол, қалъа бегларини ҳам олиб борган. Фақат ўзбеклар эмас, туркман, қорақалпоқ, қозоқлар ҳам гўё бир оиладай бўлиб: бири, «жўлдос» деса, иккинчиси, «йўлдош», учинчиси, «жўра» деб чангга ботган юзларидан қора терлар оқизиб, йўл-йўлакай гаплашиб борганлар. Халқ шу қадар кўп эдики, саноғи йўқ эди. Уларда на милтиқ ва на бир қилич бор. Хосиён, Ангарик, Қумга яқин Пишканик қишлоқлари ҳам бу воқеадан хабардор...

— Ўзи на гап?

— Хонга арзга кетаётирлар!

— Шунча одам-а?

— Хивага сизмас,— деб савол беришарди бир-бирларига улар. Сўнгра ўзлари ҳам шу халқ тўлқинининг ичига кириб сингиб кетишарди. Бу тўлқин Полвонни ҳам ўз ичига тортган эди.

— Сафаргалди, сен ҳам шу ердами?— деб сўради Полвон.

— Юр, жўра, хона арза боражак,— деди Полвоннинг қўлини маҳкам қисиб Сафаргалди.

Епирилиб бораётган халқ ичидан ҳар қайси тилда:

— Солғитлар жонга тегди!

— Хоннинг зулми ошди!— деган гаплар ҳавони қоплар эди. Улар ҳаммаси хонга ўз дардларини изҳор қилиб, зулмга чек қўйишни талаб қилмоқчи эдилар. Келётган халойиқ Қиёт қишлоғига келиб тўпланди. Оломоннинг боши Қиёт қишлоғида бўлса, кетини кўриш қийин эди. Кечга яқин халқ тўпланиб садақайрағочлар тагида, ҳовуз бўйлари ёнида тўда-тўда бўлишиб, ўз тенгқурлари билан гурунглашар, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда машғаллар порлаб ёнарди. Қиёт қишлоғи бир умр бунча халқни, бундай воқеани сира кўрмаган эди. Ўтирганларнинг ҳар бирида зулмга қарши исён алангаланган. Исёндан қўрққан хон, халқ сайлаб юборган вакиллари ни буйруқ бериб қаматтирди ва Қиётдаги оломон устига от чоптириб бориб, ўққа тутиб, исённи бостиришга амр этди. Халқ вакиллари ва қалъа бекларини Шерназарбой қамоққа олган эди. «Қора халққа қўшилганларнинг жазоси шу, қўлларига қулф уринг, занжирбанд қилинг»— деди хон Шерназар, Ашир ясавулбошиларга қараб. Қиётда тўп-тўп бўлиб ўтирган халқ: «Хон вакиллари қабул қилар, арз-додимизни эшитар»— деб ўйларди.

— Эртага хон олдимизга галади.

— Ҳоким мурдорларнинг жазосини беради.

— Ясавулбошларни қамайди,— дейишарди бир-бирларига.

Аммо халойиқнинг тилаги рўёбга чиқмади. Хон жаллодлик қилди. Хива томонидан Қиётга Шерназарбой бошчилигидаги отлиқ навкарлар, пашшоблар қиличларини яланғочлаб, тонг уйқусида ётган халқ устига ҳужум қилиб келди. Хон кечасиёқ яна қўшимча тадбирлар кўриб, Хивадаги чор аскарлари бошлиғига Қиётдаги исёни бостиришни илтимос қилган эди. Бир томондан Шерназарбой ясавулбоши навкарлари, яна бир томондан чор аскарлари Қиётни ўрай бошладилар. Милтиқ-пулемётлардан ўқлар селдай ёғилди. Баъзилар кўзларини уқалаб «тушимми, ўнгимми» дейишарди. Ўрнидан эндигина турган, йиртиқ чопонини елкасига ташлашга улгуролмаган чолнинг боши навкарнинг қиличи зарбидан бир томонга, чўгурмаси иккинчи томонга учиб кетди. Қуролсиз халқ қаерга қочишини билмай гаранг бўлиб қолди, у ёққа борса ўққа дуч келар, бу ёққа борса қилич зарбига учрар эди. Ҳар қаер, ҳар қаерда туркум-туркум ўликлар ётарди. «Оҳ ўлдим, кўзим кўр бўлди» деган фарёдлар, йиғи-сиғилар кўкни қоплади. Полвонбой Сафаргалли билан бир ҳовлига қочиб киришди. Уларнинг кўзлари зўр ҳаяжон ичида қонга тўлган эди. Бу воқеа ҳаммининг кўзини очди. Хонга бўлган ишонч йўқолди. «Қани энди шу топда яроғ бўлса» дейишарди одамлар. Сўнгра бир-бирларини қучоқлаб, «кўришолмасак хайр, аммо тирик қолсак ўч оламиз», деб қасам ичишади.

Шерназарбой эса от устида туриб навкарларга буйруқлар беради: «Уни ўлдир, кес, қочганини от, ушла, қўлини боғла!» Қанча одам ўлди, ярадор бўлди. Қочган қочди, қочмаган қўлга тушди. Хон қуролсиз халқнинг қонини тўкиб, зўрлик билан исёни бостирди. Оқибатида Шерназарбой қалъа беглари ва муҳрдорларини хондан илтимос қилиб зиндондан озод қилдирди, бунинг натижаси нима бўлишини ўзи яхши тушунарди.

Халқ вакиллари ва Осилжоннинг отаси дорга осилган, Осилжон ўзи эса ҳарамхонада зах бир уйга қамаб қўйилганди. Кечга бориб хон: «Ғолиблар шарафига улли зиёфат берилсин» деб фармон берди. Тонготар базм бўлиб, кайф-сафо сурилди.

Базм тугамасданоқ Ғазовот томондан Шомурод бах-

ши исён кўтарди. Буни ҳам бостириш учун хон Шерназарбой билан Ашир ясавулбошиларни юборди, ҳамма ёқ тўп-лар тўзони ичида қолди.

XXVI БОБ

Кеч куз. Олтиндек сап-сарик барглар дарахт шохларидан чирт-чирт узилиб, ерга тушмоқда. Ариқларда кўпдан сув йўқ. Осмонда гала-гала булутлар сайр қилиб юрса-да, ёмғирдан асар йўқ. Хоразмда кеч кузгача ёмғир ёғмайди, ёғса ҳам жуда оз ёғади. Йўллардан подалар чағ-тўзон кўтариб ўтмоқда. Совуқ шамол бу чағларни узоқларга олиб кетарди. Боғларда узум, олма, ноклар йиғиштириб олинган, тоқлар кўмиш учун тайёрланмоқда. Полизлардаги ширали қовунлар кечки куз совуғида ёрилиб кетиб «мени энглар» деб термилиб турибди. Аёз бўлишига қарамай, деҳқонлар оёқ яланг ишламоқдалар. Уларнинг товонлари темирга айланиб кетган, ёзда қайнаб билқиллаб турган, кеч кузда эса муздай бўлиб қоладиган тупроқни босиб юришга одатланганлар.

От-аравасиз деҳқонлар ҳосилни елкаларида ташишар, беда кўтариб бораётган деҳқонларнинг юзидан шовиллаб тер оқарди.

Иброҳим ота ҳам тўрадан зўрға яримчиликка олган еридан унган ҳосилнинг тўртдан бир бўлагини ўғли Полвоң билан елкаларида кўтариб кетмоқдалар. Тўранинг улушини эса маҳрами аравада ташиб кетди.

Аммо беда тақсимида эса тўранинг маҳрами билан Иброҳим ота ўртасида жанжал чиққан эди.

— Маҳрам оға, бедани ҳам тўртга бўлиб, чорагини манга қолдиринг,— деди Иброҳим ота.

— Отинг, ҳўкизинг бўлмаса, бунинг устига, беда уругини тўра берган бўлса...— деди маҳрам жаҳл билан.

— Беда уругини бозордан олганман, молим бўлмаса ҳам сотиб болаларимга нон...

— Бошимни қотирма!— деди маҳрам унинг сўзини бўлиб,— бедани саккизга бўламиз: бир бўлаги сенга, етти бўлаги тўрага.

— Жабр бўлади, раҳм қилинг, оғам,— деди чол ялиниб.

— Бўлмаса тўрага айтаман, қолганини ҳам тортиб олади,— деди маҳрам от устида туриб.

— Болалар оч, оға, раҳм қилинг,— дея кўз ёши тўкди Иброҳим ота.— Устимда йўқ, оёғимда йўқ,— деб жулдур чопонига қараб қўйди.

Полвон эса индамай қовоғини солиб турарди.

Иброҳим отанинг ёлборишига, кўз ёшларига қарамай, Матчон тўранинг маҳрами беданинг ҳаммасини аравага ортиб олиб кетди. Иброҳим ота билан Полвон бутун ёз бўйи тўкилган тер ва оғир меҳнат самарасидан айрилдилар.

* * *

Кечки пайт эшикни кимдир тақиллатди, ҳовлида ги-мирлаб имомнинг хотини бориб: «Қим у?» деб эшик ёригидан қаради.

Ташқарида турган паранжили хотин:

— Айланай, домла имомнинг уйлари шуми?— деб сўради.

— Нима ишингиз бор?— деди имомнинг хотини.

— Уғлимни бир кўрсатмоқчи бўлиб галдим, тоби йўқ.

— Ҳозир...— деди-да, у эрининг олдига кириб кетди.

Имом эшикни очаркан, эркакча кийиниб келган аёлни кўриб доврираб қолди. Бу — Пошшажонбика эди.

— Қани, ичкарига марҳамат,— деб меҳмонхонага бошлаб кирди.

— Ташвишга солдикми?— деди бика қоракўл папахини бошидан олиб. Энага эса «Мен бир элтибийи¹ билан гаплашиб келай» деб чиқиб кетди.

— Нима учун келганимни биларсиз?— деди Пошшажонбика, унга тикилиб.

— Билмадим, бика,— деди ўпкасини босиб олган имом.

— Тўрани олажак тоза хотиндан совутиб берасиз. Мана назири...— деди-да, унга киссасидан пул олиб узатди.

— Ҳожати йўқ эди-ку, бика,— дудуқланиб қолди имом.

— Олинг,— деди бика.

Имом пулни олиб, дуога қўл очди.

— Элтибийим бу ера чиқмайдиларми?— қошларини сузиб сўради бика.

¹ Хоразмда домла-имом хотинларини элтибийи деб атайдилар.

— Элтйбийингиз эркак кишининг олдига чиқмайди,— деди кулиб имом.

Биканинг кўнгли тинчиди. «Мадрайим навкардан нимаси ёмон, у ҳам тўрадек, ҳафтада, ойда бир келади. Бу эса ҳамма вақт ёнимизда»— деган фикр кечди бошидан.

Улар узоқ суҳбат қилдилар, имом биканинг қўлларини ушлаб:

— Буйруқларига донм тайёрмиз,— деди.

— Эртага кутаман.

— Ажаб бўлғай, бикам!..

— Энагани чақиринг.

Имом уни чақириб келгач, Пошшажонбика унга:

— Иккинчи паранжини қолдиринг,— деб буйруқ берди. Энага тугунчани дарҳол домла имомга узатди.

— Сизни бу киши дарвоза олдида кутади, менинг олдимга бошлаб киради,— деди бика энагани кўрсатиб.

XXVII БОБ

Харамхонанинг зах уйида қамоқда ётган Осилжоннинг бошига оғир кулфатлар тушди. Саргузаштларини эсига олишни истамаса-да, улар беихтиёр кўз ўнгидан ўта берарди.

...Отаси йўқ вақтида Хатира маҳрам Осилжонни Гурландан олиб қочиб, усти берк аравада Хивага келтирди. У Нурловойнинг дарвозасидан ичкари кириб, маҳрамхонанинг уч долонининг дарвозасидан ўтиб, ўнг томондаги ишратхона даҳлизига бурилди. Учта узун, қоронғи даҳлизни ўтгач, хон айвонга чиқди. Хатира маҳрам Осилжоннинг паранжисини олиб қўйиб: «Қизим, мана шу хоннинг айвони бўлади» деб унинг атрофидаги уйларни бир-бир таништирди. Бу айвонга хон гоҳ дарвозалар томонидан, гоҳ гулзор томонидаги махсус эшикдан кирарди. Айвон шу қадар гўзал қилиб ишланган эдики, Осилжоннинг оғзи очилиб қолди. Ранг-баранг ғиштлар қуёшда ялтирар, пештоқларидаги лавҳалар товланар, кўзни қамаштирарди. Айвоннинг тўридаги уй ундан ҳам чиройли, нақшлари бир дунё, ажойиб санъат намунаси эди...

Осилжонни дарҳол ҳаммомга киргизиб ювинтирдилар, хон хотинлари киядиган кийимларни олдига қўйдилар.

У кийишини ҳам, киймаслигини ҳам билмасди. Ҳаммомчи чўри хотин: «Қизим, бу кийимлар ҳаммаси сеники, киявер», деб қистаганидан кейин кийиниб, таранди. Шу топда худди ой чиққандай бўлди. Хатира маҳрам янглишмабди. Хон қизни кўрса ҳайратда қолиши аниқ. Хатира маҳрам Осилжонни Гулжон маҳрамга кўрсатиб, «қалай» дегандай кўз қисганида, у «хондан яхши совға оласан», деди.

Хон ҳали келганича йўқ. Осилжоннинг олдига ҳар хил ширин таомларни ёйиб қўйишди. Буларни ҳеч кўрмаган бўлса-да, лекин бечора қизнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмас, ётсирар, жуда паришон, ўйчан ўтирарди. Хатира маҳрам Осилжонни айвоннинг ёнидаги катта уйга олиб кирди. Бу — хоннинг ишратхонаси, бунга фақат ўзи ва канизлар кирарди. Осилжон қат-қат ипак туркман гиламлари тўшоғлиқ уйга қўрқа-писа оёқ бошиб кираркан, эртақдаги олтин саройга киргандай бўлди. Бир оздан кейин хон айвон тўғрисидаги эшикдан, канизлар базмидан кайфи баланд бўлиб чиқди. Хатира маҳрам таъзим қилиб кутиб олди.

— Хон ҳазратлари, ичкарига марҳамат қилсинлар, сизга Гурландан нозанин келтирдим.

Хоннинг маст кўзлари Осилжонга тушиши билан мастлиги яна ошди.

— Ҳали ўн олтига кирганча йўқ,— деди хонга кулиб қараб Хатира маҳрам, сўнгра олтин ҳал берилган пиёлаларга май қуйиб, «ўз уйингиздай ўтираверинг»,— деб чиқиб кетди. Осилжонни овқатга таклиф этар экан, хон жуда мулойим қилиб гапирди. Осилжон эса бир бурчакда ерга қараб дир-дир қалтираб ўтирарди. Хон ўрнидан гандираклар туриб бориб, унинг қўлидан ушлаб дастурхон ёнига ўтқазди. Май тўла пиёлани унга узатаркан, Осилжоннинг ой юзига қараб тўя олмасди. Осилжон ҳамон бошини кўтармай ўтирар, хон эса май узатишни қўймасди. Ҳар гал рад жавобини олгач хоннинг лаблари титрар, вужуди қалтирарди, Осилжонни қучоқлаб олмоқчи бўлиб, йиртқич ҳайвондек қизга ташланар, у эса ўрнидан қалқиб туриб ўзини олиб қочар, хон қон босган кўзлари билан унга томон тебраниб бора берар эди.

— Йўқ, тега кўрманг...— деди Осилжон бутун кучи билан ўзини ҳимоя қилиб. Бу гап хонга таъсир этиб ҳайвоний ҳирс билан ёпишган эдики, Осилжон уни қаттиқ итариб ташлади. Маст хон гандираклар кетиб йиқилиши-

га сал қолди. Жаҳли бўғзига келган хон шу ондаёқ уни ғажиб ташламоқчи эди, лекин дарҳол фикридан қайтди. «Бу кун бўлмаса эртага ақли кирар» деб ўйлади. Чарчаб-ҳориган хон ўзини «гуп» этиб ўринга ташлади-ю, кўп ўтмай хуррак тортиб ухлаб қолди. Бечора Осилжон эса бир бурчақда мушукдан қўрққан сичқондек титраб ўтириб, тонг отқизди. Булардан хабардор бўлган Хатира маҳрам уни қаттиқ жеркиб ташлади. Боши оғриб, кўнгли айниб турган хон. Хатира маҳрамга:

«Канизларга қўш, ақл ўргат...» дегандек ишорат қилди.

Ранги-рўйида қони қолмаган, сарғайиб кетган Осилжонни айвон тўғрисидаги бир-бирига уланган учта даҳлиздан олиб ўтиб, ҳарамхонанинг ҳовлисига киргизди. Ҳарамхона ҳовлиси жуда катта эди. Ўртада катта ҳовуз, ҳовуз атрофида икки одамнинг қулочига сиғмайдиган садақайрағочлар, чап томонда эса бир неча гумбазли арклардан ўтиб, мармар зиналардан европа услубида солинган полли катта айвонга чиқилади.

Ҳовли тўла канизаклар, бир туркуми копток ўйнайди, бир туркуми арғимчоқда учади, бир нечалари қайиқда, бир нечалари совуқ сувда чўмилишиб бир-бирларига сув сепишарди. Кўкраги диркиллаб турган оппоқ баданли каниз сувдан энди чиқиб, латиф оёғини зинага қўяётган ҳам эдики, шўхроқ бир каниз келиб уни ҳовузга итариб юборди. У «шалоп» этиб сувга тушди, ҳамма кулиб юборди. У эса «қараб тур ҳали, адабингни ейсан», деди, шўх қиз югуриб келиб унинг кийимини олиб қрчди. Сувдан чиққан қиз уни қувиб кетди, қора, узун сочлари пахтадай оқ танасига илондай чулғаниб олганди. Қанча қувса ҳам қиз тутқич бермади. Ҳовлини қий-чув босди. Осилжон кўзларини шартта юмиб, юзини тескари ўгирди: «Шарм-ҳаё борми буларда ўзи?» деди ичида. Канизлар Хатира ва Гулжон маҳрамлардан ажалдан қўрққандай қўрқишар эди. Ҳозир қизларнинг қаҳ-қаҳ кулишларидан, қий-чув тўполонидан боши оғриб:

— Бас қил, ўйинингни, — деб бақирган эди, ҳамма жим бўлди, шўх қиз ҳам кийимни эгасига дарҳол берди.

Хатира маҳрам Осилжонни мармар зиналардан баланд айвонга чиқарар экан, Осилжоннинг кўзи ҳовуз қаршисидаги юмалоқ ойна уйга тушди. «Хон ҳазратлари шу ердан туриб сувда чўмилган қизларнинг сурати-

ни олади, истасалар ўтириб бемалол томоша қиладилар»,— деб тушунтирди Хатира маҳрам.

Хатира маҳрам бир-бир канизларнинг уйларини кўрсатди. Бу уйлар полли, печли, деразали, ҳар қайси хона ҳар хилда безатилган, бири кўк зал, бири лола ранг... Ёруғ уйлар эди. Жиҳозлари ҳам ўзига яраша қўйилган. Каниз қизлар бир ерга йиғилгач, Хатира маҳрам.

— Мана бу гурланлик, оти Осилжон, биринг тегсанг, хафа қилсанг, сочингни бир-бир юламан, этингни ўйиб оламан,— деди, кейин:— Бунга хон ҳам бас келолмади,— деб қўшиб қўйди. Канизлар бу гапга ҳайрон бўлиб, «шундайми-а?» дегандай унга тикилишиб қарашди.

Хатира маҳрам кетгач, канизлар ўзларини эркин сезиб, Осилжонга яқинроқ келиб, у билан танишдилар, сўнгра базм залига тўпланишдилар. Ҳамма Осилжоннинг ойдаи юзига суқланиб: «Наҳотки хон сени соғ қўйиб юборди», дерди.

— Уч-тўрт кун ўтгач хон яна чақиради,— деди биттаси.

— Бормайман, дедим, бормайман,— деди қатъий қилиб Осилжон. Унинг гапига ҳамма қизлар кулиб юборди.

— Яқинда биттаси шунақа ўжарлик қилган экан, нариги дунёга юборишибди,— деди яна биттаси.

Осилжон бу гапга тушундими, йўқми, «қани, ҳикоя қил-чи», дегандек унга тикилиб қолди. Каниз ҳикоясини бошлади:

... Сенга ўхшаш нозанин бир қизни туркман муҳрдори Тошовуздан «хон оғага совға» деб юборган экан. У қизни ишратхонага, хон олдига киргизган эканлар, додлаб жаҳонни бузиб йиғлай бошлаган. Назарида хон жон олувчи Азроилдай кўринган, хон унга яқинлашган экан, юз-кўзини ёввойи мушукдай тирнаб юлибди. Хон қизга запти билан ёпишган экан, жон аччиғида, унинг бармоғини тишлаб олибди, хон жон ҳолатда: «Гулжон»,— деб чақирибди. «Лаббай, тақсир»,— деб кирибди. Гулжон маҳрам «ўтда ёндир»,— деб амр қилибди хон. Гулжон маҳрам билан Хатира маҳрам «хўп бўлади» деб қизни бизнинг ҳовлига итариб олиб келишди, ҳаммага ибрат бўлсин деб оёқ-қўлини боғлаб, чўғдай қизиб турган манқални қизнинг бошига қўйган эканлар, бечора қиз «дод»

деб юборибди. Югуриб бориб қарасак қиз тамом бўлибди. Мана кўрдингми, қаршилиқ қилганни нима қилишадди».

Қиз шу билан ҳикоясини тамомлади.

— Хон хонлигини қилади, бўғдиради, куйдиради, қайноқ сув қуйиб ўлдиради,— деди шўх каниз.

Осилжон тошовузлик қизнинг фожиасини эшитиб ўйланиб кетди.

— Отам мени бу ерга олиб келганларини билмайди. Билса, Гурлан бегини ўлдиради, Хатира маҳрамни чавақлайди, мени қутқазади,— деди.

— Олиб кетса жуда яхши,— деди ҳикоя қилган каниз.

— Агар олиб кетишга кучи етмаса, ўзимни ўзим ўлдираман. Ҳаром ўлгандан кўра, ҳалол ўлган яхшироқ...

Канизлар унинг жасоратига, хондан қўрқмаслигига қойил қолдилар.

— Ҳой қизлар,— деди шўх канизак,— биз ўлгунча хоннинг ўзи ўлсин, Хатира маҳрам билан Гулжон маҳрамлар қон ютсин, келинлар, кўнгил очайлик...

Қизлар дутор, танбур, доирани олиб чиқишиб давра курдилар. Хоразмнинг юрак қўшиқларини айтдилар.

Жинғир-жинғир жумалак,
Оғам сиза на гарақ.
Дардингизда куйдим ман,
Қонга тўлди ёш юрак.

Бир оздан сўнг Хоразмнинг ўйноқи куйлари чалиниб, шўх лазги бошланди. Хоразмда буни билмаган эркак, аёл йўқ деса бўлади.

Бечора канизлар дард-аламларини ўйин-кулги билан чиқарар, ғамларини шу билан ёзардилар. Бир чеккада ғамгин ўтирган Осилжон ҳам, нима учундир, бугунги ўтиришдан бенасиб қолмай деб, хўп ўйинга тушган эди...

Икки кундан кейин Хатира маҳрам Осилжонни кўп насиҳатлар қилиб уни ишратхонага — хон олдига олиб чиқди, хон уни кулиб туриб қаршилади. Осилжон ўзини бу сафар илгаридан ҳам дадил тутди.

— Хон ҳазратлари, менга тега кўрманг, севган йигитим бор...

Хонда севги нима қилсин! Унда ҳайвоний ҳирсдан бўлак парса йўқ.

— Мен бечорага раҳм-шафқат қилинг... Умрбод ҳақингизга дуо қилай...

Хонда илтифот, раҳм-шафқат нима қилсин!

Жаҳл отига минган хон беҳуда уринди, қиз таслим бўлмади. Хатира маҳрамни чақириб: «Эси паст қизни қамаб қўй» деб фармон берди хон газаб оловини сочиб.

Мана бир неча кундирки, Осилжон зах уйда, қамоқда, унинг кўз ўнгидан ҳадеб ботир қизнинг ўтда ёндирилиши ўтади. Гўё у Осилжонга мадад бергандай, «Одам бир маротаба туғилиб, бир маротаба ўлади, сўзингдан қайтма!» дегандай бўларди.

Хатира маҳрам тез-тез унинг олдига келиб:

— Ер юткур, сени деб отанг ҳам дорга осилди, қанча одам ўлдирилди, кўнсанг ўлармидинг!— деб қаргади.

Бу гапларга Осилжон ҳайрон бўлар: «Нега отам осилган? Нега одамлар ўлдирилади?..»

— Очдан ўласан, бугундан бошлаб бир бурда нон ҳам бермайман,— деб койирди Хатира маҳрам. Бошқа қизларни кўр, бирам чиройли кийинишиб, хон ҳазратларининг совға-саломини олишиб, гулдай очилиб юришибди. Сен бўлсанг қайсарлик қилганинг қилган. Тақдирга тан бер, тақдирга!

Бечора қиз эса калтак зарбидан кўра, отасининг аламига йиғларди. Хатира маҳрам эса унинг кўз ёшларига парво қилмас, «менга зиён етказдинг, бахти қора» деб эшикни маҳкам қулфлаб кетарди.

Кунлар кетидан кунлар ўтди. Осилжоннинг қаҳрамонлиги тўғрисидаги овоза бутун шаҳарга тарқалди, «мард қиз экан» дерди халқ.

Канизлар Осилжонга ачиниб, ўғринча эшик тирқишларидан унга нон узатишар, «очдан ўлмасин, бечора» деб қайғуришади. Нозиккина Осилжоннинг кўзлари ичига ботиб кетган, қовоқлари кўкарган, елка суяклари туртиб чиққан эди.

Осилжон ўйланиб-ўйланиб, охири ҳал этди. Қовоғини солиб келган Хатира маҳрамни очиқ юз билан қаршилаб:

— Мен розиман,— деди.

Бу гапни эшитган Хатира маҳрам хурсанд бўлиб, Осилжонни қучоқлаб ўпиб: «Қиз деган мана бундай бўлибди, ақлинг кириб қолибди, юра қол»,— деди.

— Хонга бир илтимосим бор, ўзига яқин беш-олти кишини чақирсин, улар олдида икки оғиз айтадиган гапим бор,— деди Осилжон. Хатира маҳрам, ёмон гап эмасми деб сўраган эди, «йўқ» деб жавоб қилди у. Хатира маҳрам Осилжонни дарҳол қамоқдан қутқазиб, уни севиб, эркалаб, оёғи куйган товукдай елиб югурди. «Ҳой қизлар, Осилжонни яхшилаб ювинтиринглар, яхши кийимларни олиб келинглар, дузийларини¹ тақинглар»,— деб ўзи хон олдига чопди. Қанизлар эса «Осилжон сўзида туролмади, бўйни синди-ку» деб таъна қилдилар.

Хон: «У кўпчилик олдида ўз айбига иқрор бўлса керак, мендан гуноҳини сўрамоқчидир деб ўйлаб, қозикалон, ясавулбошиларни ишратхона айвонига чақирди, унинг ёнида ўз мартабаларига қараб бош вазир Муҳаммад Вафо карвонбоши, Шерназарбой, Муҳаммад Салим Охунд ва Ашир маҳрамлар саф тортиб турдилар. Хатира маҳрам Осилжонни паранжида ҳарамхонадан олиб чиқди. Осилжон хоннинг қаршисида йигирма қадам нарига келиб турди. Хон кулиб бош чайқади, бу «қани, сўзингни айт» дегани эди. Осилжонни қаттиқ титроқ босди, уларнинг салобатидан қўрқиб, ўйлаб қўйган гапини йўқота ёзди, охири тошовузлик қиз эсига тушиб, бир лаҳзадан кейин ўзини босиб олиб, катта саллали кишига қараб:

— Қози ота, хон ҳазратлари фуқарога ким бўлади?— деб савол ташлади.

— Хон жаноблари фуқаронинг отаси бўладилар,— деди қозикалон ҳам ҳеч ўйламай-нетмай.

— Хонимиз фуқаронинг отасими-а, қози ота?

— Шундай, қизим, шундай,— деб яна ўз сўзини тасдиқлади Муҳаммад Салим Охунд. Ҳамма жим, қозикалоннинг жавобидан хон хурсанд, Осилжон худди ўзи ўйлагандай, шу жавобни кутгандай, дона-дона қилиб, ҳамма эшитсин деб қаттиқ гапирди:

— Фуқаронинг отаси бўлган улуғ зот ўз қизининг номусига тажовуз қилиши шариятда борми, қани, айтинг-чи, қози ота?

Қозикалон «астағфирулло, астағфирулло» деб қолди, хоннинг биткўзи газаб ичида каламушнинг кўзидай бўлиб кетди, лаблари титраб:

¹ Олтин-кумушдан қилинган безаклар.

— Гулжон!— деб бақирди.

Дарҳол Гулжон маҳрам ҳозир бўлди.

— Устидан қайноқ сув қуйиб ўлдинг бун!— деб амр қилди хон.

Осилжон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, ҳамма қиз телба бўлган, деб унга қаради. Осилжон эса паранжисини иргитиб ташлаб, ғолиб кишидай:

— Хон ҳазратлари, сиз мени ўлим билан қўрқита олмайсиз, мен бу даргоҳга ўлимимни бўйнимга олиб қадам ташладим. Ўлим сиз ўйлагандай қўрқинчли эмас, ундан бадтар қўрқинчли нарса борки, бу ор-номусдир, бу — ўлимдан ёмон, сиздай беҳаёлар бун билмайсизлар...

— Учир овозингни!— деб қичқирди хон. Гулжон маҳрам унинг оғзини беркитмоқчи эди, Осилжон уни итариб юбориб:

— Тўхтанг,— деди-да, хонга ва унинг ёнидагиларга қараб:— Лаънат сизларга! Ҳой жаллод, боғда қўлимни!— деди-да, улардан юз ўгириб, икки қўлини орқасига тутди. Гулжон ўликдай қотиб қолган эди.

Хон бундай мард қизни биринчи кўриши эди, лол бўлиб қолди, сўнгра ўзига келиб:

— Олиб чиқ! — деб бақирди ҳайвоний товуш билан.

Хотин жаллодлар — Гулжон маҳрам билан Хатира маҳрам Осилжонни ҳаммомнинг даҳлизидида қайноқ сув қуйиб ўлдирдилар.

Қаҳрамон қизнинг фожиали ўлимини эшитганлар ҳаммаси қайғуриб йиғладилар. Айниқса бечора канизлар кўпроқ кўз ёши тўкдилар, уларда хонга нисбатан нафрат-ғазаб олови кучайди. «Хор бўлиб юргандан кўра, Осилжондай мард бўлиб ўлган яхшироқ», дердилар улар ҳам. Халқ бу ботир қиз тўғрисида қўшиқ яратди:

Ой юзли қиз Осилжон,
Сенга қойил ер, жаҳон,
Мард йигитдай бердинг жон.
Қонлар қусгай золим хон!..

Осилжоннинг қаҳрамонлиги ҳақидаги мадҳиялар қишлоқларга ҳам таралди. Бун Жумагул ҳам эшитди. Олтин куз. Пирнафас аканинг уйи орқасидаги қу-

руқ қамишлар устида оромбахш қуёшнинг илиқ нурларидан баҳра олиб ўтирган икки ёш — Жумагул билан Полвон Осилжоннинг баҳодирлиги ҳақида гаплашиб, золим хонни аччиқ-аччиқ сўз қамчиси билан савалардилар.

— Жумагул, тўйни баҳорда қиламиз-а?— деб қолди Полвон гапни бошқа ёққа буриб.

— Нима десангиз шу...— деди Жумагул секин.

— Гуллар очилиб, кўл тарафдан баҳорнинг майин шамолни эсганда, булбуллар сайраб турган чоғда бўлади тўйнимиз, шундайми?

— Шундай, шоир бўлиб кетибсиз-а!

Шу пайт бешикда ухлаб ётган Ойжамол йиғлаб қолди. У ўрнидан туриб кетаётган эди, Полвон киссасидан узук чиқариб: «Арзимас совға» деб унга узатди. Шу вақтгача узук тақмаган Жумагул хурсанд бўлиб «Раҳмат, оға!» деб қўйди.

XXVIII БОБ

Мачитга қатнамайди, намоз ўқимайди деб, тўранинг буйруғи билан Пирнафас акани оқсоқол хўп калтаклатди. Нимжон Пирнафас ака калтак зарбидан касал бўлиб ётиб қолди. Бу воқеани эшитган Полвон ҳаддан ташқари газабланди. «Наҳотки бир бечорага шунча жабр қилсалар-а? Энди аҳволи нима кечади? Менда ҳам унга берадиган пул йўқ» — деб ўйлади, сўнгра: «Уйқуни ҳаром қилиб бўлса ҳам пул топай» деб ўз-ўзига сўз берди.

Эртадан-кечгача тўраникида ишлаб, кечалари эса қўшнилариникида, ойдинда ер чопиб, қумдан ўтин териб олиб бориб сотиб, беш-олти танга жамғариб, бир эшак ўтин билан Пирнафас аканинг олдига борди. Унинг аҳволини сўрагандан кейин киссасидан пул чиқариб: «Мана, бир кунингизга яратарсиз», деб тўшаги олдига қўйди. Боши осмонга етган Пирнафас ака қаддини сал кўтариб, унга миннатдорчилик билдирди:

— Бошимизга оғир кун тушганда ёрдам бердинг, берган ёрдамнинг учун кўп раҳмат, болам, бахтинг очилсин,— деди оғир-оғир йўталиб. Шу пайт кириб келган Мастура хола унинг уй-ичиларидан ҳол-аҳвол сўрагач, югурганча чой қўйишга кетди. Жумагул эса

рўмолини юзига тушириб туриб узоқдан салом берди-да, кейин ўз иши билан машғул бўлди.

Пирнафас аканинг калтакланиш сабабини Полвон аниқ билмаса ҳам, лекин ақли етар эди. Еридан, уйдан қувдим, урдиртирдим, охири келиб менга деҳқон бўлса керак, деб ўйлаган эди тўра. У кўп одамларни хонавайрон қилган, ёстиғини қуритган, ночор қолганларни ўзига деҳқон қилиб олган эди. Аммо Пирнафас ака бир сўзлик чиқди. «Матчон тўрада деҳқон бўлгандан кўра, ўлганим афзал», деди у. Мана энди қўли лат еб ётибди.

— Бошингни кўтар, Полвонбой болам, йигит киши бош эгмайди. Хафа бўлма, тўранинг отаси қонхўр эди, ўғли ундан ҳам ўтказди. Ҳаммасини ўз кўзинг билан кўряпсан.— Пирнафас ака бир оз тўхтади-да, юлдуз тўла осмонга қараб: — Ё камбағалнинг пешонасига шуни ёзганмикин? Эй парвардигор, нега бизни шундай қилиб яратдинг,— деб оҳ-зор чекди.

Полвон эса, бошини тик кўтариб:

— Сизнинг аламингизни оладирганлар ҳам топилиб қолар,— деди.

Пирнафас ака Полвонни ёш вақтиданоқ яхши кўрарди: «Ақли расо, оғир, паҳлавон йигит бўлади»,— деб ўйларди. Мана Полвонни кўз олдида кўриб суюнди. Шу топда рўпарасида ана шу йигитнинг ҳамдари бўлиб ўтиргани Пирнафас аканинг бошини кўкка етказди.

— Раҳмат, болам, ўзингни кўп ҳам қийнама, биз ҳар бир балога чидаймиз, лекин тўрага сира бўйин эгмаймиз...— деди.

Полвон бир пиёла чойни ичар экан, отаси билан Пирнафас акани бир-бирига чоғиштирди, иккиси ҳам камбағал, иккисининг ҳам ери йўқ. Унинг отаси доим: «Пешонамга нима ёзган бўлса, шуни кўраман, отам қул эди, ўзим ҳам тўранинг мерос қулиман, ўлдирса ҳам тўра ўлдиради, куйдирса ҳам тўра куйдиради. нима ҳам қилайлик, болам, тақдир шу»,— дейди. Пирнафас ака эса унинг акси — тақдир деб аталган нарсага қарши бир киши эди. «Шундай мағрур кишининг хўрланишига чидай оласанми, Полвон? Унинг хўрланиши сенинг хўрлигинг эмасми? Тўранинг яқин одамларидан қандай ўч олиш керак-а?» — деб ўйланиб қолди Полвон.

Полвон уйига қайтгач, хафа бўлганини на отасига ва на онасига айтди. Анча кунгача режа тузиб ўйланиб юрди. Охири Бекжонни олиб, дўсти Солижонникига борди ва Бекжон орқали уни ариқ лабига чақиртирди.

— Бекжоннинг келганини ҳеч ким кўрмадимми?— деб сўради Полвон. Солижон «йўқ» дегач, Пирнафас аканинг калтакланганини, унинг касал бўлиб ётганини гапириб берди.

— Пирнафас ака менинг бўлажак қайнатамлигини биласан-а, жўра?— деди Полвон унга қараб.

— Биламан, жўра,— деди у, гапнинг давомини кутиб.

— Уни хўрлатиб қўяверамизми, жўра?

— Нега хўрлатиб қўяр эканмиз!— деб Полвонга қаради у. Полвон атрофга бир назар солиб олгач, ўйлаб қўйган тadbирини секин ўртага ташлади:

— Эртага Ангарик ёвонида тўй бор, оқсоқол ҳам ўша ерга боради. Тўйдан қайтишда...

— Боппаймиз,— деди Солижон.

Икки ошна маслаҳатни бир жойга қўйдилар.

Ангарик қишлоғида Матчон тўранинг жияни катта тўй бермоқда эди. Қишлоқлардан, шаҳардан тўйга жуда кўп одамлар келган. Бойлар устларига ипак чопон, чиройли каштали чакмонлар кийиб, белларига ипак белбоғ ўраб олганлар. Оёқларида баланд пошна ғирч-чиллама амиркон этик, бошларида бахмал папахлар. Қамбағаллар эса олача тўн, тўйлар учун махсус тикилган силкма чўгурма, учи қайрилган сариқ кўн этик кийиб олганлар. Ҳамма ўз давраси билан ўтирган, болаларнинг қий-чуви ҳамма ёқни босган. Бунда турлитуман ўйинлар бор: ит уриштириш, қўчқор уриштириш, хўроз уриштириш... дорбозлар, қизиқчилар, масхарабозлар, от пойга, кураш... Айниқса отнинг кучини синаяш сайили жуда авжига минган эди.

Хоразм араваси¹ қўқон аравасига ўхшайди. Шунақа учта арава бир-бирига боғлаб қўйилган. От уч аравани қирқ-эллик йнгит билан тортиб кишнаб бормоқда. Баҳайбат от уч аравани баланд довонга тортиб чиқа-

¹ Хоразм аравасининг иккита катта ғилдираги бор, ўқи устида ҳам, орқасида ҳам шотиси бор, аммо аравакаш от устида ўтирмай, олднинг шотисиди ўтиради. Ана шу аравага ўнга яқин одам жойланиши мумкин.

риши ва ундан пастга тушириши керак. Шотида ўтирган тўранинг аравакаши отга қамчи ҳам урмайди.

— Ҳа, жонивор!— деб қўйди, холос.

— Чув, чув...— деган қий-чувлар остида от тепалик довонга чиққанда, ҳамма бирдан бақириб-қичқириб юборади.

— Дуядул...

— Учқур қуш...

Пастга тушишда ҳам от уч аравани олиб тушади. Лекин пастга тушишида учинчи араванинг арқони узилиб ўқи синади, ўзи ағдарилади, баъзилар майиб бўлади, одамлар «дод»лаб қичқиради, йиқилади. Қўрққан от икки аравани олиб қочади.

— Матчон тўраники ютди!

— Йўқ, Абдулла тўраники!..

Катта майдонда хоразмча кураш тушилмоқда. Курашнинг ўзига яраша гашти бор. Йигитлар паҳлавонлик куч кўрсатиш билангина қолмасдан, эпчиллик ҳам, тез ҳаракат қилиш ҳам керак; ўз рақибини чалғитиш ҳам керак. Бу Тошкент ва Фарғона курашларининг айни ўзи бўлса ҳам, унда эпчиллик кўрсатадиган, ўз рақибининг оёғини чалиб йиқитиш маҳоратини кўрсатадиган хусусиятлари ҳам бор. Паҳлавон эпчил бўлса-ю, лекин белида кучи бўлмаса, барибир йиқилади. Ҳам эпчил, ҳам белида кучи бўлиши шарт. Шундай паҳлавонлар курашда голиб чиқадилар. Мана энг бақувват икки паҳлавон бел олишиб, оёқ чалишиб, ғайрат кўрсатмоқда. Хўроз, туя, қўчқор, ит уриштираётганлар ҳам ўз ўйинларини ташлаб, кураш бўлаётган жойга чопишди. Бир гуруҳ хонқалик паҳлавон томонида, бир гуруҳ ғазовотлик паҳлавон томонида. Яққол бир ерда Матчон тўра, унинг ёнида қайнатаси Абдулла тўра, девонбеги, қушбеги, ясавулбоши, Хиванинг катта бойлари ҳам бор. Улардан пастроқда оқсоқол, имом ва шу кабилар доира қуриб ўтиришибди. Тўра, бек ва бойлар бир паҳлавон учун пул тиккан. Бирини — «Бизники ютади» деса, иккинчиси — «Йўқ, бизники» дейди.

Шу катта тўйда енгса бутун Хоразмга довруғи кетишини билиб паҳлавонлар ҳам бутун куч-ғайратини ишлатар, агар енгилса хунук хабар ёйилишини билиб жон-жаҳди билан курашарди. Атрофда ўтирганлар: «Ҳой Нодир полвон, бўш галма» деса, бошқалари «Қўчқор полвон, сени деб юз тилла тикдим» деб паҳлавонлар-

нинг кўнглига гўлгула соларди. Паҳлавонлар чакка томирлари бўртиб бир-бирларини кўтаришар, ана энди айлантириб ураман деганда, униси ўзини ўнглаб олиб, рақибининг оёғини чалиб юборарди. Қўли билан йиқилган паҳлавонга одамлар: «Елкасини бос, елкасини» деб қийқиришарди. Курашда паҳлавонларнинг ўзидан кўра ўтирганлар кўпроқ қайғуришарди.

Хонқалик Нодир паҳлавон гурланлик кучли Қўчқор паҳлавонни йиқитди. Ҳамма гуркираб Нодир паҳлавонни қутлади. Энди ҳамманинг назарида Нодир паҳлавон билан беллашадиган, уни йиқитадиган паҳлавон йўқдек эди.

Нодир паҳлавон чой ичиб, дам олиб ўтирмоқда, унга хушомад қилувчиларнинг сони йўқ. Ахир, у бу кун қанча паҳлавонни йиқитди! Оёқ-қўли шикаст еганлар кўп бўлди. Мана курашнинг охири ҳам яқинлашмоқда эди. Энди у Матниёз ёки Полвонбой билан курашиши керак. Полвонбой билан бел олишганда, «бу йигитни бирпасда йиқитаман» деб ўйлаб бепарво курашди Нодир полвон. Полвонбой ёш бўлишига қарамай, пишиқ, чайир...

Кураш қизимоқда...

Полвон ўз рақибидан бўш келмади. Ҳатто уни бир кўтариб ҳам ташлади. Кўплар «бос», «ҳа, баракалла», «елкасини ерга бос», «чапдан ол» деб қийқиришди. Нодир Полвон олдида ёш ўсмир эмас, азамат бир йигит турганини билиб, жон-жаҳди билан курашди. Бир марта кўтарди-ю, Полвон эпчиллик қилиб унинг чангалидан чиқиб кетди. Полвоннинг кучи ошиб, ўз рақибини айлантириб чунонам урдик, у «гуп» этиб ерга йиқилди, аммо ўзини дарҳол ўнгариб олди, оломон қий-чув қилиб юборди.

Солижон билан Бекжон жуда хурсанд эдилар. «Акамиз Нодир паҳлавонни ҳам йиқитади» дер эдилар улар. Ҳамманинг диққати шуларда эди. Ҳатто курашнинг яхши кўрмайдиган девонбеги ҳам пиёлани оғзига олиб борганича анқайиб қараб қолди. Ясавулбоши ҳам ҳамон чилим тортмасдан турар, кимнингдир чўғурмаси тушиб кетди, уни олиш ҳам эсидан чиқди. Биров уни орқасига қарамасдан узатди. Кураш анча чўзилди. Полвонбой бутун кучини йиғиб «хўббо» деди-ю, Нодир ботирни кўтариб урди-да, елкасидан босди. Нодир бургут чангалига тушган қўйдаи типирчиланарди.

— Яша, Полвонбой!— деб юборди халқ.

Полвонбойга сарпо кийгизилди. Полвон томон бўлгани учун ўртага тикилган пулни Полвон эмас, Матчон тўра ютди.

Тўй авжига минди, кечки пайтда машъаллар ёқилиб, бир томонда созандалар, бир томонда гўяндалар қўшиқ айтдилар.

Ўрта бўйли, юмалоқ юзли, қоши кўзи қора, чиройли шерозий папах кийган, қўлида гармон ушлаган, ўнг кўзининг тагида катта қора холи бўлган йигитга ҳамма тикилган. Бу — Шерозий эди. Уни кўзга кўринарли ерга, гиламга ўтқазилган. У созини чалиб, майин товуши билан қўшиқ айта кетди. Унинг овози жозибали. Қўшиқлари юракни жизиллатади. Огаҳийдан, Феруздан, Аваздан ғазаллар айтмоқда, тўйни қиздириб гуриллатмоқда. Кимдир ўз ёнидаги жўрасига:

— Шерозийсиз тўй — тўй эмас, — деб қўйди. Дарҳақиқат, Шерозий кўйласа кишининг ҳордиғи чиқади, ором олади. Том бошида ўтирган қизлар, эшик ёриғидан қараган хотинлар ҳам унинг овозини эшитгиси, уни бир марта кўргиси келарди.

— Балли, Шерозий!

— Қўлинг дард кўрмасин! — деган овозлар.

Тўйга келмай қолган кишилар Шерозийнинг дарагини эшитиб «армонда қолибмиз» дердилар. Шерозий қатнашган тўйларнинг довуғи олисларга кетарди.

Паловлар сузилиб, икки-уч кишига бир лагандан, «улар ҳам қатордан қолишмасин» деб болаларнинг тўрт-бештасига бир лагандан ош берилди. Гўшанг аравада келин ҳам келди. Катта гулхан ёқилиб, паранжи ёпиниб келган келин ҳатлатилди. Ёр-ёр бошланди:

Йиғлама қиз, йиғлама, тўй сеники, ёр-ёр,
Остонаси тиллодан уй сеники, ёр-ёр,
Узоқ борган қизчанинг ранги сариқ, ёр-ёр,
Кўздан оққан ёшлари мисли ариқ, ёр-ёр.

Тўй узоққа чўзилди. Шу вақт негадир бирдан шовшув, қий-чув кўтарилди. Кўплар «ажаб бўлибди» дейишди. Мадрайим навқар одамларни итариб бориб,

ерда латта тишлаб ётган ва юзига қора суртилган оқсоқолга қараб илжайди.

Оқсоқолнинг оғзидан куйган латтани олиб ўрнидан тургиздилар, унинг юзидаги қоракуяни домла-имом дастрўмоли билан артмоқда эди.

— Қайси жалатой қилди?

— Билмай қолдим.

— Урдими?— сўради тўра.

— Йўқ,— зўрға жавоб қилди оқсоқол.

— Ургандан бадтар қилди,— деди кимдир.

* * *

— Жуда яхши бўлибди, жазосини тортсин,— деди ямоқ бўз кўрпада ётган Пирнафас ака,— қайси бир азамат қилган бўлса ҳам яхши қилибди.

Зоғора нонни ушатиб қўяётган Полвон:

— Оқсоқолдан аламзада бўлганлар кўп-ку,— деди мийиғида кулиб.

— Менинг ҳам ўчимни олибди,— деди ёстиқдан сал кўтарилиб Пирнафас ака.

— Қанча ахтаришди, топишолмади. Халқ олдида оқсоқолнинг тозаям шармандаси чиқди-да,— деди Солижон.

— Оқсоқол гумонсираб, бу Полвоннинг иши дебди.

— Курашда енгиб чиққанга нима беришди?— сўради Пирнафас ака.

— Бир чопон кийгизишди, холос, пулини тўра олди,— деди Полвон.

— Судхўр-да, судхўр,— деди дарғазаб бўлиб Пирнафас ака.

Полвон киссасидан ўн беш танга чиқариб:

— Курашда олган чопонни сотган эдим, олиб кела қолдим,— деди.

— Раҳмат, ўғлим, ҳечам эсимдан чиқармайман,— деди бемор астагина сўзлаб.

Шу вақт икки отлиқ дупур-дупур қилиб келиб Пирнафас аканинг эшиги олдида тўхтади. Ҳамма эшик томонга қаради. Қилич таққан икки навкар отдан тушди-ю, тўғри уйга бостириб кирди. Бирини, тўранинг навкари — Мадрайим қора ва иккинчиси, ясавулбошининг навкари эди. Полвон билан Солижон туриб салом бердилар.

Ясавулбошининг навкари:

— Пирнафас балиқчи ким бўлади?— сўради жаҳл билан.

— Мен,— деди Пирнафас ака ёстиқдан бошини кўтариб.

— Кўлдан балиқ овляяпсанми?

— Йўқ, ога,— деди Пирнафас ака инграб.

— Бундан сўнг балиқ овлашни бас қил, хон ҳазратлари кўлни Матчон тўрага ижарага бердилар,— деди навкар.

Пирнафас аканинг нафаси ичига тушиб кетган эди.

Навкарлар жўнаб кетгач:

— Замона зўрники...— деб хўрсинди Полвон.

Пирнафас ака ўзини ёстиққа таппа ташлади.

* * *

Полвон қумдан олиб келган ўтинини туширди-да, эртароқ уйга бориш учун тўранинг маҳраמידан рухсат олди. Уйга келса отаси ва Бекжон дала ишидан ҳали келмаган, Шерниёз йиғлаб ўтирар эди.

— Нега йиғлайсан?— сўради ундан Полвон.

— Энди мактабга бормайман. Домла ўқитиш ўрнига, ҳадеб иш буюради, совуқда сув ташиб оёғимни совуқ урди, газак олди...— Шерниёз шишиб кетган оёғини акасига кўрсатди.

Кўкариб кетган оёқни кўриб, Полвоннинг раҳми келди. Уни тозалаб, эски латта билан ўраб боғлаб қўйди.

Унга жой солиб бериш учун кўрпа олаётган эди, кўрпа орасидан бир тугунча тушиб кетди.

— Нима бу?

— Ёқутбиканинг чўриси қўйиб кетди. Полвон оғаннинг ўзи очсин, деб тайинлаб кетди.

Полвон укасини ётқизиб, тугунчани очди. Ундан ипакка ўралган хат ва учта олтин танга чиқди. Тангани кўриб укасининг оёқ яланглиги ва қийналиб қолган Жумагуллар эсига тушди. Шерниёзни ётқизиб, эшикни секин беркитиб ташқари чиқди. «Хатда нима ёзилган экан, саводим бўлса-ю ўқирдим, ёвонимизда саводли ким бор? Солижон, холос. У ҳам фақат ўқишни билади-ю, жавоб ёзишни билмайди...»

Полвон шу хаёллар ичида Солижоннинг уйига етиб борса, у ҳам укасини овутиб ўтирган экан.

— Мактабга бормайман дедим, бормайман,— деб хўрсинарди укаси.— Урдилар, қонаган еримга туз сепдилар...

— Бормасанг борма,— деди Солижон ва Полвон билан меҳмонхонага кирди. Полвон унга: «Мана бу хатни ўқиб бер»,— деб узатди. Солижон жинчиروқни ёқиб, хатни ҳижжалаб ўқий бошлади, хат жуда қисқа ёзилган эди.

«Қадрли оғамиз Полвонбойга кўпдан-кўп салом. Ушбу хатни олишингиз билан мендан бир оғиз сўзингизни аямасангиз, бошим осмонга етар эди. Кетингизга тушганлар бор, лекин оқибати пуч бўлмай. Курашда голиб чиққанингизни тақдирлаб арзимас бир совғани юбордим, дардингизда куйган ғарибингиз...»

— Ким экан у, номини ҳам қўймабди?— деди хатни айлантириб кўриб Солижон.

— Қўйгандир, яхшироқ қара,— деди Полвон.

Полвон Солижонга раҳмат айтиб чиқиб кетди. «Нега менга тинчлик бермайди бу бика. Кетимга тушганлар ким экан...» дея хаёлга чўмди Полвон, кетаётиб йўл-йўлакай.

XXIX БОБ

Аваз бир кун Иван Гавриловичнинг уйига бориб: — Иван оға, бир овга бормаймизми? Ҳозир овнинг авжи қизиган пайти, кўлда ўрдак, қашқолдак кўп,— деди.

— Жоним билану, лекин милтиғим йўқ-да,— деди у.

— Менинг қўшоғиз милтиғим бор, Пирнафас акада ҳам бор. Эски бўлса ҳам ёмон эмас. Полвонбойга ваъда берган эдим, у ҳам мерган йигит. Сиз фақат сочма ўқ тайёрласангиз бас,— деди Аваз.

— Икковимизнинг бирга борганимизни кўришса сенга гап тегмасмикан-а.

— Оқшом пайти чиқиб кетамиз, тонгда ов қиламиз, кечқурун қайтиб келамиз. Ҳеч ким кўрмайди. Иннайкейин, мен гапдан қўрқадиган одам эмасман,— деб қўйди Аваз.

Кечқурун Полвон уларни Пирнафас аканинг уйи олдида кутиб олди. Энди касалдан турган Пирнафас ака Аваз, Иван Гаврилович, Собир темирчиларни кўриб

кўнгли шод бўлди. Собир ака ов қилишни билмаса ҳам Пирнафас аканинг ҳол-аҳволини билай деб келган эди.

— Хафа бўлмайсиз, Пирнафас ака, вақтида келиб кўролмадим. Хўжайин рухсат этмади,— деди Собир ака дастурхонни очиб.

— Ёлмонбойни биламан. У одаммики, кишининг қадрига етса. Келганларингиз учун бошим осмонга етди,— деди Пирнафас ака. Полвон унга ниманидир деб ташқари чиқди ва сувга солиб қўйган лаққабалиқни Мастура холага келтириб берди. Пирнафас ака калтак зарбидан ётиб қолгандан бери, Полвон Жумагулларникига тез-тез келиб турадиган бўлиб қолган эди.

Полвон ўтин ёриб, сув келтириб бергач, унга қараб кулиб турган Жумагулнинг қўлидан чойнакни олиб ичари кирди.

Гурунг қизиб, гап кўлда балиқ овлаш ман қилинганидан бошлаб, Матчон тўра, хон ва уларнинг зулми ҳақида кетмоқда эди.

— Исфандиёрхон дим ҳаддан ошди, ақлга виғмайдиган ишларни қилаётир. Кўлни Матчон тўрага берибди. Фуқаронинг ўзига ҳам, қизига ҳам тинчлик йўқ, Тўра ҳам хондан ўрнак олаётир,— дерди ғамгин оҳангда Пирнафас ака.

— Улли арава не ердан юрса, кичиги ҳам шу ердан юради,— деди Собир ака, унинг гапини тасдиқлаб.

— Қизимга одам юбориб тинкамни қурибди тўра. Тирик эканман, қизимни унга бермайман.

Бу гапдан хурсанд бўлиб кетган Полвон ҳам: «Тирик эканман, тўра Жумагулга қўл тегиза олмайди» деб қўйди ичида. Гапларга жиддий қулоқ солиб ўтирган Аваз истеҳзоли кулиб:

— Хоннинг маккорлигини қаранг: Исломхўжани ўзи ўлдиртириб, ҳеч нарсадан хабари йўқдай дафн маросимида ўзи бош бўлди, энди халқ оғзидаги гаплардан қўрқиб Шерназарбойни қаматтирди. Оқибати нима бўлди, денг! Шерназарбойни қутқазिश учун гуноҳсиз Раҳимберган маҳрам қурбон қилинди. Яна бояги-бояги, Шерназарбой ўз ўрнига ўтирди, киши ҳайрон қолади бу ҳийлайи найрангларга,— деди Аваз.

— Тахт, сарой — алдаш, макр-ҳийла, найранг, зўравонликка асосланган, Авазхон,— деди Иван Гаврилович.— Оқпошшо ҳам Хива хонидан ўтказса ўтказадик, лекин кейинда қолмайди. Бир қиличнинг сопи бўлса,

бири тиғи. Буларни тағ-томири билан йўқ қилинмаса, халқ зулм остида қолади, эрксиз яшай беради. Яқинда Москвадан хат олдим. Большевиклар оқпошшога қарши кураш олиб бормоқда. Биз ҳам ҳамжиҳат бўлайлик, бир-биримизни қувватлайлик.

— Худди шундай,— деб қўйди Аваз унга жавобан.

— Ислomхўжаси ҳам,— деб сўзида давом этди Иван Гаврилович,— маърифатпарвар киши бўлса-да, камбағал учун қайишмайдиган одам экан.

— Гапинг тўғри, Иван оға,— деди Собир темирчи,— мен қанча овора бўлдим, ҳеч қайсисининг фойдаси тегмади, устахонамни тортиб олишди итваччалар!..

Пирнафас ака унинг сўзини тасдиқлади:

— Собиржон, мени айтсанг-чи, мени! Қанча ялиниб-ёлвордим, хўжам дедим, сиз хон ҳазратининг ўнг қўлисиз, ёрдам беринг дедим, лекин оқибатида ерсиз қолдим.

Полвоннинг назарида Иван Гаврилович худди шу қишлоқлик кишидай кишининг кўнглидагини топиб айтётган эди.

— Полёзҳожи Ислomхўжанинг ишини давом эттирармиш! «Ёш хиваликлар» тўдасини тузибди, унга нуқул бой, сипоҳи, савдогарлар кирибди, роса топишибди,— деб қўйди Аваз.

Сухбат борган сари қизиб дилдаги дардлар айтилди, ғамли кўнгиллар бир оз бўшатилади, ҳатто кеч сажар бўлиб қолгани билинмади. Аваз, Иван Гаврилович, Полвон қозикдан ов милтиқларини олиб ташқари чиқдилар, уйда Пирнафас ака билан Собир темирчи қолди.

Тўлин ой ғарбга томон оққан, ҳамма ёқ сутдай оппоқ. Хўрозлар учинчи мартаба қичқириб тонг отишидан дарак бермоқдалар. Аваз билан Иван Гаврилович қайиққа ўтирдилар. Авазнинг оёғига бош қўйиб овчи ити ўрин олди. Полвон қайиқ ҳайдаб борарди. Унинг ёнига бирмунча ўрдак тулуплари уйилиб қўйилганди. У киссасидан тухумдай келадиган ичи ковак бир ёғоч шарни чиқариб Авазга берди, шарга отнинг ёли ёпиштирилган эди. Аваз қўлини хўллаб ёлни тортган эди, худди ўрдакнинг товушига ўхшаш «ғиқ», «ғиқ» деган овоз чиқарди. Қайиқ «шип-шип» этиб сузиб борар, мана катта ойдинликка ҳам етилди. Полвон ўрдак тулупларини унга қўйиб юбориб, қайиқни қамишлар орасига ҳайдаб кетди.

Тонг оқара бошлади. Осмон кул ранг мрамардай, лекин ҳали қуёш чиққанича йўқ. Бир оздан кейин осмонда ўрдак галаси пайдо бўлди, улар кўл томон учиб келмоқда эди. Аваз ёғоч шарнинг ёлини тортди, «ғиқ», «ғиқ» деган товушларни эшитган ўрдакларнинг кўзлари ойдиндаги «шерик»ларига тушди-да, пастлашиб кўлга қўна бошладилар. Аваз, Иван Гаврилович, Полвонлар ов милтиқларини ишга солдилар. Уқ еб «тап», «тап» этиб тушган ўрдакларни овчи ит тишлаб қамишлар ичидан олиб чиқаверди. Бир оздан кейин бир гала қашқалдоқлар учиб келди, яна ўша ғиқиллаб чиққан овоз уларни кўлга чорлади, яна милтиқлар «тақ-тақ» қила кетди. Ов кўнгилдагидай бўлди, кечгача элликолтмиш ўрдак ва қашқалдоқ отдилар, бир нечасини кабоб қилиб едилар. Нақадар ширин эди!

Бу ов Авазга катта истироҳат бахш этди, у кўпдан овни соғинган эди. Кечқурун шаҳарга пиёда сўзлашиб йўлга тушдилар. Иван Гаврилович эса йўл-йўлакай Авазнинг мерганлигини мақтаб кетди.

* * *

Хиванинг кўчаларидан ўтаркан Аваз зах, қоронғи уйларда бўз тўқиётган, чўгурма тикаётган, эртадан-кечгача мойжувозда ёғ чиқараётган, темирчилик ўтхоналарида куйиб-пишиб ишлаётган усталарни кўриб, уларнинг турмуши ҳам Собир темирчиниқидай оғир ва ғамғуссали деб юраги, эзилиб кетар эди.

Косибларнинг ҳаёти билан деҳқонларнинг ҳаёти ўртасида ҳам фарқ йўқлиги Авазни қийнар эди. «Нега шундай экан?» деб сабабини қидирар, лекин бу муаммони еча олмасди.

«Нега меҳнаткаш халқнинг ҳаёти аянчли? Нега Матчон тўралар хушнуд ва бахтиёр турмуш кечиради? Хоразмда тўралар, беклар, қозикалон, амалдорлар кўп эмасу аммо бутун бир мамлакатнинг бойлиги, ери, мулкни ўшаларнинг қўлида».

Аваз бошда халқнинг оғир кун кечириши маърифатсизликдан, ўқимаганликдан деб юрар эди. Саройга кириб Қомил, Табибий каби шоирлар билан дўстлашди, улар билан бирга илму маърифатни тарғиб қилди, аммо кейинчалик халқнинг тортган жабру жафосини англаб ўз даврининг тартибларига қарши бош кўтар-

ди. Бунинг учун Муҳаммад Раҳим уни ўлгудек калтаклатди. Муҳаммад Раҳимхон ўлиб, тахтга Исфандиёр ўтирди, буниси ундан ҳам бадтар чиқди. Мамлакатда порохўрлик кучайди, хон-беклар зулми авжига минди. Буларни ўз кўзи билан кўрган Аваз нафратланиб, юрак тўлқинини қоғозга битди:

Сипоҳи пора истар,
Мулла ижора истар,
Бечора чора истар —
Бир чора замон борму!

Бу шеър хоннинг қулоғига тез етиб борди. «Мана сенга пора, мана сенга ижора, мана сенга чора» деб уни хўб савалатди. Бошқаларнинг қисмати ҳам худди шундай эди: бирини намозга бормадинг деб уришар, бирини хотинингни хонга бермадинг деб ўлдиришарди. Бирини тўра, бирини оқсоқол калтакларди. Қамбағал халқ уйдан, молидан ажралиб хонавайрон бўлиб, гадоликда кун кечирарди. «Қандай қилсам шу халққа кўмак бера оламан?» дерди Аваз ўз-ўзига. Унинг қўлидан шеър ёзишгина келарди, холос.

Аваз Хиванинг камбағал фуқароси яшайдиган тор кўчалардан юриб кетди. Бир жойдан янграб музика товуши келарди. У ўша томонга бурилди. Қоронғи кечда ичкаридан чиқаётган қўшиқ садоси қора тунни машъалдай ёритмоқда. Унинг шеъри! Кимдир унга куй тўқиган ва ҳеч қўрқмасдан барала айтмоқда:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла тўлган бағри юз минг пора халқ.

Қўшиқ куйлаётган йигит ҳозир Авазни кўриб қолгудай бўлса, қўлларини кўзларига суртар, «юрагимиздагини куйлабсиз» дерди. Ўз шеърининг пастқам уйларида жанранглаганидан Аваз бениҳоя хурсанд, бу нарса унга яна млҳом бағишлар эди. Қўшиқ эса ҳамон янграрди. У ўз уйига — Тўртшоввоз томонга қараб йўл олди. У уйига етиб бориб, чироқни ёқди, қайтарма ёқа камзулини ечди. Сўнгра токчадан лос солинган довот, қамиш ва қоғоз олиб, хонтахта устига қўйди. Хотини Розияхон оҳиस्ताгина бир чойнак кўк чой олиб келиб қўйиб чиқиб кетди. Аваз олача чопонини елкасига таш-

лаб, қора чўгурмасини бошидан олди. Сўнгра така на-
мат устида ўтириб, чап тирсагини ёйма тахта устига
қўйди, қўлини бошига тираб, қошларини чимириб, кўз-
ларини қисиб хаёл дарёсига чўмди. Кўк чой ичаркан,
кўзлари узоқларга тикилган эди. Унинг кўз ўнгида бу-
тун бир Хоразм гавдаланмоқда эди: зиндонда чириган
гуноҳсизлар, шариат ҳийласи билан хонавайрон бўл-
ганлар, ўз уйидан, еридан қувилган Пирнафас акалар,
дастгоҳидан ажралган Собирлар, молдек ишлаётган
мазлум Полвонлар... У қамиш қаламини секингина до-
вотга тиқиб олди-да, «Уламоларга» деб сарлавҳа қўй-
ди ва ёза кетди:

Эйки сизлар, не таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз.

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфтий бўлиб,
Бу не ойиң эрдиким сизлар намоён этдингиз.

Бизни айлаб хору зору нотавон этмоқ учун,
Бермайин осор ҳурлик банди зиндон этдингиз.

Бу фалокатлар учун масъул бўлурсиз оқибат,
Зулму истибдод ила миллатни вайрон этдингиз.

Йўқса одаммиз, очиб мактаб, илм билдирсангиз,
Беҳабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз.

Бир куни сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон,
Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз.

Ёзиб бўлгач, овоз чиқариб ўқиб ўтирганида, **укаси**
Ражаб кириб келди.

— Қулоқ сол, ҳозиргина ёзган шеъримни ўқиб берай.

— Жоним билан.

Аваз шеърни баланд овоз билан ўқиб берди-да, «қа-
лай» дегандек укасидан сўради.

— Дим яхши, лекин бунинг учун яна сизни калтакла-
шар, оға,— деди укаси секингина.

— Ука, осиб юборсалар ҳам ёза бераман. Танбур
қани?

— Машқ қилаётгандим,— деб жавоб қилди укаси.

— Олиб кел, «Мураббаи Комил»ни ўргатаман, Комилнинг куйларини сира ҳам эсдан чиқариб бўлмайди. У юракдан куйлайди. Бизда Комилга етадиган мусиқачи йўқ.

Ражаббой танбурни олиб келди. Аваз уни сошлаб, Комил яратган куйни чала бошлади. Аваз танбурни чертаркан, гўё юрак торларини чертаётгандай эди. Комил яратган мунгли куйлар уни мафтун қилганди. Жимгина эшитиб ўтирган укаси ҳам ҳар замонда бошини қимирлатиб кўярди.

— Энди бу куйни ўзинг ҳам чала оласанми?

— Кўраман,— деди у.

— Мана бун кўчириб ол, жўраларингга ўқиб бер.

— Ажаб, оға.

* * *

Аваз ҳар кун эрталаб улуғ устодларининг китобларини ўқиб, дарс оларди. Бу гал ҳам Навоийнинг хоразм хаттотларидан бири чиройли қилиб кўчирган «Хамса» сини ўқиб ўтирганида зар чакмонли, силкма чўгурмали шоир Соҳибий кириб келди-да:

— Нимани ўқияпсиз?— дея сўради.

— Навоийни,— деди Аваз секин,— қани, ўтиринг мавлоно Соҳибий.

— Қачон келсам Навоий билан бандсиз,— деди чакмонини ечаётган Соҳибий.

— Навоийдан дилим равшанланади,— деди Аваз устозларига эҳтироми зўрлигини билдириб.

— Ферузнинг ҳам яхши шеърлари бор,— деди Соҳибий табассум билан.

— Тўғри, Ферузнинг ҳам яхши шеърлари бор, ammo устоз турган жойда шогирддан дарс олмайдилар,— деди Аваз. Бу сўз Соҳибийга ғалати туюлди, қулоғига гўё Феруз Авазнинг шогирди деган бир гап чалинди-да, келишининг сабабини айтди:

— Мени хон юборди. Хон ўз отаси Феруздай бутун шуароларни тўплаб, шеър кечалари ўтказмоқчи. Шунга сизни ҳам таклиф қилди. Сизга эътиқоди зўр.

— Шоирларни саройдан ҳайдатган эди, энди...

— Исломуҳжа ҳайдатдирган эди...— деди эчки соқолни силкитиб Соҳибий.

— Кўр ҳассасини бир мартаба йўқотади...

— Ихтиёр ўзингизда, Авазхон,— деди Соҳибий ранжиган оҳангда.

— Яқинда ёзган шеъримни ўқинг,— деб Аваз унга шеърини узатди. Шоир Соҳибий кўзойнагини тақиб, «Уламоларга» деган шеърини ўқир экан, таъби хиралашди:

— Жон Авазхон, буни асло бировга кўрсата кўрманг. Қозикалон эшитса, хон ҳазратларнинг қулоғига етса, ҳаётингиз таҳлика остида қолади.

— Мен бошқача шеър ёзолмайман,— деди Аваз шеърни баландроқ кўтариб.

Соҳибий ўрнидан қўзғалди, зар чакмонини кияётиб, Авазга ялингасимон:

— Бу шеърингизни асло бировга кўрсата кўрманг, ясавулбошини ўзингиз биласиз, хуш қолинг,— деб тез-тез юриб жўнаб кетди.

Аваз уйига киргач, ўзича кулиб:

«Менинг шеърим улар учун умрбод қалтак бўлади» деб қўйди.

Ражаббой бу шеърни кўчириб ёр-дўстларига ўқиб берганида, улар зўр завқ билан тингладилар ва шу куннёқ шеър қўлма-қўл бўлиб кетди. Кўплар уни ёдлаб олди.

Бу шеър уламо-қозикалонлар қулоғига етмай қолмади.

— Э-я, Аваз жинни бўлибдир, эс-ҳушини ебдур, диндан чиқибдур, лаънати,— деди қозикалон ранги ўчиб.

— Шундай, тақсир, уни шайтонлар йўлдан оздирганлар,— деди қозикалоннинг сўзини маъқуллаб паришон ўтирган раис.

— Аваз лаъин, даҳрий,— деб қўйди муфти қозондай саллали бошини чайқаб.

— Ҳа, тақсир, у ёвузнинг томирини қуритмоқ ҳам қарз, ҳам фарз, билъакс, парвардигори олам бизни асло кечирмас,— деди қозикалон.

Қозикалон ҳамон тутақар, Авазга қандай жазо беришни ўйларди. Бош аълам шеърни қалтираб ўқир экан, кўзлари хонасидан чиқаёзган эди.

— Тақсир, жалатойнинг адабини бермасак бўлмас. Ҳозирнинг ўзидаёқ тошбўрон қилдиргаймиз,— деди муфти қозикалонга қараб.

— Муфти жаноблари, қора халқ уни тошбўрон қилдиришга қўймас. Бу тадбиримизнинг оқибати ёмон бўлур, яъни қош қўяман деб кўз чиқарурмиз. Бадарга қилмоқ керак, бадарга!— деди қозикалон.

— Тақсир, яхши тадбир,— дейишди улар.

— Бу суҳбатимиз пинҳона сақлангай,— деб таъкидлади қозикалон.

— Шундай, тақсир,— дейишди ўтирганлар.

— Бу шеърни кимда-ким талқин қилса, дарҳол жазо бермоқ шариятнинг буйруғи деб ясавулбоши ва унинг одамларига ҳам уқтирмоғимиз лозим,— деди аълам.

— Доно маслаҳат,— барча қувватлади.

— Сўнгра,— деди қозикалон аъламнинг сўзини қувватлаб,— мударрислар, муллабаччалар, домла-имомлар Авазнинг жинни бўлганини ва унинг ғазаллари шариятга тамом зид эканини қора халққа тушунтирсинлар...

* * *

— Онажон, Аваз оғам домла-имомларнинг адабини берибди,— деди Жумагул югуриб келиб.

— Нима экан, қизим?

— Мен Пишканикка чиқонларим олдига борган эдим, у ерда бир қанча қизлар ғуж бўлиб ўтиришган экан, бири Аваз аканинг ғазалини ўқиб берди, у қозикалонни ҳам дим савалабди.

— Бундай ғазални фақат Авазхон ёза олади. Уларни жинидан ҳам ёмон кўради,— деди Пирнафас ака.

Жумагул кеч куз офтобида кир ёяр экан, аввал секин, сўнгра овозини барала қўйиб куйлади:

«Бирингиз қози, бирингиз эшаку тўра бўлиб.

Бечора халқнинг уйини талаб, вайрон этдингиз».

Жумагул шу кузда ўн еттини тўлдириб, ўн саккизга қадам қўйган эди. Пишканик кўлининг шамоллари, Қорақум ҳарорати уни тоблаб, бақувват қилди, чиниқтирди, у тўранинг чўриси бўлмай, эркин яшагани учун бўз кўйлак кийса-да, ҳуснига ҳусн қўшиларди.

Одилбика кундан-кунга озиб, сувсиз ерда ўсган гиёҳга ўхшаб борарди. Шу кунларда эса иситмаси яна ошиб, ётиб қолди.

Одилбиканинг касалини эшитган хон ўйланиб қолди: «Олдига борсам яна йиғи-сиғи қилади, яна укаси Абдусаломхўжа билан амакиси Исҳоқхўжа ҳақида гап очади, ваъда берсам, ишонмайди...» деб ўйланиб, ниҳоят, Ашир маҳрамни ўз олдига чақиртирди.

— Ашир, Исҳоқхўжа билан Абдусаломхўжанинг ҳибсда ётгани етар. Пошшоликка деб ҳар икковидан ети минг тиллога тилхат ол, сўнгра бўшатиб юбор,— деди. Ашир маҳрам хоннинг буйруғини дарҳол бажарди.

Арз сўраб бўлгач, хон Одилбика олдига кулиб кириб:

— Маликам, хушxabар келтирдим, укангиз билан амакингизни, жинойтига қарамай, сизни деб озод қилдим,— деди.

Одилбика Исфандиёрга табассум билан салом берган бўлса-да, лекин унинг гапига ишонгиси келмади. Хон унга мулойим қараб, оппоқ нозик қўлини ушлаб томир тепишини кўрди. Биканинг томири қаттиқ урар, ич-ичига ботиб кетган шаҳло кўзларидан ёш оқарди. Хон:

— Бикам, бир оз тузалгач, укангизни бориб кўринг,— деди-да, кўп ўтирмай ўрнидан турди. Бика унинг чиқиб кетганини сезмади ҳам. «Қани энди қанотим бўлса-ю, учиб бора қолсам, укамни бағримга босам...»

Бедармон бўлишига қарамай, бика укаси билан амакисини кўришга шошиларди. У паранжида соябон аравага чиқаркан, энагага: «Тез ҳайдатинг» дер, энага ҳам ўз навбатида аравакашга қичқириб: «Айланай ўғлим, отга тез-тез қамчи ур», дерди.

От учиб борарди.

Кўпдан кўрмаган уйига кираркан, Одилбиканинг кўзларида ёш айланарди. Паранжисини бир томонга иргитиб ташлади-да, кўзлари жавдиради. Абдусаломхўжа опасини кўриб қолиб, унинг қучоғига ўзини отди. Одилбика уни бағрига босиб: «Укажоним, жигарпорам меҳрибоним, сени кўрар кун ҳам бор экан-а»,— деб йиғларди. Қамоқда сарғайиб кетган ўсмир Абдусаломхўжа бирпасда ҳамма гапни айтиб бераркан, охирида: «Ашир

маҳрам амаким билан мендан етти минг тиллога тилхат олиб бўшатди», — деди. Одилбика ўйланиб қолди: «Ҳали эр аталмиш хоннинг ҳиммати шуми?»

XXX БОБ

Шерназарбой хоннинг буйруғи билан Шомурод бахши кўзғолонини бостириш учун навкар, миршаб ва тўп-ларни олиб Ғазовотга қараб йўл олди. Бу исёни бостириш Шомми кал исёнини бостиришдек қийин бўлмади. Шерназарбой бундай исёнларнинг қанчасини тезда бостириб ўрганган эди. Бунинг устига Шерназарбой Шомурод бахши билан Вакил ўртасидаги адоват ва келишмовчиликлардан яхши фойдалана билди. Улар ўртасидаги низонинг маъноси шундай эди: Ёвмут муҳрдорларидан бўлган Шомурод бахши туркманларнинг урус қўшчи уруғига Ҳасан Омон Ёғлини бошлиқ қилмоқчи, иккинчи бир муҳрдор Вакил эса, ўша уруққа бек Оталиқни бошлиқ қилмоқчи эди. Шомурод бахши бунга қарши чиқиб хонга ўз фикрини айтди, хон унинг гапига кўнмади. Дурди Вакил эса Шомурод бахшининг хонга қилган шикоятини эшитиб ичида кек сақлади, «ҳали арз ҳам қилиб юрибдими?» деган гаплар билан уни ёмонлади. Энди Шомурод бахши исён кўтарганида уни қувватлаш нари турсин, унга қарши олиб борилган жангларда Шерназарбойга ёрдам ҳам берди. Шундай қилиб, ички низолардан фойдаланган Шерназарбой Шомурод бахшини туркман муҳрдорларининг ёрдами билан тутиб ҳам олди. Қанчаларни отдирди, кесдирди, осдирди. Икки ўртада гуноҳсиз туркман ва ўзбек меҳнаткаш халқининг қони бекорга тўкилди. Жангда ғолиб чиққан Шерназарбой қанча ўлжа олиб ва Шомурод бахшини асир қилиб Хивага келганда хон олдида унинг обрўси яна ошган эди. Бу гал ҳам хон унга сарполар берди, «лочиним» деб мақтади.

Бу воқеалардан кейин Ғазовот томонда Жунаид деган чиқди. У «туркман халқига яхшилик кўрсатаман» деб атрофига кўп кишиларни тўплади. Унинг мақсади Хоразмга ҳукмрон бўлиш эди, кўп ўтмай ўзини хон деб эълон қилди ва номига Жунаидхон деб муҳр ҳам ўйдирди. Узун бўйли, ялпоқ бурунли, серсоқол, қумнинг иссиғида юзлари қорайган, қовоғи доимо солиниб турган

Жунаид дастлаб Ғазовотни олди. Унга туркман муҳдорлари, кадхудолари ёрдам бердилар. Айниқса Хон-эшон деган туркман эшон унга фатво бериб: «Ҳар бир қилган ишингиз ислом динига тўғри, савоб иш» деб, уни бошлиқ қилиб кўтаришга ёрдам берди. Жунаид ўз ўғил ва қариндошларини тўдаларга бошлиқ қилиб қўйиб, ўзига итоат қилмаганларни қилич дамидан ўтказди. Қанча уйларга ўт қўйиб, гуноҳсиз одамларни ўлдириб, кўпларни ўз тўдасига киришга мажбур қилди, ўз йигитларини яхшилаб қуроллантирди. Унга чет эллардан ўқ-яроғлар келди. Ўзбек юртларини талаб, аскарларини кун сайин кўпайтира борди. Унинг кучидан, навкарларининг сонидан Шерназарбой хабардор эди, шунинг учун Жунаид билан урушни фойдасиз деб ўйлади. У Жунаидга қарши боришдан қўрқиб, турли баҳоналар билан жангдан бош тортди. Хон бу ишни Ашир маҳрамга юкледи. У Жунаидга қарши кўп аскар ва тўплар билан юриш қилди. Жанг кўрмаган, Шерназарбойдек қулай пайтдан фойдалана олмаган Ашир маҳрам Жунаиднинг ҳужумини қайтариш нари турсин, биринчи жангдаёқ мағлубиятга учради. Жунаид Ашир маҳрамнинг аскарларини тору мор қилиб, Мамат ясавулбошини ўлдириб, кўп ўлжалар олди. Ашир маҳрам тўпларни, қанча қурол-аслаҳаларни қолдириб ўзи оёқ яланг, бош яланг ҳолда Хивага қочиб кетишга мажбур бўлди. Ашир маҳрам билан бўлган жангдан сўнг Жунаид шуҳрат қозонди. Унинг буйруқлари қисқа ва шиддатли эди. Асир тушган навкарларни унинг олдига олиб келганларида «итдан ўтказажак» дерди. Бунинг маъноси: От! Итдай ўлиб кетсин, дегани эди. Жунаиднинг одамлари буйруқни дарҳол бажарар, асирларни далага олиб бориб отиб ташлар, ўлигини кўмдиришга ҳам йўл қўймас, мурдаларни кечалари бўрилар, итлар ер эди.

Жунаидхон Хивага ҳам ҳужумга тайёргарлик қўра бошлади. Вазиятнинг оғирлигини пайқаган Шерназарбой дарҳол:

— Жунаиднинг кучи кўп, сулҳ қилайлик, жапоб олий,— деди.

Хон ноилоҳ кўнди. Қозикалон бошчилигида уламо­ларни Жунаид олдига юборди. Сулҳ қилинди. Бунда Жунаид катта имтиёзлар олиб, ўз обасига¹ кетди.

¹ Қишлоғига.

Тўра ва беклар ўртасида Шерназарбой мақталди. «Бошимизни қутқазиб қолдингиз», деб Ибодулла тўра унга сарпо ҳам кийгизди.

— Шерназарбой доно, ақлли одам,— дейишди ула-молар. Унинг хизмати шарафига Матчон тўра қалъа-даги ҳовлисида катта зиёфат берди. Қозикалон, карвон-боши ва бошқа амалдорлар ҳам бу зиёфатда ҳозир бўлдилар. Тўранинг тўрт хотини — Пошшажонбика, Холжонбика, Ёқутжонбика, Бикажонбикалар ҳам қалъа уйига йиғилишган, тўра, иноқ қизлари — бикалар ҳам келишган эди. Ҳам ичкарида, ҳам ташқарида зиёфат. Ичкарида чўри хотинлар, энагалар, ошпазлар тинмай югуришгани-югуришган. Ташқарида эса Мадрайим хиз-маткор навкарларга буйруқ бериб турар, Полвон ва Бек-жон гоҳ сув келтирар, гоҳ ўтин ёрар, Шерниёз эса ич-кари билан ташқари ҳовли ўртасида мокидай қатнар эди. Зиёфат тонггача чўзилди; тандир-тандир ёпилган нон-патирлар ейилиб кетди.

Тўрада қозикалон Муҳаммад Салим Охунд ва унинг ўнг қўлида Шерназарбой, чап томонида Матвафо кар-вонбоши, икки тарафида беғлар, тўранинг қариндош-уруғлари ўтирган ҳолда гап Жунаид тўғрисида кетди:

— Жунаид киму, бизнинг холимиз ким? Кечагина уни ҳеч ким билмас эди, энди ҳамма унинг тўғрисида гапиряпти,— деди Матвафо карвонбоши гўммадан ея туриб.

— Ашир маҳрамга ўхшаб яна бир марта енгилсак, Жунаид Хивага хон бўларди, яхшиям доно ясавулбо-шимиз бор эканлар,— деди Матчон тўра. Ҳамма ялт этиб Шерназарбойга қаради. Унинг юмалоқ юзи эса очилиб кетди. Шу топда уни қанча мақтасалар шунча кўнгли кўтариларди. Ахир у: «Жунаид менинг касал-лигимдан фойдаланди», деб юрар эди.

— Аммо Жунаидда куч кўп. Унга ҳамма туркман муҳрдорлари ёрдам беради. Гап уларни Жунаидга қар-ши қўйишда,— деди Шерназарбой жиддий гапириб,— бу масалада енгилтаклик қилиб бўлмас. Қозикалон тақ-сиримиз кўп хизмат кўрсатдилар. Шундай эмасми,— дея унга қаради.

— Шундай-ку-я, аммо бу ақл сиздан чиқди,— деди қозикалон.

Шерназарбой гапга гушиб Шомми кал ва Шомурод бахшини қандай қилиб енгганини ва асир олганини,

туркманларнинг уйларига ўт қўйганини сўзлаб кетди. Ўтирганлар ҳам бу воқеалардан хабардор эдилар. Шерназарбой ўзини мақташга уста бўлиб, гапни жуда ўринлатар эди. У гап орасида Ашир маҳрамнинг яхши томонларини таърифлаган бўлиб, лекин «ҳали ҳарбий ишларга нўноқ» деб қўйди. Шу пайт ичкарида тўранинг хотинлари ҳам Шерназарбойнинг донолиги, урушдаги қаҳрамонликларини таърифлашардилар. Тўранинг катта хотини Пошшажонбика айниқса очилиб гапирарди.

Шерназарбой бирам келишган, бирам диловор, баҳодирки деса, Иноқнинг хотини ундан ҳам ошириб: «Хон уни лочиним, баҳодирим» деб бекорга айтмаган дерди. Ёқутжонбика бу гапларга парво қилмас, икки кўзи Полвонни изларди.

Катта долон, ҳар бир уйда қий-чув, ҳамма ерда чироқ, қандиллар осиглиқ. Ясанган бир йигит шерозий папахини юзига тушириб долондан ўтди-да, бориб меҳмонхонанинг эшигидан бир қаради. Тўғрида қари бир киши ўтирар — у қозикалон эди. Папах кийган йигит катта панжара орқасига ўтди. Шу пайт меҳмонхонага созандалар кириб келишди. Панжара орқасидан юмалоқ юзли, ёши қирқлардан ошган, яхши кийинган кишига кўзи тушди. «Баҳодири ўша экан-да» деб қўйди.

— Яхши йигит, ичкарига кириб,— деди шу замон долонда пайдо бўлган Полвон. Йигит индамай ичкарига кириб кетди. У эркакча кийинган Холжонбика эди.

Базм тонг отгунча давом этди.

* * *

— Полвон оға, сизни бир киши чақиради,— деди Бекжон кечаси билан ишлаб, меҳмонларнинг хизматини қилган ва эндигина ухлашга ётган Полвонга.

— Ким экан?— уйқу аралаш сўради Полвон.

— Бир туркман гужум ёнида,— деди Бекжон. Полвон ўрнидан ирғиб турди-да, катта йўлнинг нариги бетидаги садақайрағоч томонга йўл олди. «Ким экан, навкармикан?»— деб тез-тез қадам босиб борарди. Қараса, қайрағоч ёнида бир эшак ўтлаб турибди, бошқа ҳеч ким кўринмасди: «Тавба, эшакнинг эгаси ким экан» деб ҳай-

рон бўлди. Атрофда ҳеч ким йўқ, қўқонжўхори баргларининг шамолда шилдирашидан бошқа ҳеч қандай сас йўқ эди. Шу вақт узун туркман чўгурмали бир йигит олача чопонидаги чангларни қоқиб, жўхори ичидан келди. Полвоннинг унга кўзи тушиши билан «Сафаргалди, тирикмисан?» деб қучоқлаб сўраша кетди. Полвон уни уйига олиб бормоқчи эди, у кўнмади. Сўнг Пирнафас аканинг олдига олиб кетди. Йўл-йўлакай Қиёт воқеаларидан гаплашиб кетишди. Полвон атрофга қарар, ёвондан чиққач Сафаргалдининг саргузаштини тинглаб борди.

— Йўлдош Полвон, ул гежеси,¹— деб чарчаган эшакка хала уриб ҳикоясини бошлади Сафаргалди.

«...Шерназарбойнинг одамлари йўқмикан деб сен кун чиқарга, мен кунботарга кетганимиздан кейин бир навкарга кўзим тушди, шу замон ўзимни панага олиб эдим, у кетимдан ўқ узиб қолди. Бирдан болдирим ўтдай ёниб, сўнгра «гуп» этиб йиқилдим. Қарасам, оёғимдан тирқираб қон оқяпти. Судралиб-судралиб бир дарвоза ёнига бордим. Ичкаридан қари бир чол чиқиб, мени судраб олиб кетганини биламан, холос. Кейин, кўзимни очиб қарасам, охурнинг ичида ётибман, оёғимнинг яраси боғланибди, кўп ўтмай бува яна келди, бу гал икки киши бўлиб келишди, кейин билсам, ўғли экан. Мени охурдан кўтариб олиб сомонхонага ётқизишди, қўли дард кўрмасин, ўғли менга овқат ҳам олиб келиб турди. Ундан «мени навкарлар ахтардиларми?»,— деб сўрасам, «ҳамма ёқни қарадилар, лекин охурни қарамадилар»,— деди. Икки кундан кейин қалъадан бир табиб олиб келишди, оти Ўтар бува экан. Шу вақт «У киши Хоразмнинг катта табиби, Аваз оғанинг отаси бўлади», деб қўшиб қўйдди Полвон. Сафаргалди сўзида давом этди: «Ўтар бува кўп яхши чол экан, ярамни ювди, ўлган этларини поки² билан кесиб ташлади, сўнгра нимадир сурди, бечора чол кафанликка деб қўйган докасани чиқариб берди, Ўтар бува у билан оёғимни боғлади. Бу ерлар хатарли деб мени кечаси аравада уйимга олиб кетишди. Мен эса сенинг ҳақингда кўп ўйлардим. Хат юборай десам саводим йўқ. Ярам аста-секин тузалди. Ўша пайтда Илолида: «Пишканикда бир паҳлавон чиққан эмиш, оти ҳам

¹ Кечаси.

² Устара.

Полвон эмиш, Матчон тўра жиянининг тўйида кўп паҳлавонларни — Қодир паҳлавон, Нодир ботирни ҳам йиқитибди» деган гапларни эшитиб хурсанд бўлдим. Уша сен бўлсанг керак деб ўйладим. Энди тузалиб оёқ босиб юра бошлагандим, уйимга Жунаиднинг йигитлари келишди. «Сафаргалди, юр, Жунаидга қўшил»,— дейишди. Жунаидни ёмон кўрардим, оёғим шикаст еган, деб баҳона қилдим. Улар менга муҳлат бердилар. Жунаид Ғазовотни олгач, яна одам тўплай бошлади. Навкарлари келганда бувамнинг ўлиги устидан чиқишди. «Бувангни кўм-да, Ғазовотга отлан!» — дейишди. Овулдан бир қанча киши Жунаидга бормай, қумга қочиб кетди, мен ҳам онам билан хайрлашиб қумга кетдим. Жунаид Хива хони билан бўлган битимдан кейин тинч қўймади, кетимиздан одам юборди, қўлига тушсак ўлдирмоқчи бўлди. Баъзилар дарёнинг ўнг томонига қочиб ўтди, баъзилар Мўйноққа кетди, мен сен томонга...»

— Исфандиёрхон ҳам жонга тегди, Жунаид ҳам,— деди Полвон.

— Ҳемеси фуқара-я жевер-зулум эдеяр,— деди Сафаргалди овозини баланд қилиб.

— Ҳар икковининг дастидан ўзбек ҳам, туркман ҳам кафангадо бўлди,— деди Полвон Сафаргалдининг оўзини тасдиқлаб.

Сафаргалдининг ҳикоясини тинглаб, Пирнафас аканинг уйига етиб келишди, у энди қумдан келиб ўтин тушираётган экан, буларни кўриб сўрашиб кетди, яхши қаршилаб, балиқ пишириб сийлади.

Шундан кейин Сафаргалди кундузлари Пирнафас ака билан қумга бориб ўтинчилик қилар, кечалари Полвонникида тунар эди, бу оила унинг ўз қадрдон оиласидай бўлиб қолган эди. Бирмунча вақтдан сўнг Сафаргалдига Қакакнинг ёрдами билан Ибодулло тўранинг қумдаги қўйларини боқишга рухсат бўлди — унга катта бир ўтар берилди.

XXXI БОБ

Қозикалон, муфти ва аълам жаноблари эрталабки саломни бериш учун Исфандиёрхон олдига — Нурловойга бордилар. Дарвоза олдида турган миршаб ва

навкарлар уларга таъзим қилиб, салом бердилар. Аъёнлар узун бостирмадан ўтиб, Нурловой ичига кирдилар. Девонхона, ясавулхона, арзхона ёнидан ўтиб, чап томондаги маҳрамхонанинг кунгурали муҳташам деворларини ёқалаб, тўғри қишки сарой айвонига кирдилар.

Хон қишки саройда тўра, бек ва амалдорларнинг саломини қабул қилмоқда эди. Қозикалонлар оқ, қизил фируза заллардан ўтиб, кўк залга кирдилар. Эшикдан кираверишда мрамар плиталардан ишланган каминка ичида чирсиллаб саксовул ёнмоқда. Бу катта кўк залга уч-тўрт қават қилиб Марвда алоҳида тўқилган қизил ипак гиламлар солинган. Тўғрида хоннинг тахти. Унинг устида ҳам беш-олти қават ипак гиламлар, уларнинг устига бахмал ёпилган. Залдаги жиҳозлар деразадан гушган эрталабки қуёш нурларида товланади. Тахтда, устига бахмал камзул кийиб, олтин камар боғлаган, камзул устидан кимхоб тўн, бошига жиғали бахмал папах кийган Исфандиёрхон ўтирибди. Сопи олтин, қайгарма тилла қиличи белида осиглиқ. Елкаларидаги олтин погонлари ярқирайди. Хоннинг ўнг ва чап томонида — тахтдан нарироқда ипак тўнлар кийган, кумуш қиличлар таққан вазирлар, ясавулбоши, девонбеги, Матчон тўра, қушбегилар ўтирибдилар. Қозикалон, аълам ва муфтилар кириб салом бериб, сарой амалдорлари ўтирган ердан жой олдилар. Ҳар ким хонга навбати билан салом-совға топширди.

Хон арз сўрашга киришди. Ашир ясавулбоши тўғридаги эшикка имо қилди. Ойболта ва қилич тақиб, шамдай қотиб турган навкар ташқаридан кимнидир чақирди. Шу замониёқ эшикдан устида неча ямоқ тўн, ёғи чиқиб кетган чўгурмали камбағал бир деҳқонни икки ясавул олиб кирди, деҳқон икки букилиб таъзим қилди, ранги ўчиб қалтирай бошлади. Қовоғини солиб ўтирган хон «нима айб қилган» дегандай ясавулбошига қаради.

— Хон ҳазратлари, бу беҳаё сиз улуғимизнинг фармонларига итоат қилмай, тоза мадрасани солишга жорий қилинган бегордан қочиб юрибди, — деб унинг «айби»ни баён қилди ясавулбоши. Ҳамма вазир ва амалдорлар деҳқонга заҳар билан назар ташладилар. Хон қиличнини тўғрилаб қўйиб эди, деҳқон титраб кетди. Хон оҳиста:

— Нерлик? — деб сўради ясавулбошидан.

— Хазораспдан, хон ҳазратлари, — деди у бидирлаб,

Хон айбдорга қарамади ҳам, унинг арзини эшитмади ҳам. «Сўйилсин» деб амр қилди. Шу пайт белида қайроғи осиглиқ, ханжар кўтарган жаллод кўзларини ола-кула қилиб кириб келди. Бечора қақшаб йиғлаб, пойма-пой гапира бошлади:

— Хон ҳазратлари, менинг гуноҳим йўқ, ўзим ҳам, ўғлим ҳам бегорда ишладик. Ҳамма билади, тақсир, жўжабирдек жонман, кечиринг,— дея тиззаси билан юриб хон олдига бораётган эди, навкарлар уни маҳкам ушлашди.

— Кечиринг, хон ҳазратлари, гуноҳим йўқ,— деб яна ёлворди деҳқон.

Хон деҳқондан юзини ўгирди. Бу — «амрим қатъий, бажарилсин» дегани эди. Навкарлар шу замониёқ бечоранинг қўлини боғладилар-да, судраб олиб чиқиб кетдилар. Кўзлари хонасидан чиқай деяётган, қонталаб жаллод Жумёз пучуқ «айбдор»нинг кетидан ханжарини яланғочлаб эргашиди. Қатл этишга ҳукм қилинган кишининг кетидан яна бошқа бир кишини келтирдилар, у катта ўғри эди. Қанча бечораларнинг уйини талаб, кўп-ларини ўлдирган эди. Девонбеги қушбегига бир нима деб пичирлаган эди, қушбеги дарҳол тушуниб, ясавулбошига имо қилди. Ясавулбоши «хотиржам бўлинг» дегандай ишора қилди.

Чилим чекаётган хон бошини кўтариб ясавулбошига қаради. Ясавулбоши ўғрига «гапир» деди.

— Сиз улуғ ҳазратимизнинг сояий давлатларида фаровон кун кечирмоқдамиз. Бир ярамас ёвмут хотинимга кўз олайтирган экан, шариат қонунига биноан уни ўлдирдим қутулдим, тақсир, айбим шу, бир қошиқ қонимдан кечинг,— деди

Кейинги сулҳдан кейин Исфандиёрхоннинг туркманларга ғазаби зўр эди. Хоннинг бу феълени ўғрига яхшилаб тушунтирилган эди. Аслида эса ўғри бир фуқаронинг уйини талаб, отаси олдида қизининг номусига теккан, сўнгра отасини ўлдирган эди. Ашир ясавулбоши уни оқлаш учун дарҳол далил топди.

— Ёвмутлар яқиндаги сулҳдан сўнг ҳаддан ошдилар, сизнинг обрўйингизга путур етказмоқ учун фуқарога жабр қилмоқдалар, бу бандангиз савоб иш қилган.

Девонбеги, қушбеги ҳам ясавулбошининг сўзини тасдиқладилар.

— Бўшатилинсин,— деди хон кўп ўйлаб ўтирмасдан.

Ўғрининг қўл-оёғини дарҳол кишандан ечдилар. У ергача букилиб таъзим қилиб чиқиб кетар экан. «Минг тилланинг қуввати бу» деб пичирларди ичида.

Қозикалон Муҳаммад Салим Охунд туриб, қўлида қоғоз билан хонга арз қила бошлади:

— Шариятимизнинг паноҳи сиз хон ҳазратларимизга икки оғиз сўзим бор,— деди у аста хонга қараб.

— Қани, айтнинг, марҳамат,— деди хон.

— Фуқаронгиз бўлмиш Аваз ислом дини ҳомийларига қарши фитна қилиб, мунофиқона ғазаллар ёзиб, фуқарони диндан оздиришга уринмоқда. У ақлидан озган, ҳаддан ошган. Авом халқни тахти давронингизга қўл кўтартирмоқда.

— Қалтаклар ақл киргизмабдурми унга?— сўради хон.

— Таъсир қилмабдур, жаноби олий, таъсир қилса мана бу ғазални ёзмас эди.— Хонга шеърни узатди.— Унинг бу иши шариятимизга путур етказди, ана, аълам домла айтсинлар.

Аълам ўрнидан ирғиб туриб:

— Шундай, хон ҳазратимиз,— деб қозикалоннинг гапини қувватлади, хон пастроқда тик турган шоир Соҳибийга қараб:

— Авазни осдирсак на деб маслаҳат бергайсиз?— деди.

— Одил хонимизнинг ўзлари шоир бўлганларидан шуарога ғамхўрликларини бутун олам биладир. Аваз телбалик қилиб шариятга шак келтирибдир, бу улли гуноҳ, лекин мен учун уни кечиринг, қора халқ Авазни яхши кўради, осдирсангиз халқ ғалаён кўтарур,— деди Соҳибий.

— Бу кундан эътиборан Авазни назорат остига олинг, оёқ босишини текширинг, жаноб ясавулбоши Шерназарбой. Охирги сафар огоҳлантиринг ва жинни бўлгани элга эълон этилинсин,— деб фармон берди хон.

— Ажаб бўлғай, хон ҳазратлари,— деди Шерназарбой.

— Сиз қозикалон жаноблари, бизнинг фармонимизни юртга, фуқарога, дин аҳлларига етказурсиз,— деди хон.

Қозикалон икки букилиб таъзим қилиб: «Улуғ тадбир, улуғ тадбир», деб қўйди.

Хон чарчади. Ҳтирганлар қалқиб ўринларидан турдилар. Матчон тўра совғани «айтайми, йўқми» деб ўйланиб қолди. «Яна бир уриниб кўрай, Пирнафас билан ўзим бир гаплашай, иш битмаса кичик ясавулбоши Лшир маҳрам орқали айтдирганим яхши» деб ўз мартабасидан баланд бўлганлар кетидан чиқди. Яқинлари хонни маҳрамхонагача кузатиб бордилар. Хон ичкарига киргач, улар аста тарқалишдилар. Маҳрамхонанинг эшиги маҳкам беркитилди.

Исфандиёрхон ишратхонадан ўтиб, ҳарамхонанинг ҳовлисига чиқди ва катта ҳовуз ёнидан ўтди. Ёз кунлари хон баланд айвонда ўтирар, канизлар қип-яланғоч бўлиб сувга тушар, чўмилиб чиққач, баъзилари қайиқда сузишар эди. Хон канизларнинг яланғоч баданларини кўриб ором оларди. Ҳозир ҳовузда сув йўқ, қайиқлар қирғоқда эди. Хон тўғри базмхона томон йўл олди. У канизаклар тўпланишиб турган катта уйга кирди, канизаклар уни таъзим билан кутиб олдилар. Созандалар музика чалдилар. Хон тўрга ўтди. Унинг кимхоб чопонини беш-олти канизак югуриб келиб ечиб олди. Канизларнинг кўпи турли қалъалардан олиб келинган ёш гўзаллар эди. Уларнинг кўплари зар чакмон, баҳмал камзул кийган, оёқларида эса ғирчиллама, баланд пошна амирхон этик. Қўлларида қошлари бриллиант олтин билагузуклар, бармоқларида ёқут, гавҳар кўзли узуклар, қулоқларида тилла исирға, бошларида олтин қазма тахялар, бўйинларида зебигарданлар... Осилжон ўлдирилгач канизлар жуда қўрқиб қолган эдилар, хонга яхши кўриниш учун ҳар қайси канизак ўзига зеб берган эди: кўзларида сурма, қўлларида хинна... Дастурхонда турли-туман таомлар... Жуда чиройли тўрт канизак навбати билан хонга олтин косаларда май узатиб турибди. Хон базмга буйруқ берди. Канизаклар чолғу чалиб, ўйинга тушдилар, қўшиқ айтдилар. Чиройли канизаклар келиб, хоннинг тиззасида ноз-ишва қилишар, хон улардан бўса оларди. Шунча канизак озлик қилгандай, эскириб жонига теккандай хон ҳарамхонани гўзал қизлар билан тўлдириб туришни ўйларди. Канизакликдан чиқарилиб навкарларга тақдим этилган «қизлар»нинг кийим-безакларини оқсоч, чўрилар олиб қолар ва янги канизакларга беришарди. Канизаклар

Ўзларини катта ит ғажиб, кичик итга берган суякдай ҳис қилар эдилар.

Янги-янги канизаклар топиб келиш учун Ашир маҳрам «мўвурдак арава»ни ўйлаб топган эди.

XXXII БОБ

Қалъанинг Гандимён дарвозасига яқин ерда Ёлмонбойнинг пахта тозалаш заводи. Катта ҳовлининг бир томонида тозаланган чигитлар, иккинчи томонида той-той пахталар терилиб қўйилган. Завод ичкарисида «жин»лар пахта тозалаб чиқармоқда. Шовқин-сурон, чанг-тўзон. Иван Гаврилович Собир темирчи билан шовқини камроқ ерга бориб суҳбатлашиб ўтиришарди.

— Мана мени ол,— деди Иван Гаврилович махорка чека туриб,— сендан ҳеч фарқим йўқ. Мен ҳам уйимдан ажралганман. Ўз юртимизга эга бўлишимиз керак, Собир.

— Қандай қилиб?

— Подшони албатта йиқитамиз, деган Ленин...— Иван Гаврилович гапини тамомламасдан, Собир:

— Ленин, у ким?— деб сўради ўйланиб.

— Ленин камбағалпарвар одам. У сенга, менга ўхшаганларга бахт бермоқчи, бахт!

— Ўзинг кўрганмисан уни?

— Кўрмасам ҳам бирга юргандаймиз.

— Қаерда яшайди?

— Ҳамма ерда... Яқин йилларда унинг айтгани келади. Халқнинг ўзи ҳукуматга хўжайин бўлади.

Иван Гаврилович Аваз, Собир ва Маткарим какакни энг яқин қадрдон билиб, уларга ўз фикрини дадил айтар, уларда янги фикр, янги ҳис-туйғу уйғотарди.

Шу топда Ёлмонбой кўриниб суҳбат бўлиниб қолди. ҳар ким ўз ишига кетди. Иван Гаврилович «жин»ларга қаради, Собир темирчи юкчиларга ёрдамлашди. Завод ҳовлисидаги той пахталар араваларга юкланмоқда, Ёлмонбой уларни тўғри дарё бўйига— Чолишга юборишга буйруқ бермоқда.

— Укалар, кемалар келганига анча бўлди, ҳалигача ҳеч нарса юкланмаган. Эрталабгача кемаларга юкланглар...

— Ажаб, бой оға,— деди бир аравакаш.

— Кемачиларга яхшилаб тушунтиринг, ука, Орол томонга эмас, Чоржўйга...— деди-да завод ичига кириб кетди бой. Ишлаётган ишчилар унга қўл қовуштириб, салом бердилар. Ёлмонбой улар билан «қуюқ» саломлашди.

Ёлмонбой янги бойлардан бўлиб, отасидан молу дунё мерос қолмаган, фақат беш-олти қават иморат қолган, холос. У мошиначиликни ўрганиб камзул, желатка, эркаклар учун кўйлақлар тикар эди. У ўттизларга бориб уйланди. Хотинига ҳам тикувчиликни ўргатди. Хотинлар кийимини тикадиган бўлди. Келган матолардан тежаб, бирини икки қилиб сота бошлади, хотини ҳам ўзига ўхшаб рўзгорни маҳкам тутди. Рўзгорда гўштли овқатлар кам қилинди, кўпинча мош, нўхат, шолғом ишлатилар эди. Қўшнилари ундан қарз сўраб чиқар, Ёлмон мошиначи уларни жуда мулойимлик билан қарши олиб, ўн тангага бир танга фойдаси билан қарз берарди. Қарздорларни алоҳида дафтарга ёзиб, фойдаси қачон берилиши кераклигини кўрсатиб қўярди. Яқин қишлоқлардан ёвонликлар ҳам келиб қарз олаверди. Тез кунда бирини икки қилиб бойиб кетди. Катта пўлат сандиқ олиб, пулларини унга қўя берди. Кейин мошиначиликни ҳам ташлаб, бутунлай шу йўлга ўтди. Урганчга бориб «Катта Ярославль мануфактураси ширкати» билан шартнома тузди. Хива атрофидаги деҳқонларнинг пахтасини сотиб олиб, шу ширкатга берадиган бўлди. Бу учун аванс олиб, деҳқонларга кўп-кўп қарз бераверди. «Қишни чиқариб баҳорга келиб қийналиб қолибсизлар, ҳожатларингни чиқарай деб келдим, акаларим» дерди у деҳқонларга. Уларни «овора» қилмай ўзи қишлоқларга бориб қарз бера бошлади. Кузга бориб пахта сотилгандан келган фойдага яна бойиб кетди. Энди Гандимён дарвозасига яқин очиқ майдонни арзонга сотиб олиб, у ерга авал пахта омбори солдирди. Ёлмон мошиначи Ёлмонбойга айланди қолди. Пулни тежаб ошиқча кийим-кечак ҳам қилмади, Ёлмонбойнинг тили билан айтганда, улар «тўзади, кир бўлади. Читдан бўз афзал, ҳам арзон, ҳам қишда иссиқ бўлади, шундай эмасми, хотин?» деса хотини ҳам унинг сўзини маъқуллаб, бош чайқарди.

Орадан кўп ўтмай ширкатнинг ишлари билан Москвага ҳам бориб келди. У ерда кўп завод-фабрикаларни кўриб, «мен ҳам кичик бир завод солдирай, қанчадан-қанча фойда оламан» деб, у ерда инженерлар билан

гаплашиб келган эди, завод ҳам солдирди. Кимсан — заводчи Ёлмонбой бўлди! Шунча бойиса ҳам ҳамон эски чопон, эски кавушини ташламади. «От олсам, еми хашаги бор, фойтун олсам, фойтунчи керак, ипак тўн билан заводга бориб бўладими?», дерди у доим. Бошқа бойлар сингари унда на бухгалтер ва на бир гумашта бор, ҳамма ишни ўзи қиларди, барига ўзи улгурарди. Деҳқонлардан қарзлар ундириш пайтида заводга бориб, бир бостирманинг тагида эски наMAT солиб ётиб олар, олдида қоғоз, дафтар, чўт бўларди. Туяда, аравада пахта олиб келган қарздор деҳқонлар билан куюқ саломлашиб: «Ҳисобли дўст айрилмас», деган мақол бор, деб кримчиқимларни ҳисоблаб, қоғозга ёзиб, сўнгра яна чўт қоқиб: «ука, қарзинг кўп қолмабди, ўн тилла, холос»,— дерди.

Бечора деҳқон шунча йил пахта бериб, уйинг куйгур она қарз¹— ўн тилланинг ҳали ҳам камаймаганига ҳайрон бўлар эди. Ёлмонбой ҳеч кимга қаттиқ гапирмас, ҳар икки гапнинг бирида «акалар, укалар» дер эди. У бировларникига меҳмонга борса борардики, лекин ўзи уйига сира меҳмон чақирмас эди. «Ошиқча харажат» дерди.

Ёлмонбой бир куни уйига келса, эшиги олдида бир тиламчи турган экан, кичик ўғли уйдан югуриб чиқиб, унинг қўлига беш пул берди. Буни кўриб бойнинг кўзлари хонасидан чиқаёзди, дарҳол гадойнинг қўлидан пулни юлиб олди-да «ўғлим, саватдан нон олиб чиқ, бечоранинг қорни очдир», деди кулиб. Гадой «ҳа» деди ерга қараб туриб, Ёлмонбой уйга кириб:

— Ўғлим, ҳеч қачон ҳеч кимга бекорга пул берма, билиб қўй: пул туғади, бири ўнни, ўни мингни туғади, болам,— деди.

Мана ҳозир Ёлмонбой чанг-тўзон ичида катта-катта той пахталарни кўтариб ташқарига олиб чиқаётган ишчилар олдига бориб, «ҳорманглар, укаларим» дер, букчайиб тойни кўтариб бораётганлар «Бор бўлинг, бой оға» деб жавоб қайтарардилар.

Ёлмонбой Россия мануфактурачиларини тозаланган пахталар билан таъминлаб катта фойда кўрар, мануфактурачилар эса улардан газмол ишлаб чиқариб ўн ҳисса фойда олардилар.

¹ Асосий қарз.

Елмонбой уст-бошига қўнган пахта чангини қоқиб ташлаб: «Яна шундай бир завод қурсам қўнгилдагидек бўлар эди» деб қўйди ичида. Сўнгра Собиржон акани ўз ёнига чақириб:

— Собиржон ука, яхши ҳунарга эга бўлдинг, ўзимиздан мастеровой чиққани дуруст бўлди,— деди мулойим гапириб.— Энди, ука, сенга акаларча бир маслаҳат: Иван билан кўп ҳам гаплаша берма, у кофир, қолаверса. сургундаги одам, большевой, дейишади, ёмоннинг касри тегиши мумкин. У Аваз билан ҳам жўрамиш, бир-бирини топишибди-да. Эшитишимча, сен ҳам Авазнинг дўсти эмишсан. Бундай ўйлаб кўр, Аваз ким ўзи? Саройдан ҳайдалган шоир, уламоларга, шариятга тил тегизган даҳрий, қозикалон уни жинни деб фатво берибди, хўш, жинни билан дўст бўлиб нима ортдирасан? Жон ука, Аваз билан дўстлигингни қўй, бўлмаса сен билан хайрмаъзур қилишга тўғри келади, ука. Бола-чақангни ўйла...

* * *

Авазни жинни деб фатво берган қозикалон ва уламолар шоирни оғир аҳволга солиб қўйдилар. Ясавулбошининг одамлари Авазнинг уйи атрофида яширин изғиб қолдилар: Авазнинг уйига кимлар келади, кимлар билан сўзлашади, қаерга боради — ҳаммасини кузатиб турдилар. Қозикалоннинг буйруғига биноан, мачит ва мадрасалар (булар Хивада ҳар кўчада бор) олдида ўтирадиган сўфи, имомлар уни кўрганда: «Ана, Аваз жинни келаётир» деб маломат қилишлари керак эди. Бироқ, Аваз эшитмаганга солиб, бепарво ўтиб кетверарди.

Бир куни Аваз сарой олдидан ўтиб кетаётган эди, саройбон:

— Ҳа, жинни, бу ерда нима қилиб юрибсан,— деб қолди.

— Жинниларни қидириб юрибман,— деб жавоб қилди Аваз.

— Бу ерда жиннилар йўқ!— зарда билан деди саройбон.

— Нега бўлмасин, бирининг оти саройбону, бирининг оти Елмон, бири қозикалон, бири песу, бири моховдан ёмон,— деди Аваз.

Мол харид қилаётган кишилар кулиб юбордилар. Саройбон тошдек қотиб қолди.

Уша куніеқ саройбон Аваз устидан қозикалонга ши-
жоят қилди: «Аваз жинни одамларни ҳақорат қилаётир,
уни занжирбанд қилиш керак».

Бу ҳақда тезда ҳукм чиқарилди. Буни эшитган Аваз-
нинг ўртоқлари саройбон билан қозикалондан ўч олишга
киришдилар. Кечки пайтда саройбонни қоронғи кўчада
ушлаб олиб роса саваладилар, «арз қилсанг, жонингдан
айрилсан» дедилар. Эртасига кечаси қозикалоннинг
дарвозасига ахлат чаплаб кетдилар ва «шоиримизга қўл
тегиза кўрма» деб ёзиб қўйдилар. Пашшоблар уларни
қанча ахтарсалар ҳам топа олмадилар. Бу гап Хивада
тезда тарқалди. «Миш-миш»чилардан Маткарим какак:

— Утган кечаси саройбон чақимчининг тилини кесиб
ташлабдилар, ҳеч гапиролмаётганмиш,— деди.

— Ёлғонни ҳам болайсан-да,— Какак,— дейишди
улар.

— Ёлғон айтсам кўзимни ўлган қарға чўқисин. Са-
ройбондан «Авазни ёмонлаган тилинг қайси, кўрсат»
дейишибди. У қўрққанидан заҳар тилини чиқариб кўрса-
тибди. Йигитлар чақимчи тилини кесиб олиб, ўрнига му-
лойим тил ёпиштирибди,— деб қотиб-қотиб кулди у.

— Яна нима янги гаплар бор, Какак?— дейишди
улар барабарига кулишиб.

— Қозикалон жаноблари туш кўрсалар уйларининг
дарвозасига ахлат чапилганмиш...— деди у яна кула-
кула.

— Нега туш? Ҳақиқат-ку,— дейишди улар.

— Ана раислар келяпти,— деб ўша замон кўздан
ғойиб бўлди Какак.

Ҳамма жой-жойига тарқалди.

Навкарлардан бири от чоптириб келиб: «Раис кела-
ётир, раис!» деб дарак берди. Катта салла ўраб олган
раис отда, унинг кетидан дарра ушлаган муллалар ке-
ларди. Раисни кўриб ҳаммалари қўрқиб салом бердилар,
у эса бошини аста чайқаб қўйди, сўнгра бозор ичига
кириб кетди. Косиб, ҳунарманд ва деҳқонлар ўзларини
панароқ жойга олиб турдилар. Қочган қутулар, турган
тутиларди. Ямоқ чопон кийган бир чол деҳқонни икки
мулла тутиб келди. Отда ўтирган раис деҳқонга ўшқи-
риб:

— Намоз ўқийсанми?— деди.

— Йўқ, тақсир, биз қора халқ...— деди деҳқон.

— Ҳа, имонсиз, қўлини боғланглар,— буюрди раис,

Муллалар унинг қўлини боғлашди.

— Уринглар,— деди раис жаҳл билан.

Муллалар дарра билан чолнинг тўғри келган ерига туширавердилар. Яна бир косибни ҳам тутиб келишди, унинг ҳам қўлларини орқасига боғлаб ура кетдилар. Яна кўп бечораларни савалашди. Сўнгра раис ва муллалар тарозиларни текширишга тушишди.

Раиснинг одамларидан бири совунгар бир косибга осилиб қолди:

— Тошинг тўғри эмас-ку!

Совунгар балога қолишини билиб, тезда пул чўзди. Бунни кўриб турган Какак:

— Тақсир, энди оғирроқ бўлдимиз?— деди панадан туриб.

— Йўқол!— деб бақирди мулла унга.

Раис одами «ушла уни» деганича қолаверди. Муллалар молга лиқ тўла хуржунларини отларига ўнгариб жўнаб кетдилар.

XXXIII БОБ

Жумагул ота-онасига ёрдам бериш учун турли-туман ишларни қилар, бировларнинг кирини ювиб, нонини ёпар, рўзгорни тебратишга ўз улушини қўшарди. У тахя¹ тикишни ҳам тез ўрганиб олди. Уй ўртасидаги гулхан атрофига тўпланиб тахя тикаётган қизларнинг юзлари олов таптидан лоладай қип-қизил, ташқарида қор, бу уйда баҳор, ўтирган қизлар эса баҳорнинг бир даста гули эди. Улар ҳар қайсиси ўз иши билан машғул. Жумагул тахянинг тепаси ва этагини бичиб берса, уни иккинчи бир қиз олиб, астарни билан аврасини қавий бошлайди, бошқа бири узун сим—пилтакачга пахта ўраб, пилигини тепчилган тахяга уради, учинчиси эса тепаси билан кизагини ўтқизади, яна бири астарини сирачлаб, пахтани худди тошдай қотириб қўяди, Жумагул мураккаб иш—жияк тўқишга бошлайди, у икки қўлининг бармоқларига қизил, кўк, пистоқи, напармон (гу-

¹ Та х я — дўппи, Хоразм тахяси чувт, бухор, тагдўзи дўппилардан тамом фарқ қилади. У ҳеч букланмайди ва тахланмайди, худди тошдай қаттиқ бўлиб, чертсангиз жаранглайди. Хоразм тахясининг бир неча хиллари бор: кимхоб тахя, ёпун бахмал тахя, олтин қозма тахя, тоз тахя, ипак сочиқли бахмал шойя тахя...

нафша ранг), сариқ, оқ хом ипак тандаларини ўтказиб оларкан, жияк учини дугонасига бериб чала бошлайди, дугонаси тўқилаётган жиякни қўлининг қирраси билан зичлаб, уриб туради. Жумагул тез-тез тўқиркан, ипакларни бир-бир чўпламай, шартта-шартта бир бармоғидан иккинчи бармоғига тортиб олаверади, ҳеч хато қилмай, тандаларини бир-бирига аралаштирмай чиройли, текис чиқарарди. Ун бармоқ ҳам бир маромда эпчиллик билан ҳаракат қилиб бирпас тинмайди. Жумагул шундай тез тўқир эдики, дугонаси унинг кетидан улгуролмасди:

— Чиқон, мунча чапалсан¹,— деб қўярди.

Хилма-хил нақшлар билан тўқилган эни уч бармоқ жиякни тахянинг кизагига тикарди, сачоқлари қирқилиб гулга ўхшаш уч попук қилишарди, келинларнинг тахяларига эса узунлиги бир қарич келадиган попук қўярдилар, Жумагул, янги бир жиякни тўқир экан, дугонасига қараб:

— Чиқон, қўшиқ айтсанг-чи, ҳордиқ чиқади,— деди.

— Ажаб бўлғай,— деб дугонаси жаранглаган овоз билан барала қўшиқ айтиб юборади:

Епуи бахмал тахянгиэни бураман,
Ваъда берган жойларингда тураман,
Ваъда берган жойларингда турмасам,
Фонус ёқиб изларингдан бораман.

— Яша, овозингдан айланай...

— Севги қўшиғи ёқади-а,— деди кулиб бири.

— Бўлмаса-чи, у кимга ёқмайди,— деди пилта ураётган қиз.

Қўшиқ ҳамон жаранглаб теварак-атрофга тўлқинланиб тарқаларди.

Қора кўз кўзингдан, хабар ўзингдан,
Сан кетавер, ман бораман изингдан,
Сан кетган сўнг ман бормасам изингдан,
Тезроқ галиб хабар олгин ўзимдан.

Полвонга атаб тахя тикаётган Жумагул ҳам қўшиққа жўр бўлади.

Эгингдан камзулинг садафлар билан,
Олдинга чиқаман адаблар билан,

¹ Дугона, бунча чеварсан.

Галмай гетгай юрманг бу гаплар билан,
Галавер жонингдан жоним айлансин,
Қизлар қадамидан жувон айлансин.

Қизлар олдига Мастура хола кириб қолиб, қўшиқ тинди, у тикилган тахяларни кўраркан, кўзларига ишонмас эди, севинганидан «чевар қизларимдан айланай» деди, сўнгра Жумагулнинг елкасига қоқиб:

— Бу ҳунаринг билан бизни боқадирган бўлдинг, қизим,— деди, Жумагул индамай ўз ишида давом этди. Мастура хола қизларни холи қолдириб чиқиб кетди.

Жумагул тиккан тахяларнинг донғи Пишканикка кетди, у қанча қизларга ҳунар ўргатди.

Полвонга аталиб тикилган тахяга унинг ўзи ҳам қойил қолди. Чунки унга ўз меҳрини қўшиб тикканди.

— Чиқон, буни Полвон оғамга олиб бориб бер, ҳеч ким кўрмасин.

Полвон тахяни қўлига оларкан, унга қараб тўёлмас эди.

* * *

Матчон тўра Пирнафас акани қўлга олиш учун қиш пайтида Мадрайим қора орқали бир арава ўтин, бир қоп ун юбортирди.

— Тўрадан сизга салом,— деди Мадрайим қора.— Қишчилик, Пирнафас аканинг ёш боласи бор, буни олиб бориб бер, дедилар.

Пирнафас ака нима дейишини билмай бир дам ҳайрон бўлиб қолди.

Мадрайим қора нарсаларни аравадан тушираётган эди, ўзига келган Пирнафас ака уни тўхтатиб:

— Ҳай, Мадрайим, тушира кўрма. Биз ҳали очдан ўлганимизча йўқ. Башарти оч қолсак ҳам тўрангдан бир бурда нон сўрамаймиз. Бориб айт!— деди.

Тарвузи қўлтиғидан тушган Мадрайим қора нарсаларини олиб изига қайтди.

XXXIV БОБ

— Эрга-индин баҳор — наврўз, хотин.
— Қиш ҳам жуда жонга тегди-да,— деб қўйди Ойша хола.

— Бир амаллаб қишдан чиқсак, Полвонбойнинг бошини ҳам қўшиб қўярмиз...

Уй ўртасидаги ўчоққа гулхан ёқиб, унга яланг оёғини иситиб, ямоқ ямаб ўтирган Ойша хола гулхан олдида ухлаб қолган Шерниёзнинг оёғини ўтнинг ҳовуридан тортиброқ қўйди.

Иброҳим ота ҳўл пайтавасини ўтда қуритиб, чоригини гулханга яқин суриб, ўтин қалади, ҳўл ўтин «псс... тсс...» қилиб тутар эди. Уй ичини тутун босди, аччиқ тутун димоққа урилди. Эшикни қия очиб қўйишга тўғри келди.

Полвонбой билан Бекжоннинг ҳалига қадар келмаганидан Ойша хола хавотирланди. Чол: «Ҳамма вақт эрта келишардим, тўранинг маҳрами иш буюргандир-да» деб қайнаган чугун танқа¹ ичига жиндак кўк чой солиб қайтариб ича бошлади.

— Ёқутжонбиканинг энагаси...— деб сўз бошлади Ойша хола. Шу топда у: «Ёқутжонбика Полвонни яхши кўриб қолибди» демоқчи эди-ю, эрининг уришиб беришини билиб индамади.

— Гапир, нега тўхтаб қолдинг?— деди Иброҳим ота хотинига.

— Қасал бўлибди,— деб қўйди Ойша хола секин.

— Кўп эзмасан-да, хотин. Ҳали Ёқутжонбиканинг онаси учунибди, бика фалон туш кўрибди ҳам дерсан. Бошни оғритадиган гапларни қўй... Қани энди пул бўлса-ю, баҳор келиши билан тўйни қилсак... Уғлимнинг тўйини кўриб ўлсам армоним йўқ, хотин,— деб хўрсинди Иброҳим ота.

— Худо пул берса Наврўз байрамида Полвонни уйлантирсак...— деди Ойша хола эрига қўшилишиб.

Ҳа, Наврўз байрами — баҳор байрами, ёшлик байрами, чунки ёшлик баҳордай гўзал ва шўх. Деҳқон ҳам, косиб ҳам, ёвонлик ҳам, шаҳарлик ҳам Наврўз байрамига тайёрлик кўради, бу байрам Хоразм халқининг энг севган байрамидир. Бу кунлари қанчадан-қанча тўйлар бўлади. Чунки Наврўз байрамидан сўнг Хоразмда дала ишлари авж олиб кетади: қазув бошланади, ёп соқалари қазилади, ариқ, анҳорлар тозаланади, ерлар ҳайдалади, мола босилади, экиш ва бошқа ишлар қилинади. Наврўз

¹ Обдаста.

байрами кўпинча шаҳарда ўтказилиб, унга ёвонликлар отда, пиеда, арявада келишади. Шаҳарнинг бозор жойларида, майдонларида турли-туман кўнгилли ўйинлар бўлади. Халқ сайиллари бўлиб, дорлар қурилади. Энг қизиқ ўйинлардан олма отиш ўйини бўлади. Йигитлар қалъа устида, қизлар кўчанинг нариги бетидаги томларда турадилар. Ҳар ким тайинланган ерга бориб туради ва йигит севган қизини мўлжалга олиб олма отади. Кейинги вақтларда олма отиш билан бирга, кўк, қизил рангга бўялган пиширилган тухумларни отиш ҳам расм бўлган (балки баҳорга қадар сақланган олма кам бўлгани учун шундай қилингандир); баъзан ёшлар шўхлик қилиб, пишмаган тухумни нотаниш қизга отиб, унинг рўмол ва кўйлагини ифлос қилардилар. Шунинг учун қизлар эпчил бўлиши, отилган тухумни олиб олиши, ёки унга чап бериши керак.

Евонда Наврўз ҳайитига бормай қолган ёшлар камдан-кам бўлади. Мана ҳозир Шерниёз Полвон билан Бекжон олдига ҳовлиқиб келди.

— Полвон оға, қўнгшимизнинг¹ боласи тоза дўн гийибди. Наврўзга отаси олиб берибди, меники йўқ...— деб йиғлаб куйиб-пишиб гапирди у.

Иброҳим ота қандай қилиб болаларига кийим-бош олиб берсин?

Полвон Ёқутжонбика бериб юборган пулни белига қистириб, Пирнафас акаларга элтиб бермоқчи бўлиб юрар эди. Шу топда Шерниёзнинг ҳўнг-ҳўнг йиғлашидан юраги эзилиб кетиб Полвон унга «ҳайнлик» деб бир олача тўн олиб беришга ваъда қилди.

— Шер (Полвон уни қисқартиб «Шер» дер эди), сенга бир яхши тўн олиб бераман, қўнгшининг боласи ҳам ҳайрон қолсин,— деди уни эркалаб ўлиб. Бекжонбойнинг ҳам янги тўни бўлмаса-да, лекин у отаси билан акасининг аҳволига тушунар эди. Акасидан янги тўн ундирган Шерниёз кўзидаги ёшини кир енги билан артиб, Бекжоннинг олдига бориб ўтирди.

Акаси ваъдасида туриб, Шерниёзга янги тўн олиб берди, қолган пулни Пирнафас акаларга ҳайитлик деб элтиб берди. Наврўз ҳайитида кўйлак кийиш учун Жумагулга ҳам ҳайитлик берган эди. Наврўз ҳайитига ҳам яқин қолган эди.

¹ Қўшни.

Матчон тўра хилма-хил тадбирлар ишлатди.

Пирнафас ака эса «фотиҳа бўлган Жумагулни Полвондан бошқага бермайман, севгисини жувонмарг қилмайман» деб туриб олди. Ҳеч иложини қилолмаган тўра: «Яхшиликча сўзлашиб кўрай, мол-дунё ваъда қилай, балки...» — деб ўйлади ичида.

— Тўрам, чақиртирган экансиз,— деди Матчон тўранинг меҳмонхона эшиги олдида туриб таъзим қилиб турган Пирнафас ака.

Тўра дарҳол ўрнидан туриб, кулиб унинг олдига келди-да, ҳол-аҳвол сўраб кетди:

— Бола-чақалар соғми? Биз томонларга келмайдиган бўлиб кетдингиз. Мен ҳаммасини кечирдим. Сизга бекордан-бекорга жазо бердирган оқсоқолни амалидан соқит қиламиз...

Навкар чой кетидан ёғлиқ палов олиб келиб Пирнафас ака олдига қўйди.

— Ерингизни қайтариб бермоқчиман. Устига яна шунча ер қўшиб бераман,— деди Матчон тўра тилёғламалик билан. Пирнафас ака «муддаонгиз нима, айта қолсангиз-чи» дегандай унга қаттиқ тикилиб қаради ва тўймаса ҳам «тўйдим» деб қўлини артди.

Тўра имом билан оқсоқолни койиб кетди: «Улар этни тирноқдан айирмоқчи бўлишди-я...»

Пирнафас ака хомуш бўлиб ўтирарди.

— Мана бу пулга бола-чақангизга нарса олинг,— деб дастурхонга бир неча тапга ташлади тўра.— Сўнгра янги уй солдирдим, бугуноқ шунга кўчиб келинг...

Пирнафас ака:

«Керак эмас, ҳожати йўқ»,— демоқчи эди, тўра гапнинг олдини олиб «қарзга эмас, еб кетарга» деб қўйди.

Матчон тўранинг гап оҳангини пайқаган Пирнафас ака:

— Шу вақтгача очдан ўлмадик, тўрам, энди ҳам ўлмасмиз.

— Нима керак бўлса олинг. Мол-дунёмнинг бари сизники. Ҳалиги ишқ балоси...— деди тўра гапнинг учини чиқариб.

— Ҳа, тушундим, барига тушундим, тўрам. Сиз камбағалнинг қизида, ўғлида ишқ бўлмайди деб ўйлайсизми? Йўқ! Хато қиласиз. Ерсиз, жойсиз бечоралар ҳам

умид-орзу билан яшайдилар. Улар яхши кунни, тў-ю то-мошаларни, бола-чақани сиздан ҳам кўра кўпроқ орзу қиладилар. Тўртта хотинингиз бўла туриб яна бошқасига кўз югуртирасиз! Еримни тортиб олдингиз, уйимни хонавайрон қилдингиз, энди қизимга кўзингиз тушдимми? Тирик эканман боламини сизга бериб қўймайман, тўра тугул хон бўлсангиз ҳам бермайман. Қўлингиздан нима келса шуни қилинг. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ!

Тўра лол бўлиб қолган эди.

* * *

Эрта баҳор пайти, музлаган ерларни қуёш илтиб, эритмоқда. Қалтираб-дилдираб юрган уст-боши юпқа деҳқон, косиблар ва уларнинг бола-чақалари ҳам яйраб қолган. Оз-моз ери бўлган деҳқонлар: «Баҳор келди, наҳор келди» деб севиинишарди. Кишилар қишнинг огир юклари: пўстин, пахтали чопон, жуббаларни ташлаб, ўзларини эркин ҳис эта бошладилар.

Табиатга жон кирди, толлар барг чиқарди. Қизлар тол новдалари ва эрта баҳор гуллардан сочпопук қилиб безанишар, болалар тол шохларини «от-от» қилиб ўйнашар эди.

Наврўз байрами ҳам бошланди. Хиванинг атроф қишлоқларидан деҳқонлар, йигитлар ва қизлар шаҳар томон оқиб бормоқдалар.

Наврўз байрамининг шодиёна кунда севикли ёр жамолини кўриш истаган Полвон ҳам бисотидаги бор янги кийимини кийиб, киссасини пиширилган ва бўялган тухумларга тўлдириб, укаси Бекжонбой билан шаҳарга қараб йўл олди.

Мана Хиванинг Хазорасп дарвозаси олдидаги қўй бозори майдони; у ерга дорлар қурилган, қизил шим кийган дорбозлар дор ўйнамоқда. Майдон одамга лиқ тўла. Дорбоз узун лангарни ушлаб арқондан юқорига ўрмалаб бормоқда, ўмбалоқ ошиб ўйнамоқда.

— Ҳа, балли, ўғлим,— деб далда бериб турибди устаси пастдан қичқириб.

Ҳамма унга тикилган. Мана, у дорнинг чўққисига ҳам чиқди. Юраклари така-пука бўлиб ўтирганлар хурсанд бўлиб қийқириб юборишди:

— Барака топ!

Ноғора, карна-ю сурнай товушлари оламни тутган.

Бошқа бир жойда масхарабозу қизиқчилар ўйин кўрсатмоқдалар. Бу ерда Алдаркўса масхарабозлар, қўғирчоқ ўйини, оғзидан ўт чиқарувчи қизиқчилар... барчаси ҳам ўз ҳунари билан ҳаммани қойил қолдирмоқда. Шаҳарга яқин қишлоқлардан кўп киши келган. Пойгада энг яхши чавандозлар қатнашмоқда. Қалъа тепасида йигитлар, кўчанинг нариги томонидаги том бошларида қизлар. Қиз-жувонларнинг гоҳи паранжида, гоҳи рўмол ўраган. Йигитларнинг этаклари, киссалари қизил, кўк бўёқли тухум ва қизил, сариқ олмалар билан тўла. Қалъа устидаги йигитлар том бошида турган қизларга, севган ёрларига олма, тухум отадилар. Қизлар турган томлар тухум, олмаларга тўлиб кетган. Ёш болалар томлардан томларга сакраб ўйнашар, киссаларини тухумларга тўлдиришарди.

Полвон, Бекжонлар ҳам қалъа тепасида, киссалари турли рангдаги тухумларга тўла. Полвоннинг ўткир кўзлари Жумагулни қидиради.

— Жумагул кўринмайди-ку.

— Шунча қизлар ичидан топиб бўладими?

— Ана, Жумагул!

Полвон кучи борича унга қараб тухум отди, тухум том бошида турган Жумагулнинг олдига бориб тушди.

Полвон устма-уст отди.

Баъзилари Жумагулнинг ёнидан, баъзилари боши устидан ўтиб айвон ичига тушар, Жумагул эпчиллик билан ўзини олиб қочар эди. Полвон шошилмасдан, мўлжаллаб отаверди, Жумагул ўзини панага олса ҳамки, охири бориб тегди. Шунда Жумагул Полвонга нозли бир боқиш қилди.

Чехраси ёришиб кетган Полвон яна отди, Жумагул илиб олиб Полвонга қайтараверди.

— Мана, олинг!

Ҳар бир йигит ўз ёрига тухум отар, қизлар ҳам бўш келмас, қий-чув, кулги товушлари қалъа устини қоплаган, қўшиқлар ҳавода жарангларди.

Ма, ол ёрим олмани,
Узинг билан ол мани.
Юрагимни ёндириб,
Уволимга қол мани.

Уша куни оналар, кампирлар қиз ва невараларига эркинлик беришган. Майли, севишганлари билан узоқдан бўлса ҳам кўришсин, яйрашсин дейишган эди...

XXXV БОБ

Наврўз байрамидан кейин Исфандиёрхон қазувга чиқишга фармон берди. Хоразм деҳқонлари ҳар йили мажбурий суратда қазувга чиқардилар, қазув асрлардан бери давом этиб одат ҳукмига кириб қолган. Амударёнинг суви бошқа дарёларга қараганда лойқа, қумли бўлиб, ариқларга кирганда лойқанинг кўп қисми чўкиб қолар, уни қазиб турмаса, ариқларга сув чиқмас эди. Даставвал бош соқадан бошлаб катта анҳорлар, сўнгра унинг тармоқлари қазиларди. Ҳар хўжаликка уч қазув тушар: ички ёп, бош ёп, соқа ёпи. Ҳар бир қазувчи ўн икки кундан, жами ўттиз олти кун ишлаши керак, агар қазувга чиқмаса ўн икки тилла солиқ тўлашга мажбур эди. Қазув тақсими бой учун ҳам, камбағал деҳқон учун ҳам барабар бўлиб, минг таноб ери борга ҳам, чорак таноб ери борга ҳам бир эди. Бой ва тўралар ўзига тушган улушни қаздириш учун деҳқонларини юборар, улар бола-чақаларини уйда қолдириб, узоқларга, дарё бўйларига қазувга кетардилар. Қазувга ҳар кимса ўзи билан бел, капчасини ва озиқ-овқатини гамлаб чиқиши керак эди. Қиш чиқиб баҳор келиши билан ҳар кимнинг бошида бир ташвиш — қазув ташвиши бўлар эди. Белгача совуқ сув ичида, ботқоқликда пуд-пудлаб лойни жула юқориликка отиш керак.

Хон жарчиси гузар, бозорларда овози борича бақирарди:

«Ҳа, ёшу қари фуқаро!

Эшитмадим деманглар, сўнгра аттанг қилманглар, хон ҳазратларидан фармон, қазувга чиқсин оломон. Қазувга-а-а! Қазувга-а-а!»

Бу сўзлар узун қулоқ орқали шаҳардан шаҳарга, қишлоқдан қишлоққа тарқаларди. Рўйхатга олинганларни оқсоқоллар бош соқа томонга жўнатадилар. Баъзилар пиёда, баъзилар туяда, баъзилар аравада саксон чақиримлик жойга кетадилар. Қазувга бориш ўлимга бориш билан тенг эди. Соғмисан, касалмисан — ҳеч кимнинг сен билан иши йўқ. Касал бўлсанг пул тўла, одам

ёлла. Камбағалда пул қаерда! Касал бўлса ҳам боришга мажбур эди.

— Оқсоқол бува, чорак таноб ерим бор, ўзим қариман,— деди Шариф букри, қовоғини солиб турган Сўфи оқсоқолга.

— Гапни чўзма, букри, хоннинг фармони,— деди қамчисини ўйнатиб Сўфи оқсоқол.

— Ахир, дармоним йўқ, бод касалим бор, оёғим шиш, бу йил менга раҳм қилинг,— деб ялинди Шариф ота.

— Касал бўлсанг, одам топ, пул топ,— деди қичқириб Сўфи оқсоқол.

— Камбағалда пул нима қилади? Бола-чақангининг роҳатини кўринг, инсоф қилинг,— деб ёлворса ҳам бўлмади. Охири у кампири билан хайрлашиб, белбоғига нон ўраб, елкасида капча, ҳасса таяниб, оқсоқланиб қазувга жўнаб кетди.

Иброҳим ота эса: «Тўрамиз раҳм қилар, Полвоннинг тўйи борлигини биледи, ўрнига бошқа қулни юборар» деб ўйлаган эди, лекин рўйхатда Полвоннинг отигина эмас, ўзининг ҳам оти бор экан. Буни билгач, югуриб тўранинг олдига бориб ялиниб-ёлворди:

— Оға, Полвон ҳар йил қазувга боради, бу йил юбормасиз деб ўйлаган эдик. Жон оға, давлатингиз ошиб-тошсин, унинг бошини қўшсак сизга ҳам обрў бўлади, «одамлар тўра қулинн уйлантирибди» дейди. Полвон баҳорда ишлаб тўйга пул топсин, бошқа бирини юборинг, жон тўрам.

— Қазувга бориб келсин, сўнгра ўзим уйлантириб қўяман, қарз ҳам бераман,— деди тўра мулойим гапириб.

— Полвон сизнинг пойингиз учун борса, мен нима учун бораман, оға,— деди чол ғазаби чиқиб.

— Сен бу йил яримчилик қилдинг, ана шунинг учун борасан,— деди тўра бепарво туриб.

— Яримчилар бормас эди-ку.

— Ҳамма кетаётир,— деб дўқ урди Матчон тўра.

Қовоғидан қор ёғиб турган тўранинг авзойини кўриб, Иброҳим ота индамай қўя қолди.

Ота-бола чопонларининг этакларини бар уриб, қазувга жўнаб кетдилар. Қазувга аравада, отда, эшакда ва пиёда борувчиларнинг сон-саноғи йўқ, гўё бутун Хоразм кўчгандек эди.

Катта анҳор. Қанча-қанча деҳқонлар қазув қазимоқ-

да. Мироб ҳар кимга газ билан пойини ўлчаб бермоқда. Соҳибкор ариқ бўйида икки қўлини орқасига қилиб ишларни кўздан кечирмоқда. Тепаликда Шерназарбой ясавулбошининг чодир ва унинг ёнида қуролли навкарлар... Ясавулбоши чодир ичида пишиллаб ухламоқда.

Халқ эрта тонгдан кеч қоронғигача ишлайди, на иссиқ овқат бор ва на иссиқ чой. Ҳар ким ўзи олиб келган нонни совуқ сувга ботириб ейди. Агар бирор киши узоқроқ ўтириб қолса миробдан тортиб, соҳибкору навкарларгача унга ўшқирадилар.

— Тур, пес, ишла!

— Қамчини соғиндингми?

Қазувдаги оғир меҳнат ёғли-гўштли овқат талаб этади. Бечора қазувчилар уларни қаердан олсинлар? Полвонга ўхшаш азамат йигитларнинг ҳам қазув охирига бориб юзларидан қон қочиб, сарғайиб кетардилар. Баъзилари касал бўлиб, ўлиб кетар, ўлиги ҳам ит ўлигидай кўмиларди. Баъзилари қамчи зарбидан ўлиб кетар, баъзиларини дорга осиб ўлдирардилар.

Ҳар бир бошлиқ бор кучини халққа кўрсатар, мироб ҳам бир баҳона топиб бечора қазувчини урар, соҳибкорнинг қамчиси эса доимо қонга беланар, ҳаммага ибрат бўлсин деб, дармони кетиб, сулайиб қолган чол ёки касалманд кишини ясавулбоши кўпчилик олдида ўз навкарларига калтакларди.

Полвон ҳар йили қазувга бориб шердай ишлар, турли-туман офатларни кўриб ғазабланар, юрагида нафрат олови ёнарди.

Қазувда букри Шариф отани кўриб, Полвон:

— Наҳотки шундай қари, касалманд, ожиз кишини ҳам қазувга солсалар, буларда на инсоф бор ва на одамгарчилик!— деб куйинди ичида. У икки букилиб терлаб-пишиб қазир, баландликка отган лойлари ярмига етмасдан яна қайтиб олдига тушарди. Полвон отасининг пойини қазиб бўлиб, унга ҳам ёрдамлаша бошлади. Шариф отанинг боши осмонга етиб: «Илоё бахтинг очилсин, мурод-мақсадингга ет», деб дуо қилди уни.

Соҳибкор Шариф ота олдидан кетмас, қамчисини ўйнатиб туриб:

— Ҳа, букри, эски шайтонлигингни яна қиляпсанми?!— дерди.

Бу гап ўлганнинг устига тепгандай бўлар, қамчини

кўриб яна бор кучи билан қазир, капчасини босишга кучи етмагани учун унга қўли билан лой солар, ўрмалаб чиқиб баландга отарди. Ҳар лой отганда юрак-бағри суғурилиб чиқиб кетаётгандай бўлар, елимга ўхшаш лойнинг ярми капчага ёпишиб қоларди.

Чол охири ҳолдан тойиб кўз олди қоронғилашди-да, сув аралаш лойга йиқилди. Пешонаси капчанинг тиғига тегиб қирилиб, қон оқа бошлади, сулайиб, чўзилиб қолди.

Соҳибкор миробга:

— Тутқалоғи тутди, итваччанинг,— деб кулди ва Шариф ота ҳадеганда туравермагач:

— Уни бу ёққа олиб чиқинглар,— деб буйруқ берди. Икки йигит уни тепага олиб чиқдилар. Соҳибкор чўзилиб ётган гавдани оёғи билан туртди, у кўзини очолмас, оғир-оғир нафас оларди.

— Қари шайтон, ҳар йил қазувда шундай қилади, ур буни,— деди у.

Буни кўриб турган Полвон чидай олмай югуриб қирғоққа чиқди.

— Раҳм қилинглар, огалар, касалманд, ўлиб қолади,— деди ялиниб.

— Аралашма,— деди унга навкар бақириб.

— Инсоф керак, ахир!— деди Полвон овозини баланд қилиб.

— Ҳали биз инсофсизми,— деб соҳибкор, «мана бўлмаса» деб унинг юзига айлантриб солди. Полвон жойидан бир қарич ҳам жилмай тураверди. Унинг муштини тугиб турганини кўрган навкар:

— Кимга қўл кўтармоқчисан, ҳароми! Тўранг адабингни беради,— деди.

— Қайси тўра?— деб сўради соҳибкор.

— Матчон тўра. Бу унинг қули, тақсир,— деди кимдир.

— Тўра эшитса жазасини беради,— деди соҳибкор.

— Ҳой Полвон, бари гал, ўғлим,— деб чақирди уни ёп ичида турган Иброҳим ота. Полвон индамай ўз ишига тушди.

Шу вақт отлиқ ясавулбоши келиб қолган эди, соҳибкор бўлган воқеани унга айтди.

Шерназарбой навкарлари орқали Полвонни ўз олдига чақиртирди. Навкарларни кўрган Иброҳим отанинг юраги ўз хонасидан чиқаёзди: «Ўғлим, эҳтиёт бўл, нима

деса ажаб, дегин, жон болам», деб қолди. Полвон эса гоз юриб ясавулбошининг олдига кетди. У ўз чодирин олдида, гилам устида кўк чой ичиб ўтирарди. Полвон қўл қовуштириб таъзим қилди.

— Нега соҳибкорга қўл кўтардинг? Кучингни қаерга қўйишни билмаяпсанми? Менинг одамларимга куч кўрсатмоқчимисан?— дея зарда билан гапира кетди Шерназарбой, Полвон эса жим турарди. Чунки у Шерназарбой тўғрисида кўп эшитган, унинг золимлигини биларди. Шерназарбойга тикилиб қараркан, унинг кўз олдидан Шерназарбойнинг мудҳиш ишлари: Авазнинг саройдан қувилиши, қорақалпоқ йигитининг ўлдирилиши, қонли Қиёт воқеаси... қанча бегуноҳ туркман, ўзбек йигитларининг дорда осилиши бир-бир ўтди. Бу йиртқичнинг чангалига тушган одам омон чиқмасди. Шунга ақли етган Полвон жим туриб тинглади.

— Нега индамайсан, тош ютганмисан, ҳўкиз...

Полвон ўзини арабга тутиб турарди.

— Гапир дейман, қулвачча...

Полвон бошини гоз кўтарди, танаси қалтираб кетди. У калтак, қамчиларнинг зарбига бардош бера олса ҳамки, бу сўзга ҳеч чидолмасди. «Қулвачча» сўзи ҳақоратдан, ўлимдан ҳам ортиқ эди. «Бошга тушганини кўз кўрар» деб ўйлаган Полвон:

— Бой ога, оғзингизга қараб гапиринг,— деди титраб.

— Ҳали сўз қайтарасан, айбингга иқроп бўлиш ўрнига дўқ қиласан, тўрангга айтиб терингни шилдиртираман, қулвачча!— деди Шерназарбой отдек пишқириб.

— Нима айбим бор? Мен бегуноҳ, касалманд Шариф отанинг тарафини олдим, холос,— деди Полвон.

— Бас қил, аблаҳ, қулдан тарқалган,— деб овози борича бақирди ясавулбоши ўрнидан туриб,— ким билан сўзлашаётганингни билансанми, ит эмган...

— Ҳа, биламан, сиз билан. Сиз бизни қул дейсиз, ўзингиз-чи? Хонининг содиқ қули, унинг олдида тўрт оёқлаб юрасиз, қонхўрсиз...

Шерназарбой дарғазаб бўлиб Полвонни тарсаки билан солиб юборди. Шу топда уни навкарларига топшириб сулайтириб ташламоқчи, гўштини бир бурдадан қилмоқчи эди, лекин Матчон тўрани андиша қилиб қолди. Сўнгра: «Сени зиндонда чиритаман» деб ўшқириб, соҳибкорга буйруқ берди:

— Букрининг лойи сотилсин, бунга ошиқча чок берилсин,— деб буйруқ қилди. Чол эса кечга бориб жон берди.

Полвон, Иброҳим ота ва Солижонлар гўр қазиб чолнинг ўлигини кўмдилар, бўлмаса навкарлар бир чуқурга итариб ташлардилар.

Қазувчилар кечаси изғиринда чопонларини устларига ёпиниб ётдилар. Зах ер уларнинг суяк-суягидан ўтиб кетди.

* * *

— Хон галаётир!

— Хон галаётир!

Ёп ичида чумолидай ҳаракат қилаётган халқ бирдан рош¹ устига чиқиб от қораси кўринган томонга тиз чўкиб қолди: олти от қўшилган ойнали фойтун (буни хонга оқпошшо тақдим этган эди) йўл чангитиб келмоқда эди. Отларнинг устига ипак гиламлар, зар бахмаллар ёпилган, ёлларига садаф ва кумуш безаклар тақилган, олтин-марварид қошлар қўйилган кўзликлар, кумуш жабдуқлар урилган эди. Тошойнали фойтун ҳам ранг-баранг асл тошлар билан безатилган. Унинг кетида тўралар, девонбеги, қушбеги, хоннинг яқин амалдорлари ва қиличини яланғочлаган пашшоблар келарди. Фойтун қазувчилар олдига келиб тўхтади. Фойтун эшигини Худайзар ва Ниёзгалди пашшоблар очдилар. Унинг ичида папахига товус паридан тож таққан, қазма чакмап кийган, ғилофи тилладан қилич таққан хон кўринди, қазувчилар бошларини ергача эгиб, таъзим қилдилар.

— Хонимизнинг умрлари зиёда бўлсин!— деган овозлар гуриллади. Қазувнинг бориши ҳақида Шерпазарбой хонга маълумот берди. Хоннинг буйруғи билан унга сарпо кийгизилди. Амалдорлар ясавулбошини қутладилар. Хон фуқаронинг арзини тингламади. Аммо ясавулбоши, оқсоқол ва соҳибкорнинг шикоятларидан кейин, бирин-кетин қонли фармонлар ёғилди: «Ётмиш қамчи уринг», «зиндонга солинг».

Соҳибкорнинг шикоятидан кейин Полвон ҳам зиндонга юборилди. Анҳор бўйларига дорлар қурилиб,

¹ Ариқ, анҳорлар ичидан қирғоққа чиқарилган лой, тупроқ.

ибрат бўлсин учун қанча гуноҳсизлар осилди. Хон қазувга зиндон ва ўлим олиб келган эди. Исфандиёр ҳақида халқ шундай қўшиқ тўқиган эди.

Исфандиёр хон бўлди,
Бағримиз қора қон бўлди,
Еганимиз қора нон бўлди,
Улар бўлди бу хонларнинг дастидан.

Кечаси санқиб юрган ясавулбошининг қулоғига:

Фарёд қилмоқ вақти этди,
Қамчилар жонимдан ўтди.
Золим хон зулм этди,
Найлайин, армонли кетдим.

деган қўшиқ чалинарди.

Бу қўшиқни бир киши айтган, бир киши тўқиган бўлса топилиши мумкин эди. Ойни этак билан тўсиб бўлмаганидек, халқ қўшиғини ҳам бўғиш мумкин эмас эди!

XXXVI БОБ

Матчон тўра Жумагулга эришишга кўзи етмагач, уни Исфандиёрхонга инъом қилиб, унга яхши кўриниш йўлларини излади. Охири Ашир маҳрамга учраб:

— Ёвонимизда Жумагул отли бир қиз бор. Ундай хушрўйи йўқ. Мендан хонга совға,— деди. Ашир маҳрам буни дарҳол хонга етказди.

— Раҳмат, мўвурдак арава юборилсин, Матчон тўрага сарпо берилсин,— деб буйруқ берди хон.

Бу соябон арава бўлиб, устига така туркман гиламлар, зар кимхобдан чойшаплар ёпилган. Ичи ҳам бахмал тўшак, пар ёстиқлар билан тўла, уч-тўрт кунлик йўлларга қатнаш учун ҳамма нарсаси бор эди. Арава ичида оқ ипакдан лачак ўраган, хоннинг ўзи инъом қилган бахмал тўн кийган кампирлар — «қиз овчилар»и ўтиради. Улар арава ичида бошларидаги адрас паранжини олиб қўйиб, араванинг ипак пардасини тушириб қўядилар. Шоти устида ҳам ишончли аравакаш ўтиради. Унинг кийимлари ҳам бошқа аравакаш

ларникидан ажралиб туради. «Ов» яхши чиқса у ҳам совгадан қуруқ қолмайди. Аравакаш шаҳарнинг ҳар бир кўчаси-ю, қишлоқларини беш бармоғидай биларди. У боқувга қўйилган йўрғанинг жиловини тортиб, ҳайқириб борар, агар қаршисидан бирор арава чиқиб қолгудек бўлса, «пўшт-пўшт»лаб бақирар, бу «биз боряпмиз, жойингда тўхта» деган ишора эди. Олдидан келаётган арава таққа тўхтар, аравакаш мўйловини бураб, саломга алик олмасдан ўтиб кетарди. Мўвурдак аравани кўрганлар сакраб тушишиб, отларининг бошини бир четга буриб, ўзлари таъзим бериб турардилар. Ундан ҳеч қандай от-араванинг ўтиб кетишга ҳақи йўқ, ҳатто унга яқин ҳам йўлаб бўлмасди.

Мўвурдак аравалар Ашир маҳрам ихтиёрида бўлиб, уларни истаган томонига юбораверади. Унда юрадиган кампирларнинг ҳам ўз одамлари бўлиб, чиройли қиз ёки жувонларнинг қаерда туришини ва ота-онасининг кимлигини улар орқали билиб олиб, дарҳол ўша томонга фириллаб кетишарди. Мўвурдак арава кўп оилаларни хароб қилган, қанча ошнқларни маъшуқасидан айирган, қанча қизлар унинг дастидан заҳар ичиб ўлган эди.

Ашир маҳрам Жумагулнинг турар жойини Матчон тўрадан билиб олиб, дарҳол Гулжон маҳрамни чақириб: «Шу бугуноқ олиб кел» деб буйруқ берди ва эвазига катта совға ваъда қилди.

Мўвурдак арава Пишканик дарвозасидан чиқиб, Матчон тўранинг ерлари бўйлаб, катта кўлни ёқалаб, Пирнафас аканинг уйига қараб йўл оларкан, одамлар: «Бу бадном кимнинг уйини бузаркан», деб ҳанг-манг бўлиб қолишди. Болалар эса араванинг кетидан тоштупроқ отишди.

Арава Пирнафас аканинг уйига келиб тўхтагач, ичидан паранжили икки хотин араванинг кетига қўйилган шотига оёқ қўйиб «бисмилло» деб тушиб, тўғри ичкари кириб кетди. Бахмал тўн кийган Гулжон маҳрам фотиҳага қўл очиб: «Худоё худовандо, офатдан, касофатдан ўзинг сақла, кетмас давлат берсин, бу уйларда тўйлар устига тўйлар бўлсин, омин»,— деди. Лекин кампирнинг кўзлари ниманидир қидирар эди. Мастура хола буни сезса ҳам ичинини қалтироқ босиб индамай турарди. Гулжон маҳрам охири:

— Қизиңгиз қани, айланай?— деб сўради.

— Зиндон томон кетган, — деди Мастура хола қўл қовуштириб туриб.

— Ёш қиз, нега у ёққа кетсин?

— Куёвимизнинг бошига кулфат тушди, ҳаммамиз ҳам ғам-ғуссадамиз. Бечора қизим ҳар куни шаҳарга қатнайди, борар йўли зиндону Пишканик бўлиб қолди, — дея йиғлаб кўз ёшларини артди.

Кампирлар қумга кетишаётганини баҳона қилиб, ўринларидан туришди.

* * *

— Тўрам, биздек қулингизга раҳм қилинг, ўғлимиз гуноҳсиз зиндонга кетди.

— Нега гуноҳсиз бўлсин? Хон ҳазратлари фармон бердилар.

— Ахир, сиз хонимизнинг жиянларисиз. Ёрдам беринг, тўрам, — деди Иброҳим ота зор-зор йиғлаб.

— Иложим йўқ, — деди Матчон тўра мийиғида кулиб.

Ўғли зиндонга тушганидан бери Иброҳим отанинг гавдаси букчайиб қолди.

Илгари ҳам тез-тез касал бўлиб турадиган Иброҳим отанинг дарди устига дард қўшилди. Энди сал юрса нафаси бўғилиб, йўталар, бирор ерга борар бўлса бир неча ерда дам олиб борарди. Энди кўлига ҳасса ҳам тутди. Унинг куч-қувватини Полвон ўзи билан бирга олиб кетган эди. У бир нарсасини йўқотган кишидай паришон бўлиб қолган эди. Ойша хола ҳам унга секин гапирар, кўнглини ранжитмас эди. «Манглаймиз қора экан, хотин», — дерди бечора чол, ҳадеб.

— Отаси, қутқазининг ҳеч иложи йўқми? — дерди кўз ёшларини дув тўкиб Ойша хола.

— Йўқ-да.

— Ясавулбошига учрашмайсизми?

— Пул сўрайди. Сотадиган уйимиз, еримиз бўлмаса, нимани ҳам берамиз. «Ўғлимиз зиндонга солгунча ўзимни ўлдирсанг бўлмасмиди, хон» дерди у.

Жумагулнинг ҳам ранги саргайиб сомон бўлди.

У ҳар куни деярли гоҳ Ойша хола билан, гоҳ Бекжон билан зиндонга бориб, Полвонга нон бериб келар, лекин Полвонни кўра олмай зор эди. Бугун ҳам Иброҳим ота билан зиндонга кетди. Иброҳим ота оёқ яланг,

бошида ёғи чиқиб кетган эски чўгурма, устида серямоқ олача тўн. Ота этакларини бар уриб, ҳассасини дўқиллатиб кетаркан жуда ҳам ҳолдан тойди.

— Жумагул, қизим, ўпкам оғзимга галди, бир оз дам олайн,— деди ерга ўтириб олиб.

— Яхши, отажон,— деди жулдуз паранжидаги Жумагул.

Иброҳим ота Кўҳна арк олдидаги зиндонга етгунча, бир неча ерда ўтириб дам олди. Иброҳим отанинг бу қадар тез ўзгариб, чўкиб қолганига Жумагул қаттиқ ачинарди. Баъзан унинг қўлтиғидан ушлаб турғазиб ҳам қўярди.

— Кунимиз қурсин, Жумагул. Сен ҳам ҳалак, мен ҳам,— дерди чол нурсиз кўзларидан оққан ёшни артиб.

Улар зиндон олдига етиб келганларида арkning чап томонида — хон мадрасаси қошидаги зиндон олдида қилич таққан чўгурмали, учи қайрилма этик кийган пашшоблар у ёқ-бу ёққа юриб турардилар. Иброҳим ота уларнинг ҳар бирига эгилиб салом берди.

— Ўғлимни кўргани галган эдик, оға,— деди бир навкарга, мунғайиб.

— Кўрч қатаган, ота, саркардадан жавоб олинг,— деди навкар азоб чеккан Иброҳим отага ачиниб, маслаҳат бергандек.

— Ўғлингнинг айби зўр, олтин берсанг ҳам кўрсатилмайди,— деди чолнинг қўли бўшлигини кўриб саркарда.

— Оға, ясавулбошига айтсам ўғлимни қутқазармикан, гуноҳсизнинг умри зиндонда чирийдимми-а?

— Ясавулбошини ким деб ўйлайсан? Олтинкумушнинг ортиб ётибдим, жин ургур,— деди саркарда.

— Бизда олтин-кумуш на қилсин, оға.

— Бор, гапни кўп чўзма, сассиқ чол,— деди пашшоблар бошлиғи унга ўшқариб.

Жумагул пашшобга тугунчакни берди.

Иброҳим ота ўғлини кўролмай зўр ғам ичида, Жумагулнинг ёрдами билан ўрнидан туриб, йиғлаб-сиқтаб уйига қайтди.

Уйга етиб келганда Жумагулнинг кўзлари йиғидан қип-қизариб кетган эди.

— Ҳа, қизим, кўрсатмадиларми?— сўради Мастура хола.

— Йўқ,— деди паранжисини улоқтириб ташлаб Жумагул.— Пашшоблар ҳайдаб юборишди.

Жумагул: «Пешонамиз шўр экан», деб ўзини онасининг бағрига ташлаб «хўнг-хўнг» йиғлади.

— Қизим, шум кампирлар галди, мўвурдак арава галди...— деди қизи билан бирга йиғлашиб Мастура хола. Эзилган, чарчаган Жумагулнинг ранги қоғоздай оқариб, лаблари дир-дир титради. «Ўлганнинг устига тепган» дегандек, бу шум хабар қизни тошдек қотириб қўйди.

— Онажон, энди нима қиламиз, улар яна келиб қолиши мумкин,— деди Жумагул.

— Шаҳарга кет, Аваз оғанга учраш, бирон маслаҳат берар,— деди онаси йиғлаб туриб.

Кечаси билан ухламай чиққан Жумагул, тонг отмасданоқ ўрнидан турди-да, буюмларини бир тугунчак қилиб, паранжисини ёпиниб Ойжамолнинг пешонасидан ўпди, онасини қучоқларкан: «Худога нима гуноҳ қилган эканмиз, бошимизга бунчалик ғамларни ёғдирмаса... Онагинам... шўрлик... Исфандиёрнинг башарасини кўргунча Осилжондай ўлганим минг марта яхши» деб ота-онаси билан хайрлашиб, азиз уйидан бир-бир юриб чиқиб кетди.

XXXVII БОБ

Жумагуллар олиб келган овқатнинг ярмини ўзи олиб, қолганини Полвонга бериш учун пашшоб тунука қопланган қалин зиндон эшигини очиб ичкари кирди. Эшик очилиши билан зиндон ичи бир лаҳза ёриди, беркилиши билан яна қоронғилик ичида қоларди. Гумбаз шаклида ишланган ва кичик бир тўйнуги бўлган бу зиндонда ўнга яқин маҳбус занжирбанд қилинган эди. Уларнинг қўл ва оёқларидаги занжирлар бир-бирига «х» ҳарфи шаклида уланиб, сўнгра темир қозиққа боғланган, уларга катта қулфлар солинган, маҳбус туролмас ҳам, ётолмас ҳам эди.

Пашшоб зиндон ичида туртина-туртина юриб, кишандаги Полвон олдига нонни қўйди-да:

— Ма, заҳарингга е! — деди.

Нонни олиш ва оғзига олиб бориш ўлимдан қийин эди.

Қорин ҳаддан ташқари очиққан Полвоннинг унга қўли етмас, турай деса кишан қўймасди.

— Ҳеч бўлмаса бир қўлимни ечинг, оға, — деб ёлворди Полвон.

— Бўйнингни чўз, мохов, — деди пашшоб ўшқириб.

Маҳбусларга на нон ва на овқат берилар, агар бирор яқини олиб келиб бермаса, бечора очдан ўлиб кетарди. Маҳбус бўлгани учун эса отасига солғит солинарди. Полвондан сал нарироқда — кишанда ўтирган бир маҳбус дам пашшобга, дам Полвонга термилиб қарарди. Полвон у билан яхши танишиб олган эди. У питнаклик бўлиб, Полвон ўзига келган нондан ярмини унга бериб турарди. Бу гал ҳам шундай қилди. Унинг ҳоли Полвонниқидан бадтар, кундан-кунга ориқлаб борар, соқол-мўйлови ўсиб кетган, Жамагул Полвонни кўрса таний олмаганидек, бу йигитни ҳам ҳамқишлоқлари таний олмасдилар: кўзлари ичига чўккан, ёноқ суяклари бўртиб чиққан эди. Полвон берган нонни у апир-шапир еб қўйди, унга ҳеч нарса ҳам бўлмади. Пашшоб эса маҳбусларни бир-бир кўздан кечирар, баъзан қамчисини қилич сопига уриб қўяр, маҳбусларни босиб, туртиб ўтиб кетарди.

Кимдир: «Сув, сув! Улаётирман, дармоним қурди...» — деди.

Пашшоб «Мана бу дармонингни киргизади» деб қамчисини ўйнатиб қўйди. «Сув» деган бечоранинг дами ичига тушиб кетди.

— Ҳой каззоб, — деб пашшоб мудраб ўтирган бир маҳбусга бақирди, — нега салом бермадинг?

Маҳбус чўчиб тушди.

— Оға, совуқ... — дея дир-дир қалтирарди у.

— Иситиб қўяйми, — деб қамчиси билан солди уни пашшоб.

— Нега урасиз, касал... — деди Полвон, пашшобга кўзларини чақчайтириб.

— Эчкининг ўлгиси келса, қассоб билан ўйнашади.

Сен жим тур.

Пашшоб нарироққа юрган эди, димоғига қўлланса ҳид урди «Ит ўлганми?» деб бурнини жийирди.

— Ана, кўр...— деди Полвон, бурчакни кўрсатиб.

Зиндон бурчагида бир ўлик ётарди.

— Қачон ўлди?

— Кеча,— деди бир маҳбус.

Кишанда ўлиб, боши ерга осилиб қолган чол жасадини пашшоб оёғи билан туртиб, ўлган-ўлмаганини аниқлаш учун қилч сопи билан яна бир карра кўтариб қаради.

Пашшоб зиндон эшигини шиқиллатиб устидан қулфлади. Зах ва музхонада ярим яланғоч ётган маҳбуслар ўзларини гўрда ётгандай сезардилар. Ювиниш, кийимбошни алмаштириш уларнинг хаёлига ҳам келмас, кеча-кундуз бит, қуртлар тинчлик бермас эди.

Ҳар куни дярли бирор маҳбус сўйилиш ёки осилиш учун олиб чиқилар, ўрнига янгиси келтириларди. Зиндон азобига чидай олмаганлар қийналиб ўлиб кетар, қутулиб чиққанлар камдан-кам бўларди: Айниқса ясавулбоши келган кунлари маҳбуслар азроилни кўргандек бўлардилар. У нима истаса шуни қилар, ўз душманларини шахсан ўзи жазоларди. У зиндонга момақалди роқдай гулдурос солиб кириб келар, маҳбуслар зўрға ўринларидан туриб кишанларини шарақа-шуруқ қилиб унга таъзим қилардилар.

Бу сафар Полвон ўридан туролмай йиқилиб тушди. Бўйнидан ўтказилган кишан калта эди. Буни кўрган ясавулбоши дарғазаб бўлди ва шу замон «ким бу?» деб сўради саркардадан.

— Пишканиклик, қулвачча Полвон қазувдаги...

Ясавулбоши аста унинг олдига борди, лекин таний олмади. Полвоннинг соч-соқоллари ўсиб пахмоқ бўлиб кетган, кўзлари ичга чўккан, бўйин томирлари бўртиб чиққан, кийими эса жулдур-жулдур бўлиб қолган эди.

— Хўш, Полвон йигит,— деб кулди у истеҳзо билан,— ким полвон экан?

Полвон индамай унга бақрайиб турар эди.

— Нега кўзларингни олайтирасан, аблаҳ,— деб қамчисини ҳавода айлантириб Полвоннинг юзига солди. Полвоннинг юзидан тирқираб қон чиқди. Ясавулбоши яна авжга чиқиб бошига, яланг оёғига ва биқинига ура бошлади.

— Хўш, қазувда қилган дағдағанг қани? Менинг кимлигимни билдингми! Қиёт тўполонида бўлган экан-

сан, туркман жўранг не ерда, айт жалатой, деб зиндонни бошига кўтарди ясавулбоши. Полвон юзини гоҳ четга бурар, гоҳ яланг оёғини тортмоқчи бўлар, қўлини яширишга уринар, лекин кишан йўл қўймас эди. Семиз ясавулбоши ҳаллослаб қолган эди. Полвон эса тишини тишига қўйиб, индамай тураверди. Ўзи чарчагач, уришни саркардага буюрди. Унинг қўлида катта чўқмор бор эди, чўқмор бошига тушгач, Полвон «гуп» этиб йиқилди, беҳуш бўлиб қолди. Бу ҳолни кўрган питнаклик йигитнинг кўзлари хонасидан чиқаёзди. У муштумини тугиб, оғзидан кўпиклар сачратиб турарди. Беҳуш бўлиб қолган Полвоннинг устига пашшоб бир челак сув сепиб юборганда, у бир сесканиб кўзини хиёл очди-ю, яна юмди.

Ясавулбоши маҳбусларга бир мартадан жаллод назарини ташлаб чиқиб кетгач, питнаклик кўзларини олайтириб, тишларини ғижирлатиб:

— Одамхўрлар, жаллодлар,— деб қичқириб юборди.

Сўнгра у Полвонга яқин бориб: «Полвонжон, Полвонжон», деди. Кўзларидан эса дув-дув ёш оқарди. Бирдан орқасига тисланиб, «ана галди... қоч Полвон» деб қаттиқ қаҳ-қаҳ урди. Бу йигит ақлдан озган эди. У ўзининг кишанда эканини унутиб бошини ҳадеб ерга урар, оғзидан оппоқ кўпиклар сочар, ўзича бир нималар деб қичқирар, кулар, йиғларди...

Бир оздан сўнг Полвон ўзига келди. Эзилган таналари сирқираб оғрирди. Кўзи бирдан питнаклик маҳбусга тушиши билан яна ўзини «гуп» этиб ерга ташлади.

XXXVIII БОБ

Полёзхожи Самарқандда чиқадиган «Ойна» журна-ли, Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилояти газетаси» Қозонда чиқадиган «Чиён» газета ва журналларини кўзига ойнагина тақиб чордана қуриб ўқиб ўтирарди. Шу маҳал чой олиб чиққан ўғлига:

— Ўғлим, Назир оғани чақир,— деди ва газета ўқишида давом этди.

Ўғли қўшниси Назир кўрни чақирриш учун унинг заводига кетди.

Назирбой Елмонбойлар билан шериклик пахта заводидан ташқари ўзи мустақил «жин» ҳам солдирганди,

Шу топда Назирбой Иван Гаврилович билан сўзлашиб турарди.

— Иван, машиналар қалай?

— Ёмон эмас, хўжайин.

— Қимни мастер қиламиз?— деди у кўр кўзини қисиб туриб.

— Собир акани,— деб жавоб қилди Иван Гаврилович.

— Йўғ-эй, у билмаса керак...

— Билади, мендан ўрганган.

Назир кўр, бир томондан, «у машинани бузиб қўяр» деб хавотирланса, иккинчи томондан, «ўзимиздан чиққан, ойлиги кам бўлар» деб ўйлади.

Назир кўр ўз заводи битгач севинганидан контарада инженер билан Иван Гавриловични палов қилиб ва ароқ қуйиб сийлади. Иван Гаврилович:

— Шартномани бажардик, хўжайин, энди ҳисоб-китоб...— деди секингина.

— Пулими?— деди ширакайф Назир кўр.— Ҳозирча йўқ. Банкадан олиб бераман,— деб қўлтиқ жиссасидан бир оз пул чиқариб инженер билан Иван Гавриловичга чўзди. Улар оғрингандек бўлдилар.

Назир кўр кўп ичиб маст бўлгандан стулда ўтира олмас эди.

Иван Гаврилович билан инженер хафа бўлиб чиқиб кетгач, Полёзхожининг ўғли кириб:

— Сизни отам чақираётирлар,— деди.

— Ҳозир...— деди маст Назир кўр.

Кейин гандираклаб-гандираклаб Полёзхожининг уйига кирди. Бу ерда Бобоохун, Ҳусайнбек, Ёлмонбой, Оллоқулибойлар ҳам бор эдилар.

Назир кўр улар билан пойма-пой кўришгач:

— Жин машиналаримни синовдан ўтказдим,— деди гердайиб.

— Дим сара бўпти,— дейишди ўтирганлар.

Полёзхожи салмоқлаб:

— Назирбой, уруш қаттиқлашибди-ку,— деди.

— Бизга нима алоқаси бор бу гапларнинг,— деди-ю сўнгра ўйланиб қолиб:— демак, оқпошшонинг аскарлари Хивадан гетар эканда-а?— деб қўйди.

— Оқпошшонинг аскарлари хоннинг суянчигидир,— деди Полёзхожи секингина.

Исломуҳжа ўлгач, у шу ерда ўтирганларнинг пешқадами бўлиб қолганди. Ҳаммадан кўп ўқир, кўп нарсага ақли етар эди.

— Уруш, бунинг устига эл нотинч: бир томондан, туркманлар, иккинчи томондан, халқ...— деди мош-гуруч соқолининг учини тишлаб, катта салласини силкитиб Бобоохун.

Бу гаплар зўрға қулоғига кириб турган Назир кўриниш мастлиги қочди.

Ўтирганлар бирпас Тошкент ва Қозондан келган газет, журналларни ўқиш билан машғул бўлдилар.

— Шундай вақтда,— деб салмоқлаб гап бошлади Оллоқулибой,— хон биз билан маслаҳатлашиб иш қилиши, бизнинг гапларимизга қулоқ солиши керак. Хазинадаги пуллар бизнинг пулимиздан кам. Биздан ажралса, хоннинг аҳволи қийинроқ бўлар...

Оллоқулибой ўтирганлар ичида катта ва эски бойлардан ҳисобланарди. Ёлмонбой эса яқинда чиққан бойлардан эди. Ёлмонбой ориқ бўлса, у семиз, бўйи билан елкаси бирлашиб кетган, ўтирса Хоразмнинг хумига ўхшарди. Ёлмонбой оддий кийинса, у ипак кийим, мовут камзул, зар чакмон киярди. Ёлмонбойга қараб: «Сиз дунёнинг ҳузурини билмайсиз, ахир бой одам бўла туриб, бир хотин билан умр ўтказадими киши? Мана, мен яқинда тўртинчисини олмоқчиман» деди Оллоқулибой. У Ёлмонбойнинг бахиллигини ёмон кўради, «Минг-минглаб олтини бўла туриб уйида жиҳози йўқ, ейдиргани шолғому зоғора» деб куларди ундан.

Оллоқулибой «сахий». Урганч, Тўрткўлга овозаси кетган гумашталари: «Бойнинг қўли очиқ, камбағал-парвар» дейишарди. У ҳар ҳайит мачитга бир қўй, қаландархонага бир бузоқ бериб турар, камбағал қўшпиларига ачинган бўлиб катта хотинига: «Чўлоқнинг ўғлини кўрдим на устида бор, на бошида. Унга ўғлининг эски кийимларини бер, камбағални сийласанг савоб бўлади» дерди. Оллоқулибойнинг отаси ўлим тўшагида ётганида: «Ўғлим, бутун давлатим, мол-мулким сенга қолади, қирқ йил еб ётсанг ҳам етади. Улигимни яхшилаб чиқар, бирингга икки кўшилади» деган эди. Оллоқулибой отасининг насиҳатини ўн чандон ортиқ бажариб, ўлигини катта тантана билан кўмди. Тобути устидан кумуш тангалар сочди.

Бойнинг отасини кўниб келганларидан сўнг халққа ош берилди. То еттисигача эрталаб ва кечқурун ош тарқатилди, домла-имомларга назр-ниёз берилди, бир неча қўй сўйилди. «Оллоқули саховатли, қўли очиқ бойлардан. Ёлмонбой қаерда-ю, Оллоқулибой қаерда — бири сахий, бири очкўз» дейишарди одамлар. Кўп ўтмай Оллоқулибой завод солдира бошлаганда қанча одам текинга ҳашар қилди. Домла-имомлар: «Сахийни худо қўллайди, унинг ҳашарига бориш ҳам қарз, ҳам фарз»,— деб юрдилар. Кетган пуллар яна ўз жойини топди. Мана шу «сахий бой» деб ном чиқарган киши ҳозир Полёзҳожининг уйида ўтириб «хазинадаги пуллар бизнинг пулимиздан кам» деб мақтанмоқда эди.

— Пулингиз кўплигини ҳаммамиз биламиз, давлатингиз зиёда бўлсин, бойлигингиз яна ошиб-тошсин,— деди Полёзҳожидан бир ниманинг учини чиқариб. Ҳамма ялт этиб унга қаради.— Жаҳон мухорабасининг бориши, хорижий аҳвол, мамлакат ичидаги бўлиб турган ҳодисаларни фуқарога билдирувчи, бизнинг фикримизни баён этувчи бир газета чиқарсак... Ахир, Тошкент, Самарқанд, Фарғонада ҳам бойлар газета-журналлар чиқариб туришибди. Масалан: «Садойи Туркистон», «Ойна»... Ҳамма унинг гапини маъқуллаб «айни муддао» деди.

— Сиз жаноблари, шунга ёрдам берсангиз,— деб Оллоқулибойга қаради у. Гапнинг бу томонини билмай қолган Оллоқулибой бирдан ўзгариб, дами ичига тушиб, лойдай бўлиб қолди, бир оздан кейин:

— Ҳамма пуллар отамизнинг таъзиясига сарф бўлди, ҳожидан ота,— деди зўрға.— Оллоқулибой мактаб очишга, газета-журналлар чиқаришга бериладиган пуллар қайтиб келмаслигини билар, шунинг учун: «бунда сахийлик кетмайди»,— деб ўйлади.

Ўртага жимлик чўкди, ҳеч ким газета чиқаришга пул бермади, ҳатто газета сўзи тилга ҳам олинмади.

Гапга аралашмай ўтирган Ёлмонбой Оллоқулибойни хижолатдан чиқариш учун гапни аввал суҳбат бораётган томонга бурди.

— Агар Герман билан Туркияни Урусия ва Иттифоқчилар енгса, биз улар билан бирга бўламиз, агар

Герман билан турклар енгса, Туркияга мурожаат қила-
миз, шундайми, Ҳусайнбек афанди?

Ҳусайнбек афанди асли хоразмлик бойлардан бўлиб,
Туркияда таҳсил олиб келган, Истамбулдаги турк мил-
лий буржуа вакилларининг кўплари билан танишган ва
уларга меҳр-муҳаббат қўйган эди. У кўпинча туркча
сўзлар ишлатар, кийимлари ҳам туркча эди.

Елмонбойнинг сўзидан унинг баҳраси очилди.

— Чўқ яхши, чўқ яхши доно сўз. Турк ўғлонлари
иттиҳод ила иш гўржур, бу шарт ва фарздур, турк фар-
зандлари учун «фикр бир, тил бир, дил бир» шиори
чўқ гўзал шиор, иттиҳод лозим,— деб кўзойнагини рў-
молчаси билан артиб қўйди.

— Иншоолло, илтижомиз зўр. Миллат ва Хоразм
мамлакатидан давлат кетмагай, олло-таоло подшоҳий
аҳл исломияга тавфиқ адолат бахту саодат бергай,
шариат равнақ топгай, тараққийпарвар бойларимизнинг
давлатлари ошиб-тошгай,— дерди ҳар икки гапнинг
бирида Бобоохун.

Бобоохун қозихонада охунлик қилар ва хоразм жа-
лидларига зўр ҳурмат билан қараб, уларга ҳар жиҳат-
дан ёрдам берарди. Полёзхожи у билан кўпдан қалин
дўст бўлиб, кўпинча у билан маслаҳатлашиб иш қилар,
Бобоохун орқали саройга, шариат аҳлларига таъсир
этишни ўйлар эди. Охун жадидларнинг ҳар ишига қуръ-
ондан далиллар келтириб, шариатга мослаб гапирар
эди. Уз дўстининг ҳажга бориб келиб, сўнгра Исломхў-
жа билан бирга ишлаб миллат «ғамхўри» бўлишидан
ва намозхонлигидан бениҳоя хурсанд эди.

— Қани афандилар, намозни шу ерда ўқиймизми?—
деди Бобоохун.

Ҳаммалари таҳорат қилиб, намоз ўқишга ўтирдилар.
Бобоохун имомликка ўтди. Орқада туриб қолган На-
зир кўр мастликдан гандираклаб кетар, бунни билинтир-
масликка ҳаракат қиларди.

XXXIX БОБ

Қовунполизда турли-туман қовунлар тўр боғлаб ётар-
ди. Хоразм қовунлари жуда ширин бўлади: гўк
новвоти, гурвак, ширинпечак, гулобий... Баъзиларининг
ранги хунук кўринса ҳам пичоқ уриш билан торс этиб

ёрилиб кетади, бир тилим есангиз, тилингизни ёради: қанд-новвот... Айниқса, хитойини айтмайсизмн: ичи қип-қизил, пўчоғи қоғоздай юпқа, баайни асал. Қузги қовунларни осиб қўйсангиз янги қовун пишиғигача шира боғлаб тураверади.

Пишканикнинг қовунларини есангиз томоғингиздан на нон ва на иссиқ овқат ўтади. Етти ёшдан етмиш ёшгача — ҳамма қовунга ўч. Айниқса, шаҳар халқи, «қовун сайили» қилиб қишлоқларга чиқиб кетади. Ҳафта-лаб, ойлаб ёвонда қовун сайили қилиб юргиси келади. Дарҳақиқат, Хоразм қовунларидай мазали қовун кўп шаҳар ва элларда йўқ. Ахир, Чоржўй қовунлари ҳам аслида Хоразмникидир.

Иброҳим отанинг яримчиликка эккан ери жуда яхши қовун ҳосили берган. Аммо шу топда кичик ўғли Шерниёз билан қапада ўтирган Иброҳим отага кенг полиздаги қовунларнинг ширинлиги-ю қанду новвотлигининг нима фойдаси бор. Арслондай ўғли зах зиндонда азоб чекиб ётса, бу қовунлар унинг томоғидан ўтадимми, ахир? Аслида эса бу қовунларга ҳам эрта-индин тўра хўжайинлик қилади-ку.

Тўққизга қадам қўйган Шерниёз отасининг барча қайғусига шерик эди. Оғаси қамалганидан бери жуда маъюс, юзлари заъфарон, баъзан тўлиб-тошиб йиғлар, кўз ёшларини на отасига ва на онасига кўрсатар эди. У ўзи узиб чиққан қовундан бир-икки карч еди-да, капанинг орқасига ўтиб олиб пиқ-пиқлаб йиғлади: «Қани энди оғам келса-ю бу ширин қовунлардан еса...» Шу пайт паранжисини қўлига олиб Ойша хола, унинг ёнида халтачани елкасига ташлаган, оёқ яланг Бекжон ерга қараб сўқмоқ йўлдан келишмоқда эди. Иброҳим ота «улар янги бир гап олиб келдиларми...» дегандек, уларга қараб қолди. Энди унинг кўзлари нурсиз, юзлари сўлғин, қаттиқ-қаттиқ йўталар эди.

— На гап?— деб сўради у, хотини етиб келганда йўтал аралаш, Ойша хола «уф» деб ерга ўтирди:

— Уйи куйсин ясавулбошининг, шунчалик ялинсак ҳам кўрсатмади,— деди қақшаб, Шерниёзга: «Болам, сув бер» деган эди, у синиқ кўзани олиб келиб берди, юраги куйган она, эрталабдан бери ҳеч нарса емаганига қарамай, кўзани оғзига олиб бориб тоза шимирди. Нафаси ичига тушиб кетиб сукут қилиб қолган Иброҳим ота:

— Кафилга ҳам чиқариб бўлмасмикан-а?— деди.
— Бўлади-ю, тилла керак, тилла,— деди Бекжон.
— Пул... пул...— деди Иброҳим ота ижирганиб.
— Уғлимни бир кўриб ўлсам майли, армоним шу,— деди онаси дардига даво тополмай.

Уғлининг дарди билан чўккан Ойша хола нажот истаб Ёқутбиканинг олдига борди: «Ёрдам беринг, умр-бод дуоингизни қилай» деб ялиниб-ёлворди. Шу кунларда Ёқутбиканинг ҳам юрагини мушук тирнагандай жуда хафа, Полвонни қутқариш устида турли йўллар ахтарар эди. «Қандай ёрдам берсам экан? Тўрага айтсаммикан?.. Отамга айтсаммикан... Ёки саркардага пул берсаммикан...»

Ёқутбика Ойша холанинг қонли кўз ёшларига ичинидан ачинди. У Полвоннинг гуноҳи йўқлигига ишонар эди. Шунинг учун Полвонни қутқаришга қўлидан келганча ёрдамни аямаслик учун Ойша холага сўз берди. Сўз берди-ю, лекин тилини тишлаб қолди: қалин, баланд деворлар... Тўра, қайнана, кундошлар... ҳаммаси, ҳаммаси ғов. Илоннинг ёғини ялаган кундошларидан ёрдам сўрасами? Улар тўрага айтишса-чи, от думига боғлаб судратиб ўлдирмайдими, қанор қопга мушуклар билан бирга солиб уриб ўлдирса-чи?.. Шу ўйлар билан боши гаранг бўлиб турган бир вақтда кимдир: «Севинчи беринг, севинчи беринг...» деб югуриб унинг олдига кирди. Бика ялт этиб унга қаради. Олдида кенайсининг чўриси турарди. У: «Галин бийингиз ўғил туғди, севинчи беринг...» деярди. Бу севинчли хабар унга икки ёқлама хурсандчилик бахш этди. «Жиян туғилибди, энди шаҳарга тушишга баҳона топилди». Ахир, қанча вақтдан бери акасиникига бормаган, дийдор кўришмаган эди. Қайнанаси «эртага борарсиз, Наврўз ҳайитида борарсиз, қурбон ҳайитида борарсиз...» деб галга солгани солган эди, бу сафар на тўра ва на қайнана жавоб бермасдан ҳеч иложи йўқ эди. Шодланиб кетган Ёқутбика чўрига уч танга узатди ва бу хабарни қайнанасига айтди.

— Бора қолинг, қизим, бора қолинг, биздан ҳам салом айтинг,— деди қайнанаси ноилж.

— Сиз ҳам юринг,— деди Ёқутбика зўрма-зўраки.

— Фурсати билан...— деди қайнана.

Шу вақт Холжонбика келиб: «Мени ҳам олиб кетинг», деб илтимос қилди.

— Майли, бирга боринглар...— деди қайнанаси.

Қайнана соябон аравани яхшилатиб безатиб, ошнинг хомини ва чақалоққа совға қилиб энагалари билан қўшиб юборди. (Келинлари ҳатто қўшниларникига чиқишса ҳам, қайнана, албатта энага-чўриларини қўшиб юборар ва уларга яхшилаб тайинлар: «Эҳтиёт бўлинглар, номаҳрамларнинг назари тушмасин» дерди).

Хоразм уйларида тўрт девор ичида қолган келинларни номаҳрамлар кўрмасин деб кўча томонга деразалар қилинмас, уларни ташқарига чиқарилмасди... Тўра ва бекларнинг келинлари бирор ерга борганда келин номаҳрамни кўрмасин деб соябон арава қилинган. Келин устига уч-тўрт қават гилам ёпилган соябон арава ичида қаршисидаги энагадан бошқани кўрмаслиги шарт эди.

Мана, Ёқутбикалар ўтирган арава Хиванинг Пншканик дарвозасидан ўтиб Қаптархонага чиқди, у тўранинг қишки ҳовлиси ёнида ҳам тўхтамасдан тез-тез юриб Полвон қори мадрасаси томон бурилди. Бу аравани кўрганлар «Тўранинг соябон араваси» деб ерга қарар ёки дарҳол ўз уйига кириб эшикни ичидан беркитиб олар эди, башарти унга қараб қолгудай бўлса, қамчининг тагида қолиши турган гап эди. Аравакаш: «пўшт-пўшт» деб борар эди.

Холжонбиканинг шаҳарга тушишидан мақсадни Шерназарбойни бир кўриш эди. У Ёқутбикадан ё тўрт ёш, ё беш ёш катта. Ҳусни Ёқутбикача бўлмаса ҳам истараси иссиқ, юзидаги холи, тимқора кўзи жозибадор эди, у кишига қараса еб юборгудай шўх, гапдон аёл эди.

— Бика, Полвоннинг қамалиш сабабини эшитдингизми? Қазувда бировни ўлдирибди, дейишади. Ёлғон гап бўлса керак. Полвон жуда беозор йигит,— деди Холжонбика рўмолини тўғрилаб.

— Ҳар хил гаплар бор, бири ундай дейди, бири бундай, билиб бўлмайди, лекин Шерназарбойнинг қаматдиргани аниқ, унга қаттиқроқ гапирган бўлиши мумкин...— деди Ёқутбика Холжонбикага ер остидан қараб.

— Энди Шерназарбойнинг ўзи қутқазмаса, бошқанинг қўлидан келмас. Менинг оғам у киши билан жўра, айтсам ёрдами тегар. Бечора Полвоннинг ўзи ҳам, онаси, укаси ҳам уйимизда азалдан хизматкор, одамнинг раҳми келар экан.

— Ойша холанинг йиғисига одам чидай олмайди. Бу йил баҳорда уйлантиришмоқчи экан. Иброҳим ота ҳам чўкиб қолибди...

— Полвон қамалиб ётса тўрага катта йўл очилади. Акам билан гаплашаман... Сиз ҳам отангизга айтсангиз, ў киши хонимизга яқин-ку, зора кўмак берса...— деб савол тариқасида Ёқутбикага қаради Холжонбика. Бика индамагач:

— Майли, бир уриниб кўрай, умримда мен ҳам савоб иш қилай... Бу гапдан Ёқутбика хурсанд бўлиб кетди.

Соябон арава Саиджон қори мачити олдидан ўтаётганда муллаваччалар дарҳол мачит ичига кириб, эшикни беркитиб олдилар. Арава Пашшоб дарвозасидан ўтаётганда косиблар, дўкондорлар, заргарлар довдирашиб, ўринларидан туриб, дўконлари олдига тахта тутиб, гўё ёвдан қочгандай ичкари кириб яшириндилар. Булар ҳаммаси номаҳрамга назар тушмаслик учун қилинган бир тадбир эди. Соябон араванинг қораси йўқолгач дўкондорлар, косиблар, заргарлар, базозлар дўкон эшиklarини очиб ўз ишларини давом этдираддилар. Лекин бу тадбирларга қарши акс чоралар ҳам топилар эдики, унга на қалин деворлар, на ваҳший урф-одатлар, на қайналар ва на соябон аравалар ёрдам берарди. Соябон арава Амин чорусидан ўтиб Абдулла тўранинг ҳовлисига бурилди ва серҳашам дарвозалардан долонга кирди. Уйдан югуришиб чиққан чўрилар араванинг кетига шоти қўйдилар. Бикалар аравадан тушиб уйга кирдилар. Ёқутбика келин ойиси билан кўришиб, «кўзингиз ойдин» деди.¹

Эртаси Холжонбика «қариндошларимни бир гўриб галай» деб энага билан «қариндоши»нинг уйига кетди.

Холжонбика пул билан аллақачон энагани қўлга олиб қўйган эди. Мана, ҳозир иккови катта дарвозалик данғиллама бино ичига кириб, долондан ўтиб, катта айвонга чиқдилар. Айвонда Шерназарбойнинг онаси чой ичиб ўтирарди. Меҳмонларни кўриши билан қуюқ саломлашиб қарши олди. У Холжонбикани танимаса ҳам энагани танир, энага бикани таништиргач, Холжонбика билан бошқатдан қучоқлашиб кўриша кетди.

¹ Эсон-омон қутулдингизми, кўзингиз ёридими, дегани.

— Галинг, галинг, тўрга, катта¹ чиқинг,— деди кампир мулозамат қилиб.

— Ўзлари чиқсинлар...

— Онангиз эсонмилар, опангиз соғмилар? Пошша-жонбика, Ёқутжонбикалар соғми?— деб ҳол-аҳвол сўради кампир.

— Сизга салом айтишди,— деди Холжонбика секингина ва паранжисини ўраб тахмонга қўйди, улар чиройли безатилган каравот устига чиқиб ўтирдилар. Чўри дарҳол дастурхон олиб келди, бирпасдан кейин чой ҳам келтирди.

— Овқатга қара!..— деди кампир чўрига амр қилиб.

— Овқат еб галдик, герак эмас,— деди бика.

— Йўғ-эй, ойда-йилда бир галар экансизлар, хафа бўламан,— деди кампир.— Қаранг-а, кичик галин ҳам ёвонга тўйга гетган эди. Кундошлар онасиникида, ёлғиз зерикиб ўтиргандим, дим сара бўлди.

Меҳмонлар ўзлари дастурхонни очиб, ўзлари чой қўйиб ича бошлагач, энага нима учун келганликларини айтди.

— Ўғлимдан айланай, ҳар бир бечоранинг дардига малҳам топади, сиздай азиз одамларнинг сазосини ҳеч ҳам ерда қолдирмас...

Орадан кўп ўтмай Шерназарбой ҳам кириб келди. Айвонда хотинларни кўриб, гўё ҳеч нарсани сезмагандай ўтиб кетаётиб, уларга назар ташлади. Холжонбика рўмоли билан юзини беркитиб тескари қараб ўтирган бўлса ҳам унинг қилич-аслаҳаларини шарақлатиб гердайиб кетаётганини кўрди. Шерназарбой иккинчи айвонга ўтганда кетидан онаси бориб қиличини олиб, қозикқа осиб қўйди. Меҳмонларнинг ким эканини тушунтиргач, «сенда ишлари бор экан, ўғлим»,— деди.

Шерназарбой Холижонбиканинг Матчон тўранинг иккинчи хотини эканини ва унинг жон олгувчи кўзларини эшитган эди. У Матчон тўранинггина эмас, бошқа тўра, иноқ, бек ва хўжаларнинг ҳам қанча хотини борлигини, улар кимларнинг қизлари эканини яхши биларди. Ахир, ясавулбоши кўпларнинг тўйида бош бўлар эди-да!

«Қаранг-а, жонон ўз оёғи билан кириб келибди, айни муддао»,— деган гапни ўтказди кўнглидан Шерназарбой.

¹ Каравот

— Ердам бераман, албатта. Қани, чақиринг бу ёққа,— деди онасига очик чеҳра билан; сўнгра «яхшилаб сийланглар» деб қўйди.

Холжонбика паранжида Шерназарбойнинг олдига бориб ўтирди.

— Хўш, хизмат?— деди Шерназарбой мулойимгина кулиб.

— Бир қулимизнинг улли ўғли бегуноҳ зиндонга солинибди, ота-онаси ялиниб-ёлвориб мени тинч қўйишмай сизга юборишди...— деди бика паранжи ичида гоҳ ерга қараб, гоҳ Шерназарбойга боқиб.

— Маҳбуснинг оти нима экан?— Шерназарбой унга галати қараш қилди.

— Полвон...— деди бика секингина.

Бир лаҳза лип этиб Полвон унинг назаридан ўтди ва ўйланиб қолди. Кейин уни танимаган бўлиб саволлар бера бошлади.

Шу вақт кампир чойнакда чой олиб келиб қўйди. Шерназарбой бир пиёла чой қуйиб бикага узатди, бика оппоқ қўлларини чиқариб пиёлани олди. «Энди юзларини ҳам бир кўрсам...» деди ясавулбоши.

Холжонбика зиёфат куни ўзининг эркакча кийишиб панжара орқасидан қараганини эслади. У вақтда Шерназарбой ҳаммадан сипоҳ кўринган эди. Энди яқиндан мулойим, меҳрибон кишидай бўлиб ўтирибди, сўзлари ҳам ширин...

— Ердам берамиз, қўлимиздан келади... Лекин бир шартим бор. Уртамиздаги гапларни ҳеч ким билмаслиги керак, сиз тўранинг хотини, мени ўзингиз биласиз...— деб тайинлади ясавулбоши, мийнгида кулиб.

— Мен ҳам шу томонини...— деб бика халтачадаги олтинларни чиқараётган эди, Шерназарбой:

— Хафа бўламан. Илтимосингизни бажараман. Намозгарда хон ҳазратларининг олдиларига бориб Полвонни қутқазиш ҳақидаги фармонга қўл қўйдириб келаман, эртагаёқ чиқади. Мени кутинг,— деб чиқиб кетди.

У намозгарда тугул, намозшомда ҳам келмади. У, келганида ҳамма ухлаб қолган, Холжонбиканигина кўзларига уйқу келмасди.

— Фармонни олиб келдим, меҳмонни уйғот, яна кетаман,— деди у онасини уйғотиб ва ичкари уйга кириб кетди. Онаси бикани уйғотаркан: «Туринг, қизим, ўғлим фармонни олиб галибди, ҳозир яна гетаркан. Ўзи-

нгизга айтадиган гапи бор экан» деди. Бика рӯмолини бошига ўраб, секин Шерназарбой олдига борди. Кампир «ҳозир галаман» деб чиқиб кетди. Бика уялиб турар эди.

— Ҳамма иш битди, хон фармонга қўл қўйди,— деди у қўлтиғидан бир қоғозни чиқариб кўрсатиб. Қани энди биз билан бирга овқат есангиз...

Бика оҳиста ўтирди. Дастурхонда таомлар ва май тўкис эди. Пиёлада май қуйиб узатаркан, Шерназарбой биканинг биллагидан маҳкам ушлади. Холжонбика қўлини тортмоқчи бўлиб уринган эди, рӯмоли бошидан тушиб кетди. Биканинг жоду кўзларини яқиндан кўриб:

— Оҳ, паризод-ку!..— деб ясавулбоши унга ҳайвоний бир ҳирс билан ёпишди.

Эртаси Холжонбика кундоши Ёқутжонбика олдига жуда хурсанд бўлиб келди. Уни бу ҳолда кўргач: «Демак, иш битибди» деб ўйлади Ёқутжонбика ва: «Полвонни қутқазिशга буйруқ бўлдими?» деб сўради тез.

— Эй бика, Полвонқулнинг айби оғирмиш. Одам ўлдирилгандан ҳам бадтармиш, уни хон эрта-индин сўйдириши ҳам мумкин. Акам Шерназарбойнинг олдига бориб айтса: «Синглингиз обрўли тўранинг хотини, бу ишга аралашмасин» деганмиш, акам ҳам мени қойиб берди,— Холжонбика паранжини иргитиб ташлаб сўзида давом этди:— Бу гаплар менга қаттиқ тегди. Кечаси билан ухламай чиқсам бўладими!

Ёқутжонбиканинг ранги ўзгарди, тарвузи қўлтиғидан тушиб, жуда хафа бўлди. Холжонбика эса эснаб:

— Қўйинг, Ёқутой, шунга ҳам хафа бўласизми. Полвон ўзидан кўрсин. Шерназарбойга гап қайтариб на қиларди? Қулвачча не ерда-ю, ясавулбоши не ерда?

Ёқутжонбика ҳали сенинг «савоб иш қилишинг шуми?» деган гапни ўтказди кўнглидан.

* * *

— Ёқутжонбика на хабар олиб галди, хотин?— деб сўради касал ётган Иброҳим ота.

— Ёқутжонбиканинг умри узоқ бўлмай, Полвон дея тоза уринибди, отасига ялиниб-ёлворибди. Абдулла тўра: «Қизим, ҳамма илтимосингни бажараману, буни қилолмайман», дебди. Ёқутжонбика қанча ялинса ҳам бўлмабди,— деди Ойша хола кўз ёшини артаркан.

— Қўй, хотин, йиғининг фойдаси йўқ,— деди чол тасалли бериб. Ойша хола эрининг кўрпасини тўғри-лаб қўйиб, «тинч ухланг» деб чиқиб кетди. «Ўғлингни эрта-индин жаллод сўяди» деган хабардан сўнг чол оғир касал бўлиб ётиб қолди, ўғлининг гамида, у на кечаси ухлар, на кундузи! Ҳар замонда инграб: «Полвоним, ўғлим, сени ўлдиргунча мени ўлдирса бўлмай-дими? Эй, золим фалак, бунча жабру жафо қиласан» дерди. Толиққан кўзлар бир лаҳза илиниб яна очилиб кетди. Чолнинг ичида ҳарорати кучли бир ўт ёнар, лаблари қақраб «сув, сув» дерди. Ташқарида онасига ёрдамлашаётган Шерниёз югуриб келиб отасига сув ичирди. Иброҳим ота бир оз ором олгандай бўлди, Шерниёзга термилиб қаради, нурсиз кўзларидан уч-тўрт томчи ёш оқди, бу ҳол гўё «сизларни ташлаб кетаётирман, энди аҳволларингиз қандай бўларкин» деган маъвони ифодалар эди. Отасини яхши кўрган Шерниёз кўзларида айланган ёшларни кўйлагининг енг учи билан оҳиста артиб, отасининг бўйнидан қучоқлаб: «Отажон, хафа бўлманг, Полвон оғам тезда галади...» деб чолнинг юрагини бадтар эзарди.

Иброҳим ота ўртанча ўғли Бекжонбойни кўрмоқчи, сўзлашмоқчи, васият қилмоқчи, лекин у тўранинг иши билан банд, шундай қилмаса уйга бир бурда нон келмаслигини чол яхши биларди. Ҳарорати зўрайган чол кечаси билан алаҳсираб чиқиб, тонг пайтида жон берди.

Ойша хола умр йўлдошининг армонда кетганига, ўғиллари оталаридан жудо бўлганларига ачиниб йиғлашди. Бечораларнинг дод-фарёдлари кўкка етди.

Иброҳим отанинг жасади Дешовузбобо ёнидаги қабристонга қўйилди.

XL БОБ

Жумагулнинг «қочиб кетганини» Пирнафас ака Сўфи оқсоқолга бориб айтган эди, у ҳайрон бўлиб қолди.

— Гапир, ўзи на гап?— деб қайта-қайта сўради у.

— Ўзингизга маълум, уни Полвонга фотиҳа ҳам қилиб қўйган эдик, у қамалганидан кейин, «усиз ўлганим яхши» деб юрди. Биз уни қанча юпатдик, кеча шаҳар кетганича қайтмади, ахтариб топа олмадик.

Сўфи оқсоқол Пирнафаснинг гапига ишонгиси келмади.

— Бўлмаган гап,— деди у,— ўзларинг қочириб юборгансанлар.

— Бўйга етган фарзандимизни-я. Бирортаси ўлдирмаганмикан, ё ўзини сувга ташламадимикан деб қўрқяпман,— деди йиғламсираб Пирнафас ака.

— Хондан совчи келганини билиб туриб-а?— деди оқсоқол заҳарханда қилиб.

— Хонга қайната бўлсак, бахт-ку. Мўвурдак арава келганда у шаҳарда эди, қайтмади. Топишга ёрдам берсангиз...

Оқсоқол одамларини ҳар қаерга юбортириб ахтартирди, лекин топтиролмади. Жумагулни топсам, кичик ясавулбоши Ашир маҳрамдан, қолаверса, хондан ҳам инъом оламан, деб ўйлаган эди у.

Бўлган воқеани Матчон тўра эшитгач ёниб-куйиб Пирнафас ака, оқсоқол ва имомни сўқди:

— Ҳамманг ёвонимизнинг шармаидасини чиқардинглар, қандай бўлса ҳам топинглар!— деб буйруқ устига буйруқ берди. Оқсоқол қишлоқ одамлари ва Пирнафас акани ёнига олиб ахтариб кетди.

— Жумагул келмадими?— деб сўрадилар Авазникига бориб.

— Йўқ, бу ерга келмаган.

— Бахтимиз қора экан, Жумагулдан ажралибмиз,— деб қичқириб юборди Пирнафас ака бирдан.

Аваз бўлган воқеани эшитиб тездан ахтариш кераклигини, яна Жунаид одамлари ёки Қурбон юзбоши қолтобонлари қўлига тушиб қолмаслигини айтиб, ваҳима устига ваҳима солди...

* * *

Жумагул Авазникига қочиб келганда: «Хоннинг канизи бўлмайман, ҳамма умидим сиздан, Аваз оға» деган эди. Аваз уни ўз уйида эмас, энг яқин дўсти Собир темирчиникида сақлади. Буни Пирнафас ака, Мастура хола, Ойша кампирлар билар эди.

Аваз «Жумагулдан хабар олай» деб Собир темирчиникига борганда, айвонда Ойша хола Собир аканинг хотини Оймонхон олдида ҳўнг-ҳўнг йиғлаб турганини кўрди.

— Авазхон, Иброҳим отангиз ўглининг дардида куйиб-ёниб армонда кетди. Наҳотки, мен ҳам Полвонни кўрмай ўлиб кетаман. Ахир, арслондай ўғлим зах зиндонда ёта берадими? Барака топинг, ёрдам беринг,— деганида, Аваз: «Хола, бир иложини қилармиз» дея олди, холос.

Аваз Полвонни қутқазिश йўлларини ўйлаб юрар, лекин буни ҳеч кимга айтмаган эди. Жумагулни яшириб сақлаганини, бунинг устига Полвонни қутқариш ҳаракатида эканини биров билиб қолса, бир ўзининг эмас, балки хотини, укаси, Полвоннинг оиласи, Пирнафас аканинг бола-чақаси хон жаллоди Жумёз пучуқ қўлида сўйилишини яхши биларди.

Аваз кўп ўйлаб, охири бу ҳақда Собир темирчи, сўнгра Иван Гаврилович билан маслаҳатлашмоқчи бўлди.

— Авазхон, менга ишонсангиз бўлади, зиндоннинг ҳамма қулф-калитини биламан,— деди Собир ака кўп ўйлаб ўтирмай,— фақат зиндонбонни...

Аваз Собир акадан хурсанд бўлиб, кечқурун Иван Гавриловичнинг уйига борди ва унга «Полвонни қутқаришимиз керак» деганида, нима ёрдам керак бўлса, мен доим тайёрман, деди у. Кейин бир вақтлар жандармларнинг кўзини чалғитиб Москва турмасидан қочганини ва Россияда бундай ҳоллар кўп такрорланиб туришини бир-бир гапириб берди.

— Ботир йигитлардан топмоқ керак, улар ҳеч нарсадан қўрқмасинлар, ҳатто ўлимдан ҳам,— деб уқтирди Иван Гаврилович. Аваз кетар олдида «Мана бу ҳам ёрдам беради» деб кичик сандиқчадан тўппончани олиб кўрсатди.

Собир ака ва Иван Гаврилович билан бўлган суҳбатдан сўнг Авазда Полвонни қутқазिशга қатъий ишонч ҳосил бўлган эди.

* * *

Полвонни қутқазिश учун Собир темирчи баъзи бир тадбирлар кўра бошлади. Ҳеч кимга билдирмасдан қилич ва ханжарлар ясаб, Иван Гавриловичнинг уйига олиб бориб қўяверди. Аваз эса Собир темирчи билан борди-келдини ҳам гўё йиғиштириб қўйганди. Эрталаб

Иван Гавриловичнинг уйига бориб, тайёрлаб қўйилган қиличларни Бекжон орқали жуда эҳтиёт билан бериб юборар ва кўп вақтини мадрасада ўтказарди.

Аваз муллаваччалар билан суҳбатлашар ва намоз асир, хуфтон намозини ҳам мадрасада ўқир, бунни кўрган қозикалон ва охунлар «Аваз одам қаторига кириб қолибди» дер эдилар.

Аваз куй ошиғи Сафо Муғанний деган муллавачча билан эскидан таниш бўлгани учун кўпинча унинг ҳужрасида у билан бирга Навоий, Бедил ғазалларини ўқиб таҳлил қиларди. У Авазнинг истеъдодига қойил қолар ва уни чин юракдан ҳурмат қиларди. Сафо Муғаннийнинг мусофирлигини билинтирмаслик учун Аваз уни уйига чақириб меҳмон ҳам қилиб турарди.

Сафо Муғанний Аваз тенги йигит бўлиб оёғида маҳси, эгнида оддий олача тўн, ориққина эди. У секин ўрнидан туриб, бир неча соатдан бери қайнаб турган шўрваннинг тузини кўрар экан, гапира кетди:

— Бугун жуда хафа бўлдим. Узингиз биласиз, мусофирман, куним ўтиши қийин. Эрталаб мадрасамизга вақф еридан беш қўй, икки қоп гуруч келди. Беш қўйдан бири сўйилди, менга бирор эт тегмади, яхшиям сиз бор экансиз, бўлмасам қора тунча ҳам қайнамас эди. Тўрт қўй қозикалоннинг уйига кетди, икки қоп гуручни ҳам уруғларимиз бўлишиб олдилар. Муллаваччалар оғзини очиб қолаверди...

— Ҳали мадрасанинг кўп сирларини билиб оласиз. Хув, қошимиздаги ҳужрадаги чиройли ёш муллаваччани биласиз-а? У отигагина муллавачча. Аслида қозининг ўғлони.¹

Сафо Муғанний мадрасадаги қизиқ-қизиқ гапларни оз-моз эшитган, лекин ўз кўзи билан кўрмаган эди.

— Ҳамма ухлаганда у муллаваччанинг ҳужрасини қаттиқроқ қоқсангиз, ҳаммасини кўрасиз. Муқаддас саналган мадрасада: ичкилик ҳам, қимор ҳам, фисқу фужур ҳам бор,— деди Аваз жиддий гапириб.— Мен бу жойнинг бўсағасига кўпдан бери оёқ босмагандим. Адабиётни яхши кўргангиз ва мусофир бўлганингиз учун келиб сиз билан суҳбатлашиб юрибман. Хайр, мен кетай, дея қўзғалган эди Аваз, аммо Сафо Муғанний:

— Кеч бўлди, қолаверса, ёзган бир шеърим бор, ўқиб

¹ Бачча.

бераман,— деб тўхтатиб қолди. Гўшлари ҳил-ҳил бўлиб кетган ширин шўрвани улар қаттиқ нон билан ичдилар. Сўнгра Сафо Муғанний кичик лампанинг хира ёруғида ўзи ёзган шеърларни Авазга бир-бир ўқиб берди. Аваз тинглаб калласини қимирлатиб ўтирди, сўнгра:— «Шеърни кўпчилик учун ёзиш керак, халқ учун ёзиш керак. Қозикалондан хафа бўлибсиз, у халқнинг молини туя қилибди, кўнглингиз ранжиди, мана шуни ёзинг. Сизда истейдод бор...» деб ўғит берди ва охирида «Уламоларга»ни ўқидингизми?— деб сўраб қолди.

— Ўқиганим йўқ, эшитдим,— деб жавоб қайтарди Сафо Муғанний.

— Балли, шунинг учун қозикалон мени ёмон кўради, ammo халқ яхши кўради,— деди Аваз унга.

Улар ётдилар. Аваз дарҳол ухлаб қолди. Унинг берган маслаҳатлари эсига тушиб, Сафо Муғанний кўп вақтгача ухлай олмади. Аваз айтган гапнинг ҳақиқатлигини билмоқ учун ёш муллаваччанинг ҳужра эшигига бориб аста қулоғини тутди. Ичкаридан турли овозлар эшитилди. Ҳаммадан кўпроқ ёш муллаваччанинг овози чиқар эди. Бир гуруҳ муллаваччалар уни ичкизиб қўйиб, хўп ўйинга солмоқда эдилар. Сафо Муғанний тоқат қилиб туrolмай ўз ҳужрасига қайтди ва Авазни уйғотиб қўймай деб, аста ечинди-да, кўп ўтмай, у ҳам хуррак ота бошлади...

* * *

Полвонни зиндондан озод қилиш осон иш эмас эди, албатта. Қўша дарвоза ёнидаги турмадан, Нурловой олдидаги авахтадан қочиб кетганлар кўп бўлган, ammo Кўҳна арк олдидаги зиндондан бирор маҳбус қочганини ҳеч ким билмасди. Тўғриси, бунга ботинганлар топилмаган. Ичкари қалъа дарвозасидан ўтиш, шаҳардан чиқишда ташқари қалъанинг Пишканик дарвозасидан ўтиш, тунда юрадиган пашшобларга учрамаслик амри маҳол эди! Нима қилмоқ керак? Уларни қандай қутқозиш мумкин? Шу саволлар Авазнинг бошини қотирмоқда эди. Кейинги кунларда ўртоғи Муғанний олдида қолиб кетиши ҳам бежиз эмас эди. Чунки бу мадраса Кўҳна аркка яқин бўлиб, кечаси гоҳ бир ўзи, гоҳ Қакак, гоҳ Солижонлар билан зиндон атрофини синчиклаб текширарди. Бир қарорга келиш учун

хаммани Қакакнинг уйига тўплади: Собир темирчи, Пирнафас ака, Бекжон, Солижон, Сафаргалдилар келган эдилар.

— Хўш, қандай қилсак ишимиз ўнгидан келади?— деб ўтирганларга қаради Аваз. Ҳар ким ўз фикрини айтди.

Ҳамманинг гапини диққат билан тинглагач, Аваз: «Биз индинга, хўрозлар иккинчи қичқирганда, пашшоблар тавилини¹ уриб ўтгач...» деб Полвонни қутқариш учун қанча вақтдан бери ўйлаб қўйган тадбирларини бирма-бир ўртага ташлади. Ҳамма Авазнинг фикрига қўшилди.

* * *

Аваз тайинлаган кун келди. Атроф жимжит. Усти берк кўчалар зимистон. Солижон Аваз айтган чорсу ёнида пойлаб турибди. Боғча дарвозасига кетадиган кўча бошида — арkning орқа томонидаги пана бир жойда Какак атрофни кузатмоқда. Кимдир Авазнинг арк олдидаги сартарошхонасининг эшигини секин очди, унинг ичидан Сафаргалди, Бекжон, Собир темирчилар чиқди, сартарошхона эшиги яна қулфланди. Улар гоҳ ўрмалаб, гоҳ чопиб арк томонга борар, тик этган овозга қулоқ солардилар. Мана, зиндон девори. Унинг шундай ёнида арк дарвозаси, ана, одам ўтирадиган жой. Сафаргалди атрофга бир назар ташлагач, зиндон деворини ёқалаб кетди, унинг кетидан эргашганлар айтганини ўринлатиб турдилар. Сафаргалди негадир тўхтади, ниманидир тинглади; унга зиндон эшиги олдида ўтирган зиндонбоннинг хурраги эшитилгандай бўлди. Буни аниқлаш учун у яна уч-тўрт қадам силжиди, унинг орқасидан бораётган Бекжоннинг юраги дук-дук урарди, «ишқилиб, ҳеч ким сезмасин-да» дерди ичида у. Сафаргалди зиндонбонга яқинлашиб, орқасидан келаётганларга «тез-тез» дегандай ишора қилди. Ҳамманинг қўлида ханжар, қилич, Сафаргалдида эса икки тигли ханжардан ташқари Иван Гаврилович берган тўппонча ҳам бор. Улар Сафаргалдининг ишораси билан товуш чиқармасдан тез-тез ҳаракат қилдилар. Бекжон билан Собир темирчи зиндонбоннинг икки букчайиб ухлаб ётганини аниқ кўрдилар. Сафаргалди жуда эҳ-

¹ Барабан.

тиёт қилиб зиндонбоннинг орқасига ўтди ва унинг оғзини ёпиб, елкасига зарб билан ўткир ханжарни урди. Зиндонбон «ҳиқ» этди, холос. Собир ака унинг чўнтагидан калитларни олиб, аста зиндон эшигини очди. Қўлида шам ушлаб Бекжон, Собир ака ва яна бир йигит ичкари кирди. Сафаргалди билан бир йигит зиндон эшиги олдида пойлаб қолдилар.

— Полвон ога,— деди Бекжон атрофига аланглаб.

— Ким у?

— Бизлар, қутқазнишга келдик,— деди Бекжон шивирлагандек гапириб.

— Укам, жигарим...— деди Полвон инграб. Собир ака ўз ишини қилар, очилган қулф ва занжирлар «шарақ-шуруқ» этиб ерга тушди. Қўл-оёғи занжирдан бўшалган Полвон ўрнидан туриб эркин нафас олди. Зиндонда Полвондан бошқа яна тўрт маҳбус бор эди, Собир ака уларни ҳам кишандан озод қилди.

— Жўралар, сизлар озод, тез бўлинглар,— деди қутулганларга қараб Собир ака.

Кишандан қутулганлар: «Тушимизми, ўнгимизми» деб ҳайрон бўлишди.

Баъзилари юришни ҳам унутган эди, зўрға оёқ босиб ташқари чиқди.

Зиндон ичидан ҳаммадан кейин Собир билан Бекжонбой чиқди. Улар тор кўчалардан юриб Солижон айтган йўлдан кетишди. Улар тез-тез юриб Мадаминхон мадрасасининг орқасидаги пастқам майдончага этиб олдилар. Тўғрида ичкари қалъанинг қад кўтариб турган баланд кўрғони кўринарди. Унинг баландлиги салкам икки терак бўйи келар, пойдевори қалин ва ётиқроқ бўлса-да, унга ўрмалаб чиқиб бўлмасди. Қутулган маҳбусларни Аваз «бу ёққа» деб имлади. Полвон югуриб бориб у билан қучоқлашиб кўришди. Кўрғоннинг тепасида Пирнафас ака арқоннинг бир учини ушлаб турарди. Даставвал тепага қушдай учиб Солижон чиқди. Сўнгра Полвон арқондан юқорига ўрмалаб чиқаркан:

— Аваз ога, бу яхшиликларингизни ҳеч унутмайман,— дерди.

— Оқ йўл, бахт-саодат тилайман,— дерди Аваз ҳам. Қасалманд, ожиз бир маҳбусни арқонга боғлаб Солижон билан Бекжонбой тортиб олдилар. Қалъанинг орқа томонида Иван Гаврилович ушлаб турган узун нарвонда Полвонлар бирин-кетин қалъа бағридаги мозор

устига тушдилар. Қалъа устидагиларнинг қораси го-йиб бўлгунча Аваз қараб турди, сўнгра чопонидаги чангни тозалаб мадраса томон, Сафо Муғаннийнинг олди-га кетди.

Полвонлар Иван Гавриловичга миннатдорчилик билдириб хайрлашиб, Шамолгоҳдан пастга тушдилар. Шамолгоҳ катта, очиқ бир майдон бўлиб, ярми қуриб қолган захкаш шу ердан бошланиб, ташқари қўрғоннинг тагидан ўтар эди. Бу атрофда ҳеч қандай иморат йўқ эди. Тўғрида ташқи қалъанинг қўрғонлари қора ўрмон-дай кўриниб турарди. Полвонлар захкаш ичига тушиб, эҳтиётлик билан олдинга юриб бордилар. Ҳамманинг уст-боши лойга беланди. Мана, захкаш ўтадиган қўр-ғоннинг кичик тешиги. Улар бирин-кетин шу тешикдан ўтиб шаҳардан ташқарига чиқиб олдилар. Эрталаб ша-ҳарда: «Зиндон қоровулини ўлдириб маҳбусларни озод қилибдилар, кимлар экани номаълум» деган дув-дув гап тарқалган эди.

Бу воқеадан дарғазаб бўлган Шерназарбой ҳамма ёққа одам юбортирди, гумонсираб баъзи кишиларни қамоққа олди. Ҳатто Аваздан ҳам гумонсиради, ле-кин Сафо Муғаннийнинг гувоҳлиги, қозикалоннинг «Аваз мадрасада ётиб намоз ўқиётир» дегани билан Аваз қа-моқдан қутулиб қолди.

XL I БОБ

Зиндондан озод қилинган кечаси Полвон ўртоқлари-га: «Сизлар энди нима қиласизлар?» деганида, ҳам-маси: «Сен қаерга борсанг, биз ҳам шу ерга борамиз» деган эдилар.

— Жўралар,— деди Полвон уларга,— хон ҳаммамиз-нинг ҳам пайимизга тушган. Шунинг учун биримиз Ха-зораспга, биримиз Гурланга кетсак кучимиз бўлинади, яхшиси, қумга қочайлик.

— Бошқа илож ҳам йўқ,— дейишдилар озод бўл-ганлар.

Сафаргалди билан Пирнафас ака уларни Пишканик ёвонининг юқорисидаги қумга бошлаб кетдилар. Қора-қум Пишканикдан узоқ эмас эди.

Қоронғи кеча, шамол юзларга қумни учириб келиб уради, кўзлар, оғизлар қум билан тўларди. Оч қумлар

кишини ютай дейди. Қумда ҳар бир босилган қадам нзи сувга босгандек йўқ бўлиб кетади. Саккиз киши турна сингари тизилишиб боришарди. Кўплар оёқ яланг. Тунги ҳаво салқин бўлишига қарамай, қумда кетаётганларнинг пешоналаридан шариллаб тер оқарди. Қанча вақтлардан бери зиндонда ётиб дармонсиз бўлиб қолган «қочоқлар» қумда оёқлари ҳаракатдан қолиб, кўзлари очиқ бўлса ҳам мудраб борардилар.

— Дармоним қуриди, ўламан, шекилли,— деди биттаси.

Ўртоқлари унга далда бериб:

— Қирқига чидадинг, жўра, қирқ бирига ҳам чида,— дейишди.

— Яқинлашдикми?— сўради у Сафаргалдидан яна.

— Бардам бўл, жўра,— деди Полвон.

Дармони қуриган йигит ўзини дадил тутишга тиришар, лекин мункиб-мункиб кетар эди. Улар шу кечаси гўё дунёнинг нариги бурчига бориб қолгандай эдилар, лекин манзилнинг чораги ҳам босилмаган эди.

Мана, шарқ томондан уфқ қизариб тонг отмоқда. Қуёш қумлар орасидан ёниб турган шардек аста-секин кўтарилмоқда. Қум зарралари қуёш нурида товланиб ялтирарди. Ҳамма даррандалар ҳам ҳаракатга тушиб қолган. Очиқиб қолган илонлар ўлжа қидириб йўловчиларнинг ёнидан визиллаб ўтиб, қумда из қолдириб йўқ бўларди. Қалтакесаклар қатор келаётган одамларга қаддини кўтариб қарар ва тезда йўлини ўзгартиб, ғойиб бўларди. Қумлоқларни судраб келаётган қўнғизлар қандайдир ваҳимани сезиб, қум ичига шўнғиб, ўзини эмас, ҳатто ўлжасини ҳам яширарди. У ён-бу ёнингдан кишини бир чақишда ўлдирадиган қорақурт ўрмалаб келаётгандай бўлар эди. Шамолда тўлқинланувчи қум гирдоблари йўлни чалғитади. Сафаргалдига бу қумлар чақалоқ вақтидан ошна. Қорақумда унинг киндик қони тўкилган. Пирнафас аканинг ҳаёти учун ҳам энг зарур бўлган нарсаларни: саксовул ва ўтинни шу қумлар берарди. У йиққан ўтинларини шаҳарга олиб келиб пуллаб кун кечирган. Полвон ҳам қумларни яхши билади, саратоннинг жазирама иссиғида қанча-қанча марта ўтинга қатнаган эди.

«Қочоқлар» ҳамон Сафаргалди ва Пирнафас аканинг кетидан эргашиб борардилар.

— Илдам, илдам қадам ташланглар!

— Бошингни баланд тут!

Бу товушлар кетинда кетаётганларга гоҳ етар, гоҳ етмас эди. Кемага тушганнинг жони бир дегандек, улар бир-бирларини қўллаб-қувватлаб боришарди. Бир-бирларининг имосини, қўл силташларини тезда англашарди. Қум ичига кириб борилган сари ранг-баранг саксовул дарахтлари учрарди. «Қочоқ»ларда на этик, на чўгурма, на туя ва на мешқоп бор. Улар ярим очлик устига ташналикдан лаблари қурир, аъзойи баданлари қақшарди. Баъзан бири йиқилиб қумга ботиб кетар, лекин яна туриб эмаклар эди.

— Шоввозлар, яқинлашиб қолдик, бардам бўлинглар,— деди Пирнафас ака.

Яна ҳориб-толиб қадам ташлашарди.

Қумларда ҳайвон суяклари, одам чаноқлари ётарди. Ким билсин, бу чаноқлар Жунаидхонга ўхшаш газандалар ўлдириб кетган кишиларнинг суякларими, адашган йўловчиларнинг, сувсизликдан ва очликдан ўлганларнинг суякларими? Ҳар ҳолда бу суяклар бепоён қум воҳалари ичида кўп воқеалар содир бўлганидан, кўп сирлар ўтганидан гувоҳлик беради эди. Даҳшат қучоғига кириб бораётган бу «қочоқ»лар Исфандиёрхоннинг қўли етмайдиган жойга — қум денгизи ичига шўнғиб кетишни афзал кўрар эдилар. Ҳолдан кетиб сулайиб қолганларни Бекжон билан Солижонлар елкада галма-гал кўтариб бордилар...

* * *

Шерназарбой, Ашир маҳрам элатларга навкарлаб юбортирдилар, гумонсираган уйларини титкиладилар. Шаҳар дарвозаларининг ҳаммасига пашшоблар юборилди. Бозорлар, саройлар, қаландархоналар тинтув қилинди. Охири, қумга қочгандирлар, дедилар. Навкарлар озиқ-овқат ва сув ғамлаб, отларда Пишканик орқасидаги қумга равона бўлдилар. Қумга озиқ-овқатсиз, сувсиз, отсиз йўлаган ҳар бир кимса ажал қўйнига кирган бўлар эди.

Навкарлар кўп юрншиб қумда излар топишди, лекин бу излар баъзан йўқолиб ҳам кетар эди.

Шунда навкарлар: «Туркманлар қўзғолон кўтарган томонга кетишган бўлса керак» деган ўйга боришди. Улар ҳамон отларини қамчилашарди.

Ахтара-ахтара навкарларнинг отлари ҳам чарчади. Охири улар «қумлар ичида чириб кетишсин» деб орқаларига қайтдилар.

Пирнафас ака билан Сафаргалди кетларига исковучит каби навкарлар тушинини яхши билар эдилар, шунинг учун йўлни чалғитиб, ниҳоят вайрона «Тешик қалъа»га бошлаб бордилар. Бу жой катта бир амалдорнинг қўрғони бўлиб, йиллар ўтиши билан уни кўчма қумлар босиб қолган, фақат бир томонидаги тешикдан ёруғ тушмайдиган қоронғи хоналарга кириш мумкин эди. Улар хом ғиштдан, деворлари пахсадан ишланган бўлиб, устигача қум босган, дастлаб кўрган киши бу жойни қум тепаси деб ўйлайди. Қўрғон устидаги қумларда янтоқ, шувоқлар ўсган. Қўрғондан нарироқда эски бир қудуқ. Аваз Пирнафас акага: «Сиз қумга кўчиб кетинг» деганида, у Сафаргалдининг ёрдами билан бола-чақасини шу ерга олиб келиб қўйган эди. Бу жой бирмунча вақт яшаш учун қулай эди. Аслида бу жойга неча йиллардан бери бирор одам оёқ босмаган, тўғрироғи, бу жойдан одамлар кўрқижарди. «Тешик қалъа» ажиналар макони, ёнидан ўтган кишини чалиб юборади, деган афсоналар тугилган эди.

Жумагул кечга яқин «Тешик қалъа» олдида маъюе ва хафа ҳолатда турар, «отам кетганига анча бўлди, нега келмайди» дер эди.

Шу вақт баланд қум тепалари орқасидан бир кўришиб, бир яшириниб келаётган пиёда одамларга кўзи тушди-да, дарҳол онаси билан Шерниёзга хабар қилди. Улар ташқари чиқдилар. Шерниёз югуриб қум тепасига чиқиб, қўлини пешонасига соябон қилиб узоқларга қаради ва бирдан:

— Одамлар!— деб бақириб юборди.

Мастура хола билан Жумагул одамларнинг кўплигига ҳайрон бўлдилар. Улар қўрғон олдига яқинлашгач, ҳаммалари ўша томон югурдилар. Жумагул шу пайт Полвоннинг бўйнига ўзини ташлагиси, Полвон ҳам уни оғушига олгиси келди, лекин иложсиз бир-бирларига узоқ тикилиб қолдилар. Мастура холанинг кўзларидан дувиллаб ёш оқарди. Шерниёз Полвонни қучоқлаб олди. Полвон уни бағрига босиб, қаттиқ-қаттиқ ўпди. Ман-

зилга етгач, улар эркин нафас олдилар ва ўзларини бардам ҳис қилдилар. Кечирилган азоб-уқубатлар бирпасда тарқалгандай бўлди. Мастура хола бисотидаги зогораларни олиб чиқиб ўртага қўйди. Очиққанлар зогораларни палов ўрнида едилар. Пирнафас ака меҳмонларни яхшилаб сийлади. Қоқ суякка айланган бу кишиларга жон кириб қолди.

— Акалик қилдингиз, минг раҳмат!

— Акамиздан ҳам, отамиздан ҳам ўтказдингиз!

— Болаларингизнинг роҳатини кўринг!

Улар Пирнафас ака билан Сафаргалдига миннатдорчилик билдирар эдилар. Ҳаммадан ҳам Полвон ўзини бахтиёр сездди. У меҳмонларни таништира бошлади.

— Мана бу йигит гурланлик Ёқуббой. Зиндонда бир йил гуноҳсиз ётди,— деб бурни узунчоқроқ-ориқ йигитни кўрсатди.— Мана буниси, хазорасплик Қиличбой, ёши мендан кичикроқ. Зиндонга отаси билан тушган. Отаси Шерназарбойнинг қамчиси зарбидан ўлди. Мана буниси, газовотлик туркман оғамиз, ҳокимни сўккани учун уч йилдан бери зиндонда ётибди, оти Қутлуқмурод,— деб соқоли ўсиб кетган пак-пакана йигитни кўрсатди.

Булар ҳаммаси ҳам гуноҳсиз, камбағал болалари. Улар на бировнинг уйини талаган ва на одам ўлдирган. Зулм-истибдод жонидан ўтгач, бирорта бой, тўра ёки бекни сўккан, ё уларга салом бермаган, энг катта гуноҳ қилгани ўз қаллиғини хонга бермаган. Бекжонбой билан Солижонларнинг тенгдоши — Қодир деган йигитнинг ҳикояси ҳаммани ўзига жалб этди.

«...Аслим шовотлик. Отамнинг уч таноб ери бўлиб, мендан бошқа боласи йўқ эди. Ун боладан ёлғиз мен туриб қолганим учун отам ҳам, онам ҳам мендан ҳеч нарсани аямасдилар. Ўзлари оч бўлса ҳам мени тўқ тутишган, эрка ўстиришган. Ешим ўн саккизга етганда мени уйлантирмоқчи бўлишди. Қариндошларнинг қизларини кўрсатишди. Ҳеч қайсиси ёқмади. Қўшни ёвонда бўлган бир тўйга борган эдим, тортишмачоқда бир қизга кўзим тушиб қолди, у ҳам тикилиб қаради, мен ҳам тикилиб қолдим. Шу-шу, қиз меннинг юрагимни банд этди. Тўйда қандай ўтирганимни ҳам, кетганимни ҳам билмадим. Кейин баҳона топиб шу ёвонга боравердим. Суриштирай десам, отини билмайман... Яна қанча тўйлар бўлди, у қиз келармикан деб тортишмачоқларда бўлар-

дим, у кўринмасди. Бир кун отизда ерга қараб кетаётсам, олдимдан «салом» деб чиқиб қолди. Ақл-ҳушимдан озай дедим. Жўхори ичига кириб яширидик. Бизни ҳеч ким кўрмади. Суриштирсам, у ҳам мени тоза ахтарибди, оти Қамар эди. Кўп ўтмай, тўй тараддусига тушдик. У ҳам камбағал қизи, мен ҳам камбағал боласи. Тўйимиз бошланди. Нима бўлди-ю олатасир, қий-чув бўлиб кетди. Билсам, Хатира деган аёл маҳрам Қамарнинг дарагини эшитиб, тўйга кечаси билан мўвурдак арава-ни чоптириб келган. «Қамарой хонга муносиб экан, олиб кетамиз» деган. Йиғи-сиғи бўлди. «Ёримни хонга бериб қўймайман» деб қичқирдим. Оқсоқол: «Қодир, бериб юбор» деди. «Қизни аравага солинг» деб буйруқ берди, қизни аравага солдилар, мен бориб отнинг бошини тутдим, аравакаш итариб юборди. Навкар оти билан бос-тириб кетмоқчи бўлди, жон аччиғида қўйнимдан пичоқни олиб навкарнинг юрагига қараб урдим, лекин қўлига тегди. Навкарлар мени дарҳол босдилар, кўз очиб юмгунча қўлимни боғладилар. Шундай қилиб, тўйимиз азага айланди. Отам беҳуш бўлиб, йиқилиб қолди. Онам сочини юлиб, фарёд қилди. Ҳали висолига эришмаган ёрим мўвурдак арава ичиде, мен эса қўли боғлиқ ҳолда арава кетида кетяпмиз. Арава ичидан хунибийрон йиғлаган овоз чиқади. Шум кампир: «Йиғлама, хонга хотин бўласан» дер эди. Юраги эзилган мен бечора итдай аравага боғлиқ ҳолда чанг еб бордим. Мўвурдак арава Нурловойга кириб кетди, мени Шерназарбой зиндонга солди. Мен ўлим кутардим. Мана, бахтимга сизлар қутқардинглар, энди сизлар нима бўлсаларинг, мен ҳам шу. Ҳайдасаларинг ҳам кетмайман, ҳамма учун ўч оламан...»

«Маҳбуслар»нинг ҳар қайсисининг ҳам Қодирга ўхшаш тарихи бор, ҳар қайсиси ҳам хондан, тўрадан, бекдан, Шерназарбойдан, туркман муҳрдорларидан азоб кўрган, юракларида қасос ўтларни қайнаб-тошган кишилар эди.

Кечқурун баъзилар кўрғон ичиде, баъзилар қум устида маза қилиб ухладилар, ҳордиқ чиқардилар. Эрта-лаб, нонуштадан кейин Полвон, Бекжон, Солижон, Пирнафас ака ва Қодирлар кўрғон атрофини, баъзи бир уйларни қумдан тозалай бошладилар, туриш учун жой тайёрладилар. Баъзиларни ўтин олиб келар, баъзилари сув таширдилар.

Полвоннинг мияси кўп фикрлар билан банд эди. Узи ва отасига ўхшашларнинг ҳаётини хаёлидан кечирарди. У шу кунгача дунёда фақат азоб, жабр-зулм кўрди, холос. Нега?..

Ҳаёт оқими уни яна қийин аҳволга солиб қўйди, қўлга тушса хоннинг дори ёки жаллоднинг пичоғи кутарди. Биргина йўл бор эди — ё ўлим, ё кураш.

Бир куни кечаси Полвон қум довони устига чиқиб атрофга қарар экан, милт-милт этиб ёниб турган чироққа кўзи тушди.

— У нима экан, юр борамиз,— деди у ёнида турган Сафаргалдига қараб.

Улар довонлар ошиб кўринган чироққа томон юрдилар. Узоқдан қўйларнинг маъраши, итларнинг ҳуриши эшитиларди. Демак, бу ерда отар бор. Полвонлар тез-тез қадам ташлаб яқинлашиб қолгач, кўзлари гулхан ёнида ўтирган уч кўланкага тушди; подачининг итлари улар томон югуриб ҳура бошлади, ўтирганлардан бири ўрнидан туриб калтагини олиб итлари кетган томон юрди. Келаётган кишиларни кўргач, итларни «тур йўқол» деб ҳайдаб улар олдига борди. Полвонлар салом беришди, кўлига калтак ушлаган киши уларни гулхан ёнига — ўз кўшига олиб бораркан, ўтнинг ёруғида тикилиб қаради:

— Ие, Полвонбоймисан?— деди у.

— Мап-ман, Рустам ака,— деди Полвон кулиб,— бу укам — Бекжон, бу жўрам — Сафаргалди. Шундан сўнг Рустам ака улар билан бошқатдан қучоқлашиб кўришди. Ўтирганлар ҳам таниш кишилар келди, деб қуюқ саломлашдилар.

— Тезда танимабман, эсим қурсин. Кўрмаганимга ҳам анча бўлди. Ёвонга тушишим қийин. Қўйларни кимга ташлаб кетаман, тўра рухсат этмайди,— деди-да, соғ-саломатлик сўраб кетди.

— Иброҳим ота бардамми, Ойша хола тетикми, уканг Шерниёз соғми?— деди у.

— Отам ўлиб қолди,— деди Бекжон йиғламсираб.

— Дераверсин¹, яхши одам эди. Полвонбой, сени зиндонда деб эшитгандик, эсон-омон қутулдингми?

Полвон кулиб туриб: «Мана булар қутқазди» деб

¹ Жойи жаннатда бўлсин маъносида.

Сафаргалди билан Бекжонни кўрсатди. Рустам подачи ёнидаги ўртоқларини уларга таништирди:

— Мана бу йигит Катдан, оти Бердибой, Жунаиддан қочиб юрибди; бу Хўжайлидан— Қусберган, жўра бўлиб қолдик,— деди. Сафаргалди Бердивой билан танишган эди, у ўзининг нима сабабдан қочиб юрганини гапириб берди, худди Сафаргалдига ўхшаш Жунаиднинг навқари бўлишдан қочиб юрган экан. Бир оздан кейин қорақалпоқ башарали, юзлари юмалоқ, қисик кўзли, ёшгина чиройли қиз катта ёғоч товоқда шўрва олиб келди.

— Қусберганинг синглиси,— деб таништирди Рустам ака уни.

Қусберган Полвоннинг саргузаштларини эшитмоқчи бўлган эди, Полвон қазувда Шариф отанинг калтакланишидан тортиб, ўзининг зиндондан озод қилинишигача бўлган воқеаларни бирма-бир айтиб берди, ўтирганлар эса мароқ билан тинглашди.

— Жўлдас Полвон, қоннинг зулми ўбдан осдиғўй!— деб гап бошлади Қусберган ҳам.

Унинг ота-онаси ҳам ёш вақтидаёқ ўлиб кетган, ўзи подачи, синглиси кишиларнинг чўриси бўлиб қолган экан. Синглиси чиройли бўлгани учун Хўжайлининг беги уни хонга совға қилмоқчи бўлибди, ор-номусли йигит синглисини олиб қочибди. Қирлар, чўллар кезиб охири бу ерга — қумга, Рустам ака олдига олиб келибди. Энди бекдан ҳам, хондан ҳам ўч олишга тайёр эканини дангал айтди.

— Полвонбой, сен Шерматвой, Яхшивойларни ҳам биласан-а? Қум этагида ерлари бор эди, Матчон тўра босиб олган эди. Улар ҳам қумда, биздан узоқда эмас, ўрталиғи кўп бўлса бир тош¹ галади. Уларнинг кўшида ҳам ғуж йигитлар бор. Бири хондан, бири Жунаиддан, бири қамоқдан қочган, бири ерсиз-жойсиз хонавайрон бўлган. Ҳаммасининг юрагида дарди бор, ўчи бор. Ўзимнинг ҳам тўрани кўрарга кўзим, отарга ўқим-йўқ,— деди чилим тортиб туриб Рустам ака.

Улар анча вақтгача суҳбатлашиб ўтиришди. Полвон уларнинг аламзада эканини, ҳар қайсиси хондан, тўрадан қасос олишни орзу қилиб юрган мард йигитлар эканини билди. Полвон ўйланиб қолди. «Шу йигитлар-

¹ Саккиз чақирим.

дан ажойиб ботирлар чиқадн. Юр десанг, хоннинг, тўранинг устига юрувчи, тоғни толқон қилувчи кишиларку! Фақат уларни бир ерга йигиб бошини қўшмоқ, уларга бош бўлмоқ керак, холос...»

Қуллар ўтди, қанча қумлар кўчди... Гурланлик Ёқуббой, хазораспик Қиличвой ўз юртларига бориб ота-оналарини кўриб ҳам келдилар. Қодирвой, Қутлуқмурод эса ўзлари билан ханжар ва қилич олиб келдилар. Булар эса қасоскор Полвоннинг руҳини кўтарган эди.

XLIII БОБ

Авж олиб бораётган жаҳон уруши фронтларига Николай II янги ва янги кучларни сафарбар этмоқда эди. Ҳатто чекка ўлкаларда яшовчи Россия граждандлари ҳам аскарликка чақирилди. Тўрткўл, Урганч, Хивадаги руслар ҳам сафарбар қилинди. Сургулда бўлишига қарамай Иван Гаврилович ҳам аскарликка олинган эди. У хотини Ольга Ивановнани ёш қизи билан Россияга юбора олмас эди. Бир томондан йўл узоқ бўлса, иккинчидан ўз шаҳри Иваново-Вознесенскда қариндошлари ҳам қолмаган эди. Шу сабабли заводга киргизиб Хивада қолдиришдан бўлак чора йўқ эди. Ольга эрининг кийимларини юиб-тозалаб халтачага солиб бераркан, кўзларидан ачкиқ ёшлар тўкар эди.

— Қўй, йиғлама, Оличка. Юрагимни эзма, жоним, — деб кичик Марьяни бағрига босиб ўпарди у.

— Иванушка, менга қийин... — У бошини эрининг елкасига қўйиб «пиқ-пиқ» йиғлар, кўз ёшлари эрининг кўйлагини ҳўл қилганди.

— Билаган, жуда оғир бўлади, олис Хивада. Нима илож?..

— Бу ерга ҳам кўникиб қолганман, лекин сенсиз...

Иван Гавриловичнинг эзилган юраги эзилиб, лаблари титраб кетди, лекин ўзини тутиб:

— Тез-тез хат ёзиб тураман. Собър ака билан Авазга тайинладим, қараб туришади, жуда меҳрибон одамлар, хайр жоним. — Шуларни деб у шинелини кийиб, камарини боғлаб, милтигини елкасига осиб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Ольга ҳеч чидай олмай Хиванинг тор кўчаларидан тез-тез юриб, рус солдатлари турадиган катта казармага етиб борди. Казарма лиқ тўла одам, у атрофга қараб, «Иваним қани?» деб қидирарди. Иван Гавриловични чақириб келдилар, у йиғидан юз-кўзи шишиб кетган Ольгага тасалли берарди.

Команда берилди, солдатлар саф-саф бўлиб дарвозадан чиқа бошлади. Иван Гаврилович: «Хайр, Оличка, Марияга эҳтиёт бўл» дерди. Кичик Мария эса ҳадеб отаси томон толпинарди; Ольга юм-юм йиғлаб, эрини анча ергача кузатиб борди.

* * *

Пирнафас аканинг оиласи қумда яшашга кўникиб қолди. Шерниёз билан Ойжамол ёш бўлганлари учун илгари иссиқ-совуқда қийналсалар ҳам, кейинчалик ўрганиб кетдилар, қум довлари уларга гўё ён рошаларини эслатар эди. Қумдан уй-уй қилишар, ағанашиб, кўмилишиб ўйнашарди. Мастура холани қумнинг ҳарорати қийнар, тез-тез юраги ўйноқларди, ноилож у ҳам кўникишга мажбур бўлди. Жумагул биринчи кунлари қийинчиликни сезмаса-да, ҳомиладор бўлиб қолгач, қумдаги ҳаёт унга жуда-жуда оғир туюлди. У анорга бошқоронғи бўлган эди. Қумда анор қаерда! Жумагул нима еса кўнгли айниб қайд қилар, шу сабабли кундуз кунлари қора уйдан чиқмас эди.

Полвонлар «Тешик қалъа»дан аллақачон жўнаб кетишган, Сафаргалдининг ёрдами билан яхши бир қора уй қуриб олишган эди. Бу уй «Тешик қалъа»дан ўн чандон яхши, кўчиш керак бўлиб қолса бирпасда туяга юкланарди. Кечалари қора уй дим, очиқ қўйилса ичига шамол аралаш қумлар кирар эди. Полвон кўпинча бўлмас, Жумагул ёлғиз ўзи қоларди. Ушандай вақтларда Жумагул ухлай олмай қора уйнинг шипига тикилар, уйнинг туйнугидан кузги осмон тўла юлдузлар кўринар эди. Қумларда қишин-ёзин ҳаво очиқ бўлиб, кўпинча булут кўринмас, юлдузлар чароғон бўлар эди. Жумагул ойга қараб ётаркан, хаёл дарёсига ғарқ бўларди: «Ҳаётда севгидан кучли нарса бормикин-а? У сени турли кўйларга солади, ундан ором оласан, у сенга бахт беради. Мана, мен ҳозир бепоён қумлар ичида, эл-юртдан узоқда ёз кунлари жазирама иссиқ, қиш кунлари

қаҳратон совуқ ичидаман. Аммо буларнинг азоби севган ёрнинг бир бўсаси билан унутилади. Айниқса, Полвондай йигитнинг ёри бўлиш нақадар бахт!.. Қани энди биздан бўладиган нишона ҳам келишган, бақувват бўлса, бу бахт устига бахт бўлар эди. Майли, чидайман, Полвон оғам бечораларнинг ғамини ейди, уларни хўрлаган бойлардан ўч олади. Бошга тушганини кўз кўрар дегандай, мен ҳам милтиқ отишни ўргандим, мерган бўлдим, қилнчбозликни билиб олдим. Ишқилиб, Полвон оғамга ёрдамим тегиб турибди, у мендан хурсанд. Қани энди Исфандиёрхон ўлса-ю, биз ҳам тинчиб элимизга қайтсак!..»

Отларнинг дукур-дукури, итнинг ҳуриши эшитилди. Унинг хаёли бўлинди. Қора уй олдига иккита отлиқ келиб тушди. Улар Полвон билан Бекжонбой эди. Жумагул чироқнинг пилигини кўтариб, ойисини уйғотмасдан ташқари чиқди ва уларга овқат иситиб, чой қайнатиб берди. Полвон устидаги ўқ-яроғини олиб, укаси билан овқат еб ҳордиғини чиқарди. Сўнгра Полвон Бекжонбойга нималарнидир тайинлади, у: «ажаб, оға» деб чиқди-да, отларининг эгарларини олиб қўйиб, Шерниёзнинг олдига кириб ётди ва тезда хуррак ота бошлади.

Полвон нақадар чарчаб келган бўлмасин Жумагул билан сўзлашиб тоғг откизгиси келар, унга қизиқ-қизиқ нарсаларни айтиб берар, унинг кўзларидан, юзларидан қанча ўпса ҳам тўймас эди.

Полвон ўз отряди билан хон навкарларига қарши курашда кўп тажрибалар орттирди, керак бўлган вақтда душман устига бостириб борди, баъзан душмanning орқа томонига ўтиб унга қўққисдан зарба берди. Хон маҳрами агар «Полвон шу ерда» деган гапни эшитса, мўвурдак аравани шу он кетига қайтарар эди.

Жумагулнинг кўзи бирдан Полвоннинг дока рўмол билан боғланган чап қўлига тушди, рўмол қонга беланган эди.

— Нима бўлди? — сўради Жумагул ҳовлиқиб.

— Ҳеч нарса. Кеча кичик бир ҳодиса рўй берди, — деди Полвон бепарво туриб. Жумагул шу «кичик бир ҳодиса», «арзимас воқеа»лардан чўчир эди. Шунинг учун кичик ҳодисани билгиси келди. Полвон айтишни истамаса ҳам Жумагулнинг илтимосини рад эта олмади.

«Хазорасплик Қиличвой бундан уч кун илгари олдимга ҳовлиқиб келиб: «Евонда хунук бир хабарни эшитдим. Шерназарбой Юсуф саркардани чақириб, Полвон бойларга тинчлик бермаётир, уни ё тириклай тут, ёки ўлигини олиб кел, бунинг учун хондан катта совға сарпо оласан» деб неча навкарни менга қарши юборганимш. Юсуф саркарда ботир киши, қўққисдан ҳужум қилиб қўлга тушириши мумкин... Дарҳол отларни эгарлаб, йўлга отландик. Отам (Полвон Пирнафас акани ота дерди): «Юсуф саркардага қарши бора кўрма, у ном чиқарган саркарда, сени хароб қилади» деди. Мен эса: «Бошқа чора йўқ, ота» дедим. Сафаргалди, Қодирвойлар ҳам гапимни қувватладилар, беш кишилашиб жўнаётганимизда, Бекжонбой: «Мен ҳам бораман»,— деб туриб олди, йўқ десам ҳам бўлмади, ўжар эмасми, оти билан кетимиздан келаверди. Икки кунлик йўлни бир кунда босиб, кечаси Иноқ тўранинг ёвонига етиб бордик. Отларни пана жойга қўйиб, сас чиқармай Юсуф саркарда турган ерга бордик. У Иноқнинг меҳмонхонасида қўш қуриб базми жамшид қилиб ўтирган экан, бизнинг келишимизни уч ухлаб тушида ҳам кўрмаган экан. Мен ҳамма томонни текшириб, қоровуллар йўқлигини аниқлаб, тўппончани ушлаб, отилиб меҳмонхонага кирдим. Кетимдан Сафаргалди, Қиличвой, Бекжонбойлар ҳам милтиқларини ўқталиб киришди. Тўрда болишга ястаниб Юсуф саркарда ўтирибди, атрофида навкарлари ичишиб, баъзилари мудрашиб, кайф суришяпти. Ўртада ўғлон ҳам ўйнаб турибди, созандалар ҳам маст. Мен овозим борича қичқириб: «Қўлларингни кўтар, қимирласанг отаман!» дедим. Бирн осиглиқ милтигини олмоқчи эди, Қиличвойнинг ўқидан нариги дунёга сафар қилди, ҳаммаси қалтираб-қалтираб қўлларини кўтарди. Саросимада қолган Юсуф саркарда ханжари билан менга ёпишмоқчи бўлди, лекин ўқимнинг зарбидан «тап» этиб йиқилди, шунда чап қўлимга ханжар тегиб ярадор қилган экан. Бекжонбой билан Қодирвой милтиқ ва қиличларни йиғиштириб олавердилар. Созандаларга қараб: «Буларнинг қўлларини боғланг»,— дедим. Юз-кўзидан қони қочган созандалар: «Полвон оға, Юсуф саркарда бизни мажбуран...» деб гудуранаётган эдилар, «сизларга тегмаймиз» дедим. Сўнгра уларга жон кириб, навкарларнинг белбоғларини ечиб, қўлларини орқасига қилиб қаттиқ боғлайверишди. Нав-

карларни бир уйга қамаб қўйдик, ким қаршилиқ қилса ўзидан кўрсин, дедик. Тонг отиши билан Иноқнинг молларини камбағалларга бўлиб бердик. Мен халққа:

— Иноқ тўра молларингизга тега кўрмасин, боши кетади,— дедим.— Бойлар, тўралар, беглар билиб қўйсинларки, биз эзилган, хўрланган фуқаронинг ўчини оламиз. Халойиқ! Биз шу мақсад учун қўлга қурол олдик. Тўпланган халойиқ юз-кўзимиздан ўпа бошлади. Уст-боши жулдур бир кампир пешонамдан ўпаётиб: «Раҳмат, ўғлим, ўчимизни олдинг, умрингга умр қўшилсин» деди-да, бошидан докасини олиб ярамни боғлаб қўйди. Қайтишимизда бизга яна уч-тўрт камбағал йигитлар қўшилди. Бўлган гап мана шу...» деб ҳикоясини тамомлади Полвон. Унинг ҳикоясини ҳаяжон-ла тинглаган Жумагул:

— Полвон оға,— деди тутилиброқ, сўнгра ҳеч нарса демай Полвоннинг ўнг қўлини қорнига олиб борди. Полвон севиниб кетиб:

— Қимрляпти, ўғил туғиб берасан, ўғил,— деди.

— Кошки эди...— деди Жумагул эшитилар-эшитилмас қилиб.

Эрталаб қуёш қум доволаридан кўтарилмаган пайтда Мастура хола чой олиб келди, ҳамма жам эди. Пирнафас ака энди ўзини бахтиёр сезганидан қумда бод касалини тамом йўқота ёзган эди...

Сўнгра ҳар ким ўз иши билан банд бўлди. Қуёш борган сари қумни қиздира бошлади.

Жумагул онасига эрталаб ёрдам берди-да, иссиққа чидай олмай кўнгли айниб, қора уйга кириб узала тушди.

— Қизим, эҳтиёт бўл,— дерди онаси.

Бу иссиқ ҳомиладор аёлга ҳаддан ташқари оғир эди. Қора кигизларни ёндирай деб ҳар бир тешикдан ўтов ичига кирган ҳарорат уйни хумдонга айлантирган эди. Жумагулнинг бутун вужудидан шариллаб тер оқарди. Уҳ, қумлар, қумлар...

Кеч кузга бориб Жунаидхоннинг навкарлари Хиванинг орқа томонидаги қумга ўтиб олиб уни назорат қила бошладилар. Жунаиднинг одамлари Сафаргалдиларга дуч келиб, анчагача отишма бўлди. Солижон от чоптириб Полвон олдига югурди. Жунаиднинг кучи кўплигини билиб Полвон жанг қилмади, ўз йигитларига қора уйларни

тезда йиғиштиришга, хавфсизроқ жойга кўчишга буйруқ берди. Жумагул отда, Мастура хола туяда, Шерниёзлар эшакда жўнаб қолдилар...

* * *

Полвонларни зиндондан қочирганга Аваз жуда-жуда хурсанд ва уларнинг қилаётган ишларига қойил эди, ўзи ҳам қўлига қурол олиб мардлар сафида бўлгиси келарди. Лекин соғлиги бунга йўл қўймасди. Ўзининг ўткир қуроли — шеър билан душманлардан ўч оларди, у турли-турли шеърый шакллари ўйлаб чиқарди, айниқса «фалон» сўзи билан бошланган шеърларида хон, амалдорларнинг айнан суратини чизиб, масхара қилиб хўп савалади.

Фалон авбошдек¹ лаънат маош олам аро йўқдир.

Ки мажнун ҳаромизодалар бўлмиш анга чокар...

Бу «фалон»нинг Исфандиёр эканини яхши билган халқ: «Шоиримиз хонни бошлабди, Авазхоннинг умри узоқ бўлсин» дерди.

Авазнинг девони меҳнаткашларнинг дилини куйлар эди. У ўз кетидан қўйилган хон, ясавулбоши жосусларининг кирдикорларини сезган эди. У баъзи эпиграммаларга икки хил маъно бериш учун сўз ўйинлари қилар, лекин Авазнинг фикрини фуқаро яхши тушунарди. Шундай шеърлардан баъзан сарой амалдорлари қўлига ҳам тушиб қоларди, уни ўқиб дарғазаб бўлган ясавулбоши Авазни хонга чақмоқчи ва зиндонга солдирмоқчи бўлди, лекин аввал Соҳибий билан бир маслаҳатлашай деб ўйлади:

— Мана бунга ўқинг, Аваз нималар ёзибди, бу шеър учун унинг калласини олиш керак.

Соҳибий шеърни қўлига олиб аввал ичиди, сўнгра овоз чиқариб ўқиди:

Билнинг ушбу замон ғамнокидурман,

Куйиб ўртанмиш элнинг хокидурман.

Авазким, назм элнинг чолокидурман,

Бошин олмоққа хоннинг покидурман.

— Муҳтарам ясавулбоши, бу ерда ёмон гап учратмадим, шоир Аваз ўзини кўп камтарин тутибдур. У дебдирким, манким Аваз, эл-юртнинг оддий бир фуқароси,

¹ Бебош, безорни.

шу юртнинг ғамини тортувчиси, поки билан хоннинг сочин олувчиман, дебдур, тақсир, бунда ёмон маъно йўқ.

— «Хоннинг сочини оламан» демасдан «бошини олмаққа покидурман» дебди, хўш, бу нимаси?— сўради ясавулбоши ўшқириб, Соҳибий ерга қараб туриб сўзлади:

— Тақсир, Хивада баъзан бошимни олдиришга сартарошга бордим ҳам дейдилар-ку.

— Авазга айтинг, бундай бемаъни шеърлар ёзсан, — деб уқтирди. Шерназарбой.

Соҳибий Авазнинг уйига бориб жаҳл аралаш:

— Эс-ҳушингизни еб қўяётирсиз, шоир, бир мартаба-ку ўлимдан сақлаб қолдим-а! Яна бошқасини ёзбисиз. У қандай қилиб ясавулбошига етиб борибди?— савол берди.

— Оғизма оғиз айтилиб, қулоғига етгандир, нима қилай, халқнинг оғзига элак тутиб бўлмайди, тақсир, энди шеър ёзма демоқчимисиз?

— Ўжарлик қилманг, қил устида турибсиз. Шеърингизнинг маъносини тескари тушунтиргунимча ўлиб бўлдим, сизни ёқлаш ҳам қийин бўлиб қолди.

— Халқ — фуқаро ёқлайди, — деди кескин қилиб Аваз.

— Фуқаронинг кучи қаерга етади?

— Хато гапиряпсиз, халқ кучли бир тўлқин, ўз йўлидаги ҳар бир нарсани ғарқ қилиши мумкин.

— Шу чоққача қўлимдан келганини қилдим, энди ўзингиз биласиз, хайр, — деб чиқиб кетди Соҳибий.

— Нега Соҳибий тушунмайди? Бечора қўрқади... — деб қўйди ичида Аваз.

«Олия опанинг ҳоли не кечди экан, билиб келай» дея ўрнидан турди Аваз.

* * *

Дераза олдида жун рўмол тўқиб ўйланиб ўтирган Ольганинг кўз олдида ҳамон кулиб турган эри нари кетмасди. У кўпдан бери фронтдан хат олгани йўқ: ярадор бўлдим, ё асир тушдим — номаълум эди. Шу вақт эшик тақиллаб почтальон унга хат келтирди. У хатни апил-тапил очиб ўқиди:

«Жоним Ольга! Соғинчли салом! Сенга вақтида хат ёзолмаганим учун мени кечир. Мен энгил ярадор бўлиб

госпиталда ётдим, тузалгач яна фронтга кетдим. Бу хатни сенга оқондан ёзаётирман. Партиямизнинг варақасини солдатларга ўқиб эшиттирдим, у жуда қаттиқ таъсир этди. Ахир, ҳамманинг жонига теккан-да бу уруш! Сен бизнинг — солдатларнинг аҳволини биласан. Оқон ҳаёти зиндондай бир гап. Биз шундай жирканч ҳаёт кечираётирмизки, асти қўявер. Кеча немис солдатлари билан биродарлашиб кетдик (ахир, улар ҳам урушни истамайди-да). Эҳ, жоним, қани энди фалокат уруш тамом бўлса-ю, олдинга борсам, қизимиз Марияни қучоқлаб ўпсам.

Жоним! Ўзингнинг аҳволларинг қалай, заводда ишлаяпсанми? Аваз, Собир акалар қалай? Оймонхонларникига бориб турибсанми? Мендан ҳаммага салом айт. Мен учун Мариюни яхшилаб ўп.

Сени соғиниб Иван».

Хатни Ольга қайта-қайта ўқиди, ҳар сафар кўзларидан беихтиёр ёш оқар эди. У боласининг ухлаб ётганидан фойдаланиб узундан-узоқ жавоб хати ёзди. Унда ҳали ҳам Ёлмонбойнинг пахта тозалаш заводда ишлаётганини, қизи Мария юраётганини, қишга ўтин-кўмирни Аваз ва Собир темирчи гаплаб берганини, Полвон отрядининг донги кетганини, Матчон тўраининг ёзги ҳовлисини ёндириб, молларини камбағалларга бўлиб берганини ёзган эди. Хатнинг охирида: «Иван тез-тез хат ёзиб тур, сендан хат келса гўё сен билан юзма-юз кўришгандай бўламан. Жоним, бизлардан хавотир олма» деб ёзилган эди.

Шу вақт Мария уйғониб қолди. Ольга уни бағрига босиб эри учун ўпди ва уни қўлига олиб Оймонхонларникига кетди. У кулиб туриб: «Эримдан хат келди, сизларга салом айтибди» деди ўзбекчалаб.

— Омон бўлсин, биздан ҳам салом айтинг, Олияхон,— деди Оймонхон опа.

* * *

Полёзхожи бошлиқ «ёш хиваликлар» тўдасининг ҳали программаси йўқ эди. Бу тўда на эски ҳаёт тартибларига ва на хон тузумига қарши, аксинча: феодал тузумга буржуа шаклларини киргизиб, баъзи ислохотлар қилиш тарафдори эди. «Ёш хиваликлар» тўдасида Бобоохундан тортиб хон саройидаги девон шоирларигача бор эди. «Ёш хиваликлар» Исломхўжанинг идеяларини бай-

роқ қилиб кўтаришганди. Полёзхожи атрофига Жуманиёз Бобониёзов, Бобожон Еқубов, Муҳаммадиёр Ибодуллаев, Худойберган Девонов, Ҳусайнбек, Муҳаммад Муродов кабилар тўпланган, уларда йўқ деганда икки-тадан дўкон ё магазин бор эди.

Жаҳон уруши йиллари Назир кўр ўз заводини кенгайтириш билан овора бўлди. Полёзхожи эса карвонбоши билан бирга Москвага борди, сўнгра ўзи улгуржи моллар сотиб олиш учун Нижне-Новгородга кетди ва бир қанча газламалар, машиналар олиб келиб, икки-уч марта қиммат баҳога пуллади.

Бойлар учун уруш катта фойда келтирган, мамлакатдаги нарх-наво ошиб кетган эди.

XLIV БОБ

Ашир маҳрам навкарлари билан бўлган жангда ғалаба қозониб имтиёзли сулҳга қўл қўйган Жунаидхоннинг ўз муҳрдорлари, кадхудолари олдида кундан-кунга обрўйи оша борди. Энди у туркман қабилаларигагина эмас, балки бутун Хоразмга ҳам хон бўлиш тараддудига тушиб, бўлажак жангларга зўр тайёрлик кўра бошлади.

Хивадаги кўпчилик рус аскарларининг урушга кетиб қолганидан фойдаланиб, Жунаид эркинроқ ҳаракат қила бошлади. У эллик ёшдан ошган, бақувват ва семиз бир киши эди. Йўғон бўйнидаги гўштлар қат-қат бўлиб кетган. Ўсиқ пахмоқ соқолига оқ тушган. Юзлари така туркман гиламидек қип-қизил, семизлигидан тирсиллар эди. Узун қора қошлари ва қалин киприклари кўзларини қоплаган, кўзи кўринмай қолган эди. У отда қанча юрса ҳам ҳеч чарчамас, ҳатто от устида икки-уч кундаб ухلامасдан ҳам юра олар эди. Унинг башарасидан қўрқмаган одам йўқ, у жоҳил бир киши эди. У душманни қўққисдан босиб раҳмсиз равишда тор-мор қилар, бешиқда ётган гўдакларни ҳам аямас эди. Ўзи жуда уста қиличбоз, ўғиллари ҳам ўзига ўхшарди. Отга миниш, қилич ушлаш, милтиқ отишни ёшликдан машқ қилишганди.

Жунаид Хонэшонни сафарларида ҳамма вақт бирга олиб юрар, унинг маслаҳатига қулоқ солар, Хонэшоннинг фатвочиси эди. Жунаид оми бўлса-да, воқеаларни

тезда англаб олар ва шунга қараб иш кўрарди. Бирор ерни босиб олса, ўз навкарларига катта эркинлик берарди. У бутун Хоразмда ва туркман қабилалари орасида инқилобдан илгари Қалтамон Жунаид деб, инқилобдан кейин эса Жунаид босмачи деб ном олганди. Бундан ташқари, «Жунаид жаллод» деган қўшимча лақаби ҳам бор эди. У шунчалик маккор эдики, керак вақтда Исфандиёрхон билан ҳам иноқ бўлиб кетар, енгилишини билиб қолса чап берар, зимдан иш битказарди. Халқнинг Исфандиёрхондан жабр кўрганидан фойдаланиб, «хон бўлсам адолатпарвар, одил хон бўлар эдим» дер эди.

Ашир маҳрамни енгган куни Хива устига юриш қилиши мумкин эди, лекин кучлироқ бўлиб борсам хон жанг қилмай таслим бўлар, деган умидда эди. Шу сабабдан, олдин Ғазовот қалъасини ўзига тобе қилиб, ўша ерда навкар тўплаб қуроолантирди ва яқин қишлоқ, шаҳарларга ўз одамларини юбориб бирин-кетин уларни ҳам ўзига қаратди. Кўп қишлоқлардан «Жунаидхонга тобемиз, унинг фуқаросимиз» деган мазмунда тилхат ҳам олди. Ғазовотдан кейин Гурлан, Манғит томонларини ҳам босиб олди. Тоза Урганч (Янги Урганч) га ҳам қарши юриш қилди. Лекин у ерда қалъага кирмади, шаҳар халқига хат ёзиб, олтмиш минг тилла ўлпон солди. Ўлпонни ундириб, Хонқани ҳам босиб олди. Тезда Боғот, Хазорасп, Питнакни ҳам ўзига қаратди, ҳатто Дарғанога қалъасини ва унинг атрофидаги қишлоқларни ҳеч бир урушсиз олиб, меҳнаткашлар устига неча минг тилла солиқ солиб бойиб кетди. Энди Хива қолган эди, уни ҳам қўлга киргизиш ҳаракатига тушди, «таслим бўл» деб хонга хат ёзди.

— Хонни итдан ўтказажак, қийзийни¹ олажак,— деди Жунаид қовоғини солиб туриб ўз саркардаларига.

— Оға, Хива қалъасида куч кўп,— деди саркардалардан бири.

— Ҳаммасини ўлдиражак, дўғонларига омон дал. Ман хон бўлажоқ!— деди у.

Дурди вакил ва Шомурод бахши тўдаларини ҳам Жунаид ўзига қўшиб олганди. У аскарларини хурсанд қилиш учун халқдан талаб олган олтин-кумушларнинг бир қисминини уларга улашиб берарди. Хивани олгач ша-

¹ Қизини.

ҳарнинг қайси элатига, қайси тўда кириб хонадонларни талашини Хонэшон туркман кадхудо ва муҳрдорлари билан келишиб қўйди. Бу билан тўдалар ўртасида ўзаро жанжаллар чиқмаслигини кўзда тутар эди. Исфандиёрхоннинг саройини, тўра, бек ва бойларнинг уйларини босишни ўз ўғиллари ва яқин кишиларига топширган эди. Жунаидга тобе бўлган шаҳар ва қишлоқлар ундан ажалдан қўрққандек қўрқар эдилар. Ҳатто бешикда йиғлаб ётган болага ҳам: «Ана, Жунаид келди» десалар. дарҳол йиғлашдан тўхтарди.

Исфандиёрхон Жунаиднинг 1916 йил 1 февралда ёзган ультиматум хатини ўқиш учун қишки саройга бош вазир Матвафо карвонбоши, Ашир маҳрам, қозикалон, маҳкама бошлиғи Абдулло газначи сарой амалдорларини ва уламоларни чақиртирди. Ҳаммани қандайдир ваҳима босган, жим эди. Буни Исфандиёрдан тортиб амалдорларнинг авзойидан сезиб олиш мумкин эди. Девонбеги хатни ўқиб бўлгач, ҳамма бир-бирига қаради.

— Хўш, Ашир, нега рангинг ўчган, совқотяпсанми?— деди хон, унинг олдига яқин бориб.

Ашир маҳрам эса «хон мени яна Жунаидга қарши юборар», деб зўр ваҳимада эди. «Кечадан бери мазам бўлмай турибди» деб жавоб қилди у хонга. Хон унинг сўзига парво қилмай, «баҳодирим, лочиним Шерназарбой бўлса ундан маслаҳат олар эдим, ҳозир у йўқ, Чоржўйда» деб бош вазир Матвафо карвонбошига қаради.

Қалъани маҳкам беркитиб, дарвоза орқасига той пахталар қўймоқ даркор. Сўнгра музофот бошлиғи Колосовский жаноблари билан ҳам тезда маслаҳатлашмоқ керак,— деб қўл қовуштириб турди бош вазир Матвафо карвонбоши. Бош вазирнинг таклифи хонга ҳам бошқаларга ҳам мақбул бўлди. Хон ўша кун кечасиёқ карвонбошини Колосовский олдига — Тўрткўлга юборди.

— Таслим бўлишдан бошқа чора қолмади, полковник жаноблари, ёрдам излаб келдик,— деди бош вазир Матвафо карвонбоши.

Полковник Колосовский ўз кабинетида у ёқдан-бу ёққа юрар, тез-тез папирос чекар эди. Картага қараб туриб:

— Хоразм мамлакати рус подшосига тобе. Хива хонлигини ўғрилар қўлига топшириб қўймаймиз. Хивада ку-

чимиз оз, лекин Тошкентга телеграмма берамиз,— деди у.

Бу гапларни таржимон таржима этди.

Полковник Колосовский Тошкентга мадад сўраб телеграмма юбориб, бош вазир билан Хивага жўнади. Хива гарнизонида икки рота бўлиб, тўрт юз чоғлик пиёда аскар, тўрт пулемёт, тўртта тўп ва юзга яқин отлиқ казак аскар бор эди. Жунаидхонда эса ўн беш мингча лашкар бор эди. Тўрткўлда ҳам музофот аскарлари жуда оз қолган, уларнинг кўплари ғарбий фронтда жанг қилмоқда. Хонда бир неча юз навкар бор эди, холос.

Жунаид 1916 йил 11 февраль эрталаб Хивага ҳужум қилди, унинг навкарлари қалъага яқин Гандимёндаги хон боғини олдилар. Уларга қарши Колосовский икки пиёда аскарлар ротасини ва саксонга яқин казак аскарларини юборди. Биринчи жангдаёқ зарба еган Жунаид аскарлари хон боғидан чиқиб кетдилар, аммо яна куч тўплаб, хон боғини қайтиб олдилар. Рус аскарлари ротаси кечга яқин Қўша дарвоза томон чекинди. Полковник Колосовскийга Тошкентдан телеграмма келди, унда 7 февралда генерал Галкиннинг йўлга чиққани айтилган эди.

— Лочинлар, мадад келмоқда, дадил бўлинглар,— дерди Колосовский мудофаада турган рус солдатларига.

11 февраль куни Жунаид аскарлари Хонқа дарвозаси ва Қўша дарвоза томондан ҳужум қилди. Рус аскарлари икки ерга тўпланган эди, улар тўп-пулемётлар билан ёвни қириб, шаҳарга киргизмадилар. Охири Жунаид Пишканик дарвозаси томондан даҳшатли ҳужумни кучайтирди.

Шаҳарни мудофаа қилиш ишини хон бош вазир Матвафо қарвонбошига топширгани учун у дарвозаларни қўриқлаётган навкарлар олдига кетди; дарвозаларнинг той пахталар билан тўсилганини, қалъа тепасида навкарлар, пашшоблар қўрғон тешикларидан қараб ташқаридаги ёвни отиб турганларини кўрди. Навкарларнинг бошлиғи — юзбоши келиб бош вазирга салом бергач:

— Бош вазир жаноблари, аҳвол оғир, уч дарвозани уч юзга яқин навкар қўриқлаяпти, навкар оз,— деса, бош вазир маъюсланиб: «Ҳозир мен навкарни қаердан оламан» деди. Юзбоши яна бир нима демоқчи эди, бош вазир хайрлашиб Хазорасп дарвозаси томон кетди. У ерда ҳам навкар ва ўқ-яроғ камчиллигини ўз кўзи билан

кўриб: «Бардам бўлинглар, йигитлар, ғайрат қилинглари, олинглари, олдирманглари» деб тасалли бериб кетди.

Бош вазир Матвафо карвонбоши Нурловой дарвозасидан ичкари кираркан, ўзини оғир бир касалга дучор бўлгандай сизди. Маҳкама бошлиғи Абдулло ғазначи саройнинг мудофааси ҳақида бош вазирга маълумот берди, у ҳам соқчилар камчиллигини айтди.

Бош вазир саройни мудофаа қилаётган Ақтушин олдига келиб, телефонда полковник Колосовский билан сўзлашди. Милтиқ товушлари борган сайин кучаяр, Хива шаҳри қўрғошин сели ичида қолганди.

Тўп-пулемётлар йўқлигига ва кучнинг оз бўлишига қарамай, қалъани қўриқлаб турган навкарлар кучлари борича курашдилар, ёпирилиб келаётган ёвга қўрғон устидан ўқ узиб турдилар. Дарвозаларни очишга кучи етмагач, ёв талафот кўришига қарамай, қўрғон тепасига ўрмалаб кела берди. Қаерлардандир катта нарвонлар пайдо бўлди, узун-узун арқонларни қалъа кунгираларига мўлжаллаб отиб илинтириб, уларга осилиб чумолидай юқорига ўрмалар, кўплар мерганларнинг ўқидан ағанаб тушиб войдодлар, сўнгра жон берарди, ўлганининг ўрнини бошқа бириси босарди. Навкарларнинг ўқлари ҳам туга ёзди. Қалъа устига ёвнинг анча-мунчаси чиқиб олганди. Жанг қўрғон устига ўтиб, қиличбозлик бошланди. Навкарларнинг сафи борган сари сийраклашди. Қўрғонга чиқиб олганлар дарҳол пастга тушиб дарвоза томон югурдилар, той пахталарни олиб ташлаб, дарвозани буздилар. Ташқарида кутиб турган ёв тоғдан тушган селдай ичкарига отилиб кирди, навкарлар шаҳар ичига чекинишга мажбур бўлдилар. Жанг кўчаларда давом этди. Шаҳар йигитлари қўлларига болта, пойтеша, чўқмор олиб пастқам жойлардан туриб ёвга қўққисдан ҳужум этиб, бошларига болта уриб, заҳарли илонни мажақлагандай ўлдирардилар.

Кучга минган ёв отиб-чопиб кўча, гузарларни биринкетин қўлга киргизиб, шаҳарнинг Хонқа ва Қўша дарвозасидан бошқа ўн дарвозани эгаллаб, Нурловойга — хон саройига чекинаётган навкарларни қувиб борди ва тез орада Нурловой атрофини ҳам қуршаб ола бошлади.

12—13 февраль кунлари Жунанд аскарлари Хивани бутунлай қўлга олди. 13 февраль эртаси туркманлар иккинчи рус аскарлари группасига, яъни Нурловойни қўриқлаб турган Ақтушин аскарларига қарши қаттиқ ҳу-

жум бошладилар. Томлардан, бостирма тепаларидан уларга қарши ўқ отдилар. Бунинг устига саройдан ҳам хиёнатчилар чиқиб қолиб, рус аскарлари устига ўқ ёғдирдилар; натижада рус аскарлари сарой дарвозасидан ичкарига чекиндилар ва қишки сарой уйлариини мудофаа позициясига айлантирдилар ҳамда у ердан туриб Жунаид аскарларига қарши ўқ узиб турдилар. Аммо бу вақт сарой таржимони Актушин олдига келиб, хоннинг жангни тўхтатиш ҳақидаги илтимосини айтди, чулки Исфандиёрхон Жунаидга таслим бўлажагини ва ўз жонини сақлаб қолиш учун уларга пул беражагини айтган эди. Сарой дарвозасини бузиб кирган Жунаид навкарлари девонхона, ясавулхона уйлариини эгаллаган эдилар.

Шерназарбойнинг энг яқин кишиси — Ушоқ беги Саид Муҳаммад Жунаид одамлари билан бирга Исфандиёрхонни маҳрамхонадан қўлда кўтариб олиб чиқдилар. Нурловой саройи дарвозаси олдида Жунаид ўз мулозимлари, бек ва муҳрдорлари билан от устида гердайиб, голиб турар эди. Исфандиёрхон икки букилиб унга таъзим қилди, ўзи эса дир-дир титрар эди, охири поилож, «Баҳодирхонга офарин ва таҳсин бўлсин, хизматингизга ҳозирмиз» деди.

Жунаид индамасдан турар, Исфандиёрнинг саломига алиқ олмас, гапларига парво ҳам қилмасди. Унга бир ёмон қараш қилган эди, «ҳозир мени ўлимга буюради» деб хоннинг кўзларидан ёшлар оқди. Югуриб бориб Жунаиднинг қўлини кўзига сурди, этакларини ўпди. «Кечиринг, ҳазрати хон жаноблари, бир қошиқ қонимдан кечинг, истаганингизча пулни бераман» деди.

Жунаид қўли билан қишки сарой томонни кўрсатди, бу, «рус аскарлари у ердан чиқиб кетмагунча, сиз билан сўзлашмайман» дегани эди.

— Бориб айтинг, тездан саройдан чиқиб кетсинлар, ҳаётим шунга боғлиқ, — деди Исфандиёрхон таржимонини Актушин олдига юборар экан.

Хоннинг сўзини таржимон Актушинга етказди. Рус аскарлари саройдан — орқа эшикдан чиқиб кетиб, касалхона ва почтахоналардаги рус аскарларига бориб қўшилдилар. Жунаид отда Нурловойга кирди. Шу вақтга қадар ҳатто хон ҳам Нурловойга отда кирган эмасди. Исфандиёр эса хизматкордай отнинг жиловини ушлаб борарди, айвонга етганда узангини ушлаб Жунаидни отдан

туширишга ёрдам берди. Қишки саройда — тўрда ўтирган Жунаид ўз талабларини кескин-кескин айтди.

— Олтмиш минг манот беражак!..

Ўзини ўлимдан сақлаб қолиш учун Исфандиёр дарҳол рози бўлди.

Бир неча минутдан кейин бош вазир Матвафо карвонбошини оёғидан судраб Жунаид олдига киргиздилар. Унинг ранги қоғоздай оқариб кетган эди. Унинг кетидан кўйлакчанг, оёқ яланг, қўллари боғланган ҳолда қулоғидан судраб маҳкама боши Абдуллабой ғазначи ва хоннинг яқин кишиларидан Қодирберган маҳрамни олиб кирдилар. Учови ҳам Жунаид олдида тиз чўкиб, дир-дир қалтираб турар эди. Исфандиёрхон уларнинг жони учун ҳам пул беражагини айтди, аммо Жунаид рад этди.

— Буларнинг ихтиёри Хонэшон қўлида, — деди у қовоғини солиб туриб ва қўли билан «олиб чиқинг» деб ишора қилди.

Шу замоноқ учовининг ҳам бўйинларидан арқон билан боғлаб, оёқ яланг, бош яланг ҳолда шаҳардан ташқарига — Хонэшон олдига олиб бордилар. У ҳар эҳтимолга қарши, деб шаҳарга кирмаган эди. Уч вазирнинг кимлигини унга айтдилар. Хонэшон дарҳол буйруқ берди:

— Кўз олдимда сўйилсин!

Шу замониёқ эшон олдида уч вазирнинг калласини олдилар.

Шаҳарни қўлга олган Жунаид рус аскарлари турган жойларга 13 февраль кун қаттиқ ҳужум бошлади, аммо бу ҳужумлар қояларга урилиб қайтган тўлқиндай парча-парча бўлди. Охири Жунаид ҳужумдан вақтинча воз кечиб, қуролсиз шаҳар халқини талашга, қирғин қилишга буйруқ берди. Ҳар қайси тўда илгаридан бўлиниб қўйилган маҳалла-элатларни талай бошлади. Жунаиднинг ўғли — Эшши бошлиқ тўда қалъа марказидаги карвонсаройни, дўкон ва магазинларни бузиб ташлашга киришди. Жунаиднинг одамлари кечалари қўлларида машъал билан юриб дўконларни тешиб газлама, қорақўл молларни, чопон, телпакларни, заргарлик молларни олдилар. Қимда-ким қаршилик қилса, шу замониёқ боши танасидан жудо қилинар эди, шаҳардаги уйларга кириб кимсасиз қолган хоналардаги сандиқларни бузиб, ичидаги нарсаларини қопларига тиққани-тиққан эди. Уйлар

дан сигир, қўй ва эчкиларни ҳам ҳайдаб чиқишарди.

Жунаиднинг бир навкарбошиси билан икки навкари машғал билан Балиқчилар кўчасидаги бир уйга кирдилар. Навкарбоши айвон тўғрисидаги эшикни бир тепган эди, ланг очилиб кетди. Қон босган кўзлари қазноқ ичига яширинган ёш бир қизга тушди. Бечора қиз мурдадек қотиб қолган эди. Навкарбоши уни бирдан бағрига босган эди, қиз кучи борича додлаб юборди.

— Молимизни, жонимизни олинг, аммо қизимизга тегманг,— дейишди ота-онаси ялиниб.

— Кўппак ўғли! Боғла, ур,— деб навкарларга буюрди навкарбоши. Навкарлар дарҳол эр-хотинни боғладилар, урдилар, навкарбоши эса қизни судраб ичкарига олиб кириб кетди. Қиз жон ҳолатда унинг бармоқларини тишлаб олди. Ичкарига кирган ота-она номусига тажовуз қилинган қизини ўлик ҳолда кўришди ва «жаллодлар» деб қичқиришди. Навкарбошининг милтиғидан чиққан ўқлар уларнинг овозини ўчирган эди. Бутун шаҳар йиғи-сиғи, дод-фарёд ичида қолди. Шу кеча бешикда ётган болаларнинг ҳам қанчаси Жунаид навкарларининг қонли қиличи дамидан ўтди, бўғизланди.

Эсингиздами, ясавулбоши Шерназарбой хоннинг буйруғи билан Ғазовотда гуноҳсиз туркманларни қиргин қилгани? Дорлар етишмаганидан чолларнинг дарахтларга осилгани, мозористонга яширинган хотин-қизлар, бола-чақаларнинг тўп ўқларидан тутдай тўкилгани! Шу топда Хивада рўй бераётган қонли воқеалар балки улар учун олинаётган ўч-қасос алангасидир. Эҳтимол, қаттиқ совуқда осилган туркман чоли билан шу чоқда қилич зарби билан бўғизланган чақалоқ бир-бирини такрорловчи ҳодисалардир, лекин у гуноҳсиз чол ҳам, тилсиз гўдак ҳам ҳеч қачон бир-бирига душман бўлмагандир. Шундай экан, тили, дили яқин бўлган икки халқ нега бир-бирига ашаддий душман бўлиб, ўрталарида миллий низо ва адоват туғилиб, бир-бирига тажовуз қилади? Отани ўғилга, укани акага, туркманни ўзбекка, ўзбекни туркманга қарши қўйган ҳам ўша чиркин тузумдир. Бу тузумда не-не истеъодларнинг оёғига болта урилди! Ханжар зарбидан барбод бўлди!

Мана ҳозир Исфандиёрхон ўзининг енгилганини Жунаидга изҳор қилиб, ўз қўли билан унга зар чакмон кийгизиб, олтин қилич ва совға-салом берди. Булар олтмиш

минг сўм ўлпондан ташқари эди. Жунаид эса махсус ясалган тахтга ўтириб ўз муҳрдорларига, хоннинг ўзи ва амалдорларига буйруқлар берарди. Унинг ҳар бир сўзи оғзидан чиқмасданоқ бажариларди.

Исфандиёрхон ўзининг тирик қолганидан хурсанд, бутун ихтиёрини Жунаидга топширган. «Биз энди сизнинг фуқаронгизмиз» деган эди. Хон ва унинг амалдорлари шу кундан эътиборан Жунаидни «хон Жунаид» ёки «Жунаидхон» деб атай бошладилар.

Жунаидхоннинг одамлари шаҳар халқидан талаб олган қиммат баҳо нарсаларни икки юзта туя ва юзтача аравага ортиб Ғазовот томонга жўнатдилар. Жунаидхоннинг ўзига тегишли олтин-кумушларни беш туяга ортиб, навкарлари билан, янги солдираётган уйи — Тахтага юбортирди.

Хон Жунаидга ва унинг саркардаларига совға-саломлар бериб яхши қарши олгани учун Матчон тўрага ҳеч ким тегмади, молини ҳам олмади.

Жунаидхон бутун аскарларини тўплаб, рус аскарлари ишғол қилиб турган жойларга ҳужум қилди, лекин рус аскарлари қаҳрамонларча курашдилар.

XLV БОБ

Генерал Галкин яхши қуролланган аскарлари билан Тўрткўлдан Хонқага ўтиб, 14 февраль кечаси Хивага юриш қилди. Хива йўлида икки жойда туркманлар билан отишма бўлди, туркманлардан бир киши ўлиб, икки киши ярадор бўлди ва бир киши асир тушди, руслар ҳеч талафот кўрмадилар. Туркман разведкачилари Хивага қочиб бориб, келаётган рус аскарлари тўғрисида Жунаидхонга хабар қилдилар. Генерал Галкин аскарлари 1916 йил 15 февраль кундуз соат учда Хивага — Колоковский аскарларига келиб қўшилдилар. Мадад кутганлар жуда хурсанд бўлдилар. Жунаид аскарлари 15 февраль кечаси рус аскарларига сўнгги бор ҳужум қилди, аммо қурбонлар кўриб, Хивадан Ғазовотга чеқнишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, рус аскарлари жуда оз талафот кўриб, Хивани Жунаид аскарларидан тозаладилар.

Эртасига Поёзхожи, Назир кўр ва Ҳусайнбеклар яшириниб ётган жойларидан чиқиб, тўғри рус ваколат-

хонасига келиб, туркманлар устидан шикоят қилдилар ва улардан қаттиқ ўч олишни илтимос қилдилар. Сўнгра генерал Галкин олдидан чиқиб, тўғри саройга — Исфандиёрхон олдига саломга бордилар. Бу вақт Исфандиёрхон генерал Галкин шарафига берилажак катта зиёфатга тайёргарликни шахсан ўзи кузатмоқда эди. Қишки сарой ўртасига қўйилган узун стол жуда безатилган, европача ва хоразмча ширин таомлар ва майлар билан тўлган эди.

Кўп ўтмай зиёфат ҳам бошланди. Залга генералу полковниклар, уламо, қозикалон, тўра, сипоҳилар яса нишиб келдилар. Хон ҳам генераллик погонларини ва олий орденларини тақиб келган эди.

Полёзхожи хон ўтирган стол орқасида, генералнинг таржимони билан ёнма-ён турар, генералнинг ҳар бир сўзини хонга таржима қилиб берар эди. Биринчи қадаҳ оқпошонинг соғлиғига, сўнгра генерал Галкин, полковник Қолосовский жанобларининг соғлиғига кўтарилди.

— Жаноблари, Жунаид босқинидан қанча зарар кўрдилар?— деб сўради генерал Галкин Исфандиёрхондан.

Хон ўз жонини сақлаб қолиш учун берган тўловни уч-тўрт ҳисса ошириб:

— Беҳисоб, генерал жаноблари,— деди.

Генералнинг таржимони бу гапни дарҳол русчага таржима қилди. Генерал Галкин бош чайқаб қўйди. Ҳусайнбек, Матчон тўралар ҳам ўз зарарларини ошириб гапириб бердилар. Генерал Галкин туркманлар ичига жазо отряди юборилажagini айтди. Кўп ўтмай Хивага кўплаб аскарлар кела бошлади. Генерал Галкин аскарлар парадини ўтказди, бунга Исфандиёрхон ва унинг аъёнлари ҳам иштирок этдилар. Генерал Хива гарнизонида тўрт рота қолдириб, бошқа рота ва батареялари билан Жунаид аскарлари қочган томонга юриш қилди. Галкиннинг жазо отряди қилган ишларни ўша вақтда бу сафарга бевосита иштирок этган артиллерия дивизионининг адъютанти Л. М. нинг ёзган хотираси яққол кўрсатади.

«...Галкин йўлда Бобоёғли овулига ўт қўйдиртириб, 24 апрелда Кўҳна Урганчга кириб келади. 26 апрелда қўзғолон бошланган шаҳар — Хўжайлига қадам қўяди. Биринчи куниёқ «Хива ҳокимларининг фармонлари бўйича» (30 апрелдаги 806-сонли телеграмма) Галкин саккиз кишини остиради...

Галкин Хўжайлига юз минг сўм контрибуция солиб, 28 апрелда Пўрсуга жўнайди. Отряд Пўрсуда икки кун ичида Хўжайлида қилган ишларини тўла қайтаради: яна қатл ва контрибуция олиш бошланади.

Галкин Ғазовотда ўзининг «муҳим жанговар ҳаракатларини» тамомлагач, Гурландаги ҳаракатларини ҳам тамомлаб, осойишталик бошланади. Майда отряднинг айрим қисмлари Тошовузга қараб жўнайди. У ерда уларни «ҳимматли аҳоли» тантанали кутиб олиши керак эди. Эртасига Тошовузга хоннинг ўзи келади. Уни қарши олиш учун Галкин ҳам чиқади. Тошовуз яқинида қутқарувчи билан қутқарилганлар учрашуви бўлиб ўтди...

2 майда генерал Галкин округ қўшинлари қўмондонлигига шундай телеграмма беради (№ 868):

«Хонликда илгариги тартиб тўла тикланди. Халқ хонни илгаригидек кутиб олмоқда. Туркманлар яқин йиллар ичида идора қилиш тартибини яна бузади дейишга мутлақо асос йўқ. Қўзғолонни охиригача тугатиш учун хонликда икки дружина, икки енгил батарея ва икки алоҳида сотняни қолдириш кифоя қилади».

Биз бу ўринда ўша воқеаларнинг жонли шоҳиди собиқ офицер Л. М. нинг хотирасидан кичик бир парчани айнан кўчирдик, шунинг ўзи ҳам генерал Галкин отрядининг бутун кирдикорларини очиб ташлайди.

Тинчитилган шаҳарларни айланиб чиққач генерал Галкин Хивага қайтади, сўнг хонавайрон қилинган ва камситилган туркман аҳолисини Хива амалдорлари қўлига ташлаб, 9 майда Тошкентга жўнайди.

Хон энди ўзини голиб баҳодирдай сезарди. Ўша кунлар Сирчали ёпи ёнида қанча бегуноҳ туркманларнинг қони тўкилди, қанчасининг боши қиличдан ўтказилди.

Жунаид Хивадан қочгач, ўз ишончли кишилари билан Эронга ўтиб кетди. Туркман қабилалари устига генерал Галкин билан бирга юриш қилган Исфандиёрхон ўз «баҳодирлигини» кўрсатиб, туркманлардан жазо отряди каби ўч ола бошлади. Айниқса Кат, Ғазовот, Тошовуз, Илоли, Кўҳна Урганч томонларида яшовчи гуноҳсиз туркманларни жазолашда Исфандиёрхон бево-сита раҳбарлик қилди.

Бир куни хон олдига — Ғазовотга туркманлардан вакиллар келиб шафқат сўрадилар.

— Хон ҳазратлари, биз Жунаидни танимаймиз,— дедилар.

— Жунаид туркманми?— деб сўради жаҳл билан хон.

— Шундай, лекин биз бошқамиз,— дедилар вакиллар.

— Сенлар ҳам туркман, ҳамманг туркман,— деди хон.

— Буларни зиндонга солинг,— деб буйруқ қилди Чоржўйдан келган ва ўзининг ёнида юрган Шерназарбойга қараб.

Шерназарбой навкарларга имо қилди. Шу замоноқ вакилларнинг қўлларига кишан солинди, навкарларнинг қамчилари ишга тушди. Ҳамма туркман халқидан бирйўла ўч олинди ва туркманларга 1 миллион манот контрибуция солинди.

Бу воқеалардан Ашир маҳрам, Матчон тўра, Ҳусайнбеклар хурсанд эдилар.

— Кетган молимизнинг бири уч бўлиб қайтади,— дедилар улар.

Контрибуция қамчи-қилич ёрдами билан тезда ундирилиб, Исфандиёрхон Хивага қайтди. Буни хоннинг ўзи тақсимлади: Давлатмурод маҳрамга 20.000 манот, Рўзимат маҳрамга 30.000 манот, Абдурахмонбой Боқоловга 80.000, Ҳусайнбекка 45.000, Ашир маҳрамга 30.000, Ота маҳрамга 10.000, Абдулла тўрага 40.000, Иброҳимхўжага 30.000 ва бошқа сипоҳиларга ҳам (Матчон тўра, Полёзҳожиларгача) пуллар берилди. Уйи таланган, хонавайрон бўлган фуқарога бир тийин ҳам тегмади.

Қишлоқ ва шаҳарларда деҳқон ва косибларнинг аҳволи кундан-кунга оғирлашди. Бунинг устига юрtdа қимматчилик бошланди. Кўпларнинг уйда зоғора нои зўрға топилар эди. Қозикалон жума намозидан кейин, юртдаги қимматчиликда асосий сабаб қилиб туркманларни кўрсатар ва халқни қийинчиликка чидашга чақирар эди.

Исфандиёрхон эса душман устидан ғалаба қозондим деб айш-ишратини илгаригидан ҳам ошириб юборди. Энди унинг ҳарамхонасига энг чиройли туркман қизлари ҳам келтирилаверди. У ўз амалдорларига: «Энди қаршимга чиқадирган душман қолмади» деб мақтанар эди. Аммо унга гўр қазувчи азамат йигитлар кундан-кунга кўпаяётганидан хабари йўқ эди.

Бу вақтда Полвон отрядининг сони ҳам анчага бо-риб қолган эди. Унинг отрядига Исфандиёрхондан, қалтамон Жунаиддан жабрланган, қумда яширишиб юрган қочоқлар, Матчон тўра кабилар ери ва мол-мулкни ноҳақ тортиб олган бечора деҳқонлар, эзилган, хўрланган подачилар кира бошлади. Қамбағалларнинг тарафини олгани учун бу отряднинг обрўи кундан-кунга оша борди. Қаллиқларини хон тортиб олган, юракларида туганмас дард ёнган аламзада йигитлар Полвон отрядини ахтариб унинг олдига келардилар.

— Полвон оға, бизни ҳам ёнингизга олинг, хўрланиб юргандан кўра хондан ўч олиб ўлганимиз яхшироқ,— дердилар улар. Бу йигитлар хоннинг ёлланма навкарларидан ботирроқ, ўлимдан ҳеч қўрқмайдиган азаматлар эди.

Полвоннинг қилган ишлари хоннинг қулоғига етди ва у тезда жазо отряди юборди, лекин уларнинг кўпи Полвонлар билан бўлган жангда ўлиб, мағлубиятга учраб, Хивага қайтди.

Бу воқеа хонни ташвишга солиб қўйди. У жарчи чақиртириб, агар Полвон таслим бўлса гуноҳи кечирила-жагини эълон қилдирди. Бироқ жавоб олмагач, унинг бошига 10.000 тилла берилажагини элатларга маълум этдирди. Лекин Полвон таслим бўлмади.

Ражаб ойининг охири, пайшанба куни кечки пайт, «қуёш тутила» бошлади. Исфандиёрхон ёнида ўтирган қозикалондан «нега бундай?» деб сўради. Муҳаммад Салим Охунд бунни ўзича:

— Барчадан ҳаё қочди, тамом одам омонатга хиёнат қилур, бойларда хайру саховат, фақирларда қаноат йўқ, хотинлар эркакча либос, эркаклар хотинча либос кийиб макр мажлисларида ўйнарлар, булар ҳаммаси қиёмат аломатидир, худоё ўзинг даф қилгайсан,— деб таъбир қилди.

Чуқур хаёлга чўмган хон:

— Бу гапларни халққа етказинг. Бадбахт Полвон қулнинг бизга қарши бош кўтарганининг сабабларидан бири ҳам шу эканини фуқарога етказинг,— деди. Қозикалон: «Бажону дил, тақсир» деди.

Қуёш тутилиб, атроф қоронғилик ичида қолди. Одамлар ваҳима, саросима ичида мачит-мадрасаларга югурдилар, ҳамма ерда, томларда имом, сўфи, муллаваччалар азон айтдилар. Ҳамма уйларда дод-фарёд, йиги-

сиғи овозлари кўтарилди. Ҳамма: «Қиёмат қойим бўлди» деб қичқирди. Кўплар мачит-мадрасаларда уст-устига ибодат қилиб, балони даф қилишни худодан илтижо қилдилар.

Баъзилар бир-бирлари билан рози-ризолик тилашиб йиғладилар.

Мачит-мадрасаларда имом, муфтилар:

— Ҳаммасига ўзимиз сабабчи. Одамлар омонатга хиёнат қилур, фақирларда қаноат йўқ, Полвон қулга ўхшашлар дин йўлидан озиб, худонинг ердаги сояси — хон ҳазратларига қарши исён кўтарди, булар ҳаммаси қиёмат аломатидир. Эй худо, ёмонларни ўзинг даф қил! — деб муножот ўқидилар.

XLVI БОБ

Полвоннинг отряди кундан-кунга ўсиб, оғир операциялар қила бошлади. Илгари унда на от ва на туяси бор эди, энди қўққисдан бойларнинг уйларига ҳужум қилиб, от ва туяларини отрядига олиб, молларини эса камбағалларга бўлиб бера бошлади.

Полвон бир жойда турмас, гоҳ қумда, гоҳ чўлда, гоҳ кўлда бўлар, баъзан хон навкарларидан қочган бўлиб уларни чўл ичига эргаштириб кетар, сўнгра бехосдан ўраб олиб, қурол-яроғларини оларди. Шунинг учун Полвонга қарши боришга ҳеч бир навкар ва лашкарбошининг юраги бетламасди. Полвоннинг номини эшитган бой ва тўралар титрашар, кечалари эса шаҳардан ташқари чиқмас эдилар. Полвоннинг устида оддий бир чакмон, белида камар, унга қилич ғилофи боғланган эди. Йигитларида кўпинча қилич, ханжар баъзиларида эса берданка, бешотар милтиқлар бор эди. Полвон ўз аскарбошиларини йиғиб:

— Хон бизга қарши ясавулбоши Шерназарбойни юборибди. У кўпни кўрган ҳийлакор одам. Аскарлари бизникдан кўп, нима дейсизлар? — деб сўради.

— Бел синашиб кўрамиз... — дедилар улар.

Шерназарбой билан жангнинг нақадар оғир бўлишини Полвон яхши билар эди. Унга қарши Шерназарбойнинг юборилганлиги эса хоннинг ундан қанчалик қўрққанини кўрсатар эди.

Шерназарбой кеча ва кундуз демай Полвоннинг па-йғи ва тушди. Унда саккиз юзга яқин яхши қуролланган аскар, қанча туя ва от бор эди. У Полвоннинг калласини хонга олиб борарман, деб ўйларди.

Қум довлари Полвоннинг отрядини душман кўзи-дан яширарди.

Шерназарбойнинг отлиқ аскарлари разведкачилик ролинини ҳам ўйнади. Ясавулбоши уларга эҳтиёт бўли-ши тўғрисида топшириқлар берган, «аҳмоқона ҳаракат қилманглар» деб тайинлаган эди. Шунга қарамай, ўн беш чоғли разведкачи аскарлар Полвон отрядига дуч келиб қолиб, тузоққа тушди. Улардан учтасигина қуту-либ қочди ва бўлган воқеани Шерназарбойга келиб ай-тишди.

— Жанг бошланглар, ўқни аяманглар,— деб буюрди Шарназарбой юзбошиларга.

Қаттиқ жанг борди. Пирнафас ака, Бекжонбой, Са-фаргалди ва Қодирвойлар қум довлари орқасида туриб душманни саваладилар. Айниқса мерган туркман йи-гитлари душманни тутдай тўқдилар. Шерназарбой бутун кучини жангга солганди. Полвоннинг йигитлари талафот ер, лекин орқага чекинмас, аксинча, душман устига ташланарди. «Қиличбозлик ҳам бошланиб, ҳар икки томон аскарлари аралаш-қуралаш бўлиб кетди.

Полвоннинг йигитлари қиличбозликда катта маҳорат кўрсатдилар. Полвоннинг ўзи ҳам қанчасини қилич-дан ўтказди. Йигитлари сийраклашиб қолган Полвон чекинишга буйруқ берди. Бошига, юрагига ўқ тегиб қум-да ағанаб қолганлар кўп эди. Этик кўнжлари қумга тўл-ган ва оғирлашган Бекжон қум тепалардан елдай югу-риб, душман устига шердай ташланарди.

Қиличдан ярадор бўлган юзбоши кўтарилиб беш-отарни унга тўғрилайётган эди, орқасидан урилган кучли зарб билан қўли шартта узилиб тушди. Бекжонни Қо-дирвой ўлимдан қутқарган эди.

Эртасига бўлган жангда Полвоннинг йигитлари яна қаҳрамонлик кўрсатди, икки юзга яқин одами ўлди ва ярадор бўлди. Ярадорлар ичида Пирнафас ака ҳам бор эди. Шерназарбой эса тўрт юзга яқин аскарини йўқот-ди. Шунга қарамай унинг сафига қишлоқ ва бекатлар-га қўйилган навкарлар ҳар кун келиб қўшилиб ту-рар эди.

Шерназарбой жангларда катта талафот кўрганидан беҳад хафа, агар қумлар ичига кириб кетган Полвон отряди кетидан қувиб борса яна ҳам қийин аҳволга тушажагини билиб, Хивага қайтишга мажбур бўлди. У хон олдига кириб салом бераркан: «Полвон йигитларини тор-мор этдик, қолганлари Қорақум ичига қочиб кетди» деб қоп ичида ётган каллаларни кўрсатди: «Булар Полвоннинг юзбошилари...»

— Офарин, лочиним, баҳодирим,— деди хон ва ёнида шамдек қотиб турган меҳтарга қараб имо қилди. Меҳтар дарҳол сарпо олиб чиқиб Шерназарбойга кийгизди. Шерназарбой қуллуқ қилиб чиқиб кетди. Хоннинг фармони билан қушбеги, девонбеги ва саркардаларга ҳам сарполар кийгиздилар. Халқ кўрсин деб Нурловой дарвозаси олдига — ходаларга Полвон йигитларининг каллалари санчиб қўйилган эди. Бундан халқ яна бадтарроқ нафратланган эди.

Бу каллаларни қандай олиб кетиш тўғрисида Собир темирчи Қакак билан маслаҳатлашди.

Кечаси, ҳамма ёқ қоронғи. Амин чорсусида милтиқлардан «пақ-пақ» этиб ўқ узилди. Милтиқ овозлари кучайиб, отларнинг дукур-дукури ҳам эшитилди. Чорсу томондан бир-икки киши югуриб, Нурловой томонга келмоқда эди, уларни навкарлар тўхтатиб:

— Тўхта, ўзи нима гап?— дедилар.

— Бекорга ўлайликми, Полвон босиб келаётир,— дедилар улар тез-тез гапириб.

— Полвон?!

Навкарлар ичкари кириб дарҳол дарвозани қулфлаб олдилар. Қочиб келаётганлар ўзларини панага олдилар. Кимдир секин: «Қакак, тез бўл» деди. Уч киши секин дарвоза олдига келиб, ходаларга суқиб қўйилган бошларни олиб кетдилар. Навкарлар тонг пайтида сарой дарвозасини қўрқа-писа очганларида, кўзлари латтадан қилинган олабўжигга тушди. Бу вақеа Полвоннинг қулоғига ҳам етиб борган эди.

Халқларнинг бошига қанча кулфат ва азоб солган жаҳон уруши рус заводчи ва фабрикантларини бойитгани каби, Хоразм ёш миллий буржуасини ҳам бойитди. Улар мамлакат ичидаги воқеалардан — Жунаиднинг Хивани олиши, нарх-навонинг ошиб кетишидан ҳам фойдаланиб қолдилар. Бирлари икки бўлиб, бойиб кетдилар, пахта заводларини кенгайтириб, Россияга тозаланган пахта ва ипак юбориб турдилар. Булар — уруш учун энг керакли ашёлар эди. Москва ва Петербургдан эса Хоразмга саноат моллари олиб келиб, катта фойдага сотардилар. Масковчи бойларнинг сони борган сари ошди. Хоразм бойлари ҳам фабрикант, ҳам савдогар, ҳам катта ер эгаларига айландилар. Уларнинг банкларидаги пуллари хон хазинасидаги сармоядан ҳам кўплик қилар, шунинг учун хон ва унинг амалдорлари улар билан ҳисоблашмасдан иложлари йўқ эди.

Кейинги вақтларда девонбегилар авлоди Полёзхожилар билан жуда яқинлашиб кетди. Айниқса, девонбегни Ҳусайнбек, уларни мамлакатнинг илғор кишилари, суянчиқлари деб атарди. Ҳусайнбек Туркия ва Қозондан олган газета-журналларини уларга ўқишга берар, Туркия давлат арбобларидан келган хатларни уларга кўрсатар, сиёсий масалаларда улар билан маслаҳатлашарди. Хон билан Полёзхожиларнинг боғловчи иплардан бири ҳам Ҳусайнбек эди.

Шерназарбой Ҳусайнбек, Оллоқулибой, Полёзхожи, Назир кўрни чақириб уйда катта зиёфат берди. Меҳмонлар ясавулбошидан бениҳоя хурсанд эдилар. Полёзхожи Шерназарбойга қараб хушомадгўйлик билан сўз бошлаб гинахонлик билан тугатди.

— Ясавулбоши жаноблари, сизнинг қаҳрамонлигингизни бир бизлар эмас, қолаверса, рус генераллари, қорақалпоқ, туркманлар ҳам биладилар, сиз Шомми кални йўқ қилдингиз, Шомурод бахшини тор-мор этдингиз, қанча исёнларни бостириб, элни тинчитдингиз. Бу — мақтовга сазовар воқеадир.

— Чўқ гўзал, — деб Полёзхожининг сўзини тасдиқлади Ҳусайнбек.

— Аммо ҳали ҳозирча эл тинчигани йўқ... — деди Полёзхожи гапнинг учини чиқариб. Назир кўр дарҳол унинг гапини оғзидан илиб олиб, бақириб сўзлай кетди.

— Ха, эл тинчигани йўқ. Полвон ўғри ушлангани йўқ. У Жунайддан ҳам ёмон чиқди. Полвоннинг қўлига тушсак, парча-парча қилиб ташлашига кўзим етади. Уни тезда томири билан қуритмоқ зарур.

— Чўқ доно сўзлар деюрсиз, Назир оға,— деди Хусайнбек.

Шу топда Назир кўрни тўхтатиш амри маҳол эди, у сайраб кетди.

— Мана, лаънати Полвон Матчон тўранинг уйлари-ни ёндирди, қумдаги қўйларини камбағалларга бўлиб берди. Унинг аскарлари кам бўлса ҳам, лекин қора халқ уни севади, шундай эмасми?— деди Назирбой кўр кўзига боғланган қора латтани тўғрилаб қўйиб.

— У Урганч томонларга ўтса дарё бўйидаги кемаларимизни ҳам фарқ қилади, той-той пахталаримизни ёндиради, заводларимизни куйдиради,— деди Оллоқулибой чилимни «қур-қур» тортиб.

— Қандай йўл билан бўлса-да, уни йўқотмоқ керак,— дейишдилар ҳаммалари Шерназарбойга тикилиб.

— Матчон тўра хон ҳазратларига арз қилгач тақсиримизнинг ғазаблари қўзғаб, дарҳол Ашир маҳрамга топширинг, каззоб Полвонни тириклай тутиб келсин, дедилар менга,— деб ўтирганларга қараб сўз бошлади Шерназарбой,— у қарилигини ўртага солиб қутулиб қолди. Хон бу вазифани охири ўзимга юклади. Тақсирлар, Полвон бошимизга битган бало бўлди. Уни тутмоқ қийин. У шамолдай учиб келади-да, тўс-тўполон қилиб, дарҳол кўздан ғойиб бўлади-кетади. Халқ уни яширади. Уни туркман ва қорақалпоқлар ҳам яхши кўрадилар. Бу ҳақда мен кўпдан ўйлаб юрибман... Лекин ҳозирча бир нарса дейиш қийин...

— На бўлса ҳам шу каззобни тезроқ даф қилинг, пул керакми, мол керакми, топиб берамиз,— деди Назир кўр.

— Назирбой тўғри айтади, пулдан хотиржам бўлаверинг,— деди пишиллаб Оллоқулибой.

Меҳмонлар ўринларидан туриб, фойтунларига ми-ниб, хайрлашиб жўнаб кетдилар.

* * *

Полвон билан ўтказаётган кунларини Жумагул умрининг энг бахтли дамлари деб биларди. Полвон қа-ерга борса, у ҳам ўша ерда бўлди. Баъзан онаси Масту-

ра хола, синглиси Ойжамол ва Шерниёз билан ўз қишлоғидан узоқда — Полвон қўйиб кетган жойларда пинҳона яшади.

Жумагулларнинг ҳаёти кўчманчилар ҳаётидай, бу кун бу ерда бўлса, эртаги бошқа жойда ўтди: Полвон билан Боғот чўллариди, Хазорасп кўллариди, туркман овуллариди бирга бўлди. У баъзан эркакча кийиниб от устида юрар, Полвон отряди оғир аҳволга тушиб қолган маҳалларда ёвга милтиқ отган, ханжар урган пайтлари ҳам бўлди. Жумагул энди ҳеч нарсадан қўрқмайдиган, душманидан боплаб ўч оладиган азамат йигитдай бўлиб етишди. У ҳеч қачон ваҳимага тушмас эди, ўз дугоналарига тасалли берар, уларга мерганликдан ўргатар эди, уни кўплар аёл киши деб ўйламасди.

Шанба куни бўлиб ўтган воқеани Полвон сира эсидан чиқармайди. Уни ўз жўраларига, яқин биродарларига, уйига меҳмон бўлиб келган кишиларга завқ билан айтиб берарди.

Мана ҳозир унинг қора уйига азиз бир туркман меҳмони келиб қолди. Жумагул чой-нон олиб келиб қўйиб, уйнинг бир бурчида ўз иши билан овора бўлди. Полвон меҳмонга шанба воқеасини сўзлаб бера бошлади. Гап ўзи ҳақида бўлгани учун Жумагул энди чиқиб кетмоқчи эди, Полвон «ўтиринг» деб қолгач, у ноилож ўтирди.

«...Шанба куни кечаси,— деб ҳикоя бошлади Полвон,— синглингиз Жумагул мени бир ўлимдан сақлаб қолди. Уша куни хон навкарлари билан уруш қилиб, узоқ бир ёвондан ҳориб-толиб келгандим. Уч йигитимиз ярадор бўлган, уларни қора уйга киргизиб ётқизгандик. Жумагул иссиқ сув билан уларнинг яраларини ювиб, куйдирилган пахтага ёғ суртиб дока билан боғлар эди. Уч кундан бери ухламаганим учун, турган жойимда, юрган еримда кўзим юмилиб-юмилиб кетарди. Томоқни чаққон-чаққон едим-да, Сафаргалдиннинг гурунгига ҳам бормай, ётган еримда қаттиқ ухлаб қолибман. Бир вақт кимдир «Полвон оға, Полвон аға» деб қичқиради. Тушимда Қодирвой билан сўйлашгандай бўлдим. Яна қичқариқ. Кўзимни очишим билан ҳалиги овоз: «Жосусни тутдик» деди. Қарасам, қора уйда одам тўла. Қайпанам, Шерниёз, Ойжамол, ярадорлар ҳам ҳаммаси шу ерда... Жумагул кулиб мана шу хатни узатди».

Полвон қўлтиқ киссасидан тўрт букланган қоғозни чиқариб меҳмонга берди, меҳмон бир кўзи дарз кетган кўзойнагини тақиб, хатни овоз чиқариб ўқий бошлади. Хат узун бўлиб, маъноси шундай эди: «Биз ким Исфандиёрхон баҳодурхон ўз фуқароларимизга маълум қиладирмизким, қалтабон Полвонқул бинни Иброҳим қул ўғли улуғ салтанатимизга қарши бош кўтариб, эл-юртнинг тинчлигини бузиб, мўмин бандани хўп ташвишга солиб қўйди. Биз у газанданинг калласи учун ўз хазинамиздан қирқ минг манот ажратдик. Кимда-ким у каззобни тириклайин тутиб келтирса, эллик минг манот ҳадя олур деб Хива хони Исфандиёрхон имзо чекиб муҳримизни босдик».

Хатни ўқиб бўлгач, меҳмон кўзойнагини олиб қўйди. Полвон ҳикоясини давом этдирди: «...Бу хатни олдим у қора уйдан ўқдай отилиб дешонга чиқдим. Қарасам, филдай гавдали бир одам чўзилиб ётибди. Фонуснинг ёруғила юзига боқсам, таниш башара чиқиб қолди, у Худайзар пашшоб экан, қонга беланиб ётибди. Ёнимдагилардан, бу кимнинг иши деб сўрасам, Жумагулни кўрсатишди». Полвон ҳикоясини тамомлагач кўз тагидан Жумагулга қаради. Меҳмон: «Мард аёл экансиз, яшанг» деди-да, воқеанинг тафсилини айтиб беришни сўради. Жумагул «буёғини ҳам ўзингиз айта беринг, ҳаммаси сизга маълум» дегандай Полвонга ишора қилди. Полвон эса: «Ахир, меҳмон сендан сўрапти» дегандай унга боқди.

Меҳмоннинг сўзини ерда қолдириш уят бўлар эди. Жумагул уялиб-уялиб, гўё оддий бир воқеадай қисқа қилиб айтиб берди:

«...Шанба кечаси Полвон оғам¹ тошдай қотиб ухлаб қолганди. Отам, қайним, Қодир акалар Сафаргалдининг гурунгига кетишганди. Мен ярадорларнинг ярасини боғлаб, уларга чой-нон бердим. Бир туркман йигити қаттиқ инграрди. Жуда раҳмим галди, ёшгина йигит кўзларидан ҳадеб ёш тўкарди, ярасининг оғриғи уни ухлатмасди. Мен далда бериб турдим. Вақт хуфтондан ошиб энди ўзимизнинг қора уйга бормоқчи бўлиб турган эдим, онам қора уйдан болта кўтариб чиқяпти. «Онажон, шундай пайтда на қиласиз?» десам, «ўтин ёриб,

¹ Хотинлар эрнини ҳурматлаб оға ҳам дейишади.

сув иситаман, кир ювмоқчиман. Ўзинг биласан, кундуз кун иссиққа ҳеч ҳам чидолмайман, қизим» деди-да, узоқдаги бир нарсага кўзи тушиб: «Жумагул, анавини қара, нима экан?» деди. Қарасам, икки сояга гўзим тушди. Ярадор кишиларми деб тикилиб қарасам, бири бир қўли билан бизнинг ўтовни кўрсатди-ю, кўздан го-йиб бўлди. Иккинчиси эса ўрмалаб бизнинг томонга келаверди. Биз ҳайрон бўлиб қолдик, ўзимга ўзим «тўхта, бу ерда бир гап бор» дедим, дарров ўтовнинг ичкарасига кирдим-да, ўйлаб турмасдан, ханжарни олиб чиқдим. Онам болтаси билан, мен ханжарни маҳкам ушлаб ўтовнинг орқасига гизландик¹. Ҳалиги соя илондай ўрмалаб-ўрмалаб келаверди, узоқларга алаңлаб қарайди, шу вақт оғзидаги ханжари ярақлаб кетганини кўриб қолдим. Ҳеч ким йўқлигини билиб, оғзидан ханжарини қўлига олиб, секин ўрнидан туриб, ўтовимизнинг эшиги олдига галди. Юрагим дук-дук уриб хонасидан чиқай деди. Қўлим ҳам қалтиради. У келиб эшик ёриғидан ичкарига қаради. Хаёлимдан ҳозир ичкари кириб Полвон оғамни сўяди-ю, калласини хуржунга солади, деган ўй ўтди. Аъзойи баданим қақшаб кетди. Унга томон қадамба-қадам босиб бордик. У атрофига қараб, ўтовнинг эшигини очиб, энди кирмоқчи бўлган эди, мен ўзимни ёввойи мушукдай унга томон отиб, орқасига зарб билан ханжар солдим. У «гуп» этиб йиқилди. Онам болта билан бошига урди, у ҳайвоний бир сас билан қичқирди. У яна бир марта қичқирди-ю жон берди. Унинг бақирганига ярадорлар, болалар галишди. Шу вақт ханжар қўлимдан тушиб кетди...»

Жумагулнинг ҳикоясини завқ билан тинглаган меҳмон: «Барака топ, синглим. Полвондай мард экансан, сени туққан қаҳрамон онангга ҳам раҳмат» деди. Жумагул енгилгина қизариб, ўрнидан туриб овқат олиб келишга чиқиб кетди.

Жумагул ҳеч тиниб-тинчимас эди, йигитларга овқат пиширар, кир ювар, яраларини боғларди. У Полвоннинг жони, умрининг гули, Жумагулсиз бир кун турш нақадар қийинлигини Полвон яхши ҳис қилар эди.

¹ Яшириндик.

Жангларда юриб икки боласини чала ташлаган Жумагул энди учинчи боласига ҳомиладор, ой-кунни яқин эди. У қайнанаси олдида туғмоқчи. Лекин қандай қилиб унинг олдига бора олади? Ахир, у яшириниб юрибди-ку! Шуларни ўйлаб Жумагул:

— Сиздан ҳеч ҳам ажралгим галмайди,— деди.

— Ахир, икки боланг тушди, учинчисини...— деди Полвон секин.

— Сизлар қаерда бўлсаларинг, мен ҳам ўша ерда...

Ота-онасининг маслаҳатидан кейин Жумагул қайна-наси олдига кетадиган бўлди.

XLVIII БОБ

Исфандиёрхон 1917 йил январида дам олиш учун Ялта-га сафар қилди. Ўрнига қозикалон ва Шерназар-бойларни қўйиб кетди. Соҳибназар меҳтар (Шерназар-бойнинг укаси), Ашир маҳрам ва бошқалар унга ҳамроҳ эди.

У энди Жунаид билан бўлган урушлардан ва мамлакат ичидаги тўпалонлардан холи дам олиш, яхшироқ кайф-сафо қилиш ниятида эди. Унга Бухоро амирининг Ялтадаги саройи ёнидан катта бир бинони истироҳатгоҳ қилиб бердилар. Хоннинг кайф-сафоси учун Ашир маҳрам олтин-кумушни сира аямади.

— Ашир!— деб чақирди хон ташқарида ўтирган маҳрамини.

— Лаббай, олий ҳазратлари,— деб югуриб хон олди-га кирди у қўл қовуштириб.

— Урушишга-ку нўноқсан-а, аммо нозанинларни топишга-чи, балосан...— деди хон илжайиб туриб.

— Ажаб бўлғай, олий ҳазратлари. Буйруғингиз ҳозир қилинур.

У югурганча чиқиб кетди. Исфандиёрхон унинг орқасидан кулиб қараб қолди.

Хон дам олаётган жой денгиз бўйидаги икки қаватли баланд иморат бўлиб, унинг катта болохоналари денгизга қараган, уйлари катта ва яхши жиҳозланган эди. Катта деразалардан Бухоро амирининг истироҳатгоҳи кўриниб турарди. Хон уни томоша қилиб туриб:

— Меҳтар, янаги йилда мана шу ерда худди шундай сарой солдирсангиз, шу ерда дам олсам...— деди.

— Жоним билан, олий ҳазратлари.

— Аммо, амирникидан яхши бўлса бўлсинки, кам бўлмасин.

— Сизники олдида у карвонсарой бўлиб қолади, тақсир.— Орадан кўп ҳам ўтмай Ашир маҳрам нозанинлардан бир нечасини хонга рўбарў қилди. Улар хонга икки букилиб таъзим қилдилар. Хон эса ўзини Нурловойда ўтиргандек ҳис қилди. У нозанинларнинг бўйниларига ўз қўли билан марваридлар тақиб қўйди.

Исфандиёрхон Ялтада истаганича кайф-сафо сурди, кўнглидан кечгани оғиздан чиқиши билан муҳайё қилиб турилди. Лекин бу кайф-сафо унчалик узоққа бормади. Россияда инқилоб бўлиб қолди. У Ялтадан қандай қочганини ўзи ҳам билмай қолди: погонларни яшириб, хонлик кийимларини ўзгартириб, оддий кийим кийиб, дарҳол Хивага жўнаб кетганди. «Николайни тахтдан йиқитибдилар, энди мени ҳам қўлга туширмасалар эди» деб ўйларди у. Хон Тошкентга етгунча ўзинга келолмади. Етиб келиши билан тўғри Куропаткиннинг олдига борди. Куропаткин унга далда бериб, Самарқанддаги қари генерал Мирбадловни унга қўшиб юборди. Хивага телеграмма беришни Ашир маҳрамга буюрди. У дарҳол телеграмма жўнатди.

Исфандиёрхон Чоржўйда поезддан тушгач, «худога шукур» деб юборди. Бу ерда уни Шерназарбой ва сипоҳилар қарши олдилар. Хивага жўнаш учун пароход тайёр эди.

Телеграммани олган замониёқ Шерназарбой сарой аҳлларини чақириб, хонни кутиб олиш учун Чоржўйга боражагини, бошқалар эса, Хонқада кутиб туришларини илтимос қилган эди. Тўра ва беклар билан бирга Ҳусайнбек, Полёзҳожилар отда, аравада Хонқага бориб, хонни кутиб олишга ҳозирлик кўрдилар.

Хон тушган пароход ҳадеганда келавермади. Сарой аҳллари, тўра ва бойлар «нима бўлса ҳам кутамиз» дедилар. Хонқа кўчалари ҳар кун тозаланди, базм ва зиёфатлар бўлиб турди.

Бешинчи кун пароход пристанга келиб тўхтади. Тўралар, сипоҳилар хонни тантана билан қаршилади-

лар. Хусанбеклар хоннинг қўлларини ўпдилар. Хон олти от қўшилган каретага ўтириб Хивага кетди. Унинг кетидан сарой аҳллари, тўралар, беклар, бойларнинг фойтунлари жўнади.

Оқпошоннинг тахтдан туширилгани ҳақидаги хабар бутун Хоразмга ёйилган эди.

«Ёш хиваликлар»нинг раҳбари Полёзхожи февраль инқилоби тўғрисидаги хабарларни «Вақт» газетасидан ўқиб, дарҳол Назир кўрни олиб Хусайнбекнинг олдига борди. У ерда Оллоқулибой, Ёлмонбойлар ҳам бор экан. Полёзхожи кириши биланоқ:

— Муваққат ҳукумат тузилибди, Керенский бош вазир бўлибди,— деди шошиб-пишиб.

— Чўқ яхши бўлибди, хожи ота, вазирларнинг ҳаммаси фабрикант ва заводчилар...— деди Хусайнбек.

— Ойимиз туғибди бўлмаса,— деди Оллоқулибой хурсанд бўлиб.

— Хон ҳазратлари энди биз билан ўйлашиброқ иш қилади,— деди Назир кўр.

— Айни кутган пайт келди, энди биз ҳам ҳаракат қилмоғимиз керак. «Ёш хиваликлар» иш кўрсатмоғи лозим. Биз турли-туман назоратлар ташкил этиб, ўз одамларимиздан нозирлар қўймоғимиз зарур,— деб Полёзхожи ўз фикрини ўтирганларга тушунтира кетди.

— Хонни тахтдан туширамизми ёки йўқми?— деб сўради. Назир кўр.

— Хон ўз ўрнида қолмоғи зарур, лекин ҳақ-ҳуқуқини чеклаб қўямиз, идорайи маршрута¹ тузамиз. Мамлакат идораси бизнинг ихтиёримизга ўтмоғи даркор,— деди Хусайнбек.

Ҳар ким ўз фикрини айтди, буларнинг шакли бошқа бўлса ҳам маъноси бир эди.

* * *

Аваз ва Собир темирчи Қакакнинг уйига келишди, унинг уйи кичик даҳлиз, қоронғи бир хонадан иборат бўлиб на айвони, на саҳни бор эди. У ўта камбағал бўлганидан ҳалига қадар уйланмаган эди. «Худо пешонамизга хотин ёзмаган» деб куларди Қакак ҳар икки гапнинг бирида. Қакак жуда меҳмондўст, очиқ кўнгилли йигит эди. У меҳмонларга дарҳол дастурхон ёзди,

¹ Конституцияли монархия.

чой олиб келиб қўйди. Улар чой ичишиб ўтириб ҳар ёқдан суҳбатлашдилар. Гап Россиядаги инқилоб, унинг Хоразмга таъсири ва «Ёш хиваликлар» устида кетганида, Қакак:

— Авазхон, улли пошшо йиқитилибди, энди кичиги ҳам йиқитилар-а?— деб сўраб қолди.

— Ҳа, хонни ҳам тахтдан туширилса соз бўларди,— деди Аваз хурсандлигини изҳор қилиб.

— Золим хон дим жонга тегди-да,— деди Собир темирчи уҳ тортиб.

— «Ёш хиваликлар» кеча хоннинг оёғини ялашарди, бугун эса «биз инқилобчимиз» деб керилишяпти,— деди Аваз мийиғида кулиб.

— Хонни йиқитмай янги ҳукумат тузишмоқчи эмиш... шу инқилобчилик бўлдимиз?— деди Собир ака.

— Эски ҳаммом, эски тос...— деб қўйди Қакак.

— Авазхон, улар сизни ҳам ўз ҳузурларига чақиришмоқчи, халқдан ажратишмоқчи...— деди Собир ака чой ича туриб.

— Болани ондан ажратиш мумкин бўлмагандек, мени ҳам халқимдан ажратиш мумкин эмас,— деди Аваз қатъий қилиб. Сўнгра: «Нима қилаётирсан, кетамиз» деди ўчоққа ўт ёқаётган Қакакка қараб. Қакак ишида давом этиб: «Нима ҳам қилардим, палов пиширардим, гўштсиз қовурма шўрва-да»,— деди.

— Овқат емай юрган еримиз эмас. Сени олиб кетгали келдик. Олия олани бир бориб кўрайлик,— деди Собир ака сўзга аралашиб.

Аваз унинг гапини давом этдириб:

— Иван оғадан хат келяптими, йўқми, билайик. Мусофир кишидан аҳвол сўраш одамгарчиликдан бўлади. Қани, юр, кетдик,— деди.

Улар биргалашиб Ольга Ивановнанинг уйига борганларида у кир ювиб ёяётган эди, меҳмонларни кўриб жуда хурсанд бўлиб кетди. Уларни уйига таклиф қилиб, дарҳол примусга чойнак қўйди. Кичик Мария югуриб келиб Собир аканинг тиззасига чиқиб олди.

— Олия опа, Иван оғадан хат-хабар борми?— деб сўради Аваз. Ольга Ивановна бир қутичани очиб ичидан хатни олarkan.

— Мана, кеча келди,— деди хатни кўрсатиб.

— Уқинг-чи.

Ольга ўзига оид жойларини ташлаб, ўқиб берди:

«Хатингни олдим, соғ-саломатликларингни билиб жуда хурсанд бўлдим Қийинчиликларга чидаб, жажжи қизимизни тарбиялаб ўстираётганинг учун минг раҳмат.

Ёвуз Жунаид қамалидан эсон-омон қутулганларинг менга бахт устига бахт бўлди. Қийинчилик вақтларида сенга қарашиб турган Аваз, Собир акаларга ташаккур айт». (Ўтирганлар «раҳмат» дегандай бошларини қимирлатиб қўйишди.) «Мендан ҳол-авҳол сўрасанг, аҳволим ёмон эмас, соғлигим дуруст. Бизнинг полкимиз Петроградда қўзғолон кўтарган ишчилар томонига ўтди, бошқа қисмлар ҳам инқилобчилар қаторига қўшилди. Меҳнаткаш халқ оммасининг зарби, большевикларнинг қаҳрамонлиги натижасида Николай подшо тахтдан ағдарилди. Лекин ўзларини инқилобчи деб юрган аблаҳлар ҳукумат тепасига буржуйларни қўйдилар, Керенский уларнинг малайига айланди. Жоним шуни билки, бу муваққат ҳукумат. У кўпга бормайди. Кураш тўхтагани йўқ, у ҳамон алангаланиб бормоқда. Неча йиллардан бери чет элларда азоб чекиб юрган Ленин яқинда Петроградга келади дейишяпти. Меҳнаткаш халқ уни зориқиб кутмоқда. Уни бир кўрсам армоним йўқ?

Оличка! Бизлар ҳозир Петрограддамиз. Тез-тез хат ёзиб тур. Мендан Аваз, Собир ака, Полвон йигитга, Матракимжонга салом айт. (Ўтирганлар «эсон бўлсин» деб қўйишди.) Энди кўпи кетиб ози қолди, висол кўриш пайтлари ҳам келар, хайр жоним, менинг учун қизчамизни ўп. Сизларни соғиниб Иван. 1917 йил, март».

Ольга Ивановна буларнинг тез-тез келиб ҳол-аҳвол сўраб турганларидан бениҳоя хурсанд, қадрдон дўстлар орттиргани учун эридан миннатдор эди.

* * *

— Халқ оқпошшони йиқитибди,— деди йигитларига қараб Полвон хурсанд бўлган оҳангда.

— Демак, Исфандиёр ҳам йиқитилар экан-да,— деди Қодирвой қиличининг дастасини ўйнаб туриб.

Шу вақт гавжум бўлиб ўтирганлар олдига Сафаргалди, Пирнафас ака, Қутлимуродлар ҳам келишди.

Оқпошшонинг йиқитилганини эшитган Бекжон: «Бўл-

маса, Исфандиёрхон ҳам тахтидан туширилади» деб иччидан хурсанд бўлиб кетди.

Ахир, хонлар бу оиланинг бошига қанча кулфатлар солмади: Отасини ўлдиришди, онаси эса чўри бўлиб қолди. Бечора акаси бугун боғда, эртага тоғда. Бақувват Жумагул яримта бўлиб қолди. Қани энди хон йиқитилса-ю, одамлар бепоён қум саҳроларида яшашни тарк этса, ўз ерларида меҳнат қилиб, роҳатини сурса!

Николайнинг тахтдан ағдарилиши ҳақидаги хабар узун қулоқ орқали ҳатто қум ичига ҳам тарқалган эди. На газета ва на варақа ўқимаганликлари учун бунинг тафсилотини яхши билмасдилар. «Курашимиз чакки кетмабди, хоннинг навқарларига, Жунаиднинг одамларига қарши охирига қадар курашмоқ керак», деган фикр Полвоннинг йигитларида қарор топди. «Қани энди Аваз оғамдан воқеаларни билиб олсам. У доно одам, ундан маслаҳат чиқади» деб ўйлар эди Полвон. Аммо касалманд Авазнинг жазирама қумларга келиши маҳол эди.

* * *

Полёзхожи апрель ойининг бошларида «Ёш хиваликлар»ни саройнинг катта бир дўконига тўплаб вазият ҳақида сўзларкан, қандай қилиб «хуррият» олиш тўғрисида йўл-йўриқлар кўрсатди, Бобоохун ҳам унинг сўзларини қувватлаб фатво берди.

— Эртага Хивадаги рус аскарлари Муваққат ҳукуматга қасамёд этадилар.— деди йиғилишда ҳозир бўлган, рус аскарларида хизмат қилувчи татар Шакир Табиев.

— Биз ҳам уларни муборакбод қилиб, ўз илтимосимизни гарнизон бошлиғи полковник Мульзанов жанобларига айтамиз, у киши илтимосимизни рад қилмас, ёрдам берар,— деди Полёзхожи.

«Ёш хиваликлар» унинг фикрига қўшилдилар.

1917 йил 5 апрелда эрталаб «Ёш хиваликлар» «Ҳамма Ҳусайнбекнинг уйига борсин, рус аскарларининг ҳайитини муборакбод қилгани борамиз» деб жар солди. Одамлар Ҳусайнбекнинг уйига йиғила бошладилар. Ҳовли лик тўлгач, Полёзхожи баланд бир жойга чиқиб:

— Қазармага ҳаммамиз борсак тўғри келмас, вакил сайлайлик,— деб ўзи тузиб қўйган ўн олти киши-

нинг рўйхатини кўрсатди. Булар ичида «Еш хиваликлар»дан ташқари хоннинг яқин одамлари ҳам бор эди. Шундай қилиб, халқ ичида «сайлов» ўтказилди. Полёзхожи бошчилигида ўн олти киши казармага — полковник Мульзанов олдига бориб, Муваққат ҳукуматга қасамёд қилган аскарларни муборакбод қилдилар ва полковникка ўз илтимосларини айтдилар.

— Хонни тахтдан туширмасдан идорайи маршрута тузар экансизлар, бизлар розимиз,— деди полковник уларга.

— Бу масалада бизга ёрдам беринг,— деди Полёзхожи полковникка. Полковник гўё тартиб сақлаш учун уч-тўрт прапорщик билан бир неча қуролли аскарни қўшиб берди.

Ҳусайнбек ҳовлисида тўпланганлар эса нима воқеа бўлаётганига тушунмаган эдилар.

1917 йил 5 апрель туш пайтида Полёзхожи, Ҳусайнбек, Назир кўр ва бошқа «Еш хиваликлар» бир неча қуролли аскарлар билан саройга келдилар. Ҳусайнбек бошлаб келгани учун навкарлар йўл бердилар. Ҳарамхонадаги хонни қишки саройга чақиртириб келдилар. Қуролли аскарларни кўриб хоннинг эси чиқаёзди ва Ҳусайнбекка қараб:

— Бу нечук воқеа эрур?— деб сўради.

— Фуқаро ҳуррият талаб қилмоқда, тақсир,— деб жавоб қилди Ҳусайнбек.

— Менинг ҳаётимга кафил бўлурмисиз?— дея сўради хон.

— Минг маротаба, сизга ҳеч ким дахл қилмас,— деди Ҳусайнбек уни ишонтириб.

Полёзхожи хонга икки букилиб таъзим қилиб сўзга аралашди:

— Подшоҳим, ушбу келган содиқ фуқароларингиз сиздан ҳуррият сўрайдилар,— деди у бошини кўтармай. Хон «ёзиб қўйган талабларингиз борми?» деб сўради улардан. Полёзхожи «йўқ» деб айтди, лекин шу он Ҳусайнбек, Жуманиёзхожи, Шокир Таниев билан бирга девонхонага кириб уни ёза бошладилар. Кўп ҳам ўтмай хоннинг манифест лойиҳаси тайёр бўлди. Хон уни қозикалонга, сарой амалдорларига кўрсатди. Улар маъқуллагач, хон кўринишхонанинг кун чиқар томонида ўтириб, манифестга қўл қўйди ва ўз муҳрини босди. Қозикалон, Худойберган охунд, қози Асқар, Ҳикматул-

ла охунд. Аълам Иброҳим охундлар ҳам ўз муҳрларини босдилар.

«Тарих ҳижрий минг уч юздаги ўттиз бешинчи йили моҳ жумадусонининг йигирма бешинчи куни эрдиким, Милодий Исонинг бир минг тўққиз юз ўн еттинчи йил апрель ойининг бешламчи кунда мен Хива хони Саид Исфандиёрхон тубанда ёзилган ва ўзимнинг ҳа-воҳишимни иғлом қиламан, аввалда менинг содиқ фуқароларимга идорайи маршрутня бердим, токи менинг содиқ фуқароларим мамлакатни ўзларининг хоҳлаганича шарий-шарифга мувофиқ ва ҳам тақозосига мутабиқ идора қилсунлар, чунончи ўзлари ҳаволаганларича умумфуқаронинг маслаҳати бирлан сайлов қилиб, ҳукумат ишларига ўзлари хоҳлаган одил одамларни тайин қилсунлар, иккиламчи, менинг ўз фуқароларим давлатни идора қилмоқ тўғрисида матлаби шарий-шарифга мувофиқ адолат бирла иш қилсунлар, учламчи, ўз фуқароларимга иттиҳод ва мусовот ҳуррият бердим, токим фуқароларим бир-бирларига биродар бўлиб, фароғат ва осойишта яшасунлар, тўртламчи, Хива давлатининг вазирлик ва маъмурлик лавозимларига фуқароларнинг хоҳлаган ва сайлаган диёнатли ва адолатли одамларидан қўйсунлар, фуқаролар хоҳлаган вазирлар ва маъмурлар ва қалъа ҳокимларини дафъатан мансабларидан фазал¹ қилиниб, агар хаваинликлари ҳозир ва собит бўлса шарий-шарифга мувофиқ жазога гирифтор қилсунлар, бешламчи, жами маъмурларга, вазирларга ва сипоҳиларга ва ғайри подшолик хизматида бўлган одамларнинг ҳар қайсиларига хизматига лойиқ подшолик хазинасидан маош берсунлар, олтиламчи, Хива давлатининг молия ишларини идора қилмоқ учун хазина таъсис қилсунлар ва давлатнинг жамеъвор даҳолари мазкур подшолик хазинага топширилиб, фақат ҳукумат маршрутнянинг амирлари илаи шарий-шарифга мувофиқ сарф қилсунлар, етиламчи, вазир маъмурларнинг устидан назорат қилмоқ учун муваққат комитет тайин қилсунлар, мазкур комитетга ўттиз киши тайин қилсунлар, мазкур одамлар фуқаролар тарафидан сайлангунча Хива табиъининг фуқароларининг ўзлари идора қилиб турсунлар деб фуқароларим осойиш ва фароғатлик билан умр кечириб, бошқа

¹ Бекор қилиш, ўрнидан олиш.

маданий халқлар орасида ўзларига муносиб ўрин тугарга гўшиш қилсунлар деб Хива доресалтанасида ушбу хат марқум бўлди. Ушбуни мен Исфандиёрхон тасдиқ этдим».

Хон манифестни оддий бир фармондек ўқиб, фавқуллода бир воқеа бўлмагандек, ичкарига кириб кетди. Кетидан юрган қозикалон билан Шерназарбойга секингина: «Энди бошқача йўл тутмоқ керак» деб қўйди.

Идорайй маршрута Нурловой олдидаги девонхонада иш бошлади. Манифестга мувофиқ «хўжа кўрсин» учун сайлов ўтказилди. Бунга халқ қатнаштирилмади. Ҳаммаси бойлар, охундлар, катта мулкдорлар, сипоҳилар сайланди. Улар орасида хоннинг содиқ кишилари, яқин одамлари ҳам бор эди. Идорайй маршрута аъзоларининг ҳаммаси ҳам ўз одамларим бўлсин деб хон кўп тадбирлар кўрган эди.

Бобоохун раис лавозимига, гурланлик Юсуф охунд раис муовини, манғитлик Халилилло саркотиб, Ҳусайнбек бош нозир, Полёзхожи хорижий ишлар нозири, Жуманиёз Бобониёз ўғли маиший ишлар нозири бўлди. Ҳусайнбек билан Полёзхожи идорайй маршрутадан кўп хурсанд бўлган эдилар. Улар халқнинг аҳволини яхшилаш учун ўз мажлисларида бирор масала ҳам кўрмасдилар. Кўрган масалалари вақф ерларидан фойдаланиб, муллаваччаларга ёрдам беришдан нарига ўтмасди. Хоразмга темир йўл қуриш тўғрисида лойиҳа тузиш учун Петербургдан келмоқчи бўлган инженерларга ҳам пул топиб юборолмадилар. Хазинага яна хоннинг ўзи хўжайин бўлиб қолди. Хон ўз истакларини амалга ошириб, яна қайф-сафосини давом эттирарверди.

Идорайй маршрута кенгаши фитналар, алдамчиликлар билан ўтар, халқнинг арз-додини тинглайдиган киши йўқ эди. Ҳусайнбеклар яна бойиб кетди. Халқ на ҳуррият ва на адолат кўрди. Манифестда ёзилганлар қуруқ гап бўлиб қолган эди. Қуролли кучлар, ясавулбоши, мингбошилар хонга бевосита итоат этарди.

* * *

Полвонни тутиш учун Шерназарбой кўп чоралар кўрди, лекин энди тарвузи қўлтиғидан тушиб ҳайрон бўлиб юрганида Холжонбика эсига тушди. Бу ишда ундан фойдаланиш мумкинлигини ўйлади.

Холжонбика Шерназарбойнинг уйига турли баҳоналар билан тез-тез келиб турар эди. Шерназарбойнинг онаси билан узоқ «қариндош» чиқиб қолиб, унинг хотинлари билан қиёматлик опа-сингил тутиниб жуда яқин бўлиб кетган эди. Холжонбика қайнарасини ўз «қариндоши» уйига ҳатто бир неча бор олиб ҳам келди. Шерназарбой эса уни синглим деб юрди. Холжонбика ўз «қариндошиникига» келса дарҳол қозонлар қайнаган, патирлар ёпилган, чаловлар¹ пиширилган бўлар, алоҳида уй безатилиб қўйиларди. Шерназарбой истаган пайтида унинг хонасига кириб суҳбатлашиб ўтирар эди.

— Бикам, Полвон бола ҳаддидан ошди. У ёвон уйингизни ёндирди, энди отангизнинг ҳам уйини ёндириши мумкин. Уни қўлга олмасак ҳаммамизни хонавайрон қилади, Полвон ҳақида энагалар ёки бошқа бир кишилар орқали сиз бирор нарса билиб беринг,— деб Холжонбиканинг момиқ қўлларидан ушлаб, жозибадор кўзларига қараб ўтиниб сўрар эди Шерназарбой. «Отангизнинг уйини ҳам ёндиради» деган гапдан Холжонбиканинг чеҳраси ўзгарди, қошларини чимирди. «Сизнинг ўтинчингизни албатта бажаришга тиришман» деб ваъда берди.

Холжонбика ўз ҳовлисига борганда чўриси — энага билан Раим деҳонни чақириб, қўлларига пул бериб: «Башарти Полвон ёки унинг одамларининг ёвонга келганини кўрсаларинг менга айтинглар, уларда зарур ишим бор» деб тайинлади.

Холжонбиканинг энагаси бир куни Солижонларникига борганда Жумагулнинг ўз қайнараси олдига келиб ўғил туққанини, отини Баҳодир қўйишганини эшитди. Шунда энага хурсанд бўлиб бикаси олдига чопади. Бикаси шодланиб кетиб, дарҳол сандиқни очиб унга ўзининг жуда кам кийилган қўйлагини олиб беради ва сўнгра:

— Кимнинг уйида экан?— деб сўрайди.

— Солижонларникида,— дейди совғани оларкан хурсанд бўлиб кетиб энага.

Холжонбика бу хабарни ўз йўли билан дарҳол Шерназарбойга етказди. Ясавулбоши от миниб пашшобхонага чопади:

¹ Паловнинг бир хили.

— Тезда Жумагулни ушлаб келинглар!

Шерназарбойнинг соқчилари кечаси Солижонларнинг уйини ўраб оладилар. Пастак девордан ошиб тушиб, Жумагулни ухлаб ётган ерида арқон билан чамбарчас боғлаб ташқарига олиб чиқадилар. Жумагул қафасга тушган шердай талпинарди. Тоби йўқ Ойша хола эса зор-зор йиғлаб: «Эмизикли боласига раҳм қилинглар» деб додлаб қолади. Бешикдаги бола уйғониб чинқиради.

Жумагулнинг қамалиши бирпасда қишлоққа ёйилади. Ўзида йўқ шод Матчон тўра: «Учи ушланибди, туби ҳам чиқар. Полвоннинг қаердалигини айтиб берар, хотинини қутқазаман деб у ҳам қопқонга илинар», деб ўйлади. Қишлоқ камбағаллари Шерназарбойни очиқчасига сўкиб: «Тулкилик йўлига ўтди, номард. Шу ҳам эркакнинг ишими, ноинсоф!» дердилар.

Шундан сўнг Полвон Жумагулни қидириб, ёнига Солижонни олиб кечаси билан йўлга чиқди.

Бепоен қумлар... Юзларга совуқ шамол уради. Қишнинг сўнгги пайти. Чимчилаб олувчи изғиринлар овини ахтарувчи она бўриларга ўхшаб увиллайди. Полвон қумдаги ҳамма ваҳималарга кўниккан. Шу топда қумдаги воқеалар эмас, кўз олдига Жумагул билан онасининг аҳволи келар, фақат улар ҳақида ўйлар эди.

«...Ўтгиз ёшга ҳам кирмасдан ўттиз минг хил азобларни тортдим. Ақлимни таниганимдан бери қул қатори ишлаб, оғир меҳнат қилдим. Тўйиб овқат емадим, янги кийим кўрмадим, бунинг устига қамчилашлар, калтаклар, зиндон... неча йиллардан бери гоҳ Шерназарбой навкарлари, гоҳ бошқа ясавулбошилар билан, гоҳ қалтамон Жунаиднинг навкарлари билан гоҳ қумда, гоҳ чўлда жанг қилдим. Отамнинг ўлигини ҳам кўма олмадим. Хотиним билан роҳатланиб яшаёлмадим. Шўрлик икки боласини чала ташлаган эди. Учинчисини... Жумагул соғ-саломатмисан? Мушфиқ онам! Исфандиёрхон тахтда ўтирса роҳат йўқ! Жунаид бор экан, халққа тинчлик йўқ! Иван акам билан Аваз оғам: «Бахтли кунлар келади, оз қолди, халқ эркин яшайди» дейишганди, шу кунларни бир кўриб ўлсам армоним йўқ» деди хаёл суриб келаётган Полвон Солижонларнинг уйига келиб қолганини ҳам билмай қолди. Кўприкда уларни Ниёз кампир тўхтатиб, пана жойга бошлаб бориб бўлган воқеаларни айтди: «Мени Ёқутжонбика юборди» деди у.

Полвоннинг аъзойи бадани титраб кетди. Шу замоноқ тўранинг қишки ҳовлисига бориб Холжонбикани тилка-тилка қилиб ташлагиси, Шерназарбойни бурда-бурда қилгиси келди. Лекин ҳозир пайти эмаслигини билиб: «Онамга салом айтинг, Ёқутжонбикага раҳмат денг, Баҳодиримни мен учун ўпинг» деб отни кетга буриб учириб кетди.

Бу аламли хабар отрядга тезда ёйилди. Ҳамманинг дили қон эди. Пирнафас ака тошдай қотиб қолди. Мас-тура хола сочларини юлиб фарёд қилди. Ерга икки қўлининг кафти билан уриб: «Шерназарбой бола-чақаси билан қирилиб кетсин, Холжонбика жувонмарг бўлсин» деб қарғар эди. Шерниёз, Ойжамоллар ҳам пиқ-пиқ йиғлашарди. Бекжон ғазаб ичида тишларини ғижирла-тарди. Сафаргалди ҳадеб «Полвон, отлан, ҳайда!» дер эди.

Жумагулнинг қайси зиндондалиги номаълум эди. У қамалганидан кейин Полвон сўлиб қолди, аммо ғазоби тоғдай юксак, шамолдай тез, ўзи ўтдан ҳам кучли эди.

Бу воқеадан кўп ҳам ўтмай Шерназарбойнинг Ган-димён қишлоғидаги ҳовлиси алаига ичида қолди, мол-лари камбағалларга бўлиб берилди.

XLIX БОБ

Хивадаги сўнги воқеалар Исфандиёрхонни кўп ҳам ташвишга солмади. «Идорай маршрутядан меним нуфузимга футур етмади. Қани, улар менсиз бир иш қилиб кўрсинлар-чи, бошлари кесилур, моллари талон бўлур» деб юрди хон. Дарҳақиқат, идорай маршрутанинг кўп ишлари хонни хурсанд қилган эди: хазина хонга, ерлар эса хўжаларида қолган. Халқ сўздагина ҳур-рият олганди, холос.

Буни ўз кўзи билан кўрган Аваз ўртоқларига:

— Идорай маршрутанинг ишлари хонниқидан ҳеч фарқи йўқ, халқ яна ўша-ўша, азоб чекмоқда,— деди ва идорай маршрута бошлиқларига қаратиб «Сипоҳиларга» деган шеърини ёзди:

«Дам-бадам бедоду жабру зўрликлар айлабон,
Солма мазлум аҳлининг кўнглига мундоғ изтироб.

Мунчаким, зулм айлагунг бордур мукофоти замон,
Оқибат бир кун анга масъул бўлиб бергунг жавоб.

Бор умидим тезда бўлгуси ҳуррият куни,
Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб».

Бу шеър идорайи маршрута бошлиқларининг қўлига тушиб қолади.

Бобоохун: «Авазнинг «Уламоларга» деган шеъри унинг диндан чиққанлигини кўрсатса, «Сипоҳиларга», шеъри эса ҳукуматга, идорайи маршрутага қарши чиққанлигини кўрсатади. Аваз тамом жинни бўлмасдан эшон уни занжирбанд қилиши лозим» деб хонга хат ёзади.

Исфандиёрхон бу хатни ўқиб, Авазни дарҳол эшонга олиб бориб топшириш ҳақида Шерназарбойга буйруқ беради.

Идорайи маршрутанинг ҳаракати хонга қарши бўлма-са ҳам хон унга гумон билан қараб, унга ўзи аъзо қилиб киргизган одамлар орқали иш кўра бошлади ва генерал Куропаткин қўшиб юборган Мирбадаловдан яхши фойдаланди. Хон кўпинча бу қари генерал билан маслаҳат-шиб иш кўрар эди. Бир куни хон билан якка суҳбатла-шиб ўтирганида у: «Хон жаноблари, Полёзхожиларнинг ишлари сизнинг ишларингизга зид эмасми?» деб сўраб қолганида, хон унга «ҳали пайқаб етганимча йўқ» деб жавоб қилган эди. Кўпни кўрган генерал унга маслаҳат бериб: «Буни бир билмоқ керак, агар розилик берсангиз мен бир иш қилсам» деди.

— Кўп яхши тадбир, хизматингизни унутмаймиз, ге-нерал жаноблари,— деди хон унга жавобан.

— Сизнинг ҳукмингиз юриб турган бир даврда яна идорайи маршрута...— генерал бош чайқаб, «мен рози эмасман» дегандай ишора қилди.

— Ўзим ҳам рози эмасман, аммо уни тарқатиш йўл-лари қандай?— деб саволомуз қари генералга қаради хон.

Генерал оқ соқолларини силаб, ҳассасини ўйнаб туриб:

— Йўли бор, тақсир,— деди.

Генерал бу ишда шошмашошарлик ярамаслиги, идорайи маршрута бошлиқларини қозикалонларга қарши қўйиш зарурлигини тушунтирди ва «бу томонини ўзим бажараман» деб ваъда берди.

Ана шундан сўнг генерал уларнинг мажлисларига бевосита иштирок этиб Хусайнбек ва Полёзхожиларнинг хонга ҳамда шариатга содиқлигини текшира бошлади. Узоқ давом этган мажлисдан кейин қари генерал расга:

— Сизнинг шариатингизда имомсиз намоз ўқиладими?— деб савол ташлади.

Раис Бобоохун бу саволнинг нима учун ва қандай мақсадда берилганини англаб етмаган эди, Полёзхожи жавоб қилди:

— Генерал жаноблари, ҳеч бир миллат ўз шариасти, ўз динини таҳқир қилмаса керак.

Мажлисда ўтирганларга генералнинг бу саволи таъсир қилди, орамизда бирорта динсиз бору, буни генерал билиб савол берган бўлса керак, деб ўйлашдилар.

Генерал Полёзхожининг жавобига қаноат ҳосил қилдимиз, йўқми буни айтмади, ҳаммани ўйлантириб қўйди. Генерал мажлисдан кейин қозикалонни уйига чақиртирди. У билан анча суҳбатлашиб ўтиргач, унга:

— Хон бўла туриб идорайи маршрутаси нимаси? Бу тартибсизликка олиб бормайдими?— деди. Қозикалон ҳам: «Кўнглимдагини топиб гапирдингиз, офарин» деб унга ўз юрагини ёрди.

— Тақсир, биз хон тарафдоримиз, ҳуррият деган гапларни тушунмаймиз.

— Балли,— деб унинг сўзини тасдиқлади генерал ва бу масалада жиддий иш кўриш, жим ўтирмасликни уқтирди.

Бу суҳбатдан сўнг қозикалон хоннинг энг содиқ кишиларини тўплаб, уларга «шариатни поймол қилмаслик керак, хондан бошқани танимаслик керак» деб, идорайи маршрутани тезда тарқатиб юборишни ваъз қилди. Шу кундан эътиборан муфти-аъламлар, имом ва эшонлар қозикалоннинг буйруғини бажо келтирмоқ йўлида тadbирлар кўра бошладилар.

Буни эшитиб хон, «майли, ҳозирча бир-бирларининг гўштарини есинлар» дегандай йўл тутди.

Хон ҳарамхонага киришга шошилиб турганидан, қилган ишларидан ҳисоб бериш учун келган Хусайнбекни илтифотсизлик билан тинглади. Чунки Ашир маҳрам Шовотдан чиройли бир қиз олдириб келган эди. Оқсоч чўрилар қизни ювинтириб, кийинтириб, хонга кўрсатмоқ учун кўтиб турган эдилар.

— Рухсат берсалар, яна бир калима сўз бор,— деди Хусайнбек шошиб-пишиб унинг кетидан.

— Тезроқ айтинг.

— Полвон ўғрининг хотини Жумагул ҳеч бир саволга жавоб бермаяпти...

— Сизлар бу ҳақда нима қарор чиқардингизлар,— қизиқиб сўради хон.

— Тезда чораси кўрилса... хон ҳазратлари.

— Мен уни сўйишга буйруқ бераман,— деди хон.

— Айни муддао, хон жаноблари. Идорайи маршрута мажлиси ҳам шу ҳақда қарор чиқарди,— деди Хусайнбек ишшайиб туриб.

Хон унинг «айни муддао» деган сўзидан хурсанд бўлган эса-да, лекин «идорайи маршрута ҳам шу ҳақда қарор чиқарди» деганидан ғаши келди. Назарида, идорайи маршрута ҳар бир нарсага аралашётгандек ва ҳаддидан ошаётгандек туюлди ва гапни ортиқ чўзмай ҳарамхонага кириб кетди.

* * *

Жумагул саройдаги қоронғи ертўлада сақланар, Полвон олиб қочиб кетмасин деб махсус кишан солинган ва уни фақат Шерназарбойнинг ўзигина сўроқ қиларди. Лекин Жумагул Полвоннинг қаердалигини сира айтмас, шунинг учун ясавулбоши «овқат ва нон берилмасин» деб буюрганди. Шунча азоб-уқубатлар ва уриш-сўкишларга чидаган Жумагул ҳамон Осилжоннинг қаҳрамон сиймосини кўз олдига келтирар, ундан ибрат сларди.

Бир куни Шерназарбой зиндонга кириб келиб:

— Эмизикли болаңгиз бор, шуни ўйланг, Полвоннинг қаердалигини айтсангиз, дарҳол чиқариб юборамиз,— деди.

Шерназарбойнинг бу қадар мулоғим ва раҳмдил бўлишининг маъносини англаган Жумагул чурқ этмади.

— Нега индамайсиз? Ёш болаңгиз бор,— деди яна Шерназарбой.

— Сизларда шафқат бўлса, раҳмларинг келар эди, унинг йиғлашлари қулоғим остидан сира кетмайди,— деди Жумагул қаттиқ-қаттиқ гапириб.

Жаҳли чиққан Шерназарбой: «Полвон қаерда, гапир!» деб ўшқирди.

Жумагул: «Нима қилсанг қилавер, айтар гапим йўқ» деб туриб олди. Унинг ўтли кўзларидан чўғлар отилиб чиқар эди; бунга чидай олмаган Шерназарбой қўлидаги қамчиси билан унинг юз-кўзига тушира кетди. Жумагул, ниҳоят, беҳол бўлиб йиқилганди.

L БОБ

Кўп ўтмай Полвоннинг одамлари Холжонбиканинг отасини тутиб дарахтга боғлаб урдилар ва уйига ўт қўйиб, молларини деҳқонларга бўлиб бердилар. Бу воқеани эшитган Холжонбика дарғазаб бўлиб Полвондан ва онасидан ўч олмоқ истади. Тездан Раим деҳонни ўз олдига чақириб: «Ойша чўрининг бор-йўқлигини билиб кел» деб уни Солижонларнинг қишлоғига юборди. Раим деҳон: «Ойша хала ахтиғи¹ билан қочиб кетибди» дегач, бика яна бадтарроқ қутурди. «Қаерга қочган экан?» деб савол берарди ўз-ўзига у. Кўп ўйлаб бир натижага келелмай, отасининг бошига тушган кулфатлар гоҳ Пошша-жонбикага, гоҳ Ёқутжонбикага йиғлаб айтарди: Пошша-жонбика Полвонни қарғаб: «Отинг ўчсин қулвачча, газанда Полвон!..» деса ҳам Ёқутжонбика ҳеч нарса демас эди. Бир куни Холжонбика унинг уйига кириб:

— Отамнинг уйини ёндирган Полвоннинг авлодини қуритаман, Жумагулни сўйдиртираман,— деди. Шунда Ёқутжонбика:

— Кўп ҳам хафа бўлманг, ҳар ким ўз экканини ўради,— деди.

Бу гап Холжонбикани жуда ўйлантириб қўйди. «Ия, Жумагулни тутиб берганимни билибдими, кимдан эшитибдийкин?» Холжонбиканинг авзойи ўзгариб, товуқдек ҳурпайиб қолди, охири.

— Бика, бу нима деганингиз?— деб сўради.

— Элдаги мақол-да. Бировга чуқур қазисанг, ўзинг йиқиласан, деган гап бор.

— Қани, айтинг-чи, кимга қазибман? Мен ўтда куйиб ёнсаму сиз бундай десангиз... Полвонқулга ачинасизми, а? Банги тўранинг қизи бўлмай қуриб кетинг,— деб эшикни «шарқ» этиб ёлиб ташқари чиқди-да, тўғри қайнашнинг олдига бориб сайраб кетди.

¹ Невараси.

— Ойша чўрини қочираганини топдим, ўз ичимизда экан,— деди шошиб-пишиб.

— Ким экан у?— деб сўради қайнана.

Холжонбика эса ҳамон қарғанар эди.

— Оти ўчсин. Полвонқул қамалгач олдимга келиб: «Опабий, акангизга айтсангиз, Шерназарбойнинг жўраси экан, Полвонни қутқазिशга ёрдам берса...» деди. Полвоннинг ўйнаши энди каззобнинг онасини қочириб юборибди, яшамагур.

— Ким айтди, оти нима?— хит бўлиб сўради қайнана.

— Кундошим Ёқутжонбика-да! Уни бика дейишга ҳам тилинг бормайди киши, у писмиқ ўз қули билан...

Қариган чоғида моли дунёсидан ажралиб, ўғлининг хафагарчилигига чидолмай доим Полвонни қарғаб юрган тўранинг онаси бу сўзларни эшитиб тутақиб кетди. Дарҳол Ёқутжонбиканинг уйига бориб:

— Ҳа, жодугар, кўзинг тешилгур, сассиқ тўранинг қизи, ҳали қулни ўзингга ўйнаш қилдингми, Ойша чўрини қочириб юбордингми, балога дучор бўл. Ҳали ўғлим келсин, айтиб ҳайдатмасам, сочларингни отнинг думига боғлатиб судратмасам, сан жувонмаргни! Тур, йўқол, кўзимга кўринма,— деб дуч келган ерига чангал солиб, бураб кўкартириб юборди. Кундошлари: Холжонбика, Пошшажонбикалар эшик олдида бу ҳодисани томоша қилиб туришар, «хўп қилдингиз, ажаб қилдингиз» дейишарди.

Кечга яқин Матчон тўра бозордан келиши билан она бўлган воқеани ўғлига айтиб, кўпдан жаҳли чиқиб юрган тўранинг ғазабини бадтар қўзғади, ёниб турган оловга керосин сепди. Тўра «ҳали шундайми?» деб хўрланган, эзилган Ёқутжонбика устига ўдағайлаб борди.

— Майли, сиз ҳам уринг, сўкинг...— деб ерга қараб турди Ёқутжонбика.

Лекин тўра урмади, сўкмади.

— Уч талоқсан...— деди қўйди.

Шу сўзни кўпдан бери кутиб юрган Ёқутжонбика бошини ғоз кўтариб чиқиб кетди. Эшик олдида писиб, шумшайиб турган Холжонбикага:

— Мақсадингизга етдингиз, тўрангиз билан қўша қаринг,— деб уйига кириб нарсаларини тез-тез йиғиштира бошлади.

— Бугун Шерназарбой бизникига меҳмон бўлиб келади,— деди тўра Мадрайим қорага.— Ма, пул, бозор қилиб кел!

— Ажаб ога,— деди Мадрайим қора.

Мадрайим навкар отлиқ бозор кетди. Матчон тўра зиёфатга тайёргарлик кўриш учун хизматкорларига буйруқ берди. Тез-тез ичкарига кириб-чиқиб турганда кўзи қовоғи солиниб юрган чўрига — энагага тушди.

— Ҳа, кампир, бугун жуда тумтайган кўринасан?— деди кулиб унга.

— Тобим қочиброқ турибди, тўра ога,— деди энага аста жавоб қилиб.

Матчон тўра эса бугун жуда-жуда хурсанд эди.

— Эшитдингми, кампир, эртага Жумагул сўйилади,— деди мийиғида кулиб туриб тўра.

Бу сўзни эшитиб, кампир анқайиб қолган эди.

— Ҳа, эртага аркка бориб уллу томошани кўрасанлар...

Тўра кулиб туриб: «Букун яхшилаб хизмат қил, кампир, Шерназарбой меҳмон бўлиб келади», деб ўзи Холжонбиканинг олдига кириб кетди. Энага хаёл суриб қолди. Холжонбиканинг маккорлигига ғазаби келди: «Эси паст кампир, гуноҳсизни ўз қўлинг билан тутиб бердинг, дўзахий» деб ўз-ўзини койиб кетди. «Жумагулнинг сўйилганини кўргандан кўра, ўзимнинг аввал ўлганим минг марта яхши» деб сочларини юлиб йиғлади у.

Мадрайим навкар бозорда харид қилиб юрар экан, Какакни учратиб қолди.

— Нима гап, тўй қилмоқчимисан?— деди у,— тўранинг улли хотинини олмоқчимисан, ҳаммасидан хабарим бёр, қандингни ур.

— Секинроқ гапир, эшитган нима дейди Какак, нега тўрангдан кетдинг, энди нима қиласан?— сўради у.

— Сендай елим бўлиб юраманми? Қўлимдан ҳамма ҳунар келади: ямоқчима, сенга ўхшаш ақли камга ақл ямайман. Бўзчима, Матчон тўрага кафан тўқийман. Тобутсозман, биканг ўлса келавер. Овчима, сипоҳи овлайман. Темирчима, хонга кишан ясайман. Ҳунарим кўп, бурт, оч қолмайман,— деди унинг қорнига бир уриб.

Мадрайим бурт кулди.

— Бугун тўра зиёфат беради. Шерназарбой келади. Эртага Полвоннинг хотинини арк олдида жазолармиш...

— Эртага, арк олдида...

— Юр, ароқ олиб бераман.

— Сен боравер, кетингдан бораман,— деб хайрлашиб кетди Какак. «Арк олдида...» Бу гапдан у ҳанг-манг бўлиб қолди. Буни Собир акага етказиш учун одамлар орасини ёриб чопиб кетди. Уни таниган одамлар: «Ҳа, Какак, қаерга боряпсан, ҳовлиқиб?» деса, «тўйдан чиқиб эдим, хон аммасининг жанозасига кетяпман»,— деди.

Шўхлиги, аскиябозлиги учун халқ уни «дали¹ йигит» дер эди.

Жумагулни жазолаш ҳақидаги гапни Собир темирчи Какакдан эшитгач, унга дарҳол Полвонга хабар қилишни айтди. Какак қўшнисининг отини миниб, унинг олдига жўнаб кетди.

— Какак, ишқилиб, отни ўлдирмай келсанг, бас,— деди қўшниси.

— Мен Шерназарбойдек жаллод эмасман,— деб отни чоптириб кетди у.

Кечки пайт Матчон тўранинг уйига Шерназарбой келди. Уни тўранинг ўзи қаршилаб, меҳмонхонага олиб кирди. Шерназарбой ўзи бир неча йил илгари ўтирган панжаранинг қаршисида чордана қуриб ўтирди. Буни эшитган Холжонбика, биринчи марта кўрган жойига келиб турди. Бир вақтлар ясавулбошига қўрқа-писа қарган бўлса, энди қўрқмасдан қарарди. Холжонбика ўз жазманини кўриб, кўнгли тўқ бўлди-да, ўз уйига кириб кетди. Энага нималарнидир ахтариб юрарди.

— Нега ивирсияпсиз? Боринг, азиз меҳмонни кўринг, бирам келишган-ки...— деди бика севинчига сиғмай.

— Кўрарман,— деди энага секингина.

— Чанқаб кетяпман, совуқ чой борми?— сўради у кейин.

— Бор,— деди энага.

Энага олтин ҳал берилган пиёладаги ўзи ичмоқчи бўлган, лекин ҳали улгуролмаган совуқ чойни қалтираб туриб унга узатди ва ўзи тескари қаради. Бика жуда ташна эди, шимириб-шимириб ичди, лекин бирдан ғалати бўлиб кетди, нимадир юрагини ёндира бошлади. Би-

¹ Бу ерда кўнгли очик, дилкаш маъносида.

канинг юзидаги ўзгаришни кўриб кампир қўрқиб кетди, лекин ўзини тутиб:

— Энди ташна бўлмайсиз, мен ҳам алданмайман,— деб охиригача ичди-да, ганграб кетиб «гуп» этиб йиқилди. Бика толпинар, кампирнинг сўзини англамас, дод демоқчи бўлса ҳам товуши чиқмас, унинг йиғи аралаш инграганига ҳеч ким қулоқ солмас, ҳамма ўз иши билан банд эди. Кундошлар меҳмон кутиш билан овора, Холжонбика ўрнидан турай деса туролмас, кўзлари хонасидан чиқай дер, уни совуқ тер босганди. Судралиб эшик олдига келиб ҳолдан кетди. Қайт қилиб енгиллашган бўлди-ю, сўнгра «ҳиқ» этиб жон берди. Кампир эса гўё қаттиқ уйқуга кетган ва ширин туш кўраётгандай эди.

Шерназарбой ичиб олиб сайрай бошлади. Жумагулни қандай қўлга туширганини, унга берган азобларини, «боламини кўрсатинг» деб ялинганини завқ билан гапирарди.

— Кўрсатдингизми?— деди тиржайиб туриб имом.

— «Мана ўғлинг» деб қамчи билан уравердим... У кўзимга бақрайиб туриб: «Уравер, сени ҳам урадиганлар топилар» деди. Буни хон ҳазратларига маълум қилган эдим, у киши: «Сочи кесилсин, сўйилсин» деб фармон бердилар.

Зиёфатдан сўнг Матчон тўра Шерназарбойга сарпо кийгизиб, меҳмонларни узатиб бўлгач, хотинлари олди-га — ичкарига кирди. Тўра бу кун ҳамма хотинларига совға берган, Холжонбикага ҳам олтин узук бермоқчи ва уни хурсанд қилмоқчи эди. Кўзи ерда сулайиб, тиржайиб, кўзлари хонасидан чиқиб ётган Холжонбикага тушиб, сесканиб кетди. «Бу ёққа келинлар» деб қичқириб юборди.

LI БОБ

Кеча Мадрайим навкардан эшитган хабарни Полвонга етказиш учун Какак от чоптириб қумга кетди. Қора уй олдида қилич таққан йигит турарди. Какак отдан тушиб:

— Полвонбой борми?— сўради ҳовлиқиб.

— Нима ишинг бор эди?

— Какак келди деб айтинг, қистов ишим бор,— деди у тез-тез нафас олиб.

Бу товушларни эшитиб, Полвон ташқари чиқди ва Какакни кўриб қучоқлашиб кўриша кетди.

Улар биргалашиб ичкари кирдилар. Чироқ олдида қандайдир қоғозларни ёзиб ўтирган Солижон ўрнидан туриб, Какак билан кўришди. Полвон билан Солижоннинг кўзлари уйқусизликдан қизариб кетганди.

Какак кирган қора уйнинг ўртасида, ўчоқда қора қумғон қайнаб турар, тутун туйнукка интиларди. Уйнинг гўрида, қозиқда милтиқ, қиличлар осиглиқ турар, наमत устида Солижоннинг ўқлар тўла патронтош боғланган камари ва нагани ётарди. Полвон ҳали камарини ечмаган, унинг наган қабури чироқда ялтирарди. Шу замон салом бериб Бекжонбой кириб келди. Бекжон энди Какак билган ўспирин эмас, кўп тажриба орттирган, улғайган, мўйловлари ҳам чиққан, юзи қум ҳароратида қорайган, қуш бурун ва қуюқ қора қош, кулча юз йигит эди. Полвон гавдали бўлса, Бекжон ушоқроқ, ўрта бўйли, ориқроқ эди. Аммо Какак Бекжонни ҳам азамат бир йигитдай ҳис қилди. У жангларда пишиб, чиниққан эди.

Какак гапни чўзмасдан Полвонга:

— Жумагулни арк олдида...— деди.

Полвон дарҳол тушунди-да, тишларини ғижирлатиб қўйди. Фурсатни ўтказмаслик учун Полвон: «Йигитлар отлансин!»— деб буйруқ берди. «Ишқилиб, кечикмайликда» дер эди ичида.

Полвон отряди отларини бирпасда физиллатиб ҳайдаб кетди.

Жарчилар эрталаб шаҳар гузарларида, саройларда, бозор бошиларда жар солиб, хоннинг амрини халққа етказардилар:

«Эшитмадим деманглар, армонда қолманглар, хон ҳазрати чиқарди фармон, Полвоннинг хотини орсиз Жумагул қилинажак қатл, қалъадаги оломон, боравер арк томон!!»

Хунармандлар, косиблар, дўкондорлар, боққоллар, саройдаги одамлар мол олаётган молини қўйиб, мол сотаётган тик қотиб бир-бирларига савол назари билан қарашиб қолган эдилар.

— Нима?!— дейишди баъзи уқмаганлар.

— Полвонбойнинг хотинини қатл қилармишлар,— деди этингини ямаётган киши.

— Эсиз-эсиз...— деди ямоқчи. Баззозлар ва савдогар бойлар: «Дуруст бўлибди» дедилар.

Ҳисобга янглишмаслик учун Назир кўр ҳадеб чўт қоқар ва гумаштасига қараб:

— Мунча анграясан! Қани, қанча фойда бўлган, фойдадан гапир,— дерди.— Осиладигани ҳам кўп, сўйилдигани ҳам.— Сўнгра яна чўт қоқиб, гумаштага қовоғини солиб қараб: «Ҳисобимда бир танга етмайди» деди. «Фойда эллик тилла-ку» деди гумашта жарчи кетган томонга қараб туриб. «Бир танга бир тиллани, бир тилла ўн тиллани, ўн тилла юз тиллани олиб келади. Тентак, бир танга эмас, юз тилла зарар бердинг» деб ўшқирди Назир кўр зарда билан. Гумашта эса унинг сўкишларини эшитмас, паришон эди. Шаҳар халқининг кичигидан каттасигача, ямоқчисидан тортиб темирчисигача, юкчисидан тортиб мешкобчисигача бу шум хабардан анқайиб қолган эди, гўё уларнинг бошига чақмоқ урилгандай эди. «Наҳотки хотин киши сўйилса...» дерди, холос.

Шерназарбой эргалаб зиндонга, қўл-оёғи боғлиқ кишанда ётган Жумагул олдига кирди ва унга фармонни ўқиб бергач: «Нима талабинг бор?» дегандай ер остидан қаради. Жумагулнинг олов кўзлари шу топда Шерназарбойни ёндириб юборгудай, нафратлари қилич каби юрагига санчилгудай эди.

У хоннинг фармонидан қўрқмади ҳам, титрамади ҳам...

* * *

Какак Полвоннинг йнгитларидан орқада қолиб кетди. «Ишқилиб, вақтида етиб боришин-да» деб отига ҳадеб қамчи урарди Какак ҳам.

Жарчини эшитган халқ, ишларини тезда битириб арк томонга боришга шошиларди. Еш болалар жарчининг кетидан чопишиб «Жумагул ким?» деб сўрашар эди.

Кўҳна арк олдидаги катта майдонда аста-секин халқ тўпланаверди. Болалар томларга чиқиб олганди. Пашшоблар халқни арк олдидан ҳайдаб: «Анави томонга боринглар, манави томонга ўтинглар, нима, гарангмисанлар» деб сўкар, тартиб ўрнатган бўлишарди. Келганлар қаҳрамон аёл билан сўнги марта видолашмоқчи ва унга ўз садоқатларини изҳор қилмоқчи эдилар.

Жумагулни қўли боғлиқ, паранжисиз ҳолда Нурловой зиндонидан чиқариб, хон Чорсуси томон олиб бордилар. Тўпланганлар аёл кишини шундай ҳолда кўриб йиғлашар, кўз ёшларини артишар эди. Жумагул Чорсу,

гузар ва Пашшоб дарвозаси ёнида турган кишилар ол-
дидан бошини баланд кўтариб, мард йиғитдай борарди,
одамлар унга ачинишиб ҳўнграшиб йиғлашарди.

Собир темирчи Мадаминхон мадрасаси олдида жиғи-
бийрон, «Қани тез кела қолсалар» деб безовталана-
р эди.

Жумагул халқ орасида ўз қадрини англаб, сочлари
ёйилган ҳолда бошини ғоз кўтариб майдонга кириб бор-
ди. Халқ унинг ўлим олдидаги ҳаракатини кўриб «дод-
фарёд» қилди. Майдон тўла навкарлар халқни итариб,
нари-бери суриб турарди. Уни майдон ўртасидаги чуқур
олдига келтирдилар. Жаллод Жумёз пучуқ пичоқни қи-
нидан суғуриб тайёрланиб турарди. Собир темирчининг
юраги типирчилар, «балки келиб қоларлар» деган умид-
да эди.

Жазолаш маросимларига хоннинг ўзи ҳам чиқар ва
арк олдидаги хонсупада бахмал курсида ўтирар эди. Бу
сафар негадир чиқмаган эди. Халқнинг нафратидан
қўрққан ясавулбоши Шерназарбой ҳам келмаган эди.

Қозондай салласини силкитиб ўртага чиққан қозика-
лон хоннинг фармонини ўқий бошлади:

«Биз ким Хива хони Саид Исфандиёрхон амр қилдик:
фуқаромиздан Полвонқул Иброҳимқул ўғли бизнинг
салтанатимизга қарши қурол кўтариб, халқимизнинг
тинч ва осойишта яшамоғини бузиб, бо-ю тўраларимиз-
нинг уйларини талаб кун кечирмоқда. Динсиз, диёнатсиз
каззобга унинг хотини Жумагул ёрдам бериб келган. Бу
беномус қўлга тушганда ҳам қалтамон эрининг измидан
чиқмади. Биз Жумагул Пирнафас қизини қатл қилмоқни
раво кўрдик, шояд бу тадбиримиз салтанатимизга қар-
ши бош кўтарган эри Полвонга ибрат бўлғай деб бу
амрга ўз имзомизни чекдик ва муҳримизни босдик. Саид
Исфандиёрхон Баҳодирхон».

Қозикалон фармонни тўрт буклаб салласининг қати-
га қистириб қўйди ва Жумагулга қараб:

— Айтадирган сўзинг борми?— деди.

— Оталар, оналар, оғалар, сингиллар!— деди у жа-
ранглаган овоз билан.— Алвидо! Рози бўлинглар!—
сўнгра хандақ олдига бориб тиз чўкди.

Бу сўзлар тўпланган халқнинг юрагида акс садо бе-
риб янгради. Кўплар: «Хайр, Жумагул, ўчингни оламиз»
дедилар ва ҳўнг-ҳўнг йиғладилар, баъзилар жаллоднинг
сўйганини кўрмай деб тескари ўгирилдилар.

Жаллод Жумагулнинг қора сочларини шартта қир-қиб ташлади, бурун тешикларига бармоқларини тиқиб, ханжарини унинг оппоқ бўйнига олиб борди.

Жаллод ишини бажариб бўлган ҳам эди, майдонга Полвон йигитлари билан от чоптириб кириб келди. Шовқин-сурон, отишма бошланди. Хотинининг бўғизланганини кўрган Полвон жаллоднинг бўйнига забт билан қилич солган эди, унинг боши хандаққа юмалаб кетди. Бекжон билан Пирнафас ака Жумагулнинг жасадини кўтариб олдилар. Полвон эса Жумагулнинг ерда ётган узун қора сочларини йиғиб олиб кўзларига суртди ва қўйнига солиб қўйди. Йигитлар отларига қамчи уриб, арк майдонидан чиқиб кетдилар.

* * *

— Хон ҳазратлари, яхшиям, сиз билан биз қатлгоҳда бўлмабмиз. Парвардигор бизни бир ўлимдан сақлаб қолди, худонинг қудратига минг қатла шукур,— деб шошиб-пишиб гапирди Шерназарбой.

— Қувиб етолмадингизми, аблаҳларни?— деб сўради хон хафа оҳангда.

— Бизнинг навкарлар то сарой, пашшобхонадан чиққунча қалтамонлар қумлар ичига кириб кетганлар. Уларнинг кетидан қанча қувиб борсак ҳам, ўғрилар тутқич бермади,— деди Шерназарбой ҳали-ҳали ўпкасини босолмай.

— Полвон ўз оёғи билан келган экану, аттанг, ғафлатда қолибсиз-да, лочиним,— деди хон кейинги сўзни чўзиброқ айтиб.

— Қора халқ уларга ёрдам берибди, арк олдида турган навкарларни тошбўрон қилибди.

— Қўйинг, халқ бир подаки уни қай томонга бошласангиз шу томонга юради,— деб юзини ясавулбошидан тескари ўгирди хон ва маҳрамхонага кириб кетди.

Маҳрамхонага—хотинлар ҳовлисига кирган хон Одилбикани ўз айвонига чақиртирди. Бика кириб нозик таъзим қилди.

— Паризодим, қачон қарасам, хафа кўринасиз, сиз ҳам бошқа хотинларимдай кулиб, яйраб, хушчақчақ бўлиб юрмайсиз. Нимадан ранжигансиз?— деб мулойим гапирди, Одилбикага хон. У эса худди кеча тушган ке-

линдек бошини қуйи солиб «турган-битганим шу» дегандай индамай турарди. Хон гапни бошқа ёққа бурди:

— Амакингиз билан укангиз шерик бўлиб солаётган завод битибди. Абдусаломхўжа яхши бола чиқди, отангизнинг ўрнини босаётир. Моли дунёси кўпайиб, бири ўн бўлмоқда, бунга сиз хурсанд бўлмайдим ким хурсанд бўлсин, паризодим?

Одилбика ноилож: «Олий ҳазрат, сизнинг давлатингиз соясида...» деб қўйди.

Дарҳақиқат, Исҳоқхўжа билан Абдусаломхўжа беҳисоб ерларга пахта экиб, катта даромад олиб, хонга берган ўн тўрт минг тилланинг ўрнини қоплаб, сармоялари яна кўпайган эди. Улар Исломхўжа бошлаб чала қолдирган пахта тозалаш заводини қайта қуриб ишга солиб юбордилар. Хон билан ўрталарида бўлган адоватни билинтирмасликка тиришиб, ундан узоқроқда турдилар. Хон шубҳа қилмасин деб «Ёш хиваликлар» тўдасига ҳам кирмадилар, лекин уларга узоқдан хайрихоҳлик қилиб турдилар, қандайдир қулай пайт пойладилар. Хон эса буларнинг моли дунёси хазинаникидан ҳам ошиб бораётганига ҳасад билан қарар, уларнинг юрагида қасос борлигини билар, шунинг учун уларни кўришга кўзи, отишга ўқи йўқ эди. Уларга нисбатан сохта муомала қиларди.

— Улли завод қурганлари учун уларни ўзим бориб муборакбод қилсам бўлар эди, лекин Полвон бола ташвишида иш кўпайиб кетди. Сиз уларга мендан совға-саломлар элтинг. Бикам, замон оғир, Жунаид Эрондан келиб навкар йиға бошлабди, Полвон эса эл-юртга тинчлик бермаётир, бой-тўраларнинг уйларини хонавайрон қилмоқда. Укангиз билан амакингизга айтинг, эҳтиёт бўлсинлар, Полвонқул жаллодни куппа-кундуз куни ўлтириб, хотини Жумагулнинг жасадини олиб кетибди. Қариндошларим ҳар қандай балодан, айниқса, Полвон балодан эҳтиёт бўлсинлар,— деди хон қайғурган бўлиб.

III БОБ

Тонг оқариб, қум довлари орқасидан қизариб қуёш чиқмоқда. Одам сояси терак бўйи келадиган бир пайтда Полвонлар отряди бориб тушган чекка бир қишлоқдаги уйга Жумагулнинг жасади қўйилган эди. Унинг атрофида сочлари тўзиган, кўз-қовоқлари шишган Мастура

хола дод-фарёд қилар, Пирнафас ака қон йиғлар, Шерниёз эса тут дарахти орқасига ўтиб ҳўнграр эди.

Жумагулнинг сағанаси тайёр бўлди, тобутга Жумагулнинг кийимлари ёпилди. Катта ҳовлига яқин қишлоқ одамлари тўпланди, ташқарида ҳам одамлар кутиб туришарди. Ҳамманинг юзида алам, ғусса излари кўри-нарди.

Жумагулнинг тобути ташқарига чиқарилиб елкага олинганда, Мастура хола:

— Ёш ўлган болам, армонда кетган қизим. Сени ўлдиргунча жаллод мени ўлдирса бўлмасмиди! Суянган тоғим, ишонган боғим!— дея қон йиғлаб, сочларини юлиб анча ергача тобут кетидан эргашиб борди. Ичкаридаги хотинларнинг йиғи-сиғиси ва айтиб йиғлашлари юракни эзар эди.

Тобут қўлдан қўлга олиниб, тўлқинли дарёдаги кемадай чайқалиб борарди. Тобут кетидан халқ оқими сира узилмас эди. Чоллар ҳам тобутни кўтаришиб «руҳи шод бўлсин, қизимиздай эди» дейишарди. Сағана ёнига келганда тобутни аста ерга қўйдилар, ҳасрат ва надомат ичида Жумагулни кўмдилар.

* * *

Исфандиёрхон шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон қилди: Исёнчиларга ёрдам беришда гумон қилиб кўп кишиларни қаматтирди, айниқса, Собир темирчини ахтаришиб қолишди. У бола-чақаси билан Россия музофотининг Амударё бўлими қўл остидаги Тўрткўл шаҳрига қочиб кетган эди. Кечалар соат ўнлардан кейин шаҳарнинг ичкари ва ташқари қалъаларидаги катта дарвозалар қулфланар, миршабларнинг сони кўпайтирилди. Хоннинг бу тадбирларидан идорайи маршрута бошлиқлари мамнун эдилар. «Қаттиққўллик қилинмаса бу халқ ҳадидан ошиб кетади»,— дейишдилар улар.

Исфандиёрхон қишлоқларга ҳам қуроли навкарлар, айғоқчилар юбортирди. Полвоннинг қаердалигини билиш учун яширин чоралар кўрди.

Энди Аваздан ўч олиш пайти ҳам келганини пайқаб, хон кўпдан ўйлаб қўйган ниятини рўёбга чиқармоқчи бўлди. Қозикалонни ўз олдига чақиртириб:

— Ҳўш, тақсир, касалингиз тузалдимиз?— деб сўради ундан.

— Хон ҳизратлари, у кунги воқеадан кейин ҳалигача ўзимга келолмайман. Яхшиям, сиз бўлмадингиз, худо сизни бир ўлимдан сақлаб қолди, манга ҳам карам қилди...— деди қозикалон.

— Улар ўлимга ўз оёғи билан келган кимсалар эди, начораки...— деди хон чўзиброқ гапириб.

— Қора халққа нисбатан қаттиқ чоралар кўрмоқ керак, тақсир, бўлмаса...

— Чоралар кўрилди, Авазни ҳам...

— Ўлдирмоққа фармон бердингизми?

— Ундан ҳам бадтарига розилик билдирдим,— деди хон.

— Айни муддао, жаноб олий! Ўйлаган тадбирингиз тўғри,— деди рангига қон югурган қозикалон.

Авазни зиндонга солишга ёки ўлдириб юборишга қуввати етишни билса ҳам, хон оқибати ёмон бўлишини ўйлаб, «жиннилиги яна қўзғабди, энди уни кишанламаса бўлмас» деган уйдирмаларни халқ орасига тарқатилса, тартибсизликлар бўлмас деган ўйни хаёлидан кечирди. Хон Шерназарбой билан Ашир маҳрамга ҳам ўз ниятини тушунтиргач, «ҳар бир нарсада эҳтиёт бўлиб иш кўринглар» деб таъкидлади.

Шерназарбойнинг айғоқчилари Авазнинг уйи олдида ивирсиб қолдилар. Унинг уйига келиб-кетувчи кишиларни ҳам пойладилар. Кеч пайтида Аваз уйига кетаётганда оёғини жўрттага чалиб йиқитиб, судраб олиб кетдилар. Унинг кийимлари йиртилган, папахи тескари кийгизилган, афт-башараси қон эди.

Уни тўғри қозикалоннинг олдига олиб келдилар. Авазнинг аҳволини кўриб, қозикалон юзини тескари ўгирди.

— Шоирнинг жиннилиги зўрайибди, буни тезда Бобозшонга топширинглар, занжирбанд қилсин,— деб амр қилди.

Эртасига уламо имом ва аъламлар Авазнинг «жинни» бўлганини намоз вақтларида халққа маълум қилавердилар.

ЛИИ БОБ

Исфандиёрхон Хоразмдаги ўзбек, туркман, қорақалпоқларни бир-бирига қарши қўйиш, миллий низони кучайтириш билан чекланмасдан, туркман қабилалари ўр-

тасида ҳам ўзаро душманликни кучайтириш йўллариин қидирарди. «Бир-бирларининг гўштини есин, мен тинч бўлсам бас» дерди у. Бунинг натижаси икки хил эканлигини билар эди. Биринчидан, Хива хонлигидаги ўзбекларга: «Сизларнинг қийинчилиikka тушганингизга туркманлар сабаб» деса, иккинчидан, туркманлар менга қарши чиқмасин деб уларни бир-бири билан уруштириб, туркманларнинг кучларини майдалаб, ҳар бирини алоҳида енгишга ҳаракат қилар эди. Бу сиёсатнинг натижасини у яхши билар эди.

Идорай машрутадаги баъзи бир эрка ўғилларини «хонлик ичидаги тартибсизликларга сизлар сабабчи» деб кулги аралаш койиб ҳам қўярди.

— Ашир!— деб чақирди бир маҳал хон.

— Лаббай, хон ҳазратлари,— деди у ўрнидан туриб.

— Шомми калнинг ишлари қалай?

— Яқинда Гурлан ёнидаги ўзбек ёвонларини босибди, ўзларининг ўқуз уруғига ҳам юриш қилибди, сиздан миннатдормиш,— деди кулиб Ашир.

— Миннатдор бўлмай иложи ҳам борми! Идорай машрутадагиларнинг боши гаранг дейман-а?

— Қилган ишларига ҳам пушаймон есалар керак. «Мамлакатни идора қиладирган ҳам хон, тартиб сақлайдирган ҳам хон» дейишаётганмиш. Ичларидан низо ҳам чиқибди.

— Мана бу хатни Шомми калга юбортир, лекин сир сақла. Пул ҳам юбор. Арзга келганларни қабул қилмайман. Идорай машрутага юборавер.

Арзга келганлар бошда идорай машрута бошлиқларига бориб арз қилган эдилар, натижа чиқмай, энди хонга келгандилар, хон яна ўша ерга қайтарди. Улар хафа бўлиб чиқиб кетдилар. Кўплари Шомми калдан, унинг босқинчилигидан нолиб келган фуқаролар эди.

Бундан бир неча йил илгари тор-мор этилган Шомми кални Шерназарбойнинг ёрдами билан хон яна оёққа турғизди, Ашир маҳрам орқали унга махфий равишда яроғ-аслаҳалар юбортирди. Шомми кал эса хоннинг буйруғидан ташқари нш кўрмас, у нима деса шуни қиларди. Аммо бу нарса халқдан жуда сир сақланарди.

Шомми калнинг ҳаракатлари идорай машрута бошлиқлари — Полёзхожи ва Ҳусайнбекларни ўйлантириб қўйди. Улар, бунинг олди олинмаса ғазабланган халқ Нолвон отрядига ёрдам бериб, идорай машрута билан

хонни ағдариб ташлайди ва Шомми кални ҳам йўқ қилиб туркман меҳнаткашлари билан бирлашиб кетади, деган хаёлни бошдан кечирдилар.

Полёзхожи бош вазир олдига бир қанча аризаларни кўтариб келиб:

— Ҳусайнбек афанди, мана буларни ўқинг. Авом халқ бизни ҳаракатсизликда айбламоқда,— деди. Халқ: «Биз Шомми калдан эзилдик, сизлар эса мажлисдан бошқани билмайсизлар» дебди.

— Бузғунчиларнинг гапларига ишонаверманг, муҳтарам афандим,— деди Ҳусайнбек.

Полёзхожи Жунаиднинг Эрондан қайтиб келиб навкар тўплаётгани, идорай маршрут одамлари айтган гапларга қўшилганини, «хуррият олибсизлар, бизлар ҳам ёрдам берамиз» деганини гапириб бергач:

— Жунаид Шомми калга қарши курашишга рози бўлибдир, фақат қурол ва озиқ-овқат сўрабдир, сиз нима дейсиз?— деди.

Полёзхожининг бу гаплари Ҳусайнбекка ёқди.

— Ажаб доно маслаҳат, хожи ота, сиз пайғамбарсиз,— деди-да, бу ҳақда ўз мулоҳазаларини батафсил айтиб берди.

Полёзхожи билан Ҳусайнбек «бой ва савдогарлар бу ишга ўз улушларини қўшсинлар, халқ ичида Жунаидга ёрдам бериш ҳақида ташвиқот юргизсинлар, хон ҳам буни маъқуллайди» деб маслаҳатни бир ерга қўйдилар. Ёлмонбой, Назир кўр, Оллоқулибойларга жон кириб қолди.

Маиший ишлар нозира мулла Жуманиёз Бобониёз ўғли дарҳол Жунаид олдига жўнади. У билан туркманча сўзлашиб, идорай маршрутанинг қарорини айтгач, ундан Шомми калга қарши курашда ёрдам беришга розилик олиб, яна Ҳусайнбек олдига қайтиб келди.

— Ҳамма нарсани тахтладим, хотиржам бўлаверинг, афандим,— деб учрашув натижасини айтиб берди.

Кўп ҳам ўтмай идорай маршрута аъзолари элатма-элат, қишлоқма-қишлоқ юриб халқдан ғалла, дон ва ўқ-яроғ учун пул йиғиб ола бошладилар.

Жунаид Шомми калга қарши чиқармиш, ўзбекларга дўстлигини билдирибди, ўқ-яроғ берилса, ҳаммамиз тинчиймиз» деб ваъз қила бошладилар халқ орасида.

«Бўрининг қўлига яна бир тушар эканмиз-да» деди халқ.

Пул, озиқ-овқат бермаганларни алоҳида рўйхат қилиб, ишончсиз кишилар деб чора кўра бошладилар. Ҳар тоифа устига ўн минг манот яроғ пули тушди. Камбағал бўлишига қарамай, ҳар бир меҳнаткаш қирқ танга бериши керак эди.

Жунаидга яна ҳар куни ўттиз ботмон ғалла ва қанча минг сўм пул юбориб турдилар. Жунаид чет элдан икки мингта янги бешотар, бир мингта берданка сотиб олиб, навкарларни қуроллантириб иш кўра бошлади. Кўп ўтмай у Шомми устига юриш қилди. Икки туркман қабиласи ўртасидаги низо қанча қон тўкилишига сабабчи бўлди. Бундан ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ деҳқон ва ҳунармандларигина зиён кўрдилар, мамлакатда тинчлик қарор топмади.

Халқ олдида кундан-кун идорайй маршрутанинг обрўси тушиб борар, қўлидан ҳеч иш келмас, халқдан батамом ажралиб қолган эди. Бунинг устига ўз ичидан низо чиқди, Бобоохун раисликдан воз кечди. Идорайй маршрута ихтиёрида на сармоя ва на куч бор, ҳаммаси хон ихтиёрида эди.

Пировардида хон идорайй маршрутани тамом тугатиш ҳаракатига тушиб қолди. Буни сезиб қолган Полёзхожи, Назир кўр, мулла Жуманиёзлар сичқоннинг инини минг тангага ижара олиб, баъзилари хотин кийимида, баъзилари рус офицери кийимида Орол денгизи орқали Тошкентга қочдилар. Ҳусайнбек эса қамоққа олинди. Муваққат ҳукуматга қасамёд қилган рус аскарларининг кўпчилиги бу вақт Хивадан кетиб қолган, Чоржўй, Марв, Ашхободда қўзғалган ишчиларга қарши чора кўрмоқда эди.

Исфандиёрхон мураккаб вазиятни англаб, ўз тахти салтанатини сақлаб қолиш учун зарур тадбирлар кўриш ҳақида хаёл суриб қолди. Кундан-кунга кучи ошиб бораётган Жунаид билан дўстлик қилиш ҳақида бир қарорга келган хон яқин қариндосини, ишонган кишиси Матчон тўрани ўз олдига чақириб унга махфий топшириқлар берди. Матчон тўра кечаси ҳеч кимга билинтирмай Хивадан чиқиб кетиб тўғри Жунаид турган Тахта қишлоғига борди. Жунаид ўз ўғли Эшши билан палов еб ўтирарди, Матчон тўрани кўриниши билан ўрнидан туриб саломлашгач:

« — Тўрам, галинг, дамоқдан олинг, қайнанангиз севар экан, — деди.

Тўра хуржундан хоннинг сарпосини олиб Жунаид билан Эшшига кийгизди, хуржуннинг иккинчи кўзини очиб унга совғасини берди, сўнгра муборакбод қилиб, хоннинг омонатини айтди:

— Олий ҳазрат: «Баҳодиримизга салом айтинг, мен гина-адоватни кўнглимдан батамом чиқардим. У киши ҳам чиқарсинлар. Урусиядаги воқеалар мени ўйлантриб қўйди. Қофирлар бош кўтарган. Исломи дини барбод бўлмасин. Жунаидхон ўзимизнинг кишимиз, нима истасалар ёрдам берамиз. Эшшибойни саройга олиб келинг, ўз ўғлимиздай асрайман» дедилар. «Хўш, бунга нима дейсиз, хон оға?»— деб қуюқ қора соқолларини қўли билан тараб ўтирган Жунаидхонга қаради Матчон тўра.

Унга Жунаидхон ҳам ўз навбатида саволлар берди, суҳбат узоққа чўзилди, кўп нарсалар аниқланди.

Жунаидхон Исфандиёрхоннинг ўзига дўст бўлишига ҳеч ишонмас, лекин вазиятнинг қалтислигини билиб, шунга яраша ўйлаб қўйган режалари ҳам бор эди. Лекин бу ҳақда Хонэшон билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. Матчон тўра унинг олдида бир-икки кун туриб қолди. Кўҳна Урганчдан етиб келган Хонэшон Исфандиёрхоннинг таклифини эшитиб, тасбеҳини ўгириб туриб:

— Султоним, кофирларга қарши иттиҳод лозим, оғиз ола эла ёв галар,— деди.

Уйга ботиб ўтирган Жунаидхон бошини сал кўтариб:

— Хона айтинг, Эшши Хивая боржоқ,— дегач, Матчон тўра хурсанд бўлиб кетди.

Бир ҳафтадан кейин Жунаиднинг ўғли Эшши Хивага келиб, хон олдида салом бериб кирди. Хон уни кулиб қарши олди. Эшши отасига ўхшаш йўғон гавдали, бақувват йигит бўлиб, ёши йигирма бешларга борган эди. У хоннинг тутинган ўғли сифатида саройда яшай берди, унга Нурловой ўртасида ўтов қуриб, хизматкорлар берилди.

Эшши ҳам ўз отасига ўхшаш қон тўкишни яхши кўрарди. Исфандиёрхон унинг бу феълига тушуниб, бундан фойдаланмоқчи бўлди. Кўпдан бери кўнглида ғам бўлиб ётган: Исломи хўжанинг ўғли Абдусаломхўжани, укаси Исҳоқхўжани ўлдиришни қандай қилиб Эшшига топширсам, уларнинг мол-дунёсини қандай қилиб ўз хазинамга қўшиб олсам экан, деган муаммо

устида бош қотирар эди. Бу тўғрида Ашир маҳрам билан фикрлашмоқчи бўлиб:

— Ашир,— деди у,— биз қачонгача Исломхўжанинг авлодлари билан ўйнашиб ўтирамиз. Уларда бизга қарши адоват борлигини биласан-а?

— Тушунаман, олий ҳазрат...— деди Ашир дарҳол.

— Бу ишда Жунаидхоннинг ўғли Эшши...

— Буни фақат ўшанга топшириш мумкин.

Ашир маҳрам ўша куни кечаси Нурловойда — меҳмонхонада Шерназарбой, Матчон тўра ва бошқалар билан пажиз¹ ўйини ўйнаб ўтирган Эшшининг олдига борди.

Эшши қизиб кетган, қўлидаги пажиз соққасини: «Гаркам» деб ташлар, аммо анча пул ҳам ютқазиб қўйгани учун кўнгли хит эди.

Қимор ўйинларининг турли хилларини билган ва фирромликда учига чиққан Ашир маҳрам ҳам ўйинга аралашди. У Эшши билан шерик бўлиб, кўп ўтмай, Эшши ютқазиб қўйган пулни ютиб олди ва Эшшига қайтариб берди.

— Яримини олсанг-чи, маҳрам оға,— деди у.

— Олжоқ дал²,— деди Ашир маҳрам.

Ўйин қизиб, сарой хизматчилари овқат ва ичкиликлар келтириб қўя бошладилар. Кечга яқин ўйин тугагач Ашир маҳрам Эшшининг сарой ҳовлисининг ўртасига тикилган қора уйига кириб, хон берган олтиини унга узатиб, хоннинг муддаосини айтди. Эшшининг чеҳраси очилиб кетди. «Эртагаёқ Исҳоқхўжа, Абдусаломхўжани нариги дунёга юбораман», деди у.

Дарҳақиқат, у ваъдасида турди, уларни қум ичига олиб бориб қўйдайд бўғизлаб ташлади. Ашир бу воқеани етказганда Исфандиёр:

— Ким ўлдирди — Эшши ўлдирди, сенга ҳам, менга ҳам гап тегмайди. Энди Полвон масаласини ҳал қилсак...— деди.

Хоннинг нимага ишора қилиб гапирганини пайқаган Ашир маҳрам:

— Тақсир, мен қариб қолдим, чўлда, қумда от чоптиришим қийин,— деди.

— Сен ҳарамхонани кўнгилдагидек қилсанг бас.

¹ Бир хил қимор ўйини.

² Олмайман.

Буни Шерназарбой билан Эшшига топшираман,— деди хон.

Ашир маҳрам ишшайиб кулиб:

— Олий ҳазрат, шунча ёшга кириб сиздай доно хонни кўрмадим,— деди унинг кўнглини овлаб.

— Элни сўраш осон иш эмас, Ашир,— деди хон гердайиб.

Хон кўз ёшларини тўккан бўлиб Одилбика олдига кирди. Одилбиканинг юзлари ғам-кулфат ичида саргайган бўлса ҳам ўша-ўша гўзал, кишини ўзига беихтиёр жалб этар эди. Кўп хушрўй каниз қизларни кўрган хон Одилбикадаги ҳусни уларнинг бирортасида ҳам тополмаган эди. Унда қандайдир мулоим, хотинларга хос латофат, сипоҳча бир ҳаракат, табиий ҳусн, сунъий нозу карашмасиз ҳам кишини ўзига тортувчи ички бир куч бор эди. Эй, улуғ тангрим, ҳусн берибсану, бахт бермабсан менга, Одил деб исм берибсан — одил эр бермабсан, дерди ойнага қараб Одилбика, у менга ё ажал олиб келади, ёки бир кўнгилсиз ҳодиса. «Тақдиримга, хотин бўлиб туғилганимга минг лаънат»,— дерди у доим. Одилбика жуда ор-номусли эди, унинг ақли, юриш-туриши, ширин сўзлари кундошларнинг ҳам юрагини ўзига ром қилган, улар ҳам ачиниб:

— Одилбика сизга дим жабр бўлди,— дейишарди.

Чексиз азоблар унинг ҳуснига таъсир этмай қоладими, балки этгандир, лекин у маликада ҳусн кони шу қадар кўп эдики, у сира ҳам битмас-туганмасди. Унинг хафа бўлишида, қовоғини солишида, қошларини чимиришида ҳамда ажойиб гўзаллик бор эди, булар унга қўшимча ҳусн ато қиларди. Шунча фожияни, шунча хўрланишни енга олган Одилбика эридан:

— Паризодим, газанда Эшши укангиз билан амакингизни ўлдирибди,— деган машъум хабарни эшитгач чинқириб йиғлади, сочларини юлди. Унинг сасига кундошлари йиғилдилар. Хон уларга қўли билан «кетинглар» дегандай ишора қилди ва мукка тушиб қон йиглаб ўтирган Одилбикани юпантирмоққа бошлади: «Паризодим, маликам, қўйинг, Эшшини ўзим ўлдираман, дўғонларимнинг хунини ўзим оламан», деди.

Узун, қора сочлари тўзғиган, оҳу кўзлари қизариб шишган Одилбика бирдан бошини орқага ташлаб, кўнгилида кўпдан тугиб қўйган гапларини шартта-шартта айта кетди:

— Сизни хон қилиб кўтаришга ёрдам берган отамни ўлдирдингиз, шаҳид бўлди. Сиз менинг севгимни жувонмарг қилдингиз, укам, амакимни ҳийла билан қаматиб азоб бердингиз, сўнгра алдаб, қўрқитиб молини олдингиз. Барига чидадим, қанча-қанча ёстиқларни қуритиб, канизак устига канизак олиб бизни хўрлаб, молдан бадтар қилдингиз, хонлик кучингизни бизга кўрсатдингиз, шунга ҳам бардош бердим. Энди якка-ёлғиз укамни ўлдирдингиз, ота ўрнида қолган амакимни йўқ қилдингиз, уруғимни тугатдингиз, энди якка ўзим қолдим, айтинг-чи, бунга чидаб бўладими? Йўқ, йўқ! Ҳар қандай аёл ҳам бунга бардош беролмайди! Хон ҳазратлари, энди мени ҳам ўлдиринг, сўйинг, осинг! Манфур башарангизни кўргани менда ортиқ тоқат қолмади.

Бу гапларни эшитган хоннинг юзидан қони қочиб, сарғайган қоғоздай бўлиб қолди. У жим туриб биканинг сўзини тинглар, Хоразмнинг баҳодир хониман деб юрган кимсада Одилбиканинг овозини ўчиришга ҳеч қандай куч-қувват йўқ эди. Назарида ҳамма ўлдирган кишилари тирилиб, ғазаб отига миниб шу париваш орқали ҳужумга отлангандек эди. Одилбиканинг ёндирувчи кўзларидан хон ўзини ноилож четга олиб қочди. Одилбика ўридан қалқиб туриб, ҳужумга тайёрланган шердай дадил-дадил гапирарди:

— Хон ҳазратлари, нега жимсиз? Нега мум тишлаб қолдингиз? Ё ҳақиқат сўзлари сизни лол қилдими? Сиз барча хонлардан ҳам ҳийлакор, маккорсиз! Қалбингиз тошдан қаттиқ, дилингиз муздан совуқ. Қонимни зулукдай сўрдингиз. Энди жонимни ҳам олинг. Жаллодни чакиринг. Ё Осилжондай қайноқ сув қуйиб ўлдирасизми? Майли, ўлимдан қўрқмайман, ҳаммасига розиман, заҳар юзингизни кўргандан кўра, ўлган минг марта афзалроқ қани, амр этинг, буюринг, жаллод!

Хон лол эди. «Одилбика эсини еб қўйиб, укаси билан амакисининг ўлими уни жинни қилибди» деб ўйлаб чиқиб кетмоқчи бўлди, аммо Одилбика ипак турма белбоғидаги ханжарни қинидан суғуриб хон олдига борди, хон кузги баргдай титради. «Бу телба мени ўлдирарди, шекилли» деб акс ҳужумга тайёрланди.

— Мана сизга, керак бўлса,— деб ўз юрагига зарб билан ханжар солди Одилбика. Шу замон унинг қора кўйлагидан қип-қизил қон отилиб чиқди. У хонга қараб: «Жаллод» деди-ю йиқилди, сўнгра бошини кўтариб бир

нарса демоқчи бўлди, лекин айтолмади. Кўзларида ғазаб ўти чақнаб, бошини орқага ташлаб жон берди.

Хон ва қозикалоннинг буйруғи билан Одилбиканинг ўлигига жаноза ўқилмади, «гуноҳ» бўлади дейишди. Одилбиканинг ўлигини ҳеч ким кўрмасин деб Ашир маҳрам жасадини қалъадан ташқари чиқариб тонг-отар пайтда кўмдирди.

Исфандиёрхон Исҳоқхўжа билан Абдусаломхўжанинг молларини ўз хазинасига қўшиб олди. Эшшидан хурсанд бўлиб унга яхши ҳадялар берди ва ўз қўли билан унга сарпо кийгизди; сўнгра Жунаидхон билан яқинлашиб, иноқлашиб кетди. Улар ўртасидаги дўстлик инқилоб йиллари айниқса кучайди. Эшши икковини бир-бирига боғловчи камар бўлди.

— Уғлим, бу мактубни отангизга олиб бориб берсангиз, айти муддао бўларди буни фақат сизга ишонман,— деди хон Эшшига махфий хатни бера туриб. Эшши «чўх яхши» деб қуллуқ қилиб, хатни олди, қўлтиқ киссасига солиб, тутинган отаси — хон билан хайрлашиб отга минди. У минган така туркман оти шамолдай учиб борарди.

* * *

Ёқутбикани уч талоқ қўйган тўра унга ҳеч нарсани бермай ҳайдади. Ёқутжонбика ҳеч жанжал қилмай, қаттиқ гапирмай, ичида «кафанлигинг бўлсин» деди-да, паранжисини ёпиниб, йўлга тушди. «Отам қандай қарши оларкан; сўкмасми, урмасми, ҳайдамасмикан?» Отаси тарякини эзиб кайф қилиб ўтирганида салом бериб, унинг олдига кириб келди.

— Кел қизим, нима гап? Нега хафа кўринасан?— деди Абдулла тўра.

— Эрим қўйиб юборди.

— Сабаб?

— ...

— Нега индамайсан, қизим?

— Кундошим чақди.

— Ҳамма кундошлар ҳам шундай ноинсоф бўлади. Узингнинг уйинг, эринг қувиб юборган бўлса ҳам, биз қувмаймиз, бағримиз очиқ,— деди отаси тасалли бериб.

Ёқутжонбика ўз уйида эрка қиз бўлиб юраркан, бир куни унинг олдига собиқ энагаси Ниёз кампир келиб

қолди. У билан кўп нарсалар ҳақида сўзлашгач: «Ҳозир Ойша хола қаерда туради?»— деб сўради. Ниёз кампир: «Айланай, бикам, у бир нўғойшикида. У Ўрусиянинг фуқароси экан, шунинг кирини ювиб, нонини ёпиб юради, ахтиғи ҳам ўтирадиган бўлиб қолди» деди. Бика унга беш-олти танга бераркан: «Ойша холага олиб бориб беринг, яна келганингизда Баҳодирни ҳам олиб келинг» деди ва Ниёз кампирга пўта рўмолини совға қилди.

Ниёз кампир Ёқутжонбиканинг топшириғини ба-жариб, яна бир келишида Баҳодирни ҳам олиб келди. Уни кўрган хотинлар бир-бир қўлга олиб: «Яхшигина ахтиғингиз бор экан, бирам чиройли» дейишдилар. Уни бағрига босиб эркалаган Ёқутжонбика Баҳодирга қараб тўёлмас, юзидан, кўзидан, пешонасидан ўпарди. Шу топда унинг олдида гўё Полвоннинг сиймоси тургандек эди. «Худди Полвон оғанинг ўзгинаси-я»— деб қўйди у ичида чуқур нафас олиб.

* * *

— Жўра, Аваз оғани дим қийнадилар, Бобоешон уни кишанга солганига қаноат қилмай ҳар куни урар экан, бечора ўлиб кетмаса эди,— деди Оллоберганга қараб Чокарий.

— Жабру ситам бунчалик бўлмас...— деди гурланлик шоир Оллоберган титроқ сас билан.

— Авазжонга неча марта айтдим: ҳой ука, ҳажвий шеърлар ёзма, калтак тагида қоласан бекордан-бекорга ўлдиришади деб. Унга кор қилмади, мана энди жабруни тортаётир,— деди Соҳибий.

— Хазорасда бир тўйга боргандим, Аваз оғанинг ғазали куйланган эди, халқ қийқириб юборди, дим яхши ғазал, ҳамманинг юрагига борди-турди, шундай шоирни занжирбанд қилиш жиноят-ку,— деди Оллоберган Чокарийга саволомуз қараб.

Мамат маҳрам мадрасасида Чокарийнинг ҳужрасига тўпланган Авазнинг яқин дўстлари унинг Шоҳимардонда катта бир гумбаз ичида кишанда ётганига ачиниб гапирардилар. Ҳатто ёши ўтиб қолган девонхона мирзаси Соҳибий ҳам унга ачинарди.

— Кеча Шерназарбойни кўриб қолдим. Оға, шоирни урдингиз, сўкдингиз, энди кишанбанд қилиш ошиқ-

ча, ахир у нимжон одам десам, «қозикалон эшитиб сизни девондан ҳайдаттиради, бу гапни менга айтдингиз, бошқага айтманг» деб дўқ қилди.

— Эй Чокарий, иш қаттиққа айланди,— деди Соҳибий, сўнгра «зарур ишим бор» деб узр сўраб чиқиб кетди.

— Аваз оғани у ердан қочириб бўлмасмикан?— деб ҳовлиқиб сўради Оллоберган.

— Не ерга ҳам қочириб бўларди, барибир тутишадди. Ахир, уни бутун Хоразм билади, Полвонга олиб бэрай десак касалманд, қумда-чўлда юриши қийин,— деди Чокарий чой олиб келиб қўйиб.

— Ҳар ҳолда бир иложини топмоқ зарур,— деди Оллоберган қатъий қилиб.

— Менингча, Қакакка айтсак, у Полвонга хабар берса, балки у бир чорасини топар...— деди Чокарий.

Ўтирганлар буни маъқулладилар. Оллоберган Қакакни излаб кетди.

LIV БОБ

Россияда тонг отди, инқилоб қуёши балқиб чиқди! Бу хушхабар Исфандиёрхоннинг зулми остида ётган узоқ Хоразмга ҳам тезда етиб келди. Халқ беҳад севиноиб: «Энди Хива ҳам озод бўлар экан» деди. Бу жонбахш хабар бепоён қумлар орасида курашаётган Полвонларга ҳам бориб етди.

Эридан келган хатни ўқиб Ольга ҳам севиноиб йиғлаб юборди: «Тушимми, ўнгимми?» деб хатни қайта-қайта ўқиб чиқди.

«Жоним, Ольга! Халқимиз кўпдан бери зориқиб кутган, ёруғ кун келди. Россияда Октябрь революцияси тўлқини Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлади. Ленин раҳбарлигида ишчи-деҳқонлар ҳукумати тузилди.

Қишки саройни штурм қилишда чап қўлимга ўқ тегиб ярадор бўлдим. Госпиталга ётқизмоқчи эдилар, кўнмадим, Смольнийда хизмат қилиб қолдим. Қандай бўлса ҳам улуг доҳийни бир кўрсам дердим, шу орзуга эришдим. Смольнийда катта мажлис бўлди, Ленин минбарга чиқиб сўзлади, шунда уни кўрдим, билсанг, бу катта бахт эди.

Жоним энди сенинг олдинга бориш имкони туғилди.

Балки, мени Туркистонга юборарлар. Россиядаги революция эзилган Хива халқига ҳам бахт-саодат беражак, халқ қаҳрамонларига куч-қувват бағишляяжак. Одамлар қумларда қочиб юрмас, ўз элига эга бўлар. Кўпи кетиб ози қолди. Полвонларга мендан салом айт. Дадил бўлсинлар, маҳкам турсинлар. Авазга, Маткаримжонга ҳам салом. Тўрткўлга борсам, албатта Собир аканикига тушаман.

Хайр жоним, сени, Марияни ўпиб Иван. 1917 йил, ноябрь».

Хатни ўқиб бўлгач Ольга қизини қучоқлаб «бу отанг учун» деб ўпди. «Қани энди Аваз ака шу ерда бўлса эди, бунни ўқиб берсам, боши осмонга етарди» деб ўйлаб турганида эшикдан кулиб Қакак кириб келди.

— Эшитдингизми, Ўрусияда инқилоб бўлган, бойларни ҳайдашган, энди бизда ҳам инқилоб бўлар, тоза турмуш қурармиз, биздай камбағалларнинг куни ҳам туғилар...— деб хурсандлигини ичига сиғдира олмасди у.— Иван оғадан хат борми, у ерда нима ишлар қилибди?

Ольга хатнинг мазмунини айтиб берди, Иваннинг саломини топширди.

— Узи қачон келармиш?— деб сўради Қакак.

— Тезда келади, кўпи кетиб ози қолди. Хатнинг мазмунини Полвонга айтсангиз, Маткарим ака, боши осмонга етарди,— деди Ольга.

Қакак ҳар доим Полвоннинг олдига муҳим масала билан борганидек, бу гал ҳам катта мадад олиб борадиган бўлди.

— Дим яхши хушхабар олиб келдим,— деди у Полвон билан қучоқлашиб кўришаркан.

Бу ерга Бекжон, Пирнафас ака, Сафаргалди, Мاستура хола, Солижон ва бошқалар ҳам тўпланган эди. Жумагулдан ажралган Полвон илгаригидай кулиб юрмас, юзи жиддий, ҳамма вақт хаёлчан, узун мўйловини бураб нималарнидир ўйларди, Қакакнинг сўзидан кейин очилиб кетди. Қакак Иван акадан келган хатнинг мазмунини батафсил айтиб берган эди, ҳамма ўзида йўқ хурсанд бўлди. Қий-чув, шодлик садолари қум довонларидан ошиб йироқлаб кетди.

— Ҳамманг ўз юртингга эга бўласан, ер-сувлик бўласан, эркин яшайсан, бировнинг хизматини қилмайсан, бетуртки, беминнат нон ейсан, хон ҳам бўлмайди, тўра ҳам, бойларни ҳайдаймиз,— деди Қакак.

— Қакак сенинг ҳам нонинг бутун, уйинг тўкин, бошинг икки бўладими?— сўради Қодирвой.

— Ҳа-да, хоннинг уйида тураман, севганимни оламан, камбағалнинг бахти очилади. Бу ўз-ўзидан бўлмайди, кўпи кетиб ози қолди, ёмони ўтиб сози қолди, йигитларнинг ғози қолди, қаттиқ турсаларинг, бас,— деди Қакак Иван Гавриловичнинг хатини ўзича тасвирлаб. Сўнгра у Полвонга ойисининг саломини, Авазнинг аҳволини гапириб берди. Шунда Полвоннинг ҳозироқ бориб шоирни занжирдан озод қилгиси келди. Лекин ўйлаб, хушмўйловини бураб, «тўхта, Бобоэшонга хат ёзаман»,— деб қора уйига кириб кетди.

Бир оздан кейин Полвон қўлида бир варақ қоғоз ушлаб, мийиғида кулиб чиққач, ўқиб берди: «Ҳазрати Бобоэшон, салом йўллар сиза Полвон, шу хатни олган замон, занжирдан озод этилсин Авазхон, гар гапга кирмасангиз, оқибати бўлур ёмон».

Бу хат ҳаммага мақбул тушди, унга яна бир неча қалима қўшилди. Қакак уни чўгурмасининг ичига солиб хайрлашиб жўнади.

* * *

Жондан қўрқиб Хоразмдан қочиб кетган бир қанча «ёш хиваликлар» Тошкентнинг Гоголь кўчасида истиқомат қилиб қолдилар. Улар инқилобдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлдилар. Уларнинг бошлиғи Полёзхожи Туркистон Халқ Комиссарлари Советига бориб: «Биз Хоразм инқилобчиларимиз» деб эртасига эса Эски шаҳардаги Кўколдош мадрасасига бориб шўрон ислом мажлисида катта нутқ сўзлади. Унинг хоразмча чопони, бошидаги чўгурмаси бошқалардан тамом ажралиб турарди.

— Биз Хоразм халқининг вакилларимиз. Сизларга Хива мусулмон фарзандларидан салом. Хива халқи сизларга ишонади,— деди у шўрон исломчиларга қарата.

Полёзхожи Тошкентда Хива савдогари ёки туркман бойи қиёфасида юрарди. Бу «савдогар» Қўқонга бориб, мухторият мажлисида ҳам куйиб-пишиб сўзлади: «Биз ҳаммамиз мусулмон фарзандларимиз. Сизлар Хоразм мусулмонларига ёрдам қўлларингизни чўзинглар!»

У яна Тошкентга қайтиб келиб, Хоразм комитетини тузди. Бунга Назир кўр, мулла Жуманиёз, Бобоохунлар

аъзо бўлиб кирдилар. Илоннинг ёғини ялаган бу бойлар воқеаларнинг боришига қараб буқаламун каби ўзгариб турардилар. Улар Жунаидга ҳам махфий хат юбордилар. Бу, Жунаид Хоразм халқининг асл фарзандларига қарши ҳужум қилиб турган пайт эди. У Хива бойларини оғир аҳволда қолдирган Полвонлар отрядига қақшатғич зарба бериш учун Исфандиёрхондан қанча-қанча кўмак олганди. Кечагина бир-бирига кушанда бўлган Исфандиёр, Жунаид Хоразмда инқилоб бўлишидан чўчишиб, бир ёқадан бош чиқариб, эски адоватларини унутишга мажбур бўлдилар. Мана шу топда улар қадрдон дўстлардай хоннинг қишки саройида махфий суратда холи сўзлашиб ўтирмақда эдилар.

— Большовойларнинг ҳоли хароб бўлжоқ,— деб сўз бошлади Жунаид кўк чой ича туриб,— Дутов Ўринбургга, Уроз сардор Ашхободга ҳужум этибдир. Молесов жаноблар Красновод галибдир, мен у зотила Эронда чўх суҳбатда бўлон.

— Иншоолло, большовойлар ер билан яксон бўлар, худон таоло ўз бандаларини қўллаб, кофирларни даф қилар,— деди хон, янги хабарларни Жунаиддан эшитиб севинаркан.

Исфандиёрхон эса Жунаиднинг ўзи билан дўстлашиб кетишига сира ишонмас, лекин мамлакатнинг шу кунлардаги ички ва ташқи сиёсатини усиз ҳал қила олмас ҳам эди.

— Сиз бизнинг улуғ саркардамизсиз. Худо сизга яна куч-қувват бергай, давлатингиз ошиб-тошгай... Ўзингизга маълум, дарёнинг ўнг қирғоғини большовойлар эгаллади, чап қирғоқда, бизга тинчлик бўлмайди, Тўрткўл масаласи...

— Тўрткўла ўзим ўтжоқ, уни ўзим олжоқ...

* * *

Хат юборганидан кўп ўтмай Иван Гаврилович Тўрткўлга етиб келди.

Оқпошшодан, хондан, зулмдан тамом озод бўлган, уйларнинг тепаларида озодлик байроғи — ўроқ-болғали қизил байроқ ҳилпираб турганини кўрган Иван Гаврилович қониб-қониб нафас олди ва шу замопоқ тортган азобларини бутунлай унутди. Ахир, у бундан бир неча йил илгари Россиядан Тўрткўлга сургун қилинган; чор

амалдорларининг даккиларини еган, хўрланган эди. У вақтларда бу шаҳар унга ётдай кўринган бўлса, энди гўё ўзи туғилиб ўсган, она шаҳардай кўришиб кетди. Бу шундай дарё қирғоғига яқин қурилган, кўчалари кенг, тўғри, оппоқ уйлари европача солинган шаҳар эди. Қорақалпоқ тилида айтганда, бу сулув шаҳар Амударё қирғоғига биринчи марта план билан солинган шаҳар эди. Уйлари пишиқ ғиштдан, томлари тунукадан, кўчаларига эса дарахтлар ўтқазилган эди. Иван Гавриловичга Тўрткўлнинг кўчалари, уйлари, дарахтлари — бари иссиқ туюлди, у буларнинг ҳаммасига қараб тўёлмасди. У даставвал бориб Тўрткўл большевиклар партияси комитетига учрашди. Сўнгра тўғри Собир аканинг уйига борди. Қадрдон дўстлар қучоқлашиб кўришиб кетдилар, у ёқдан-бу ёқдан сўрашиб ҳол-аҳволни билишдилар. Ҳар икковининг устида ҳам шинель, камарларида патронтош бор эди.

— Оқ гвардиячиларни Тўрткўлдан ҳайдадик. Полковник Зайцев Жунаидга қўшилиб казак аскарлари Амунинг чап қирғоғига ўтди, балки бизга ҳужум қилишга тайёрланаётгандир. Иван оға, кўпдан бери орзу қилганим большевиклар партиясига аъзо бўлиб кирдим,— деди Собир ака хурсанд бўлиб.

— Жуда соз, жуда соз, сизлар биринчи қалдирғоч-сизлар! Энди катта ишларни бошлаб юборамиз,— деди Иван Гаврилович унинг елкасига қоқиб.

— Амударёнинг чап қирғоғи хон зулмида инграйди, уни тезроқ озод қилсак... халқ бунни зориқиб кутмоқда...

— Гапингга қўшиламан, Собиржон. Бунинг учун Хива халқини қўзғолонга тайёрламоқ, ерликлардан аскарӣй қисмлар тузмоқ, партизан отрядларига ёрдам бермоқ керак.

Иван Гаврилович Собиржоннинг кўнглидаги гапларни топиб айтган эди.

Шу вақт Собир аканинг хотини Оймонхон опа уларнинг олдига чой олиб келиб қўйди. Энди у Иван Гавриловичдан қочмас эди.

— Келганингизни эшитса, Олия опанинг боши осмонга етар, қизингиз сизни кўрса танимас. Лекин у томонга ўтиш қийин,— деди Оймонхон опа меҳмонни нонга таклиф қиларкан.

— Опа, большевиклар қийинчиликдан қўрқмайдилар. Собир ака билан бир илож қилиб ўтармиз. Ольгани кў-

рармиз, Полвон билан учрашармиз. Аваздан ҳол-аҳвол сўрармиз...

Собир ака оғир нафас олиб маъюс ҳолда эски қадрдон дўстига қараб, сўнгра:

— Авазхон Шоҳимардонда, Бобоэшон қўлида, занжирбанд қилинган...— деди.

LV БОБ

Хиванинг Шоҳимардон дарвозасидан чиққач, чап томонда катта мазористонга кўзингиз тушади. Унинг ўртасида қадим бир мачит, ичида хонақо бор. Бу жойда қандайдир бир «авлиё»— Шоҳимардон бобонинг жасади бормиш, эшонлар бу ерни муқаддас жой қилиб, шайхларни тўплаб зиёратгоҳ қилганлар. Ҳар бир ҳайитда, ҳар бир сайилда бу ерга Хоразмнинг узоқ қишлоқларидан, ҳатто қорақалпоқ овуллари, туркман ўвволаридан, Хазорасп, Питнак, Гурлан томонлардан зиёрат қилиш учун одамлар келади, шайхларга назрнийез бериб фотиҳа олиб кетади. Шоҳимардоннинг хислатлари зўр эмиш: туғмаган хотинлар кундуз куну ердаги оби замзам қудуққа астойдил қараса, юлдуз ёки ойни кўрармиш. Юлдуз кўрганлар ўғил, ойни кўрганлар қиз туғармиш. Кимнинг уйи таланса Шоҳимардон бобога сиғинса моли топилармиш, қолаверса, бировнинг ўғли ёки қариндоши ақлдан озса, Шоҳимардонга обориб қўйса, тезда тузалиб кетармиш...

Қозикалоннинг буйруғи билан Бобоэшон қўлига топширилган Аваз қанча вақтдан бери қўл-оёғи кишанда ётар, унинг ётган ери хон зидонидан ҳам бадтар эди. У гумбаз шаклида қандайдир бир зотнинг мазори ичида бўлиб, гумбаз ер тагига чўккан эди. Унга зина билан тушиб, сўнгра даҳлиз орқали ўтиб, ичига кичик нарвон қўйиб тушилар, гўрнинг гумбази ер усти билан баравар эди. Бобоэшон Авазга «насиҳат» қилиш учун пастга тушмас, гапини бирор сўфи орқали айттирар эди. Бу ерга тушган ҳар қандай бақувват одам ҳам бир кун ётиб чиқса, ўзини бир йил қаттиқ касалдан тургандек ҳис қиларди.

Аваз эса неча кунлардан бери кишанда, у қуёшнинг нурини, ойнинг шуъласини кўрмас, баҳорнинг ёқимли исларини ҳидламасди. Уни кўргани келган бола-чақаси,

ёр-дўстлари гумбаз устидаги тешикдангина сўзлашардилар. Қозикалон доим Бобоэшонга: «Аваз олдига келувчиларни қаттиқ кузатинг, олиб қочиб кетмасинлар» дер эди.

Нақадар ваҳимали бу мазористон, унинг на девори бор ва на дарвозаси; шундай йўл ёнидаги тепаликка хом ғиштлардан солинган, усти сомон билан сувалган гўрлар бир-бирига тутшиб тепа-тепа бўлиб кетган. Кечалари шу мазористон ёнидан ўтишни ҳеч қайси йўловчи истамас, ўтганлари ҳам қўрқа-қўрқа, орқа-олдига боқмай тез-тез калима ўгириб, «бисмиллоҳи раҳмони раҳим, ўзинг алвасти, жинлардан сақла» деб зўрға ўтарди. Йиллар ўтиши билан бу гўрларнинг кўплари ёмғир ё қорда ивиб, сувоқлари тушиб йиқилган, баъзи гўрларнинг эса оғзи ланг очилиб қолган.

Қоронғи кечаларда дарахтларнинг қуриган шохларида косадай-косадай кўзларидан ўт сочиб сайраб ўтирган бойқушлар ўтганларга ажалдан дарак бергандай бўларди.

Туби йўқ қудуқ каби ерга чўккан чуқур эски гумбаз яна ҳам ваҳимали, қўрқинчли эди. Унинг ичи зимистон. Занжирбанд Аваз ҳатто ўз қўлларини ҳам кўролмасди. Қани энди шу улуғ шоирни занжирбанд қилган хон ёки эшон бир лаҳза шу гумбаз ичида ўтириб кўрса! Аваз еган калтакларни еса, у тортган азобларни тотиб кўрса эди! Уларда на виждон, на инсоф ва на одам қиёфаси бор!

Инсон бахтини куйлаган шоирни Хиванинг ҳар икки хони ҳам калтаклатди, заҳарли қамчи билан урдирди, у «ғиқ» демади, бошини эгмади. Мана энди Бобоэшоннинг калтакларига ҳам чидаб ўз фикридан қайтмади, қора кучлар ўз мақсадларига етолмадилар. Ахир, шунча азоб-уқубатни кўрган ҳар бир кимса ақлдан озиши мумкин эди, аммо Аваз чидади. Халқ учун шеър ёзишдан, қўшиқ айтишдан тинмади. Хива халқи эса шайхларнинг «Аваз жинни» деган гапларига ишонмас, гурунгларда, суҳбатларда унинг қўшиқларини барала айтар, хон қанча тadbирлар кўрса ҳам унинг қўшиғини бўғолмасди. Аксинча, бу қўшиқлар кишиларнинг юрагига маҳкам жойлашиб олган эди.

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас бунингдек барҳо оввора халқ.

Қўплар энди очикдан-очик: «Аваз оғани қутқариш керак» дердилар.

Ертўлада ётган Авазнинг рангида қони қолмаган, қора кўзлари ичига ботиб кетган, соқол-мўйлови ўсиб таниб бўлмас даражага етган эди.

Полвоннинг хатини олган Бобоэшон: «Шунчаки ҳавойи гаплар, буни Полвон бола ёзган эмас, у қаерда-ю, биз қаерда?» деб уни озод қилмаган, бадтар азоб бераверган. Лекин баъзан Полвонни эслаб чўчиб кетар, «Матчон тўра, Иноқ тўра, Шерназарбойларнинг кунлари бошимга келмагай» дерди.

Намозшом пайти. Осмондаги қора булутлар қуюқлашиб аста-секин ёмғир томчилай бошлади, сўнгра ёмғир қорга айланиб, мозорнинг устларида оппоқ тепалар ҳосил бўлди. Бобоэшон намоз ўқишга энди бошлаган эди, кимдир эшикни очиб кирди. Бобоэшон «шаҳарга кетган сўфи келгандир» деб парво қилмай, намозини ўқийверди.

— Аваз қани?— деб сўради кирган киши. Бобоэшон поилож бошини қайириб қаради. Кўзи силкма чўгурма кийган, оёғида этик, белига камар боғлаб, икки қатор ўқ ўтказган, қўлида тўппонча ушлаган Полвонга тушиб, лаблари қалтираб ҳеч нарса айтолмай қолди. Полвон тўппончани қинига солиб:

— Нега хатда айтилган гаплар бажарилмади, Аваз қани?— деди, шартта тўппонча қинига солинганини кўрган Бобоэшонга сал жон кириб ўрнидан турди ва тилга кириб: «Ҳозир, ҳозир... Авазни олиб келаман» дедида токчадаги фонусни ёқиб, кишаннинг калитини яширган еридан олиб ташқари чиқди ва ғирч-ғирч қор босиб, Аваз ётган гумбаз олдига бораркан қўрқиб кети-га қаради. Секин бориб гумбазнинг ичига тушди. Кеч пайт қоронғи гумбазнинг ичига тушаётган кишига Аваз парво қилмади, у совқотиб икки тиззасини ушлаб ўтирарди. Гумбаз ичига Бобоэшон кетидан Полвон ҳам тушди; Бобоэшон чироқни юқори тутиб унинг йўлини ёритди. Аваз фонус ушлаган кишини таниса-да, аммо унинг ёнидаги баланд гавдали, тўладан келган йиғитни танимади. У «кишаннинг қулфини очинг» деб буйруқ берди эшонга. Бу Авазга таниш товушдай туюлди. «Наҳотки бу Полвон, йўғ-эй, у ҳозир қумда, чўлда, бу ерга келиши сира мумкин эмас...» Ҳалиги товуш яна: «Чаққон-чаққон очинг» деди. «Ё тавба» кўзларини кат-

та очиб қаради у. Бобозшон қалтираб-титраб қулфни очди. Кишан шарақ этиб ерга тушди. Аваз устидан тоғ ағдарилгандек эркин нафас олиб, ҳалиги кишининг ёнига бормоқ учун секингина ўрнидан турди. Полвон энди ўзини тутолмай «Аваз оға!» деб уни қучоқлаб олди. Авазнинг кўзида ёш айланар, «Полвоним, укам» деб унинг пешонасидан ўпарди. Бу унинг биринчи мартаба йиғлаши, севинчдан йиғлаши эди. Аваз Бобозшонга ўтли بازار билан қараган эди, эшон бурчакка бориб деворга қапишиб қолди.

— Менинг келганимни на хонга ва на Шерназарбойга айта кўрманг,— деди Полвон.

— Асло... ҳеч кимга... ишонинг, Полвонбой,— дея олди холос, эшон.

— Шундай бўлсин.

— Бир оғиз сўз сўзласам каломи шариф урсин,— деди титраб Бобозшон.

— Башарти сўрасалар...

— Сўрасалар, касалдан тузалди, ўзим чиқариб юбордим,— дейман деб яна онт ичди эшон.

— Шундай, бўлсин...— деди Полвон яна.

Полвон Авазни иссиқ сув билан ювинтириб, янги кийимлар кийгизди. Сўнгра бир пиёла иссиқ чой ичириб, ташқари олиб чиқди-да, Қодирвойнинг ёрдами билан отга мингазиб олиб кетди.

LVI БОБ

Исфандиёрхон Огаҳийнинг тарихий асарини варақлаб ўтираркан, хаёлга чўмди: «Боболарим ҳақида ёзилган асар, Хоразм хонларининг тарихи. Бунда ҳатто бир йил хон бўлган одамларнинг ҳам номлари зикр қилинган. Мана мен саккиз йилдан бери хонлик қиламан, бунинг қандай ўтиб кетганини ҳам билмай қолдим. Лекин шу йиллар ичида қанча гаплар ўтди, қанча вазирларни кўрдим, қанча урушлар, қанча воқеалар содир бўлди. Бухоро амири билан иккимиз қолибмиз. Наҳот инқилобнинг шамоли биз томонларга ҳам етиб келса-я?.. Барчасига чидаш, барчасини ақл-идрок, турли йўллар билан даф қилиш керак. Хонлар тарихи шундай, шуни қилмаган хоннинг умри бир ой, кўпи бир йил. Идорайи маршруадан ҳам қутулдим, халқ ичидаги

исёнларни бостирдим, Жунаидхон билан ҳам бир тил топдим, бунга кўнглим тўқ, аммо унинг нияти ҳам бузуқ, у балки мени йўқ қилиб, ўрнимга акам Саид Абдулла тўрани хон қилиб, ўзи ҳукмрон бўлишни хоҳлаган бўлса керак. Акам ким, банги бир одам. Эсиз-эсиз, оқпошшо тахтдан туширилди-я, менга ҳам ёмон бўлди. Атрофимда большевиклар ҳукумати. Дарёнинг нариги бетида улар, беригисида мен. Замона оғир...»

Оғаҳийнинг китобини олиб қўйиб, Ашир маҳрамни чақирди.

— Ашир, Жунаиднинг ўғли Эшшининг кўнглини олиб турибсизларми? — деб сўради ундан.

— Ҳо, тақсир, — деди таъзим қилиб маҳрам.

— Жунаиднинг йигитлари қазувдан озод қилинсин, фармон тайёрла.

— Ажаб бўлғай, тақсир, кўп доно гап бўлди, — деди Ашир.

Саккиз йилдан бери хонга содиқ хизмат қилиб келатган Ашир маҳрам унинг кўнглига нима тушса шу замониеқ ҳозир қиларди. У кўпгина чиройли қизларни топиб, қанча тўйларни бузиб, азага айлантирганди. Шунинг учун халқ уни иблисдан ҳам бадтар ёмон кўрарди. Туркманлар, қорақалпоқлар, қозоқлардан тортиб беш қалъанинг ўзбеклари — ҳаммаси уни тилка-пора қилгиси келарди. Бунга Ашир маҳрамнинг кўзи етар эди: «Ишқилиб, хон ҳазратлари омон бўлсин, Жунаид билан ораси бузилмасин. Жунаиднинг йигитлари қазувдан озод бўлса унинг билан алоқа маҳкамланади. Ишқилиб, хоннинг давлати тўлиб-тошсин, шолининг орқасидан курмак ҳам сув ичади-ку», — дер эди доим Ашир.

Шу ўйлар ичида у девонхонага кириб хоннинг янги буйруғини тарқатиш ҳақида йўл-йўриқ кўрсатди. Бу тадбир ўзбеклар учун яна ҳам оғир, қазувчи учун яна бир ҳисса қазув қўшиларди. Ғазабга келган халқ: «Ашир маҳрам ҳаддан ошди. Эчкининг ўлгиси келса қассоб билан ўйнашади» дерди...

Ашир маҳрамнинг уйига бир кечаси навкар кийинли бир йигит келиб: «Сизни хон чақираётир» деди. Хон сўзини эшитган Ашир сапчиб ўрнидан турди. Апил-тапил кийиниб ташқари чиқди-ю, дами ичига тушиб кетди. Ташқарида уч-тўрт нотаниш йигит турарди. Унинг товушини чиқармасдан ўз камари билан қўлларини боғлаб, катта кўчанинг ўртасига олиб бордилар. Ашир

махрамнинг кўзлари бир учи бостирма тўсинига боғланган, бир учи осилиб турган йўгон арқонга тушди. Лаблари дир-дир титраб, тишлари такиллаб, нима дейишини билмай: «Оғайнилар... тавба қилдим, менда айб йўқ... хон... Исфандиёрхон мени...» дерди. Йигитлар унинг оғзига эски латта тиқдилар. «Хон ҳам бир ит, сен ҳам. Унга ҳам навбат келади. Хонни улли майдонда, улли дорга халқ олдида осамиз» дедилар. Аширини кўтариб бўйнига сиртмоқ солдилар ва секин қўйиб юбордилар. Шу замониёқ унинг манфур кўзлари оқиб тушди. Йигитлар кетгандан кейин ҳам унинг ўлиги тебраниб турарди.

Эртасига тонг маҳалида ишга кетаётган халқ унинг ўлигини кўриб, бошда ҳайрон бўлиб, сўнгра севиниб ўтар эди. Бақувват тўсинга боғланган арқон «ерни ифлос қилмасин» дегандай унинг жасадини саланглатиб кўтариб турар эди. Бу воқеани Шерназарбой йиғлаб туриб хонга айтди.

- Полвоннинг иши эмасмикан?— деб сўради хон.
- Тақсир, балким...— деди у.
- Айт, ким?— деди хон даҳшат билан.
- Балким халқ, фуқаро!..— деди у гудраниб.

* * *

Ун саккизинчи йилнинг баҳори. Амударёнинг музлари эриб, чап қирғоқдан ўнг қирғоққа қайиқ билангина ўтиладиган давр бошланди. Тўрткўл партия ташкилотининг тўяшириғига биноан, Иван Гаврилович билан Собир ака шу дарёнинг чап қирғоғига ўтиб, у ердаги партизан тўдалари билан бевосита боғланиши керак эди. Кўпни кўрган, Хоразмнинг паст-баландлини билган, елкалари аччиқ қамчиларнинг зарбини татиган, ёши ҳам элликка яқинлашган Собир ака оддий бир деҳқон кийимини кийиб, Иван Гаврилович эса казак аскар кийимида чап қирғоққа бир амаллаб ўтиб, кечалари билан йўл юриб Хивага етиб бордилар. Собир ака ўртоғи Какакнинг олдига, Иван Гаврилович эса Ольгани кўриш учун уйига кетди.

— Бормисан, жўра, соғиниб ўлиб бўлдим-ку,— деб яхши қарши олди Собир акани Какак ва унга чой қўйди, овқат пиширди. Собир ака Какакдан Авазни суриштирган эди, Полвоннинг озод қилганини, Бобозшон эса

Авазни тузатдим деб юрганини гапириб берди. Сўнгра суҳбат Тўрткўлдаги Шўролар ҳукумати, большевиклар партияси ва Ленин ҳақида давом этди. «Хўш, сен-ку большевик бўлибсан, мен қачон бўламан?»— деди Какак.

— Хоннинг душманими, халқнинг дўстимисан, бўлди-да,— деди Собир ака.— Иван оға келди, Какак. Сен Полвонбойга хабар қил, кўл бўйида учрашамиз, Иван оға ҳам боради.

Иван Гаврилович уйига борганда Ольга ҳали ухлагани йўқ эди. У эрини бу кун ё эрта келади деб кутар, ҳар бир тиқ этган овозга қулоқ солиб, кўпинча китоб ўқиб тонг оттирарди. Баъзан Мария уйғониб кетса: «Ухла, қизим, отанг ҳали келгани йўқ, келса уйғотаман» дерди. Шу топда Ольгага эшик қоқилаётгандай бўлди. У китобини қўйиб, ташқари чиқиб атрофга қаради, ҳеч кимса йўқ эди. У яна чироқнинг пилигини баландроқ кўтариб, деразага томон ўгирилиб ўтириб китоб ўқийверди. Мана, Иван Гаврилович аста-секин қадам ташлаб дераза олдига келди ва ундан қаради. Хотини худди Пушкиннинг Татьянасидай китоб ўқиб ўтирибди, у секингина деразани тақиллатди-да, эшик олдига бориб турди. Ольга бу гал чироқни кўтариб ташқарига чиқди. Чиқди-ю эрининг казак аскарлари кийимида кўриб қўрқиб кетди, кўришишини ҳам билмади, эшик очишни ҳам. Наҳотки эрим айнаб қолган бўлса...

— Йўқ, жоним, мен ҳамон ўша...— деди-ю Ольгани бағрига босди, улар қанча вақтгача сўзсиз туриб қолдилар. Ахир, қанча вақтдан бери бир-бирларини кўриша олмай соғиниб қолишган, шу топда эр-хотин бир тап, бир жондай бўлиб кетган эди. Ольганинг кўзидан ҳамон ёш оқиб Иваннинг гимнастёркасини ҳўл қилиб ташлаган эди. У «Иваним, жонгинам» деса, Иван: «Ольгагинам» дерди, холос. Ольга дарҳол лампани олиб келиб стол устига қўйди. Иван Гаврилович маза қилиб ухлаётган қизининг пешонасидан ўпди. У эса кўзларини очолмай бир елкасидан иккинчи елкасига ағдариларди.

Ольга эрини ёш боладай ювинтириб, тилла сочларини тарар, кўпдан бери ювиб, дазмол босиб қўйган кийимларини кийинтириб, ўзи овқат пиширишга уннаб кетди. Иван Гаврилович севинганидан терисига сизмай унинг атрофида царвона бўлиб солдатлик ҳаёти, Пет-

роград, Смольный, Ленин ҳақида тўлиб-тошиб гапириб берарди. «Икки кундан кейин кетсам керак» деганида, Ольганинг қўлидан ўчоққа тикаётган ўтини тушиб кетди. «Яна ёлғиз қоламанми-а?»— деди у анқайиб қолиб.

— Йўқ, жоним, ёлғиз қолмайсан, бирга олиб кетаман,— деди унга тасалли бериб. Унинг кўзи бирдан токчада турган кўк бахмал паранжига тушди. Бориб кўраркан:

— Паранжи ёпинадиган бўлдингми? — деб сўради.

— Йўқ, Абдулла тўранинг қизи — Ёқутжонбиканики. У яқтак ёпиб қўшниникига кетди,— деб жавоб қилди у.

— Тўранинг қизи бу ерда нима қилиб юрибди?— сўради Иван Гаврилович.

— Бунча шошасан, Иван, тўхта айтиб бераман.

Иван Гаврилович хотинининг ҳикоясини тинглади.

«...Мен Ёқутжонбика билан Полвонбойнинг онаси Ойша хола орқали танишдим. У қувғинда юрган Ойша холага ёрдам бериб, неварасини ўз ўғлидай тарбиялаб юраркан...» Ҳикоя шу ерга етганда Иван Гаврилович Жумагулли сўради. Ольга унинг сўйилганини айтиб бергач, жуда-жуда хафа бўлиб кетди ва ҳикояни жиддий тинглай бошлади.

...Ёқутжонбиканинг боласи йўқ экан, Баҳодирни тутинган ўғил қилиб олибди. Бир куни унга кийим тиктириш учун уйимга келибди, қўшнилари заводда дегач, ахтариб заводга борибди. Сенга ёзган хатларимнинг бирида «тикувчиликни ўргандим, Зингер машинаси сотиб олдим, дегандим. Ёқутжонбика заводга борса олдидан хўжайининг Ёлмонбой чиқиб қолибди. У «нега бу хотин заводда юрибди, нима иши бор экан» дебди ва унинг олдига бориб: «Хуш, қизим, сизга ким керак, нима ишингиз бор эди, кимнинг қизисиз?..» дебди. Ёқутжонбика: «Олия опамда ишим бор эди, бир нарса тикдирмоқчи эдим» дебди, холос. Мени Ёлмонбойнинг гумаштаси чақириб берди. Биз бир чеккага бориб у билан ваъдалашдик. Ёлмонбой эса унинг кимлигини суриштириб, Абдулла тўранинг қизи эканини билиб олибди. Эртаси тўрага: «Сизга бир яхшилик қилмоқчиман. Хотиним яхши мошиначи, қолаверса, ўзим ҳам. Қийимингиз бўлса юборавринг» дебди, Абдулла тўра ҳайрон бўлиб турган экан, Ёлмонбой: «Қизингиз ўрус мошиначига бориб юрибди, у эса большевойнинг хотини» дебди. Бу гапни эшитган Абдулла тўра: «Сен ҳали кофирнинг уйига борасанми»

деб Ёқутжонбикани хўп урибди, сўнгра уйдан ҳайдаб, «оқ қилдим, сендай қизим йўқ, йўқол, кўзимга кўринма» дебди. Шундан бери Ёқутжон ҳар қаерда саргардон экан. Бўлган гап шу». Иван Гаврилович: «Эри йўқми?» деб сўради. «Эри Матчон тўра экан, қўйибди. Ёқутжонбика Полвонбойни яхши кўриб қолиб, унинг ишқида куйиб юрганмиш. Ҳатто Полвонни бир марта қўлга тушишдан сақлаб қолибди. «Менга ит теккан» деб йиғлайди...»

Бу ҳикояни диққат билан тинглаган Иван Гаврилович ўйланиб, «ҳақиқатан қийин» деб қўйди.

— Оличка, Ёқутжон келиб қолса сўйлаш, Тўрткўлга ўтишни истаса олиб юр...— деди.

* * *

Қум ёнидаги кўл бўйига ҳаммадан илгари Полвон, Пирнафас ака, Сафаргалди, Бекжонлар келишди. Полвон ўз ўрнига отряд бошлиғи қилиб Солижон билан Қутлимурудни қўйиб кетган эди. Йиғилишга ҳали Собир ака, Иван Гавриловичлар келганича йўқ эди. Отдан тушган Полвон бундан неча йил илгари юрган жойларини эслаб кетди.

...Мана, Пирнафас аканинг вайрона уйи. Бу уй Полвоннинг кўзига жуда иссиқ кўринди, ҳашар йўли билан битказгани эсига тушди...

Полвон силкма чўгурмасини босиб, камзулининг тугмаларини солиб, тўппончасининг қинини тўғрилаб қўйиб, қиличинни Бекжонга ечиб берди, «жойларни тўғрилаб қўйинглар, мен ҳозир айланиб келаман» деб кўл бўйлаб хаёл суриб кетди. У ариқ бўйига, якка терак олдига борди. Терак ўсиб катта бўлибди. Булар бундан неча йил илгари ўтган воқеани эсга туширар, юрак торларини чертиб дилни эзарди.

...Ой энди чиқиб келаётган пайт, таварак-атроф жимжит, кўл бўйида, қапа томон келаётган Жумагулни учратиш шу ариқ лабига томон олиб келди. Якка терак тағида ўтиришди. Полвоннинг устида бўз яктак, оёқ яланг. Севишганлар анчагача жим бўлиб сувга, ой шуъласига қараб ўтиришди, охири Полвон чидолмай: «Жумагул айт мени севасанми?» деб уни бағрига босиб олгани эсига тушиб кетди. Бу худди кечагина бўлгандай

эди. Шунда Жумагул, «вой, бу нимаси? Қўйиб юборнинг» деганида, «айтмагунингча қўйиб юбормайман» деб биринчи бўсадан лоладай қизариб кетган ёршинг юзларига тикилгани, унинг секингина «ҳа» деб жавоб қилгани, бари эсига тушди. Уша пайтдаги севинч, шодлик, лабларнинг майин титраши, шивирлашлар нақадар ширин эди!

Полвон шу топда: «Жумагул, мен сени ахтариб келдим, қайдасан?» деди, лекин садо йўқ. «Қани, менинг Жумагулим!» деб хўрсиниб йиғлади Полвон.

Жумагул учун қанча ёш тўкса ҳам арзийди!

Полвон якка терак олдида анчагача хаёл суриб қолди, киссасидан рўмолини чиқариб кўз ёшларини артди, теракка суяниб Жумагул билан бирга ўтирган ерга яна бир марта қараб, охири кўл бўйлаб кетди. У кетига — терак томонга қараб қўяр, гўё Жумагул кўрингандай, гапиргандай бўларди.

Мана, кичик қайиқ, унинг тахталари синган, Пирнафас ака касал бўлиб ётганда бир ўзи ов қилиб қайиқ тўла балиқ олиб келганда, Жумагул югуриб келиб, қайиқнинг бошини ушлаб: «Ҳорманг, оға» дегани ҳамон қулоқ тагида жаранглар эди. Полвон қайиқ олдига бориб Жумагул ушлаган жойни тутди, «қўлингни бер, Жумагул» дегандай шивирлади. Полвон уй олдига келди, ҳамма ичкарида, отлар беда еб турарди, Полвон уй орқасига ўтди. У ерда илгаригидай уйилиб ётган қамишлар йўқ, лекин бу ер яна Жумагулни эслатарди. У Полвон билан бирга эргашиб келгандай эди. «Жумагул, тўйимиз қачон бўлади?» деганида, қамишни ўйнаб ўтирган қиз: «Сиз нима десангиз шу» деган эди. Тик хаёл суриб турган Полвон чўчиб қалтиради, лаблари нималарнидир пичирларди. «Жумагул, Жумагул, очилмай сўлган гул, овози ўчган булбул, сен бағримдан абадий жой олгансан, дилимда мангу тириксан, сени ҳеч қачон унутмасман, сендан ёдгор бўлиб қолган ўғилчага гард тегизмай тарбия қиламан, душманларингдан ўч олмоқ менга қарз ва фарздир; бу виждоннинг буйруғи, севгининг фармони!»

Полвон хаёл суриб кўл бўйида юраркан, укаси Бекжоннинг олдига келиб қолганини ҳам сезмади.

— Собир ака билан Иван оға келаётир,— деди Бекжон. Полвон уларни эшик олдида кутиб олди, дарҳол қучоқлашиб, ўпишиб кетдилар.

— Собир ака!

— Иван оға!

Кўпдан бери кўришмаган жонажон қадрдонлар бири-бирига қараб тўёлмасдилар. Улар ичкарида суҳбатлашиб, ҳар томондан сўзлашиб ўтирганларида Аваз билан Какак кириб келди, яна иссиқ-иссиқ қучоқлашишлар бошланди. Ҳамманинг юзида севинч аломатлари бор эди.

— Сиз азиз дўстларга шонли партиямиздан, Тўрткўл меҳнаткашлари, баҳодир қизил аскарларимиз номидан алангали салом,— деди Иван Гаврилович худди катта бир минбар устига чиқиб сўзлаётгандай.

Ўтирганлар ўзларини бахтиёр деб билардилар. «Соғлиқ бўлса дўстлар топишар экан» дейишарди. Сўнгра бошдан ўтган саргузаштлар бир-бир эсга олинди. Иван Гаврилович уларга Петроград, революция, Ленин ҳақида қизғин гапириб берди.

— Иван оға, Ленинни ҳам кўрдингизми-а?— деб сўради Полвон унинг гапини берилиб тингларкан.

— Кўрдим, ука. У, Хоразм меҳнаткашлари ҳам хон зулмидан озод бўлади, деди. Унинг айтгани албатта келади! Амударёнинг ўнг қирғоғида халқ эркин нафас олса-ю, чап қирғоғида хон зулмидан инграса, бу ҳол кўпга чўзилмас,— деди Иван Гаврилович.

Гурунг қизиб кетди, Аваз ўқтин-ўқтин йўталарди. Уни кўришга келган Собир ака, «касал экансиз, қолсангиз ҳам бўларди» дейишига қарамай, «дўстларимни кўрай, Иван оғани соғиндим» деб келдим,— деди. У сил касалига мубтало бўлган эди; ахир шунча азоб-уқубат, кишан, зиндон, бунинг устига калтаклашлар ҳар қандай темир одамни ҳам ишдан чиқаради — ҳаммаси Авазнинг соғлиғига зарба етказган, Ўтар бува ўзи табиб бўлишига қарамай, бу касалга даво тополмаган эди. Авазнинг қонсиз юзига қараб Иван Гаврилович ич-ичидан ачинарди.

— Партия ташкилотининг топшириғига биноан...— деб сўз бошлаган эди Собир ака, ҳамма жим бўлиб унинг гапига қулоқ солди.— Вазиятнинг оғир бўлганини назарга олиб Полвон отряди Тўрткўлга ўтиши, мунтазам қизил аскарлар сафига қўшилмоғи керак эди. Шу ердаёқ Тўрткўлга ўтиш плани тузилди, саҳарга етармас ҳамма хайрлашиб тарқалди.

Тўрткўлга бориш осон эмас, отда икки кунлик йўл, бунинг устига дарёдан ўтиш керак бўлади. Атрофда хон

ва Жунаид навкарлари изғиб юрарди. Яширин ҳаракат қилинмаса ўз оёғинг билан юриб бориб, хоннинг қўлига тушишинг турган гап. Буни билган Полвон отрядни учга бўлди. Биринчисига ўзи бош бўлиб навкарлар кийимида, Пирнафас гуруҳи қочоқлар шаклида, учинчиси — Сафаргалди оға карвонбоши тарзида, ҳар қайсиси мустақил ҳаракат қиладиган бўлди.

— Бекжон, сен қалъага бориб Маткарим акага учраш. Онангни, жиянингни топ. Уларни ўзинг билан бирга ўтказ,— деди Полвон укасига. Бекжон «ажаб оға» деб ўқ-яроғларни бериб хайрлашиб кетди.

Пирнафас ака бош бўлган гуруҳ қумдан чиқаётганда дуч келган навкарлар бола-чақа, қарилар ўтирган арава олдига келиб:

— Сизлар ким? Не ерга бораётирсизлар?— деб сўрадилар.

Полвон боладан қочиб кетаётганлармиз, у Пишканикка ҳам босиб келармиш. Ҳаммамизни талади, молу дунёдан ажралиб қуруқ ўзимиз қочиб чиқдик,— дейишди улар.

— Полвон боланинг одамлари кўпми?— деб сўради навкарлар.

— Ҳисоби йўқ. Босган ерини чигирткадай қуритади,— деди бир чол.

Навкарлар қочоқларнинг арава ва эшакларини яна бир марта тинтиб, ҳеч нарса тополмагач, арава кетидан келаётган бир қўй, бир бузоқни олиб қолдилар.

Навкарлар кийимини кийган Полвонлар гуруҳи ҳам эсон-омон дарё бўйига чиқиб олди ва Собир ака билан қучоқлашиб кўришди, аммо Сафаргалди оға бош бўлган карвон ўз бошидан анча саргузаштлар кечирди.

— Қайдан келажак?— деб сўрадилар узун чўгурмали қуролли кишилар, карвоннинг йўлини тўсиб,

— Афғонистондан,— деди Сафаргалди оға, туялар олдида эшакда бораркан.

— На матолар, кима бержак?— дедилар улар.

— Жунаидхона,— деди Сафаргалди оға.

Уларнинг туркманлигини кўриб индамай кета берган эдилар, қуролли чўгурмалилар: «Тўхтат, биз Жунаид навқари, бу томон юражак» деб қолди.

Сафаргалди оға нима қилишини билмай орқасида турган Солижонга имо қилди. У «тўпланинг» дегандек бошқаларга ишора қилди. Сафаргалди оға отлиқларни:

«Тагин Шомми кал одамлари бўлманглар? Йўмутнинг қайси уруғига тобесизлар» деб гапга солиб турган эди, Солижон ва Қодирвойлар орқадан келиб отлиқларга қарата ўқ уздилар. Ўқ текканлар «гуп-гуп» этиб отдан қулаб тушаверди, ур-сур бошланди. «Карвонлардан» бундай ҳолларни кутмаган Жунаид навкарлари саросимага тушиб қолди. Қочарини ҳам билмай, жанг қилолмай тўрттасигина қочиб қутула олди. Солижоннинг қўли енгил ярадор бўлди. Энди тез юриш керак эди. Тўрт от, тўрт милтиқ ва икки қилич ўлжа олинди. Уларни дарё лабида Полвонлар кутиб турган эди. Эртаси Амударёнинг ўнг қирғоғига — Тўрткўлга ўтиб олдилар. Негадир Бекжонлар йўқ эди.

* * *

Жунаидхон уч кундан бери от устида ухламасдан юриб Тахтадан келди-да, кечаси Хиванинг ташқарисидаги яқин маҳрами — Мамат маҳрамнинг уйига келиб туши ва йўғон бўйнидаги қора терини артиб, чордана қуриб, чой ичишга ўтирди. Ҳамма вақт Хивага келганида у дарҳол хоннинг олдига бориб кўриниш берарди, аммо бу сафар, «хонга айтманглар» деб буюрди. У доим ўзи билан бирга юрадиган Хонэшон билан маслаҳатлашмоқчи эди, эшон эса чарчаганидан ёстиққа бош қўйиб хуррак тортиб кетди. У Жунаиддан ёш бўлса-да, ярим кун отда юрса, бир кун ухларди.

«Мана неча йиллардан бери от устидаман, қанча мартаба уруш қилдим, қанчасида ғолиб бўлдим, қанчасида мағлуб. Исфандиёрхон эса саройда бемалол роҳатда яшайди. Маккор хон. Хўш, менинг ундан нима кам? Илгари-ку оқпошшо музофоти менинг хон бўлишимга қарши эди, энди улар йўқ. Большевиклар эса ҳали ўз ишлари билан овора, қолаверса, уларнинг аҳволи танг, қуршовда, Ашхобод ҳам қўлларидан кетган. Улар менга эмас, мен уларга ҳужум бошлайин. Энди хонни ўлдирай-да, ўрнига ўзим хон бўлай. Хонэшон бунга нима маслаҳат бераркан?», — Шуларни ўйлаган Жунаид ҳамон ухламас эди.

Жунаид тонготаргача ўйлаб бир фикрга келди-да, эрталаб Хонэшон билан якка маслаҳатлашди.

Хонэшон тасбеҳ ўгириб, унинг сўзини диққат билан тингларди. «Исфандиёрхон қачонгача роҳатда яшайди?» дегандек Хонэшонга саволмуз қаради.

— Қолтаман Исфандиёр гуртдан баттол,¹— деди Хонэшон.

Ер чизиб ўйланиб ўтирган Жунаидхон:

— Мунинг олдини олжоқ,— деди кескин.

— Чўх яхши.

— Хонни итдан ўтказжак,— дегач, Хонэшон фатво берди.

— Олло рози.

Хонэшон Исфандиёрхонни ўлдиргач, ўрнига хўжа кўрсин учун акаси Саид Абдулла тўрани хон қилиб кўтаришни Жунаидга маслаҳат берди.

Кўп ўтмай Жунаид ўгли Эшшини ўз ёнига чақириб, Исфандиёрхонни ўлдириш учун йўл-йўриқ кўрсатди, бу оғир вазифани эҳтиёт бўлиб, шошмасдан бажаришни уқтирди. Хонэшон эса фотиҳага қўл кўтарди.

* * *

Бекжон Қакакнинг ёрдами билан онаси турган жойга бориб, у билан қучоқлашиб кўришди. Аммо, Ойша холанинг ёнида турган болани танимади. Буни сезган Ойша хола «Полвонбойнинг ўгли, Баҳодир» дегач жиянини бағрига босиб пешонасидан хўп ўпди. Қанча қийинчиликларни бошидан кечирган, неча йиллардан бери ўғилларини кўрмаган Ойша хола ўртанча боласини кўриб Бекжоннинг атрофида парвона: «Энди бошқа ўғилларимни ҳам кўраман» деб суюнарди.

— Қани энди Полвонбой билан Шерниёзни ҳам кўрсам, армоним йўқ,— деди Бекжонга тикилиб туриб.

— Кўрасиз, онажон, лекин энди ўлимни сира ўйламанг, яшайдиган замон келди. Тез тайёрланинг Тўрткўлга ўтамиз, оғам ҳам, Шерниёз ҳам ўша ерда.

— Кичик бола билан-а?

— Қайта яхши баҳона. Қани энди онаси бўлганда...

— Ўғлим, Еқутжонбика Баҳодирни тутинган ўғил қилиб олди, яхши парвариш қиляпти. Баҳодир деб уйдан ҳам ҳайдалди, бечора. Эри уч талоқ қўйган бўлса, отаси оқпадар қилди. Олия опа билан Тўрткўлга кета олмай қолганига кўп пушаймон еди.

— Бика ҳам қочмоқчи, денг,— сўради Бекжон.

¹ Бўридан ёмон.

— Жон-жон деб. Уғлим унинг бикалиги қолибдими, турмуши меникидан бадтар... Полвон оғанг деб ўтга ҳам, сувга ҳам киришга тайёр.

Шу вақт Ёқутжонбика бахмал паранжида келиб қолди, Бекжонни танимай ёт киши деб ўзини четга олган эди, Ойша хола: «Уғлим Бокжонбой-ку» дегач, чачвонни олиб, паранжисини иргитиб ташлади.

— Вой айланай укамдан, улли йигит бўлибсиз, қандай шамол учирди, соғ-саломатмисизлар?— деб сўрашиб кетди.

Ёқутжон Полвоннинг соғлиғини эшитиб таскин топди. Баҳодирни ўз ёнига чақирган эди, у онасига боргандай чопқиллаб биканинг бағрига отилди.

Бекжон Тўрткўл тўғрисида гапирган эди, Ёқутжонбика дарҳол кўнди. Ёнидаги бор пулини ва бахмал паранжисини Бекжонга бериб: «Керак нарсани оларсиз. Мен энди бахмал паранжи ёпинмай, яктак ёпинсам ҳам бўлади...» деди. У Полвонни кўриш учун дунёнинг нариги чеккасигача боришга ҳам рози эди.

Бекжонбой Какак билан тўғри бозорга бориб, аввал паранжини пуллашди, сўнгра бошқа бозорларни айланиб юриб, кўзлари яроғ бозоридаги инглиз милтиқларига тушди. «Шошмай тур, Тўрткўлга яхши совға» деб кўнглидан ўтказди у. Какак билан нималарнидир гаплашиб, уч милтиқ, шунга яраша ўқ, бир эшак ва йўлга керакли озиқ-овқат сотиб олди.

Бекжонлар тонг отар-отмас Хонқа дарвозасидан чиқиб Какак билан хайрлашиб кетдилар. Ойша холани эшакка ўтқазиб Баҳодирни гоҳ Бекжон, гоҳ оқ яктак ёпинган Ёқутжонбика кўтариб борарди. Башарти биров сўраб қолса: «Бу онам, бу хотиним, болам билан қалъадан галаётирмиз» демоқчи бўлди Бекжон. Лекин ҳеч ким сўрамади. Улар ҳориб-толиб, йўлда бир неча марта дам олиб, Хонқа ёнидаги дарё қирғоғига чиқиб, бир кемачи ёнига бордилар.

— Жоним билан, қани, қайиққа ўтира қолинглар,— деди у, сўнгра Бекжонга қараб: «Хивада одам қолдими ўзи?» деб сўради.

— Кўп киши ўтаётирми?— сўради Бекжон ҳам.

— Ҳисоби йўқ. Ҳар куни ўтиб турибди. Яқинда Полвон бола ҳам ўтиб кетди. Бекжонбой деган укаси келмаганига дим хафа бўлди. Полвонбой одамнинг сараси экан, ҳамма қайиқчиларнинг кўнглини олди, мени

ҳам қуруқ қолдирмади. Ов авжига минган пайти кузда хон навкарлари фаранг милтиғимни тортиб олиб кетишди, худди бахтимни тортиб олгандай бўлишди. Ахир, овчи милтиқсиз тура оладими? Қўл-оёқсиз чўлоқ кишидай бўлиб қолдим. Полвонбой келиб: «Нима хоҳлайсиз?» деган эди, «мен хоҳлаган нарса сизларда топилмас» дедим, Полвонбой кулиб: «Айта беринг, топилар» деди. Мен бўлган воқеани унга айтиб берган эдим, «хон навкарлари сизни хафа қилган бўлса, биз шод этайлик» деб қўшоғиз милтиқни берди. Ҳимматига ҳайрон қолдим. Шундан бери унинг дуосини қиламан.

— Дарға ота, менинг пулим йўқ, лекин эшакни сизга ташлаб кетаман, кунингизга ярар, Полвонбой милтиқ берган бўлса, мен сизга ханжар совға қиламан, мен унинг укаси Бекжон бўламан.

— Ўзим ҳам сени Полвонбойга ўхшатган эдим-а! Унинг укаси экансан, сендан ҳеч нарса олмайман,— деди кемачи.

— Олмаганингизга қўймайман. Энди эшагим ортиқча. Ханжарим эса Жунаидхон навкарларини бўғизлашга ёрдам беради,— деди Бекжон.

Уларни Тўрткўл қирғоғида кўпдан бери Солижон кутар эди. Агар Бекжонлар бугун ҳам келишмаса ўзи Хивага бормоқчи бўлган эди. Бекжон қирғоққа яқинлашгач уни бақириб сўкаверди. Лекин Бекжон кулиб қопни узатди, унинг ичидаги милтиқларни кўриб Солижон хурсанд бўлди, сўкканига ҳам пушаймон еди. Солижон аллақачон шинель, шлём кийиб олган, оёғида аскарний этик эди. У келганларни фойтунга ўтқазиб, ўзи отда йўлга равона бўлди.

Тўрткўл шаҳри дарё қирғоғидан саккиз чақирим нарида эди. Неча йиллардан бери ўғилларини кўрмаган Ойша хола умрида биринчи марта фойтунга тушган бўлса-да, шу топда уни фойтун эмас, жигарпоралари, уларни кўриш қизиқтирарди, шунинг учун фойтунчидан тезроқ ҳайдашни сўрарди.

Уларни қўш айвонда бошида шлём, устида шинель, маузер тақиб олган Полвон кутиб олди. Ойша хола уни зўрға таниди. Полвон ўзини ёш боладай онасининг бағрига отиб, «онажоним» деб юборди. Ойша холанинг кўзларидан ҳамон ёш оқар, ориқ қўллари билан ўғлининг елкасига қоқиб «Полвоним» дерди. Ун иккиларга қирган Шерниёз ичкари уйда эди, Бекжоннинг «Шер-

пиёз, онанг келди» деганида югуриб чиқиб, онасининг бўйнига ўзини отди.

Бу ажойиб учрашувда гоҳ кулиб, гоҳ севинганидан йиғлаб турганларга қараб киши ҳайратда қоларди. Улар «ўнгимизми, тушимизми» дейишарди. Полвон ўғлини кўриб, уни бағрига босиб ҳадеб юзидан, кўзидан, пешонасидан ўпар, Жумагулни эсларди. Ойша хола ҳам кенжатойи Шерниёзни юз-кўзларидан силаб эркаларди. Ёқутжочбика айвонга кириши биланоқ Полвонга кўзи тушиб салом берди ва ҳушини йўқотган кишидай паришон ҳолда бир чеккага бориб турди, кўзини Полвондан узмас эди. «Кўпдан бери кўрмоқчи бўлган оғам қошимда аскарий форма кийиб қандай чиройли, паҳлавон йигитдай бўлиб турибди-я», деб ич-ичидан севинарди Ёқутжонбика. «Уни кўриб ҳамма чеккан азобларим бирпасда унутилди. Қани энди менга бир кулиб боқса. Боқмайди-да! Унинг хаёлида Жумагул... Уни унутиши қийин, ўгли яраланган юрагини бадтар эзди. Майли, ўзини кўрдим, шу кифоя...»

Полвон севинганидан терисига сиғмас эди; онасига ўғли келди, гўё Жумагул ҳам келгандек бўлди. У дарҳол дастурхон ёзиб чой қўйди, қозонга ўт ёқтирди...

* * *

Октябрь ойи. Ёмғир ҳам тинди, чанги чиқиб ётган кўчаларга сув сепилгандай бўлди.

Қуёш бош устига келганда Эшши ўз одамлари — Сафар, Вакил, Чойракбой, Оннагалди ва йигирма чоғли аскарлари билан Нурловой олдига келиб отдан тушди. Унинг отини дарҳол навкарлар ушлаб, қантариб қўйдилар. Эшши ва унинг одамлари ёзги арзгоҳдан ўтиб, зинапоялардан тушиб, гулзор ичи бўйлаб қишки сарой томон юрдилар. Эшши гир атрофи гулзор бўлган қишки сарой айвонига мраммар зинапоялардан чиқди-да, этигига теккан лойларни шошмасдан тозалади. Хон энди арз сўраб ишини тамомлаб ҳарамхонага чиқиб кетмоқчи бўлиб турган эди. Ясавулбоши кириб, Эшши келганини, «хон оғада иши борлигини» айтди. Хон рухсат этгач, у ташқарига чиқиб кетди. Эшши ва унинг йигитлари ичкари кирдилар ва хонга бирин-кетин салом бердилар. Уни кўрган хон ўрнидан туриб кулиб қарши олди: «Гал, гўч ўғлон, улуғ сардоримиз соғми, ўзлари нерда?» деб сўради. Унинг сўроғига жавобан Эшши: «Чўх

бардам, хон оғама салом айт, тезда боржоқ» дегач, кўришган бўлиб, хонни қўлидан силтаб тортиб, тахтдан туширди. Сафар, Вакил қўйнидаги ўткир пичоқ билан хоннинг кўкрагига солди, унинг кетидан Эшши, Оннагалдилар ҳам ханжар солдилар. Чойракбой хоннинг калласини кесиб ташлади. Исфандиёрхонни ўлдирган туркманлар ҳовли саҳнида милтиқларидан ўқ ота бошладилар. Шерназарбой ва хон навкарлари қочиб кетдилар. Саройни Жунаид одамлари эгаллади. Бу воқеа 1918 йил 28 октябрда куппа-кундуз куни содир бўлди. Жунаид Нурловойга голиб кишидай кириб келди, ўлдирилган хоннинг акаси Саид Абдуллани Нурловойга чақириб суҳбатлашди, сўнгра қозикалон Муҳаммад Салим Охунд, муфти, уламоларни ўз ёнига чақиртириб ҳаммага қарата ваъз қилиб, Саид Абдулла тўрани хон қилиб кўтаришни таклиф қилди. Қозикалон Муҳаммад Салим Охунд бунга фатво берди. Шаҳарга тезда жарчилар юборилди. Саид Абдуллахон ўз укаси Исфандиёрнинг жанозасига фуқарони чақиртирган эди, лекин ҳеч ким келмади. Фақат қозикалон, муфти, уламоларгина дафн маросимида ҳозир бўлдилар. Исфандиёрхоннинг ўлиги итнинг ўлигидай кўмилди.

Тарякни кўп ишлатадиган банги Саид Абдулла тўра номигагина хон бўлиб, мамлакатнинг ички, ташқи ишлари билан Жунаидхоннинг ўзи шуғулланар, ҳатто арзни ҳам ўзи сўрарди. Жунаидхон сарой аҳлларини ўзгартириб, унга ўз одамларини қўйди. Матчон тўра ҳам Жунаидхонга хизматга кириб, унинг ишонган кишиларидан бири бўлиб қолди. У энди ҳарбийча кийиниб, қилич тақиб олган. Туркман тили ва одатларини ўрганган эди. Унга Жунаидхон саркарда номини берди. Ҳарбий тактикани билгани учун Шерназарбойни катта бир аскарий қисмга бошлиқ қилиб ўз ёнида қолдирди.

LVII БОБ

Амударёнинг ўнг қирғоғида Совет ҳокимияти барпо бўлганига ҳали бир йилча бўлгани йўқ, лекин жуда катта ўзгаришлар рўй берди: бойларнинг молу мулки мусодара қилиниб, камбағал, ерсиз қорақалпоқ, ўзбекларга берилди. Ўзбек, қорақалпоқ болаларига мактаблар, музофот ҳокимининг жойида камбағал болалари

учун интернат очилди. Собиқ офицерлар уйларига Иван Гаврилович, Пирнафас ака, Собир темирчиларнинг оилалари кўчирилиб, улар оқ уйларда роҳатланиб тура бошладилар. Мактабларда қорақалпоқ, ўзбек, туркман болалари бир партада ўтириб дарс ўқиди. Шаҳар, қишлоқларда савод чиқариш мактаблари ривож топди. Аскарый қисмларда, милицияда ҳам руслар, татарлар, қорақалпоқ, туркманлар ишлаб туриб ўқиди. Илгари бир-бирини ёмон кўрган, урушган, талашган ўзбек, туркман, рус ва қорақалпоқлар иноқлашдилар. Бу—Октябрнинг меваси, улуғ большевиклар партиясининг иродаси эканини ҳамма билади. Кишилар эркин ва тенг ҳуқуққа эга бўлдилар. Хотинларнинг кўзлари янги дунёга келган боладек ялт этиб очилди. Совет ҳукуматининг тадбирларидан ҳамма беҳад мамнун эди. «Бундай эркин ҳаёт Хоразмда ҳам, ўз туғилган қишлоғим Пишканикда ҳам рўёбга чиққанини, халқнинг золим Матчон тўралардан қутулганини кўрсам, армоним йўқ» дерди милиционер Пирнафас ака хотинига.

Шерниёз ҳам янги очилган мактабда ўқимоқда. У мактабдан суратли китоблар келтириб кичкина Ойжамолга кўрсатиб, уни хурсанд қиларди.

— Мени ҳам мактабга олиб боринглар,— деб жанжал кўтарди Ойжамол. Пирнафас ака унинг пешонасидан ўпиб:

— Энди етти ёшга кирдинг, қизим, яна бир йилдан сўнг мактабга кирасан,— деди. Ойжамол эса жанжал қилиб: «Нега Шерниёз оғам мактабга боради-ю, мен бормайман, мен ҳам мактабга гетдим» деб, Шерниёзнинг китоб халтасини бўйнига илиб, гўё мактабга кетгандай у ёқ-бу ёққа юрар, халтача эса ерда судралар, Пирнафас ака билан Мастура хола кулишарди.

Полвон эса батальон командири, Иван Гаврилович унга комиссар қилиб тайинланган эди. Бекжонбой билан Сафаргалдилар эса Помкомрот вазифасига кўтарилган, Собир ака шаҳар партия ташкилотида ишлар эди. Бу кун жума— дам олиш куни барча дўстлар Полвоннинг уйига йиғилишганлар. Қакак ҳам шу куни Хивадан янги гаплар олиб келганди.

— Банги тўра хон бўлди-ю, ҳамма ёқ яна вайрон бўлди. Илгари бир киши кўкнор эзиб берса, энди уч киши бўлди. Илгариги хон хотинбоз бўлса, буниси нашаванд, Жунаидхон унга қадоқлаб кўкнор, таряк, қо-

родари бериб, эвазига бутун Хоразмни сотиб олди. Хивада Саид Абдуллахонни қўғирчоқ хон дейишади. Саид Абдуллахоннинг ўзи ҳам Жунаидни «хон оға» дейди. Хивада Жунаиднинг одамларига икки букилиб салом бермасанг, бошинг гетади. Ўзбекча гапирсанг балага қоласан, «итдан ўтказишади».

Какакнинг сўзларига Полвон диққат билан қулоқ солиб ўтирди. Сўнгра Иван Гавриловичга қараб:

— Эшитяпсизми, бу қандай хўрлик,— деди.

— Хивага қачон юриш қиласизлар? Халқ зориқиб кутмоқда, кўкнори хондан ҳам, Жунаидхондан ҳам тўйдик,— деди Какак.

— Маткарим ака, Каспий фронтида инглизлар, Оренбургда Дутов, Чоржўй томонда Сардор саркарда хужум қилмоқда, Жунаиднинг минг-минглаб аскарлари бизга қарши шайланган, вазият оғир...— деди Полвон тажрибакор командирдай.

— Тўғри, вазият оғир,— деди кўк чой ичаётган Иван Гаврилович.

У узала тушиб, икки қўлини боши орқасига қўйиб, кўкдаги юлдузларга тикилиб ўйланиб ётар эди. Ой ўз нурларини айвонга аямай сочарди. Иван Гаврилович секин гап бошлади:

— Бу ернинг осмони тиниқ... Хоразмнинг кўкида қора булутлар... жиян,— деди Какакка қараб,— инқилобнинг кучли шамоллари у қора булутларни албатта тарқатади. Хивага боргач Тўртқўлда кўрганларингни халққа айт, Шўрони тушунтир, кўнгиллиларни тўпла...

Полвон ҳам унга қараб:

— Сиз билан Солижон ҳам бирга боради. Жунаиднинг ҳаракати ҳақида тез-тез хабар бериб туринглар,— деб қўшиб қўйди.

— Хотиржам бўлаверинг,— деди Какак уларга.

Шерниёз меҳмонларга чой ташиб турди. Анча вақт бўлиб қолганига қарамай, у ухламас ва тинмас эди.

Айвонга кузнинг салқин шамоли кирди. Амударёнинг бу кечки шамоли кишига ором бахш этар эди.

Пирнафас ака Какакка чой узатиб:

— Авазхоннинг аҳволи қалай?— деб сўради.

— Аваз оғамнинг аҳволи оғир, гоҳ иситмаси чиқиб, гоҳ оғзидан қон тупурапти. Ҳол сўрагани борган эдим, сизлардан, большевиклардан жуда хурсанд экан: «Мен-

дан дўстларимга салом айт, уларни бир кўриб ўлсам армоним йўқ» деди.

— Азиз шоиримиз инқилобни кўрса барча тортган азоб-уқубатларини унутарди-да,— деди Собир ака вазмин бир оҳангда.

Ойша хола, Оймонхон, Мастура холалар бир томонда ўзларича сўзлашиб ўтирардилар.

— Ёқутжонбика нега келмади?— сўради Оймонхон.

— Бечора кундузи ишлаб, кечаси ўқийди, ҳеч тинмайди,— деб жавоб берди Ойша хола.

— Қаерда ишлар экан?— деб Ойша холага қаради Мастура хола саволомуз.

— Хотин-қизлар идораси бормишу...— дея номини айтолмай турганда Оймонхон «женотдел» деб айтди,— ҳа, женотделда, Олия опам ёнида ишларкан, кечаси ўқитувчиликка ўқир экан. Бирам ақлли, бирам ор-номусли аёл чиқдики... Олия опа ўтган кунни келиб: «Ёқутжонбиканинг зеҳни баланд, ҳар нарсага ақли етади,— деди.— Ишқилиб, бечоранинг бахти очилсин, ёшлай эридан, уйдан, элидан ажралди».

Ёкутой (энди у ўзини бика деб аташга рухсат этмасди) бу кун Полвонларнинг уйига келиб дам олмоқчи эди, лекин Ольга Ивановна уни ўзи билан қорақалпоқ овулига олиб кетди. У ерда хотин-қизларни йиғиб муҳим масалалар ҳақида суҳбат ўтказди. Кеч бўлиб қолгач, ўша ерда ётиб қолишга тўғри келди. Уй бикаси икковига жой солиб бергач чиқиб кетди. Улар узоқ гаплашиб ётдилар, кўзлардан уйқу қочган эди.

— Ўқитувчилар тайёрлаш курсини битказганингдан кейин Тошкентга ўқишга юбораман,— деди Ольга Ёқутжонбиканинг елкасига қоқиб.

— Олишармикан, опа, ёшим...— деди Ёкутой секин.

— Нечага кирдинг?

— Йигирма учда...

— Ҳали ёшсан, синглим.

— Аёл кишиман, узоқ шаҳарда ўқий олмайман.

— Тошкент ҳам ўзимизнинг шаҳар, марказимиз.

— Полвон оғам шуни айтяпти. Оғамни юрсам ҳам, турсам ҳам ўйлайман, мен баъзан уни эртага эсламасман, бир ойдан кейин унутарман десам, бадтарроқ бўлади, қайтага тушимга кириб мени қийнайди. Яхшиям иш мени овунтиради.

— Агар маслаҳатимга кўнсанг, Тошкентга ўқишга

бор, Полвон ҳам хурсанд бўлади,— деди Ольга Ивановна гўё ўз синглисига насиҳат қилгандай. Бир оздан кейин эса унинг кўзи юмила бошлади. Ёқутой эса ҳеч ухлай олмасди, кўзини юмса ҳам, очса ҳам рўпарасида Полвон тургандек бўлар эди.

— Ольга опа, ухладингизми? Майли, Полвон оғамнинг айтгани бўлсин, ўқишга юборинг. Тошкент дейсизми, Москвага дейсизми, боравераман,— деди. Лекин Ольга аллақачон ухлаб қолганди.

Полвоннинг шу оғир дамларда ўзига илтифот қилолмаслигини бика яхши биларди, олдда ҳали қанча-қанча қонли курашлар бор эди.

* * *

Хоннинг бир дўқи билан дами ичига тушиб инига кириб кетган «Ёш хиваликлар»нинг баъзилари Чоржўй ва Тошкентда савдо ишлари билан шуғулланиб юрдилар, Хивада қолганлари хондан узр сўраб: «Беодоблик қилдик, кечиринг» дедилар. Баъзилари Жунаидхоннинг хизматига кириб кетдилар. Шундай қилиб, улар ўз башараларини очиқ кўрсатдилар, буржуа вакиллари шармандаи шармисор бўлди. Буларнинг баридан хабардор Аваз уларга нафрат билан қаради, халқда хонга, ёш буржуа вакилларига нафрат уйғота бошлади.

— Розияжон, қоғоз билан довотни олиб кел,— деди ётган ерида у.

Розияжон унинг олдидан тосни олиб оғзидан кетган қора қонни ювиб Авазга чой келтириб қўяркан: «Қасал ҳолда ҳам ғазал ёзасизми? Тузалгунингизча сизга қоғоз билан довот йўқ» деди у.

Аваз шеър ёзмасдан тура олмас, шундан ором ва шифо топгандек бўларди.

— Розияжон, бу касал тузалмас бало, бу кун яхши бўлсанг, эртага яна ёмси, у менга мангу йўлдош бўлиб қолди. Ўзи билан бирга олиб кетади шекилли. Яхшиси, қоғозни бер, ёзиш билан вақт ўтказиб ўзимни овутай...

Розияжон ноилож қамиш қалам, довот, қоғоз келтириб қўйди. Аваз чап томонга салгина ёнбошлаб ёза бошлади. У гоҳ қошларини чимириб ўйланиб қолар, гоҳ бош бармоғини тишлаб шипга тикиларди. Ўйлаб қўйган сатрлари юракдан булоқдай қайнаб чиқар, буни бир лаҳза бўлса-да, тўхтатиш мумкин эмас эди. Аваз ёзар экан, овозини чиқариб ўқир, баъзи жойларини ўчириб,

бошқасини битар эди. Шунда Розияжон болаларни уйга киргизмас, ўзи ҳам овсинлариникида ўтириб чарх йигирарди. У фақат қаймоқ боғлаган қатиқ олиб келиб иссиқ нон билан Авазнинг олдига қўйиб чиқиб кетаётган эди.

— Хотин, қулоқ сол,— деб Аваз янгигина ёзган шеърини унга ўқиб берди:

Йўқ бўлинг тездан кўзимдан халқаро шармандалар,

Халқ гамидин ўзни нарроқ тутгувчи бегоналар.

«Хуррият эрк» дебонки ёлгон алфозлар била,

Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хуноблар.

Қайсингизни кўрди капча билан ёп қозганин

Борингиз савдо-сотик бозорида жавлоналар...

Э Аваз, қил жаҳду жад сен эл билан шому сабаҳ,

Қолмагай оламда бори хону ҳаромизодалар.

Бу шеър Розияжонга жуда ёқди. Эрига қараркан, унинг кўзларида ёш айланди: «Сиз касал бўлгунча мен бўлсам бўлмасмиди!»— деди. Аваз ҳам унга боқиб: «Ёрдамларинг учун раҳмат, Розияжон, қўй, йиғлама» деди-да, бошини чеккага ўгириб хўрсинди.

— Отам ҳам тузатолмайдиларми сизни?— сўради Розияжон.

— Яхши табиб бўлса ҳамки тузатолмайди... Қўй, йиғлама. Бу шеърни Ражаббойга бер, кўчириб тарқатсин,— деди ва Розияжон олиб келган қатиқдан бир хўплади. Сўнгра «хайрият, бу куним бекорга кетмади» дегандай бошини ёстиққа қўйди.

Кечроқ бу ерга Қакак келиб Иван Гаврилович, Полвон ва бошқа ўртоқлардан Авазга салом айтди.

— Мен Тўрткўлга ўтсам...— деди Аваз астагина.

— Оға, ҳозир кеч куз, аёз, сизга таъсир қилиши мумкин, сўнгра...

— Хўш, сўнгра?..— сўради маъюс оҳангда Аваз.

— Жунаидхон дарё кечувига одамларини қўймоқда.

LVIII БОБ

Жунаидхон қараргоҳини Хивадан оввоси — Тахтага кўчирди. Бутун аскарний қисмлар, штаб ҳам ўша ерга жойлашди. Хива эса номигагина марказ бўлиб қолди, асл марказ Тахта эди. Мамлакатнинг ички-ташқи сиёсати ҳам ўша ерда ҳал этиларди. Чет эллардан келган вакиллар бари шу ерда Жунаидга учрашиб ҳар хил

шартномалар тузишарди. Бу ерга инглиз ҳукуматидан расмий вакил келиб, Жунаидга уч минг милтиқ ва бир неча миллион дона ўқ бериб кетди. Полковник Зайцевнинг кишилари ҳам шу ерда эди. Туркман саркардалари — Қўшмаматхон, Фулом Алихонлар ҳам Жунаидга келиб қўшилдилар. Жунаидхоннинг кучи ошиб бораётганини кўрган Шомурод бахши ҳам унга итоат этишга мажбур бўлди. Шерназарбой, Матчон тўралар ҳам хон оғасининг қаноти остида эдилар. Саид Абдуллахон мамлакатнинг ишларига аралашмай қўйган, у ҳамма эркинликни Жунаидга берганди. Жунаиднинг лашкари йигирма мингга етди, у бир неча минг навкарини Закаспий фронтига юбориб, қолганини Тўрткўлга ҳужум қилиш учун Тахта атрофида сақларди.

1918 йил 10 ноябрь. Жунаидхон қароргоҳида бораётган катта кенгаш «Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Совет ҳокимиятини афдариб, большевикларни йўқ қилиш...» масаласини муҳокама қилмоқда.

Катта уйнинг тўрида така туркман гилами устида боғдош қуриб Жунаидхон ўтирибди. Унинг ўнг ва чап томонида эса саркардалар. Ёнида оқ гвардиячи полковник Зайцевнинг вакили (бир вақтлар кофир деган киши билан оғиз-бурун ўпишяпти), туркман муҳрдорлари, Бобоэшон, саркарда, мингбошилар... Ҳар ким ўз мартабасига қараб ўтирибди. Жунаидхон ўтирганларга вазият ва қилинажак ишлар ҳақида қисқа-қисқа қилиб гапирарди. Сўз навбати келган Шерназарбой ўз айғоқчиларининг маълумотларига асосан Чимбой, Нукус ва Шобоз шаҳарларининг ҳар қайсида юз-юз элликтдан қизил аскар борлигини айтди.

— Тўрткўлда неча?— деб сўраб қолди Жунаидхон.

— Хон оға, у ерда етти юзга яқин аскар бор, беш юзтаси ўзбек, қорақалпоқ, туркманлар,— деди у.

— Уқ-яроғи кўпми?— деб бошини кўтармай сўради яна Жунаидхон.

— Кўп, хон оға,— қисқа жавоб берди Шерназарбой.

Шу вақт Матчон тўра халқдан йиғилган «уруш солғити» пулларини Жунаидхон олдига олиб келиб қўйди, хўжайинидан қандайдир фармон кутиб унга қараб қолди. Жунаидхон қошларини чимириб туриб:

— Дарё қирғоғидаги соқчилар сони оширилсин, нариги томонга ўтувчилар отилсин,— деб буйруқ берди. Матчон тўра «ажаб, оға» деб қўл қовуштириб турди.

Матчон тўра Жунаид саркардалари киядиган туркманча ҳарбий кийим кийиб, қурол тақиб олганди. Тўра уйда ҳам, бирор ерга борганда ҳам, маҳкамада ҳам Жунаидга тобе бўлган туркман лаҳжаси — урсиқчада гапирарди. Ҳамма одатларида хўжайинига тақлид қилар, ҳатто уч кунлаб от устида юриб келса-да, Жунаид каби дам олмай, ухламай кўк чой ичиб, ўз хони билан гурунглашиб ўтирарди. У семизлиги, юриш-туриши билан Жунаидга ўхшар эди. Бирорта ўзбек деҳқони узоқ ердан Тахтага арзга келса, уришиб юборар, «кўппак ўғли, итдан ўтказажак» дерди. Агар бирор сипоҳи хон Жунаидга кўринишга — салом беришга келса, пора берса, дарҳол Жунаид олдига бошлаб кирар, ишини битказиб юборишга ёрдамлашарди.

Саид Абдуллахоннинг алоҳида ясавулбошиси бўлса ҳам у отигагина ясавулбоши-ю, аслида ишларни Матчон тўранинг ўзи бажарарди; Жунаид унга «ўзбеклар жанжал кўтарса бераҳм бўл» дегани учун у ҳар бир қишлоққа, ҳар бир шаҳарга, ҳар бир кўчага туркман навкарларини қўйиб, ўзи бевосита қараб турарди. У ўзининг шу кунлардаги вазиятидан фойдаланиб, Полвон ёндирган ёзги ҳовлисини бегор йўли билан қайтадан данғиллама қилиб солдириб олган, хизматкору деҳқонларни энди илгаридан кўра икки ҳисса ошириб юборганди. Ҳовлижойларини қўриқлаш учун фақат туркман навкарларидан тунқатор (қоровуллар) қўйганди.

Жунаид даврида пора олиш Исфандиёр давридагидан ҳам ошиб кетган, уят ҳисобланмас, аксинча, пора бермаганлар уятга қоларди. «Қуруқ галди», «қўли бўш галди», «саломининг мазаси бўлмади» дейишарди. Жунаидхоннинг ўзидан тортиб оддий навкарларигача — юзбоши, мингбоши, саркардалар, ўзи билан бирга олиб юрадиган Хонэшон ҳам — бари пора оларди. Матчон тўра олган порасининг ярмини ўзида қолдириб, ярмини Жунаидга оширар ва шу йўл билан яна кўпроқ ишонч қозонарди. Ҳозир ҳам уруш солғитига тушган пулларнинг анча-мунчасини ўзи ўмариб олганди. У, Жунаидхон нима деса тез бажарарди; унинг ҳозирги топшириғи эса оғир эди. Чунки Жунаидхон ва унинг одамлари дастидан «дод!» деб ўнг қирғоққа ўтувчиларнинг сон-ҳисоби йўқ эди, ҳатто Матчон тўранинг Пишканик қишлоғидан ҳам анча-мунча одамлар бола-чақаси билан қочиб Тўрткўл, Шобоз томонларга ўтган, ёш, навқирон йигитлар

қизил аскарлар қисмига кириб хизмат қила бошлаганди. Жунаидхон Матчон тўрага катта ваколат бериб, унинг ихтиёрига неча юз навкар топширди.

Жунаидхон олдида бўлган кенгаш, кимда қурол ёки оти бўлса навкарликка сафарбар этилсин, уларнинг ерларини бошқалар ҳайдаб, экиб берсин, ким бундан бош тортса ўз жойида отилсин, деб қарор қабул этди.

Ўнг қирғоққа ўтадиган қайиқ ва кемалар Жунаидхон навкарлари ихтиёрига ўтди, от-арава, озиқ-овқатлар халқдан тортиб олинди. Кенгашнинг қарорига биноан ҳужум ноябрнинг ўрталарида бошланиши керак эди.

Ҳавода қамчилар ўйнади, қиличлар ялтиради, қанча минглаб кишилар отда, аравада, пиёда ўз қуроли билан келаверди. Қўшмамаатхон билан Ғулом Алихон аскарлари Питнак, Дарғонота томонларига юборилди, уларга Чоржўйдан Тўрткўлга мадад келишига йўл қўйилмасин деб буйруқ берилган эди. Йўллардаги симёғочлар синдирилиб ёқилди, симлари узиб ташланди. Шу билан Тўрткўлнинг Чоржўй билан алоқаси узилиб қолган эди.

Душмanning ниятлари Тўрткўлга маълум бўлиб, партия ташкилотлари, Совет ҳукумати ёвга қарши чоралар кўра бошладилар. Чоржўйга дарҳол чопарлар юборилди, шаҳар ва қишлоқлардаги барча коммунистларга қурол берилди. Шаҳар мудофаасига зўр аҳамият бериб, окоплар қаздирила бошланди, ўқ-дори омборларига ишончли кишилар қўйилди. Ҳар қаерда митинглар ўтказилиб: «Ўлсак ўламиз, лекин Жунаидхонга таслим бўлмаймиз» деган қарорлар чиқарилди. Хоразмдан ўтганлар эса жонбозлик кўрсатиб қизил аскарлар сафига кўнгилли бўлиб кирдилар. Ўзбек, қорақалпоқ, рус, туркман, татар йигит-қизлари бир ёқадан бош чиқариб шаҳар мудофаасига ўз улушларини қўша бошладилар. Айниқса Иван Гаврилович билан Полвон кеча-кундуз демай гоҳ аскарӣ қисмларга боришар, гоҳ окоп қазитганлар билан суҳбат қилишар, гоҳ Совдепда, партия ташкилотининг мажлисларида иштирок этишарди.

Ольга билан Ёқутжон тиббий ҳамширалар қаторига кирдилар. Бекжон, Сафаргалди ва Солижон ҳам ўз роталарида қандайдир муҳим бир буйруқни кутардилар. Душмanning букун ё эрта ҳужум қилиши аниқ эди.

1918 йил 23 ноябрда Жунаидхоннинг минглаб навкарлари юзларча кемаларда Амударёнинг ўнг қирғоғига ўтди ва чигирткадай ёпирилиб қишлоқ-овуларни ўтда

ёндирди, қўлга тушган коммунистларни ҳаммага ибрат бўлсин деб кўзини ўйиб, қулоғи ва тилини кесиб, пешонаси, кўкрагига қизил юлдуз тамғасини босишар эди. Совет ҳокимиятига тарафдор кишиларнинг оёғи, қўлини чопиб чала ўлик ҳолда қолдирар, бўриларга ем қилардилар. Отаси, эри олдида хотин-қизларнинг номусига тегишлар оддий бир ҳол тусини олган эди. Жунаидхон ўтган ерларга дорлар қурилар, уларга ҳисобсиз кишилар осиларди. Эшши, Шерназарбой, Матчон тўралар Жунаидхоннинг айтган гапларини оғзидан чиқмаёқ бажарардилар. Бобоёшон эса унинг соясидай бирга эргашиб юрарди. Унг қирғоққа бошланган ҳужум бўрондай ҳамма ёққа ёйилди, кўзга кўринган нарсаларни теп-текис қилиб борди. Чимбой ҳам олинди, унинг кетидан Шобоз, Нукус шаҳарлари ҳам босиб олинди. 25 ноябрь кечаси Тўрткўлга ўн мингта навкар ҳужум бошлаб шаҳарга ўқ сели ёғдирди. Шаҳар қўриқчилари ҳам оқопларда туриб милтиқ, тўп ва пулемётлардан ўқ ёғдиришди.

Жунаидхон отдан тушмас, саркардаларига қараб, гоҳ чапдан, гоҳ ўнгдан бостириб боринг, деб буйруқлар берарди. Шаҳарни тезликда олиш учун барча чораларни кўрди. Бир кечадаёқ узлуксиз беш-олти марта ҳужум қилди. Лекин унинг ҳужуми қояларга келиб урилган тўлқиндай парчаланаверди. Тўп ва пулемётлардан отилган ўқлар зарбидан қанча навкарлар ўлди ва ярадор бўлди. Тўрткўлда Хивадагидек шаҳарни ўраб олган қалин қалъалар, дарвозалар йўқ эди, шу сабабдан мудофаа қийинлашди, лекин қўриқчилар жонли пўлат қўрғонларни ташкил этган эдилар.

Жунаидхон эртасига қаттиқ ҳужум бошлаб шаҳарни ўраб олди, ҳаммани ташналикдан, очликдан ўлдираман деб ўйлади. Лекин қуршовдагилар янада қаттиқроқ жипслашиб ҳаракат қилдилар, Иван Гавриловичлар пулемёт дастасини қаттиқ тутган эдилар. Собир ака уйқуни тарк қилган, мерган Қиличвой отган ўқини бекорга кеткизмас, Қодирвой эса тўпга снаряд соларди. Бекжоннинг ротаси бостириб келган ёвни тутдай тўкмоқда эди. Ольга билан Ёқутжон роталаридан ярадор бўлганларни бир чеккага олиб чиқиб яраларини боғлаб, оғирроқ ярадорни носилкада госпиталга олиб боришар эди.

Икки кундан бери отдан тушмаган Жунаид тонг отар-ютмас Чойракбойни ўз олдига чақириб кун ботиш томондан қаттиқ зарба бериш ҳақида буйруқ берди. Таж-

рибали саркарда Чойракбой дарҳол ҳужумга тайёрлик кўрди. Саҳарга бориб у Сафаргалди позицияси томонидан ёпирилиб ҳужум бошлади. Чойракбойнинг ниятини яхши англаган Сафаргалди, кучи ёвдан бир неча марта кам бўлишига қарамай, уни ўқ сели билан қарши олди. Чойракбойнинг отлиқ навкарлари учар отларни топтириб ҳай-ҳайлаб яқинлашиб келмоқда эди. Узоқдан гumbурлаб отилган тўп ўқлари ёв ичига келиб туша берди. Сафаргалдининг руҳи яна кўтарилди. Чойракбой навкарлари отлардан «тап-тап» йиқилар, ўлган ва ярадор бўлганларнинг ҳисоби йўқ эди. Буни кўрган Чойракбой ҳужумни тўхтатиб, отларни кетга буришга буурди, кундузи сафларини тартибга солиб, кеч яна ҳужумга ўтди, лекин бу сафар ўзига ўқ тегиб «гуп» этиб йиқилди. Бу оғир хабарни эшитган Жунаид қайғурди, учинчи кун деганда отдан тушиб, ўзига қурдирган чодирда саркардаларини йиғиб кенгаш қурди. Кенгашга келган сардорлар хунук хабарларни айтиб, унинг дилини бадтар қон қилардилар. У гўё яраланган шердай ўзини ҳар ёққа урар, чилим устига чилим чекарди. Кўзлари эса қип-қизил қон бўлиб, қовоқлари шишиб кетганди.

Кенгаш қаттиқ ҳужум этиш планини тузди. Ҳар қаер, ҳар қаерга оқоплар қаздирилди. Отлиқ навкарлар билан пиёда навкарлар бирга ҳаракат қиладиган бўлиб зўр тайёргарлик кўрила бошланди. 30 ноябрь куни бўлажак ҳужумга Шомурод бахши билан Эшши бош бўлиши керак эди. Шаҳарга айғоқчилар ҳам юборилди.

Тўрткўлни мудофаа қилаётган қизил аскарлар анча тажриба орттириб, ёвнинг ҳар бир ҳужумини даф қилишга ҳозир эдилар. Ўқ-яроғ кўп бўлса ҳам, кам озиқ-овқатни эҳтиётлаб сарфланарди. Шерниёз эса интернат болалари билан бирликда жангчиларга ўқ ташир, нон олиб келиб турар эди. Турли ҳийла билан Совдепга кириб қурол олишга муваффақ бўлган душман Феличев, урал казак аскарларига бошлиқ бўлиб зимдан иш битирар, Жунаидхон айғоқчилари билан алоқада эди.

Шомурод бахши билан Эшши 30 ноябрда қаттиқ ҳужум бошлаб юборди. Иван Гаврилович ва унинг ўнг томонида турган Солижонлар душманни яқин келтириб ўқ ёғдирар, сўнгра қиличбозликка ўтишарди. Бу катта жангда Қодирвой ўлди, Солижон қўлига қилич тегиб ярадор бўлди, унинг ўрнини Қўсберган эгаллади, Иван Гаврилович эса олдинроққа ўтиб тепалик устида пуле-

мётини ишга солди. Ёпирилиб келаётган отлиқлар буни кутмаган эди. Шомурод бахши қаттиқ ярадор бўлгач, ўрнига Эшши бош бўлди, кечга бориб у ҳам оёғидан ўқ тегиб ярадор бўлди. Шундай қилиб, ёвнинг ўттизинчи ноябрдаги ҳужуми ҳам барбод топди.

Душман айғоқчисини ушлаб келиб Полвонга топширдилар, у чарчаганига қарамай, айғоқчини кечаси билан тафтиш қилиб чиқди, айғоқчи унга кўпгина маълумотлар берди. Уни қамаб қўйиб, Полвон ҳарбий советга борди, Иван Гаврилович ўша ерда эди.

— Иван оға, айғоқчининг гапига қараганда ичимизда хонлар бор экан,— деди у.

— Ким экан у?

— Отини билмайди. Иккинчи декабрга ўтар куни Жунаид тўрт томондан катта ҳужум бошламоқчимиз...

— Чоржўйдан ҳам мадад кучлар келмади. Яхшиям, ўқ-дори, қурол-аслаҳамиз етарли.

— Жунаид ҳам шуларни ўйлаган, ўқ-яроғларни оламан деб ётибди,— деди Полвон.

— Ҳар бир жангчи сув ва ҳаводай керак бўлганида ўзинга эҳтиёт бўл, ўртоқ батальон командири...— деди Иван Гаврилович; бу «сен неча юз жангчининг бошлигисан, шуларга жавобгарсан» дегани эди.

Айғоқчининг гапи тўғри чиқди. Иккинчи декабрь қуршовнинг еттинчи куни эртасига эрталаб Жунаид тўрт томондан ҳужум бошлади, айниқса Полвон томондан бошланган ҳужум ҳаммасидан зўр эди.

Полвон эса энди ўз душманининг ҳамма ҳийласини билиб олганди. Подадай навкарларга қарши тажрибакор қизил аскарлар энди ўлим зарбасини бериб турдилар. Полвон эса дурбин билан урушни кузатаркан, кўзи отлиқ Шерназарбойга тушди. Хоннинг собиқ ясавулбошиси ҳозир Жунаиднинг лашкарбошиси эди.

Шерназарбойнинг навкарлари бирин-кетин ўрмалаб келар, ҳаммаси маст эди. Улар ўлимдан ҳам қўрқмасди. «Худо қўлласа динсиз большевикларни енгаман» деб ўйларди Шерназарбой ичида.

Бир вақт Полвон Шерназарбойга юзма-юз бўлиб қолди. Ҳар иккови ҳам қиличбоз эди. Шерназарбой Полвондан ўч олмоқчи, «уйимни ёндирган, моли дунёمنى қора халққа олиб берган, қанча бо-ю тўраларнинг тинчлигини бузган сенмисан», деб қиличини яланғочлади. Улар ёп ичида бир-бирига ён бермас эди. «Ҳа, энди

қўлимга тушдинг-ку», деб қилич солса Полвон, Шерназарбой чап бериб:

«Ажалинг менинг қўлимда экан, қулвачча»— деб шиғиллатиб қилич соларди. Шундан кейин Полвоннинг ғазаби қайнаб кетиб Шерназарбойнинг кўкрагига қилич санчди. Улим аччиғида у «ҳмм» деди-ю Полвоннинг оёғига қилич уриб қолди. Қизиб жўш урган Полвон яна қилич урган эди, Шерназарбой паҳса девордай «гуп» этиб ағнади. Полвон унинг гавдасига оёғини тираб ўзи ҳам йиқилди. Кейин ўрнидан туриб ёпдан чиқмоқчи бўлган эди, оёғидан тирқираб қон оқиб, чиқа олмади. Бунинг устига ёмғир, лойгарчилик эди. Қон кўп оққанидан Полвон беҳуш бўлиб ётиб қолди.

Қора булутлар тарқалиб ҳамма ёқ сутдай ойдин бўлганда, Полвонни ахтариб юрган Ёқутжонбика билан Ольга Ивановналар уни ёп ичидан топдилар. Ёқутжон унинг этигини ечди ва сумкасидан бинт чиқариб ярасини боғлади. Ольга унга ёрдамлашди. Полвон бир оздан кейин кўзини очиб, ой нури билан талашиб турган гўзал Ёқутжонни кўрди. Ёқутжоннинг кўзлари ҳамон ёшли эди.

— Хафа бўлманглар, ҳечқиси йўқ,— деб у секин ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Энди қўлимизга тушдингиз,— деди кулиб Ольга Ивановна,— бу ёғига жим турсиз.

Полвон кетар олдида Шерназарбойнинг ифлос жасади ётган ерга қарамай ўтиб кетди.

Полвоннинг қарши ҳужумидан кейин душманнинг аҳволи танг бўлган эди; уни шу вақтда чап томондаги Феличев ротаси қўллаши керак эди, лекин Феличев Жунаидхон томонга қочиб ўтган эди. Душман ўзини эрталабгача ўнгариб олди. Ҳатто заиф томонни топиб бир қанча позицияни ишғол қилди, бу — шаҳарга кириш учун йўл очилган деган гап эди. Аммо Иван Гаврилович ҳам қараб турмай тезда чора кўрди. Полвоннинг ўрнида қолган Сафаргалди билан бирга ҳаракат этиб қўлдан кетган позицияларни қайтариб олди. Сўнгра Феличевнинг хоинлиги ҳақида Иван Гаврилович ҳарбий советда ахборот берган эди, Собир аканинг таклифи билан шаҳар мудофааси Иван Гаврилович гарданига юкланди. Бу оғир вазифани бажариш учун Иван Гаврилович батальон, эскадрон, рота ва батареялар билан бевосита алоқа қилиб турди. Штабда жуда оз киши қолдириб, кўпларини олдинги позицияга юбортирди. Ошпазлар, аравакашлар

ҳам окопларга юборилиб, ўринларига енгил ярадорлар қўйилди. Аммо Чоржўйдан мадад йўқ эди. Отишмалар пасайганда Иван Гаврилович Полвонни кўришга борди.

— Салом, Иван оға,— деди Полвон ҳам ётган ерида қучоқлашга қўл чўзиб.

Полвоннинг ярасини боғлаб хайрлашиб чиқиб кетаётган Ёқутжонбикага Иван Гаврилович:

— Раҳмат, синглим, мард экансиз,— деб қўйди.— Полвон, тўғри айтган экансан, ичимизда хоин бор экан, кулак Феличев ҳозир душман томонида, энди ҳарбий совет шаҳарнинг мудофаасини менга...

— Табрик қиламиз, бош қўмондон,— деди Иван Гавриловичнинг қўлини сиқиб Полвон.

— Ҳалига қадар Чоржўйдан мадад йўқ; аскарлар қанча кундан бери қуршовда...

— Шундай пайтда сизга ёрдам беришим керак эди...— деди Полвон сал ўрнидан кўтарилиб.

— Йўқ, ярадорсан, аввал яхшилаб тузалиб ол,— деб Гаврилович хайрлашиб чиқиб кетди.

Кечқурун Полвоннинг ярасини боғлаш учун яна Ёқутжон келди, Полвон хуноб бўлиб, ўқ овозларига қулоқ солиб, деразага қараб, хаёл суриб ётар эди.

У Полвоннинг ярасига дори қўйиб боғларкан: «Полвон оға, тузукмисиз?» деб сўради оҳистагина.

— Отдайман, синглим,— деди Полвон, лекин бошқа сўз айтмади. Кейин бир-бир қадам босиб чиқиб кетаётган Ёқутжонбикага қайрилиб қараб:— Бирпас ўтиринг,— деди у. У бориб Полвоннинг қаршисига ўтирди, кўзлари ерга қарар, қўллари оқ халатнинг боғичларини ўйнардди.

— Баҳодирни кўрдингизми?— деб сўради Полвон.

— Ҳар куни кўраман, кўпинча биргаман,— деди у.

— Бўлмаса, эртага уни олиб келиб менга кўрсатинг...

— Ажаб, оға,— деди Ёқутжонбика дарҳол.

Кейин Полвон ўйланиб қолди:

«Тезда мадад ҳам келар, Жунаид Тўрткўлдан эмас, Хоразмдан ҳам қувилар, шунда ҳамма эркин нафас олар, тинч, бахтиёр яшар, Хоразм гуллар...»

— Гапичгиз билан мен ҳам Тошкентга кетмоқчи эдим, лекин...— деб бошлаган эди Ёқутжон, Полвон:

— Жунаид тор-мор этилгач, албатта Тошкентга борасиз. Шерниёзни ҳам бирга олиб кетасиз, у ҳам ўқисин,— деди, Ёқутжонбика «хўп бўлади» дегандек бош ирғалди.

Полвоннинг окопга қўлтиқ таёқ билан келиши шаҳар мудофаачиларини руҳлантириб юборди. У: «Ётавериб зерикиб кетдим» деган эди, жангчилар хурсандлик изҳор қилиб қулишди, ундан ўрнак олган бошқа ярадорлар ҳам олдинги позицияларга келавердилар.

Қуршовнинг ўн иккинчи куни эртаси — 5 декабрь куни эрталаб «Тошкент», «Верный» пароходлари Чоржўйдан мадад олиб келди. Ўртоқ Шайдаков командирлигидаги қизил аскарлар пароходлардан тушибоқ ўзларини жангга урдилар. Бу эса чарчаган, оч қолган жангчиларга куч ва ғайрат бағишлади. Ёв эса катта талафот кўриб Тўрткўлдан қочиб кетишга мажбур бўлди. Тўрткўл қуршовдан чиқди. Қизил аскарлар душманни қувиб Чимбой, Шобоз, Нукус ва бошқа шаҳарларни ҳам озод этдилар, Мўйноқ отасидаги оқ гвардиячи аскарларни денгизга улоқтириб ташладилар. Полвон, Сафаргалди, Пирнафас ака жангларда кўрсатган қаҳрамонликлари учун Қоммунистик партия сафига олиндилар.

ЛИХ БОБ

Ўн тўққизинчи йил баҳори Амударёда музлар эриб пароходлар юра бошлади, Тўрткул бахмал кўйлак кийди. Яраси битиб оёққа босган жангчидай Тўрткўл ҳам бузилган иморатларни тузатиб, янгиларини қура бошлади. Бу ишларга шаҳар Советининг раиси, қорақалпоқ халқининг мард йигити Қусберган бошчилик қилди. Иван Гаврилович билан Собир ака шаҳар партия ташкилотига секретарлик вазифасига сайланганларидан кейин ишлари бошларидан ошди: ўзлари ҳам тинчимадилар, бировларга ҳам тинчлик бермадилар. Иккинсининг ҳам эғнида ўқ тешиб илма-тешик қилган шинель, оёқларида солдат ботинкаси, бошларида шлём. Улар вақтида овқат ейишмас, ҳар куни уч-тўртта мажлис ўтказишарди.

— Ўртоқ Шайдаков кўп азамат йигит экан,— деди Собир ака Иван Гавриловичнинг олдига кираркан.

— У жанговар командир, оташин коммунист ҳам,— деди унга қўшимча қилиб Иван Гаврилович.

— Ёш бўлса ҳам ҳамма нарсага ақли етади.

— Узимиздан чиққан...

Шу пайт қўлида телеграмма билан ҳарбий командир кийими кийган бир киши кириб келди.

— Келинг, келинг, ўртоқ Шайдаков, ҳозиргина сиз ҳақингизда гапираётган эдик,— деди Собир ака унинг қўлини маҳкам сиқиб.

— Тоза сўкаётгандирсизлар-а,— деди у кулиб.

— Бўлмаса мақтайликми?— деди Иван Гаврилович ҳазиллашиб.— Хўш, телеграмма кимдан?

Жуссали ўрта бўйли Шайдаков ўртоқ Фрунзенинг ишончли шогирди бўлиб, Закаспий фронтида қатнашган, оддий аскар, кичик бир матросдан катта командирлик даражасига етган, ҳам командирликни, ҳам сиёсий раҳбарликни удалай оладиган янги типдаги киши эди. У ерлик халқдан партия ходимлари, жанговар командирлар етиштиришда катта хизматлар қилган, партияга содиқ, қўрқмас бир коммунист эди. У марказдан келган телеграммани ўқиб бераркан, кабинетга: «Мумкинми, ўртоқ секретарь?»— деб Полвон кириб келди.

— Кел, сен ҳам эшит,— деди у Полвонга қараб.

— РСФСР ва Туркистон ҳукуматлари номидан фавқулодда миссия Хива хонлиги билан тинчлик шартномасини тузиш учун Тошкентдан келаётир.

— Жунаидхонга ишонмайман,— деди Полвон,— у шартнома тузади-ю, ўзи зимдан иш кўради.

Фавқулодда миссия Тўрткўлга 2 апрелда келди, шаҳар меҳнаткашлари уни тантана билан кутиб олдилар. Бу миссияга Тўрткўл советидан икки киши қўшилди, уларнинг бири Иван Гаврилович эди.

Фавқулодда миссия 6 апрелда дарёнинг чап қирғоғига ўтди. Уни Хонқада Саид Абдуллахон ва Жунаидхоннинг вакили Чойракбой ўз навкарлари билан кутиб олди ва эртаси Жунаидхоннинг қароргоҳи — Тахтага борди. У ерда Жунаидхоннинг ўн мингларча отлиқ ва пиёда аскарлари саф бўлиб турарди. Жунаидхон энг яқин кишиси — Хонэшон билан фавқулодда миссияга пешвоз чиқди. Иван Гаврилович инглизча милтиқ, рус бешотари, казак қиличи, хива ханжари билан қуролланган, чўгурмали, қизил чопон кийган навкарларга кулиб қараб: «Жунаид, бизни барибир булар билан ҳам қўрқитолмайсан» деди ичида.

Миссияни Жунаидхон ўз уйига таклиф қилди. Мис-

сия аъзоларини унга ўртоқ Голубь таништирди, айниқса Иван Гаврилович унга яхши таниш эди. Унинг келиши Жунаидхоннинг кайфини учирган эди. Уч кун давом этган музокарада Жунаидхон гоҳ ҳийла билан, гоҳ куч билан қўрқитиб ўз шартларини олдинга сурди.

— Тўрткўлни эсдан чиқармаслик керак!— деди Иван Гаврилович. Бу сўзнинг икки хил маъноси бор эди: бири — «шартномага қўл қўймасак яна Тўрткўл ҳодисаси такрорланиб, қон тўкилиши мумкин дейилса, иккинчиси — сенда бор куч, бизда ҳам бор» деган эди.

Жунаидхон қизил аскарларнинг қақшатғич зарбасидан ҳадиксирар, шу сабабдан тинчлик шартномасига қўл қўйишдан бошқа иложи қолмаган эди. Ҳар икки томон уруш ҳаракатларини батамом тўхтатишга қарор қилиб тантанали сўз бердилар. Шартномага Хива хони томонидан Жунаидхон, РСФСР ва Туркистон ҳукуматлари томонидан ўртоқ Голубь имзо чекди. Бу шартнома фавқулодда миссиянинг катта ютуғи бўлди.

Тинчлик шартномасига қўл қўйилганлиги ҳақидаги хабар бутун Хоразмга тарқалди. Хива шаҳар халқи фавқулодда миссияни 10 апрелда зўр тантана билан кутиб олди. Кўчалар лиқ тўла одам, ҳатто шаҳар ташқарисида ҳам халқ тўпланганди. Миссия Хива дарвозасидан кириши биланоқ: «Яшасин Туркистон ўлкаси халқлари билан Хоразм хонлиги ўртасидаги тинчлик ва дўстлик!»— деган садолар янгради. Халқ миссия кетидан Нурловой томон оқиб борди. Кўчаларга тўлган халқ мадрасаларнинг пештоқларигача чиқиб олган эди.

Буларни кўриб отда бораётган Иван Гаврилович ўз уйи олдидан ўтаркан кўз ўнгидан қанча воқеалар кечди: сургун, Елмонбой заводи, Собир ака, Аваз, Полвон... Уни қутқазिश, уруш... У таниш кишиларини кўриб саломлашарди. Мана, Какакни ҳам кўриб қолиб қўл бериб кўришди. Иван Гаврилович ундан «Аваз қани?» деб сўради. «Нурловой олдида» деб жавоб қилди Какак. Халқ тўлқини уни ўз ичига олиб суриб кетган эди.

Мана, Нурловой дарвозаси, бу ерда халқ яна ҳам кўп. Баландроқ бир ерда ҳассага таяниб турган Авазнинг кўзлари кимнидир ахтарарди. Иван Гаврилович уни кўриб қолиб, отдан тушиб, қучоқлашиб кўришиб кетди.

— Соғлигингиз қалай, Авазжон?

— Бир нав, Иван ака, сизларни кўриб соғайиб кетгандай бўлдим.

— Ноумид бўлманг, тузалиб кетарсиз,— далда берди унга Иван Гаврилович.

Саид Абдуллахон Нурловой дарвозаси олдига чиқиб, азиз меҳмонхонларни кутиб олди ва саройга таклиф этди.

— Энди тинчлик бўлади!

— Урушга чек қўйилади!— дерди кетмай турган халқ.

Какак Авазни қўлтиқлаб ўз уйига олиб кетаркан халқ йўл очиб, таъзим қилиб турарди. Аваз жуда ориқлаб қолган, йўталиб-йўталиб борар, энди ўттиз бешга кирган бўлса ҳам, эллик ёшларга кирган кишидай кўринарди.

— Тузалиб кетинг, Авазжон.

— Кўпи кетиб, ози қолди, бардам бўлинг,— дейишарди уни кўрганлар.

Саид Абдуллахон 11 апрелда тинчлик шартномасини тасдиқлади. Халқ Совет вакиллари қандай кутиб олган бўлса, худди шундай кузатиб қолди.

Миссия аъзолари Тўрткўлга келганда уларнинг шарафига Ленин номли Қизил майдонда катта ҳарбий парад ва меҳнаткашларнинг тантанали намоёиши бўлди. Ғолибларни ўртоқ Шайдаков, Полвон, Собир ака, Қўсберглар минбарга олиб чиқдилар. Халқ миссия аъзоларини олқишлаб гулдасталар тақдим этди, юрак севинчларини изҳор қилди. Осойишталик бошланди. Далаларда иш қизиб, экин-тикин вақтида ўтказилди.

Қўшмаматхон Жунаидхондан батамом ажралиб большевиклар билан алоқа тузди, лекин ҳали Закаспий фронтида урушлар давом этарди.

* * *

Азамат Тўрткўл ўз ўғил-қизларидан бир қанчасини Тошкент, Қозон ва Москвага ўқишга жўнатмоқда. Амударё лабида кетувчиларнинг ота-оналари, ака-укалари тўпланган. Шерниёзни жўнатаётган Полвон, ўғли Болта билан қизи Султонпошшани жўнатаётган Собир ака ҳам шу ерда. Иван Гаврилович, Ольга Ивановналар ҳам кузатиш маросимига келишган. Дарё қирғоғи байрам тусини олган. Полвон Шерниёзни ўпиб насиҳат қилмоқда. Бекжон ҳам укаси билан хайрлашиб Султонпошша олдига бориб: «Тез-тез хат ёзиб туринг» деб қўлини қаттиқ сиқмоқда. Буни кўриб турган Полвон Бекжонга кўз қисмоқда. Собир ака ўғли билан қизининг пешонасидан ўпиб йиғлаб хайрлашмоқда. Полвон, Собир ака,

Ольга Ивановналар бир чеккада турган Ёқутжон олдига келиб:

— Синглим, тиришиб ўқинглар, халқ сизларга ишонади,— деб қўл беришиб хайрлашдилар.

Кетувчилар ўз қариндош-уруғлари билан хайрлашгач, Иван Гаврилович уларга қарата нутқ сўзлади:

— Укалар, сингиллар! Большевиклар партияси, Совет ҳукумати сизларни ўқишга юбораётир, қийинчиликлардан қўрқманглар, ота-оналарингизни ерга қаратманглар, доҳий Лениннинг таълимотини яхшилаб ўрганглар, сизларга оқ йўл!

Дорға буйруқ берди, солдовчилар арқонларни елкаларидан ўтказиб, ғоздай тизилишиб, оёқ яланг, кўкракларини очиқ ҳолда Чоржўй томон, сувнинг оқимига қарши кемани тортиб кетдилар. Кетувчилар ҳам, кузатувчилар ҳам қўлларини силкитиб қолдилар.

— Оқ йўл!

— Эсон-омон боринглар!— деган товушлар Амударё тўлқинларига қўшилиб олислаб кетди. Кема узоқлаб кетган бўлса-да, Ёқутжоннинг кўзлари ҳамон Полвонда, унинг қулоғи тагидан Полвоннинг: «Яхши ўқинг, укамга қаранг...» деган гаплари кетмас эди.

* * *

Элдаги осойишталик узоққа чўзилмади. Август ойининг охирида хоин Феличев Урал казак аскарларини тўплаб Чимбойни босиб олди. Полвон ҳақли чиқди, Жунаидхон ўзи қўл қўйган тинчлик шартномасини бузиб Феличев билан дарҳол иттифоқ тузди, Хивадаги совет элчиси ўртоқ Хрестофоровни ваҳшиёна ўлдирди, Амударёнинг ўнг қирғоғига ўтиб, мингга яқин навқари билан Феличевга мадад бериб, қаттиқ жанг бошлаб юборди. Яна қишлоқ ва овулларда тинч халқнинг қони дарёдай оқди. Жунаидхон Феличев билан Тўрткўлга юриш қилиб, уни бир ҳамла билан оламан деган эди, лекин қаҳрамон қизил аскарлар душманни шаҳарга яқин йўлатмадилар. Шайдаков раҳбарлигида Полвон, Иван Гаврилович, Аҳмаджон Иброҳимовларнинг аскарлари ёвни Тўрткўлнинг узоқ остоналарида ер билан яксон этди. Тумтарақай қочган Жунаид яна Хива томонга ўтишга мажбур бўлди. Бу пайт ўртоқ Шайдаков қанотига Аҳмаджон ака ҳам келиб қўшилган эди. У новча бўйли, жуссали, қо-

ра қош, бургут бурун, арманисифат, шиддатли командир эди. Бу йигит ўлимга тик борарди. Жунаидхон «большовийнинг бир Полвони бор эди, энди икки бўлди» деди.

Хива хонлиги зулми остида яшаган халқ ғалаён кўтарди. Матчон тўранинг одамлари уруш солғити ундираётган пайтда халқнинг қаттиқ қаршилигига учради:

— Солғит тўламаймиз!

— Зулм ҳаддан ошди,— деб солғитчиларнинг қуролларини тортиб олиб бегларни ўлдирди. Урганчдаги ёғ заводи ишчилари ишга чиқишдан бош тортиб, хўжайинлар олдига талаблар қўйди. Амунинг чап қирғоғидаги меҳнаткашлар қўлига қурол олиб партизан отрядлари тузди. Хива қумлари орасида Солижон отряди ҳам ўса борди, Илоли, Тошовуз ва бошқа ерларда партизан отрядлари хонга, Жунаидга зарба бериб турди.

Бутун ўлка ғалаён ичида қолган эди.

* * *

Амударёнинг ўнг қирғоғи — Тўрткўл томонларида қурилган Шўролар ҳукумати, большевиклар, доҳи Ленин ҳақида қизгин гурунглар кетар эди. Полвон, Иван Гаврилович ва Иброҳимовларнинг номлари албатта тилга олинарди. Матчон тўра булардан қўрқар, шубҳали кишиларни қаттиқ назорат остига оларди. Шундай кишилардан бири Аваз эди деб биларди.

Аваз қаттиқ касал эди. Унинг уйига ҳар куни темирчи ва бўзчилар келиб ҳол сўраб кетар эдилар. Буни сезиб юрган Матчон тўра унинг уйига айғоқчилар қўйди. Уларнинг кўзини чалғитиб, Авазнинг олдига дўсти Какак кириб чиқарди. Шоирнинг кўзлари ичига кириб кетган, юзлари кузги япроқлардай сариқ, лекин хушмўйлови ҳамон тим қора бўлиб, касал ҳолида ҳам юзига ярашиб тушганди. У шипга қараб ўйланиб ётар, баъзан кўзи уйқуга кетай-кетай деганда уйғониб кетарди. Шунда нимагадир тикилиб секин янги ёзган шеърларини ўқирди. Какак кириб келганда кўзларини эшик томонга тикди-да, паст овоз билан:

— Кел, азиз дўстим,— деди.

— Сизга дўстлардан салом,— деди Какак унинг қўлини сиқиб кўришиб.

— Саломат бўлсинлар,— деди Аваз.— Қани, ўтир, тоза хабарлардан гапир.

— Оға, табиб чақирайми!— деди Какак секин. Аваз

бошини чайқаб рад жавобини берди. Чунки отаси Хоразмнинг қатта табибларидан бўлса ҳам ўглининг касалини даволай олмаганди. Аваз «касалим оғир, уни докторлар тузатади»,— деди секингина. Хоразмда эса на рус, на татар ва на ўзбек доктори бор эди.

Аваз жуда секин гапирар, ҳар бир сўзини тинглаш учун Какак шоир томонга эгилиб қулоқ солар эди.

— Шошма ҳали, докторлар ҳам бўлади, олимлар ҳам. Болаларимиз барини кўрадилар, ўзлари ҳам ўқиб бахтиёр яшайдилар...— деди Аваз.

Тўрткўлдаги аҳволни Какакдан билиб олгач Аваз ўзини анча енгил ҳис қилди, айниқса Илоли, Урганч томонларида кўнгилли аскарлар сафи кенгайганини, Солижон отрядининг сони ўсиб борганини эшитиб, жуда хурсанд бўлди. «Қани энди инқилоб бўлса-ю, меҳнаткаш халқ хонни ағдариб, мамлакатни ўзи идора қилса, ҳамма эркин нафас олса... Ёшлар мактабларга бориб дунёвий билимларни ўрганса... Шуларни кўрсаму бахтиёр бўлсам, сўнг ўлсам...» дерди у доим. Аваз қийналиб-қийналиб йўталгач, сўнгра яна сўзида давом этди:

— Жиян, ўлишим аниқ, ҳурриятни кўролмасман...

— Кўрасиз, Аваз оға, албатта кўрасиз,— деди Какак.

Авазни кўриш учун одамлар келиб-кешиб турар эди.

— Шундай дамлар бўлади, мангу баҳор келади, Хоразм инқилоб чаманзоридида яшнайдди. Ушанда мени ҳам эсла, қўшиқларимни янгратаиб айт, улар сенга ҳамроҳ бўлади; улар халқники... мана ол сўнги шеъримни,— деб Какакка бир қоғозни узатди, Аваз. Какак уни тўрт буклаб кўкрак киссасига солиб қўйди.

Авазнинг касали оғирлашгандан бери Ўтар буванинг кўзлари ҳамон қонли ёш тўкар, у оғзига ҳеч нарса олмай қўйган эди.

Бу гал Аваз қаттиқ йўталди, сарғайган юзи қоғоздай оқариб кетди, кўзлари хонасидан чиқаёзгандай бўлди. «Мендан дўстларимга салом денглар», деди қон аралаш қусиб. Бу сўзларни эшитганларнинг юраклари эзилиб кетди. Дарҳақиқат, Аваздай шоир, улуғ инсондан ажралиш жуда-жуда оғир эди. Аваз сўнги марта каттиқ ингради-ю, абадий уйқуга кўз юмди. Дўстлар кўзларидан қонли ёш тўкдилар. Ўтар бува уйга ўқдай отилиб кириб, ўглининг жасади устига ўзини ташлади ва додлаб зор-зор йиғлади. Ичкари ва ташқаридаги йиғи-сигилар дилларни эзар, уй мотам ичида қолган эди.

Авазнинг ўлими ҳақидаги хабар бутун Хивага бир зумда тарқалди. Халқ энг яқин одамидан, жонкуяридан, азиз фарзандидан ажралганига қаттиқ мотам тутди. Уни дафн этиш маросимига узоқ-яқиндан кўп одамлар келди. Урганчдан Матюсуф Харратов (Чокарий), Гурландан Шерозий билан Сафо Муғанний ҳам етиб келдилар. Соҳибий ҳам шу ерда ҳозир эди. Ҳар кимса бу асл инсон билан сўнгги марта видолашиш учун келган эди.

Авазнинг ўлимидан ҳам кўрққан Саид Абдуллахон билан Жунаидхон жаноза маросимида «қаттиқ тартиб сақлаш» учун ясавулбошиларга буйруқ берди. «Авазнинг уйига одам киргизманглар» деб амр қилди Матчон тўра туркман, ўзбек навкарларига. Аммо Аваз яшаган уй кўчаси халққа тўлди, халқнинг юрагида хонларга қарши ғазаб мавж урарди.

— Севикли шоиримиздан ажралдик!

— Булбулигўёмиздан ажралдик!..

Авазни кўмиш маросими катта намойишга айланди. 1919 йилда келган қаттиқ куз совуғи ҳам халойиққа ҳеч тўсқин бўлмади. Хоразмнинг еригина эмас, осмони ҳам кўз ёши тўкарди. Севикли шоирни кўмиш маросимини на хон навкарлари, на Жунаид саркардалари, миршаб ва пашшоблар буза олмади. Мингларча кишилар марҳумнинг тобутини қўлма-қўл кўтариб олиб кетдилар. Шу вақтга қадар Хивада ҳеч кимга бунчалик мотам тутилмаган эди.

* * *

Мотам маросимидан кейин Какак бир қанча кўнгилчиларни йиғиб Тўрткўлга ўтди ва тўғри Собир аканинг уйига борди. У ерда Ползон, Иван Гаврилович, Пирнафас ака, Бекжон, Сафаргалди, Ольга Ивановна ва яна бир қанчалар бор эди. Ўзини тутолмаган Какак бирдан «Аваздан ажралдик» деб йиғлаб юборди. Бу хабарни эшитганлар ҳаммаси чуқур қайғу ичида қолдилар. Уларнинг шу топдаги изтиробларини тасвирлашга қалам ожизлик қилади. «Ажойиб инсон, улуғ халқпарвардан ажралибмиз» деди Иван Гаврилович ҳаммага эшитиларли қилиб. Какак киссасидан шоирнинг сўнгги шеърини чиқариб Ползонга узатди, у ўрнидан туриб баланд овоз билан ўқий бошлади, ҳамма берилиб қулоқ солди:

Хуш ўл, кўнглим, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уриб, қирларда лола бўлғуси пайдо.

Мени ёд этгай авлодим, мозоримни ўраб гулдин,
Ишончим шундадир бўлгай мозорим бир зиёратгоҳ.
Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга бўлгай бу замон иқбол ёруғ боргоҳ.
Аваз, ўлган билан жисминг, қолурки ўлмагай номинг,
Ва қому истагингга ғов бўлолмас, бўлсада Доро.

Полвон шеърни ўқиб тамом қилар экан, Авазнинг ўлганига ҳеч ким ишонмас, гўё у шулар ичида ўтириб шеър ўқигандай эди. Инқилоб қуёшининг нурларини қўмсаган революционер-шоир буюк жангга — қурбон бўлганларнинг қасосини олишга, Хоразм халқини жаллод хон чангалидан озод қилишга чақиргандай бўлди. Улар ҳам бунга қасамёд этгандай эдилар.

LX БОБ

— **Й**ўлдош Шайдаков! Тошовуз, Илоли заҳматкашларини хона қарши бош кўтарибдилар, ёрдам алингизини чўзинг, — деди Хоразмдан ўтган туркман вакиллардан бири.

— Ҳа, биз олдингизга умид билан келдик, халқ қўлига қуроқ олди. Зулм, истибдод жонимизга тегди, — деди иккинчи вакил. Шайдаков Собир ака билан Иван Гавриловичга қараб қўйди, сўнгра салмоқлаб:

— Ҳар куни Совдепга вакиллар келмоқда, бари ёрдам сўрамоқда. Албатта ёрдам беришимиз керак, лекин Туркфронт қўмондонлигининг рухсатисиз...

— Уртоқ Фрунзега телеграмма юборайлик, — деди Собир ака. Иван Гаврилович унинг сўзини қувватлади. Вакиллар чиқиб кетгач, эшикдан силкма чўгурма кийган уч киши кириб келди.

— Биз Гурландан келдик. Ғазовот, Манғит деҳқонлари бизни вакил қилиб юбордилар, жўрамиз Шайдаковга айтинг, оғир кунларимизда кўмаклашсин, хонни тахтдан йиқитиш пайти келди... — дедилар улар.

Кечқурун Туркфронтга телеграмма юборилди. Унда: *«Хива пролетариати Жунаидхонга қарши қўзғалди, ҳамма жойда унга қарши урушлар бормоқда. Бизга Хива халқи номидан ёрдам сўраб вакиллар келаётир. Қўзғалган Хива халқига ёрдам бериш учун отланмоққа рухсат этишингизни сўраймиз»*, деб ёзилганди.

Телеграмманинг жавобини ҳамма орзиқиб кутар эди.

Полвон қизгин тайёргарлик кўра бошлади. Инқилобий-миллий роталар ҳарбий машқни қизитиб юбордилар. Ўртоқ Қуйбишев билан Фрунзеларнинг хаёли Хоразмда эди. Улар оташин большевик Скалов ва Шчербаков ўртоқларни катта аскарий куч билан Тўрткўлга йўлладилар. У ерда ҳаёт қайнарди. Скалов кечаю кундуз тинмас, чарм пальтоси устидан тушмас эди.

1919 йил 22 декабрда Туркфронт вакили ўртоқ Скалов Шчербаков, Шайдаков, Иван Гаврилович, Собир ака, Полвон ва Иброҳимовларни ўз олдига чақириб:

— Фрунзе, Қуйбишев ўртоқлардан ҳозиргина телеграмма келди, улар Хоразм халқига ёрдам қўлини чўздилар. Биз бу буйруқни бажариш учун...— деб сўз бошлади кўзойнагини тўғрилаб.

Ўртоқ Скалов шимолний ва жанубий аскарий группалар тузиб, ҳарбий қисмларни уларга тақсимлади. Бош қўмондон қилиб Шчербаковни тайинлади. Шимолний группа Нукус томондан чап қирғоққа ўтиб, Хўжайлидаги душманнинг кучларига зарба бериши керак эди. Бу группага Шайдаковни қўмондон қилиб белгилади, унга Полвон ҳам кирди. Жанубий группа Тўрткўлдан пастроқдаги Бобой қалъадан чап қирғоққа ўтиб, Урганч шаҳрини олиб, Хивага ҳужум қилиши керак эди. Бу группага Шчербаковнинг ўзи раҳбарлик қилди, Иван Гаврилович унга муовин бўлди ва Иброҳимов, Собир ака, Бекжонлар ҳам кирди.

Фрунзе ва Қуйбишев ўртоқларнинг буйруғи қизил аскарларга ўқиб бериларкан, ҳаммада севинч туйғулари мавж ура бошлади.

— Жонажон дўстлар, қизил аскарлар! Эзилган Хоразм халқини золимлар қўлидан озод қилиш пайти келди. Фрунзе, Қуйбишев ўртоқларнинг буйруғини қаҳрамонларча бажарамиз,— деди Полвон минбардан туриб, Қизил аскарларнинг «Ура!» садолари осмонни ларзага келтирди.

Партия ташкилоти «Хива хонлиги халқларига» деган чақирқиқни эълон қилди. *«Совет ҳокимиятининг мақсади — Хоразм меҳнаткашларини хонлар, феодаллар зулмидан озод қилиш, меҳнаткаш халқнинг ашаддий душмани Жунаидхонни тор-мор қилишдир, ҳамма ёвга қарши курашга!»*

Бу чақирқиқнинг оташин сўзлари дарёнинг икки қирғоғига, қишлоқ ва шаҳарларга яшин тезлигида тарқалди.

1919 йил қиши жуда қаттиқ келди. Амударёни қалин муз қоплади.

28 декабрь кечи. Қоронғи. Дарёнинг аччиқ совуқ шамоли юзларни чимчилайди. Қизил аскарлар турнадек тизилишиб муз устидан ўтиб бормоқдалар. Дарёнинг кенглиги икки чақиримча. Отлиқлар, аравалар, тўп батареялари... бари муз устидан ўтмоқда. Уч-тўрт от қўшилган батареяларнинг оғирлигидан музлар «қисир-қисир» қилиб ёрилай дейди. Отлар, оёғида янги тақалар бўлишига қарамай, сирғаниб-сирғаниб кетарди. Пайтава ўраб, ботинка кийган қизил аскарлар авайлаб юришар, сирғаниб кетганининг устига бошқаси «гуп» этиб йиқиларди. Бирининг қўли синиб, бирининг оёғи лат ер, юзи кўзини совуқ урарди.

Пиёда ва отлиқ аскарлар бир амаллаб қирғоққа чиқиб олдилар, лекин тўпларни қирғоққа чиқариш қийин бўлди. Айниқса Урганчга ўгувчилар азоб чекдилар.

Қирғоқ тик ва баланд, сирғанчиқ, отлар тўпларни зўрға тортади. Бу ерда артиллеристларгина эмас, пиёда аскарлар ҳам оғир тўпларни ё филдирагидан, ёки орқасидан итаришар, гўё елкаларида кўтариб олиб боргандай эдилар. Изғирин бўлишига қарамай аскарларнинг пешонасидан, юзидан тер оқар, буғ кўтариларди. Отлар эса ҳадеб кишнарди. Шчербаков, Иван Гавриловичлар ҳам отдан тушиб қизил аскарларга ёрдамлаша бошладилар.

Сўнги тўпни қирғоққа чиқараётганларида отлардан бири сирғаниб, оёғи синди, ўрnidан туролмай қолди. Ҳар қаерда дарз кетган ерлар учрар, энди унинг устига оғир тўпни юқорига итариш қўрқинчли эди. Кўп ўтмай муз устида сув кўрина бошлади, бир тўп чўкиб кетаётиб, отларни ҳам сув тагига тортиб кетди.

Қор босган теп-текис қир, ҳамма ёқ оппоқ, жимжитлик. Қирнинг аччиқ совуғи суякларни тешиб ўтай дейди. Шу жойда Шайдаков командир ва комиссарларни тўплаб разведкачиларнинг ахборотини тинглагач:

— Полвонбой, Хўжайли Хоразмнинг дарвозаси, буни олсак кенг йўл очилади,— деди картадан кўз ўзмай.

Она-Ватанини озод қилиш ҳаваси-ла жавлон урган Полвон «кўнглингиз тўқ бўлсин, ўртоқ бош қўмондон» дегандай бош қимирлатиб қўйди.

Шайдаков пиёда, отлиқ аскар ва батареяларнинг командирларига ҳужумга ўтиш ҳақида буйруқ берди.

Қирғоқдан саккиз-ўн чақирим наридаги Хўжайли,

Шайдаков айтганидай, ҳақиқатан ҳам Хива хонлигининг дарвозаси эди. Унда Жунаидхон ўзи бўлмаса ҳамки, катта кучлари тўпланган эди. Эшшининг сарбозлари, каллакесар Чойракбойнинг навкарлари — минг-минглаб ҳовлиларда, карвонсаройларда жойлашган эди.

Душманнинг орқа томонига ўтиб олиш вазифаси юкланган эскадронлар қирлар бағрига сингиб кетди. Полвоннинг пиёда аскарлари қуриб қолган ёп ичига тушиб биқиниб борардилар, ҳеч ким суҳбатлашмас, фақат қир шамоли бўридай увилларди... Полвон қизил аскарларга: «Эҳтиёт бўлинглар, душман пайқамасин» дер эди.

Хўжайли қаттиқ уйқуда, на бирорта чироқ ва на гулхан ёнади. Тонг отишига ҳали узоқ, қоровуллар мудрамоқда. Иссиқ пўстинларга ўралиб ётган навкарлар туш кўраётгандек безовталанади. Шаҳар остоналарига яқинлашган Полвон аскарлари гоҳ ўрмалаб, гоҳ биқиниб чопиб душманга яқинлашмоқда. Совқотган итлар ҳам ўз инига кириб кетган... кўп ўтмай тўплар гумбурлаб қолди. Бу — ҳужумга сигнал эди... Милтиқ, пулемётлардан «тақ-пақ, тақа-туқ» қилиб ўқлар ёға бошлади. Хўжайли остоналарида «Ура!» садолари янгради, қизил аскарлар ёвга арслондай ҳамла қилдилар.

Бунақа ҳужумни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган душман саросимага тушиб, уйлардан отилиб чиқаверди ва тартибсиз ота бошлади. Довдираб қолган Эшши пойма-пой буйруқлар бера бошлади, отишма зўрайиб кетди.

Шаҳарнинг орқа томонига ўтиб олган отлиқлар Амударё шамолидай учиб келмоқда, қўлларидаги ўткир қозоқи қиличлари ялтирайди.

Ўзини ўнгариб олган душман ҳужумга ўта бошлади. Қўлларида маузер, олдинда бораётган Полвон жангчиларга ибрат кўрсатиб ғалабага рағбатлантирарди. Жанг қизиби, шаҳар кўчаларида найзабозлик, қиличбозлик бошланди. Қизил аскарларнинг қаҳрамонлиги тоғларни талқон қилар, ўз йўлида душманни мажақлаб, янчиб боради. Шаҳарда ҳам милтиқ товушлари пайдо бўлдики, бу нажот кутган халқнинг акс садоси эди.

Тўрт тарафдан ўраб олинаётган Эшши ўз навкарларига чекинишга буйруқ берди, ўлган, асир тушганларнинг ҳисоби йўқ эди. Кечга бориб қизил аскарлар шаҳарни эгалладилар.

Биринчи ғалаба жангчиларни янги курашларга илҳомлантирди. Қочган душманнинг кетидан Шайдаков

билан Полвонлар қувиб кетдилар. 1920 йил январь ойи ўрталарига бориб Илоли, Кўҳна Урганч, Тошовуз, Пўрсилар озод этилди. Қизил аскарлар озод этган шаҳар ва қишлоқ аҳолилари уларни шод-хуррамлик билан қарши оларди. «Яшасин қизил аскар!», «Яшасин инқилоб!» деган садолар янграрди. Партизан отрядлари мунтазам аскарӣ қисмларга қўшилиб Шайдаковнинг қуроли кучларини тобора кўпайтирарди. Кўп ўтмай Қўшмаматхон ва Фулом Алихонлар қаршилиқ қилмай, ўзларининг барча навкарлари билан Шайдаковга келиб қўшилдилар, бош қўмондоннинг буйруғини бажара бошладилар. Полвон бош қўмондон Шайдаковнинг ўзига нисбатан бўлган зўр ҳурматини сезар ва янада кўтаринки руҳ билан жангларга кирарди. У Жунаидхон билан урушмоқчи, Матчон тўрадан ўч олмоқчи, лекин улар Урганч фронтида эди.

Урганчга ҳужум қилган Шчербаков, Иван Гаврилович, Аҳмаджон Иброҳимов отрядлари оғир жанглардан сўнг шаҳарни ишғол қилдилар. Собир ака шаҳарда дарҳол партия ташкилотини туза бошлади. Урганч меҳнаткашлари қўлларига қурол олиб, қизил аскарлар билан бирликда душманнинг ҳужумини қайтариб турдилар. Жунаидхон бор кучларини бир ерга йиғиб, шаҳарга даҳшатли ҳужум қилиб, ўраб олди. Қизил аскарлар пахта тозалаш заводига кириб, мудофаа қилишга мажбур бўлдилар. Дарвоза орқасига той пахталар қўйилди, пулемётлар том бошларига, тўплар баланд жойга чиқарилди ва тикка отиб душманни қирғин қилди. Душманнинг ҳужуми борган сайин кучаяр эди. Унинг неча минг навкари бор, қизил аскарлар эса беш-олти юзга яқин эди, холос. Улар завод деворлари орқасида, том чердаклариде туриб, мардларча курашдилар. Бош қўмондон Шчербаков қўрқмас арслон эди, унинг қаҳрамонлиги ўзи бир дoston эди.

— Улсак ўламизки, аммо Жунаидхонга таслим бўлмаймиз,— дерди жангчилар. Шундай кичик бир заводга қамалиб олганлар минглаб навкарларнинг ҳужумига бардош бера олармикан? Ҳа, озодлик нурларини эмганлар душманга арслондай ҳамла қилардилар.

Шчербаков Аҳмаджон Иброҳимов, Бекжон ва Қутлимуродларни ўз ёнига тўплаб:

— Бизга Жунаидхоннинг кирдикорлари маълум. Бир тан-бир жон бўлсак бизни душман ҳеч ҳам енгол-

майди. Шайдаков, Полвонлар бизга ёрдам беради,— деди уйқусизликдан қизарган кўзларини катта очиб.

— Уларга хабар этали,— деди Қутлимурод.

— Қуршов ичидан-а?— деди бири.

— Мен, ўзим...— деди Қутлимурод дадил. Қутлимуроднинг бу оғир вазифани эплай олишини Бекжон Иван Гавриловичга тушунтирган эди, у кўнди.

— Бозор бошида бир қариндошим бор, ўшанга бир хат ёзиб бераман, у сенга ёрдам этади,— деди Иброҳимов қора, хушмўйловини силаб.

Қоронғи оқшом, кўкда на юлдуз бор ва на ой. Жунаид навкарлари кийимини кийиб олган Қутлимурод заводнинг орқа эшигидан чиқиб атрофга аланглади. Душман сарбозлари хандақларда ётар, уч кундан бери жанг қилаётганлари учун чарчаб ухлаб қолган эдилар. Қутлимурод ўрмалаб бораверди. Тўғрида, катта бир ҳовлида милт-милт чироқ ёнар, у ерга Жунаидхон саркардалари қўш қурган эди. Ким билсин, шу топда улар палов еб, май ичаётганмидилар. Қутлимурод атрофига қараб, қаддини ростлаб, чапга, тор кўчага кириб кетди, узоқдан сарбознинг:

— Ким у? Нера боржоқ?— деган товуши эшитилди.

— Мен Қутлимурод, хон оғая боржоқ,— деди Қутлимурод аста. Агар сарбоз тўқнашиб қолса юрагига ханжар билан урмоқчи эди. Сарбоз уни Жунаиднинг одами—Қутлимурод Қақа ёки Қутлимурод юзбоши деб ўйлади шекилли, яқинлашмади. Қутлимурод ўнг томонга бурилиб, шаҳарнинг марказига чиқди ва тўғри бозор бошига бориб, Иброҳимов айтган эшикни тақиллатди.

Фонус ушлаб чиққан киши Жунаиднинг навкарини кўриб кайфи учиб кетди. Қутлимурод секингина:

— Аҳмаджон оғадан галдим,— деб хатни бергач, у киши ўзига келиб:

— Қани, ичкарига марҳамат,— деди. Эшик беркирилди, фонус ёруғида хатни ўқигач, Қутлимурод билан сўраша кетди. Отни эгарлаб Қутлимуродга бераркан, унга оқ йўл тилаб қолди. Арабий от Қутлимуродни учириб кетди. Бу вақт Шайдаковнинг жангчилари Тахтага ҳужум қилмоқда эдилар, бундан хабардор бўлган Матчон тўра Урганчга келиб Жунаидхонга хабар берди:

— Хон оға, чўх ёмон хебер,— деб гап бошлади у. Жунаидхоннинг бирдан ранги бўзарди-да, буйруқлар

бера бошлади. Кечга бориб заводга ҳужум бошланди. У қуршовдагиларни енгиб, Шайдаковларга қарши отланмоқчи бўлди. «Иншоолло, заводни оламан» дерди у.

Отишма зўрайиб кетди, заводга қараб ўқ ота бошладилар. Жунаидхон саркардалар олдига келиб, гоҳ қичқириб, гоҳ дўқ қилиб ҳужумни тезлатар эди.

Қуршовда қолган қизил аскарлар оч бўлишларига, неча кундан бери ухламаганларига қарамай душманга ўлим сели ёғдирдилар. Қиличбой дарвоза томон ўрма-лаб келаётганларга қарата гранаталар отди. «Дод, ўлдим» деган товушлар эшитилди. Лекин мерган навкарнинг ўқи Қиличбойни ҳам йиқитди.

Аҳмаджон Иброҳимов гоҳ тўпчилар олдига, гоҳ пулемётчилар ёнига бориб далда берар эди. Азамат йиғитлар Жунаиднинг бу ҳужумини ҳам қайтардилар.

Қоронғи тушганда Иброҳимовнинг қариндоши билан яна икки киши заводнинг орқа эшик томонидан нон, овқат олиб келди, бу қуршовдагиларга катта куч берди.

Жунаидхон ўғли Эшши, саркардаси Чойракбойларга тезроқ ёрдам бериш учун шошиларди. Заводни ололмагач, навкарларнинг ярмини Урганчда қолдириб, қуршовнинг бешинчи куни тонг пайтида Тахта томон кетди.

Урганчдаги аҳволни Қутлимуроддан эшитган Шайдаков ўйланиб қолди.

— Полвонбой, шу ерда иккига бўлинамиз, бир группа Урганчга бориб қуршовдагиларни қутқазади. Иккинчиси ҳужумни давом эттиради. Мен Урганчга...— деди шошиб-пишиб.

— Мени юборинг,— деб туриб олди Полвон.

— Оғир операция... Майли, мен рози, лекин эҳтиёт бўл,— деб рухсат этган Шайдаков Полвонга аскаррий қисмлар ажратиб берди.

Полвон вазифанинг оғир эканини англаган ҳолда, Урганч томон шамолдай учиб борарди. Азамат Қўсберг ва ўлимдан ҳам қўрқмайдиган Қутлимуродлар у билан бирга эдилар. Қизил аскарлар қуршовдагиларни қутқазиш учун жон-жаҳдлари билан олға интилардилар.

Қуршовнинг еттинчи куни (17 январда) жангчиларга мадад келди. Полвон шиддат билан Урганч остоналарида ҳужум бошлаб юборди. Тажрибакор Полвон душманнинг заиф -ва кучли томонларини билиб олишга ҳаракат қиларди. У душманнинг ўзини қамал қилишга уринарди. Қуршовдагилар ҳам душманга зарба

бера бошладилар. Икки томондан бошланган даҳшатли ҳужумга чидолмай, душман тумтарақай қочди. Қуршовдагилар қутқазилди. Улар бир-бирлари билан ака-укадай қучоқлашиб кўришдилар, ҳолсиз бўлиб қолганларга ёрдам берилди, қаттиқ ярадорлар касалхоналарга жўнатилди.

Қочган душманни бир томондан Полвон билан Иван Гавриловичнинг жангчилари, иккинчи томондан шаҳар халқи қувиб борарди. Душман Қарамон қишлоғи ёнида сўнгги бор жанг қилиб Тахтага, хон навкарлари эса, Хивага қочиб кетди.

Озод этилган Урганч шаҳри байрам тусини олди, уйларнинг томларида қизил байроқлар ҳилпиради.

Халқ Полвонни шу кундан бошлаб Полвонботир деб атайдиган, унинг номини эшитган душман эса зир-зир титрайдиган бўлди.

Шчербаковнинг буйруғига биноан Полвон билан Иброҳимов Жунаиднинг сўнгги уяси Тахта томон кетдилар. Бу вақтда қизил аскарлар сафи кенгайиб «бизни ҳам сафингизга олинг» деган аризалар кўпайди, ишчи-камбағаллардан кўнгиллилар отряди тузила бошлади.

Инқилоб тўлқинлари шу қадар кучли эдики, буни энди ҳеч қандай куч тўхтатолмас, на хон ва на Жунаиднинг навкар, сарбозлари йўлга ғов бўлолмас эди. Йигирманчи январга бориб Тахта ҳам олинди. Тахта учун бўлган жангда Шчербаковга ўқ тегиб, қаттиқ ярадор бўлди. Жунаид бир тўда навкарлари, ўзига содиқ Матчон тўра, Хонэшон, ўғли Эшши, саркардаси Чойрақбойлар билан Қорақум ичига қочиб кетди.

Жангларда тобланган командирлар ва Полвонботирлар темирнинг қизиғида ур дегандай 1920 йил январь ойининг охирида хон маркази — Хивага юриш қилдилар, қум томондан Солижон билан Сафаргалдиннинг партизан отрядлари ҳам Хивага ҳужум бошлаб юборди.

LXI БОБ

Неча асрлардан бери эзилиб келган, хўрланган Хоразм меҳнаткаш халқи хон зулмидан озод этилди, хоннинг навкар ва сарбозлари таслим бўлди. Шаҳарда ўтказилган митингларда халқ ўз юрак туйғуларини изҳор этди. Озодликка чиққан халқ қўлларида чўкич, бол-

гали қизил байроқ кўтариб, шаҳар кўчаларида тўлқиндай чайқалиб борарди. «Бутун дунё меҳнаткашлари, бирлашингиз!», «Яшасин Шўролар ҳукумати!», «Яшасин Хоразм ўлкаси халқ жумҳурияти!» каби шиорлар ёзилган қизил байроқлар ҳилпиради.

Иккинчи февраль тонг пайтида халқ оқими Боғча дарвозасидан ўтиб, Кўҳна аркка томон оқиб кела берди. Уларнинг бошида Полвон, Собир ака, Иван Гаврилович бор эди. Булар ичида Шерозий, Сафо Муғанний, Чокарийлар ҳам бор; уларнинг қўлларида соз; хурсанд бўлган Шерозий овозининг борича:

Уйнанг жўралар, сизлара байрам букун,
Золим алиндан қутулдик, шод-хуррам букун.

дея кўча-кўйларни ларзага келтириб қўшиқ айтарди. Авазнинг шогирди ва дўсти Сафо Муғанний ҳам Шерозийга жўр бўлмоқда эди. Усларида неча ямоқли олача тўн, оёғида учи қайрилма чориқли кишилар Кўҳна арк майдонига тўпланаверди. Арк майдонида чўғурмалар, қулоқчинлар, телпак, қалпоқлар, тулки терисидан қилинган тумоқлари, шерозий папахлар шу қадар кўп эдики, улар тизма тоғ чўққиларини эслатар эди. Ўзбек, рус, туркман, қорақалпоқ, татарлар бир оиланинг боласидай бир ерга тўпланишган, бир-бирининг тилини, дилини англашарди.

Халқ Кўҳна арк олдидаги зиндон эшигини мажақлаб ташлаб, маҳбусларни кишандан озод этди, улар қафасдан қутулган қушдай парвоз қилиб халқ тўлқинига қўшилдилар. Бир томонда қизил аскарлар, иккинчи томонда қизил партизанлар саф-саф бўлиб турар, музика садолари осмонни қошларди.

Баланд бир жойда ўртоқ Скалов, Полвонботир, Иван Гаврилович, Собир акалар туришар, Пирнафас аканинг қўлида қизил байроқ. Ўз аскарый қисмлари олдида мағрур қиёфада Иброҳимов, Бекжон, Қўсберганлар... Папахларига, кўкракларига қизил ленталар таққан партизанлар отряди ёнида Солижон, Сафаргалдилар... Бундай шодлик кун Хоразм тарихида биринчи бўлиши эди.

Шу он Полвоннинг кўзлари хандаққа тушди. У ерда ҳали жаллод сўйган Жумагулнинг қон ҳиди аримагандай эди. Полвон бошидан бейҳтиёр шлёмини олиб, бош эгиб сукут ичида қолди: «Жумагул, бу ғалабада сенинг

ҳам ҳиссанг бор» деб пичирларди у. Кейин: «Қани энди Аваз оға тирик бўлсайди» деб қўйди ичида.

Кўҳна аркнинг муҳташам дарвозасидан Саид Абдуллахон, унинг кетидан бош вазир, қозикалон Муҳаммад Салим Охунд, девонбеги ва бошқа уламо-ю аъёнлар бошларини қуйи солиб, ўлимга юборилаётган кишилардай ғамгин чиқиб келдилар ва қизил аскар кўрсатган жойга бориб, қўлларини қовуштириб, ерга қараб турдилар. Бу — уларнинг инқилобга таслим бўлганлик аломати эди. Собир ака халққа қараб:

— Азиз жўралар, Хоразм халқи хонлар зулмидан мангу озод бўлди, қуллик кишанлари парчаланди. Хоразмга инқилоб қуёши ўз нурларини сочди. Иштироки-юн фирқаси бизга бош бўлди! — деди. Халқ бирдан чапак чалиб юборди. «Яшасин инқилоб, яшасин Ленин!» сўзлари Кўҳна аркни ларзага келтирди. Собир ака сўзида давом этди:

— Ҳозир Хиванинг сўнгги хони Саид Абдулла тахдан воз кечгани ҳақида ўз манифестини ўқиб беради.

Халқ сув қуйгандек жим бўлиб қолди. Бу — Хива хонлигининг сўнгги дақиқалари эди.

Ранги мурдадек бўлиб қолган Саид Абдуллахон девонбегининг қўлидан манифестни аста олиб, титраб-қақшаб ўқий бошлади:

— Биз Саид Абдуллахон, Хива мамлакатининг хони... — Шу ерга келганда хоннинг томоғига нимадир тиқилди; овози чиқмай қолди ва уни қозикалонга узатди.

Гуноҳсиз кишиларни ўлимга маҳкум этган, хон фармонларини шу майдонда ғурур билан ўқиган қозикалон манифестни қўлга оларкан, лаблари титраб, тишлари такиллаб бошлади, у ҳам бир жумла ўқиб, манифестни секин девонбегига узатганида, у ҳам довдириб қолди.

— Собиржон, ўзинг олиб ўқи, булар тилсиз бўлиб қолдилар, — деди кулиб турган Скалов, кўзойнагини тутатиб.

Собир ака уларга заҳархандали назар ташлаб: «Камбағалларни ўлимга юборганда тилингиз узун эди, энди лолсиз», дегандай мағрур оҳангда манифестни олиб ўқий бошлади.

«... Биз Саид Абдуллахон Хива мамлакатининг хони Россия ҳукуматининг қуввати билан Хива мамлақати-

нинг халойиқнинг Жўнаид қолтабоннинг зулмидан халов бўлгонлигини муборакбодлик изҳор қилиб эълон қиламанким, мундан биён Хива тупроғидаги халойиқлар доимо фароғат ва осойиш бўлмоғи учун тубанда ёд ўлинмиш аҳли Хива зарурат тартибларини халойиққа тақдим қилмоғимни ўзимга лозим кўрдим...

Собир ака манифестни шошилмасдан ўқир эди:

...Фуқароларнинг ҳурриятини кўз олдимизда тутдиғимиз учун, Хивани идора ишларини барпо қилмоқ учун мажлиси маҳбусан қурилмоғига умумий халқдин вакиллар чақирувни эълон қилмоққа ижозат бердим, биз ўзимизни мамлакат идора ишларидан ғизол қилдик...

1337 йил 13 жумоди аввал»¹.

Халқ манифестни бошда жим туриб тинглади, кейин «тахтдан воз кечганини хон ўз тили билан ҳам айтиб берсин»— деб туриб олди халқ. Ноилож қолган хон: «Тахтдан воз кечдим, ҳақ-ҳуқуқни Шўролар ҳукуматига топширдим» дея олди, ичида эса «халқ мени ҳозир тошбўрон қилиб ўлдиради» деб дағ-дағ титрарди. Аммо ҳеч ким уларга дахл қилмади. Шундан сўнг ўликдек қотган Саид Абдулланнинг юзига қон югурди. Халққа қуллуқ қилиб, Кўҳна арк олдидан ўтиб, пиёда ўз уйига кетди. Қозикалон ва бошқа қозилар Мадаминхон мадрасасига кириб кетдилар.

Уларни нафрат кўзи билан кузатиб қолган халқ Кўҳна арк олдидан узоқ вақтга қадар тантана қилди. Совуқ бўлишига қарамай, инқилобнинг жонбахш шамоли кишиларга ором берар эди.

Хивада Хоразм Коммунистлар партияси қизгин иш бошлаб юборди, барча жойларда фирқа ячейкалари тuzила бошлади. Тўрткўл, Нукус, Тошовуз партия ташкилотлари ҳам Хоразм партия ташкилотининг бўлимлари эди.

Хоразмнинг Вақтли инқилобий ҳукумати Нурловойдаги қишки саройда биринчи қурултойга тайёргарлик кўра бошлади.

Хоразмда инқилоб бўлгани ҳақидаги хушхабар бир зумда ҳамма жойга тарқалди.

¹ 1920 йил, 2 февраль.

* * *

— Назирвой, хабарингиз борми? Саид Абдуллахон тахтдан ағдариллибди,— деди Полёзхожи суҳбатдошларига.— Хивада апрель ойида биринчи қурултой чақирилиб ҳукумат тузилар экан, шунгача Хивага етиб борайлик. «Ёш хиваликлар»ни Хоразмга тўплайлик. Ҳукумат ишларига бевосита аралашайлик, бўлмаса...

— Тўғри айтасиз, Ҳожи бува, ҳукумат бизники бўлиши шарт.— деди Назир кўр кайф аралаш.

Эртаси Тошкентнинг Гоголь кўчасидаги уйда мажлис бўлиб, бунга Полёзхожи раислик қилди. Унга «Ёш хиваликлар» тўдасининг Тошкентда яшовчи аъзолари йиғилган эди.

— Амударёда музлар эриши билан, Чоржўйдан пароходга ўтириб кетайлик,— деди Оллоқулибой.

— Хонга қарши курашганимиз натижасида Хоразмда инқилоб бўлганини тушунтирмоғимиз зарур...— деди Полёзхожи.

— Чоржўй ва Тўрткўлдаги «ёш хиваликлар» сайловда қизгин иштирок этишлари учун кўргазмалар юборайлик,— деди Ёлмонбой.

Мажлис Хоразмга бориб иш бошлаш, ҳукумат бошига ўз аъзоларини қўйиш ҳақида қарор чиқарди.

* * *

Хива партия ташкилотининг топшириғига биноан Пишканикда маҳаллий Советлар ҳукуматини тузиш учун Полвон билан Иван Гаврилович жўнаб кетди, Пирнафас ака, Бекжон, Сафаргалди уларга йўлдош бўлдилар. Улар тўғри Матчон тўранинг ёзлик ҳовлисига бордилар.

Полвон долондан кириб бораркан, Раим деҳон уни: «Салом, Полвонботир», деб қарши олди.

— Ҳовлида кимлар бор?

— Ҳеч ким йўқ, тўранинг моли дунёси ўз жойида,— деб жавоб қилди Раим деҳон.

— Мадрайим навкар қаерда?— деб сўради Бекжон.

— Матчон тўра билан Жунаидхонга қўшилиб кетди.

Полвон долоннинг чап томонидаги қурум босган, қоронғи уйни Иван Гавриловичга кўрсатиб:

— Мен шу ерда туғилиб ўсганман, ҳаммамиз Матчон

тўранинг мерос қули эдик,— деди ва отасини эслаб жимиб қолди.

— Чол сизларни ҳозир кўрса боши осмонга етар эди,— деди Иван Гаврилович унинг юрагидагини топиб гапиргандек.

— Хоннинг тахтдан ағдарилганини эшитса яшариб кетарди,— деди Полвон ичкарига йўл бошлаб. Яқингача кириш ман қилинган муҳташам айвонларга кириб бораркан, ўзини хўжайиндек ҳис қиларди.

Кечқурун қишлоқ камбағал деҳқонларини, собиқ қулларни гулҳовуз лабига тўпладилар. Ҳамманинг чеҳрасида хурсандлик учқунлари ўйнардди. Пишканик деҳқонлари савол устига саволлар беришарди.

— Тўра олган ерлар яна ўзимизга қайтариб бериладими?

— Албатта.

— Қарздан қутуламизми?

— Бари бекор қилинди.

— Жўралар,— дея салмоқлаб гап бошлади Полвон,— хонлик тугатилди, қуллик емирилди, эски тузум парчаланди, ҳукумат ишчи-деҳқонники. Ленин сизларга ер берди. Бу данғиллама бинода болаларингизга мактаб ва интернатлар очасиз.

Халойиқ бирдан чапак чалиб юборди.

Полвоннинг содда ва чуқур маъноли сўзлари ўз ҳамқишлоқларига англашилган эди.

— Ёвонимизда ҳам Шўро тузамиз, Шўро сайлаемиз. Менимча, Пирнафас акани сайласак...

Ҳамма Полвоннинг таклифини олқишлади.

Қишлоқда кечгача байрам бўлди. Мачтон тўранинг собиқ ҳовлиси пештоқида қизил байроқ ҳилпираб турарди.

Тарқалишни истамай турган халққа қараб, Полвон:

— Жўралар, кураш ҳали тугагани йўқ, у давом этади, қон билан, жон билан олган бахтимизни қўлдан бермаймиз...— деди.

Ундан сўнг Иван Гаврилович ҳам оташин нутқ сўзлади. Халқ ўз фарзандларидан миннатдор бўлиб тарқалди.

Ой чиқиб, теварак-атроф оппоқ нурга чўмди. Ҳар тарафда хушчақчақ, жозибадор куйлар янгради.

Ҳамқишлоқлар билан бўлган ширин суҳбат кеч оқшомгача чўзилди. Полвон меҳмонлари билан тўранинг

кошона уйларида роҳатланиб дам олди. Лекин тонг отар-отмас ўртоғи Солижон шаҳардан отлиқ келиб, тушди-да, шошиб-пишиб донг қотиб ётган Полвонни уйғотди.

— Жунаид Илолига ҳужум бошлабди. Сизни ревком чақиряпти, дарҳол Хивага боринг.— Улар буйруқни бажариш учун тезда отланиб жўнадилар.

Полвонларнинг бундан кейинги ҳаёти ўзи катта бир қиссадир.

Шарқ томондан, қум барханлари орқасидан лоладай қизариб, кўтарилиб келаётган заррин қуёш нурлари остида Полвонлар янги жангларга — янги ҳаётга таҳдид қилган босмачиларни йўқ қилишга кетдилар.

Хоразмда тонг отган эди.

(Т а м о м)

1949—1959 йиллар.

«ХОРАЗМ» РОМАНИ ҲАҚИДА

«Хоразм» романи ўзининг тарихий аҳамияти билан ўзбек совет адабиёти харитасида шу вақтгача давом этиб келаётган бўшлиқни маълум даражада тўлдиришга хизмат қилади. Зотан, совет адабиётининг пешқадам намоянадалари — Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» номли тарихий романларида Қўқон хонлиги, Садриддин Айний яратган «Қуллар» романи ва «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Дохунда», «Судхўрнинг ўлими» каби қатор повестларда Бухоро амирлиги даврида содир бўлган муҳим ижтимоий характерга эга воқеа ва ҳодисалар зўр маҳорат билан акс эттирилган. Уларда Қўқон хони ва Бухоро амири бошлиқ турлитуман эксплуататор синф намоянадаларининг меҳнаткашларга ўтказган зулми ва ситам, фиқоқу фужури, ҳийла-найранглари туфайли кесилган бошлар, тўкилган қонлар, меҳнат аҳлининг оғир ва аянчли аҳволи, истибодда нафрат ва ундан қутулиш йўлларини ахтара бошлагани (баъзиларида эса, озодликка эришгани) социалистик реализм позициясидан туриб кенг планда тасвирланган.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишидан олдинги феодал-патриархал тузумга асосланган уч хонликдан иккитасининг — Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигининг асосий «фаолиятлари» билан маълум даражада яқиндан танишишга муяссар бўлганмиз. Аммо, уларнинг учинчиси — Хева хонлигининг кирдикорлари, меҳнат аҳлига бўлган муносабати, унинг қўл остида кун кўраётган фуқароларнинг аяч ҳаёти тарихдан аён бўлса-да, лекин бу нарса адабиётимизда бадний ифодасини топмаган эди.

Хива хонлиги ҳақида шундай бир асарнинг бўлиши фақат тарихий ва маърифий қиммати жиҳатидангина эмас, балки сиёсий ва тарбиявий жиҳати билан ҳам зўр аҳамият касб этиши исбот талаб қилмайди. Чунки бундай асар меҳнат аҳлининг қора ўтмишдаги

аянчли аҳволнини, эрксизлик ва ҳуқуқсизлигини, қашшоқлик ва хўрланганлигини, шунингдек, Худоёрхон, Олимхон ва Исфандиёрхонларнинг бир-бирдан фарқ қилмайдиган худбин ҳукмдорлар бўлганлигини конкрет фактлар орқали китобхонга етказди.

Тарихдан маълумки, қаерда тож ва тахт мавжуд экан, ўша ерда фитна-фасод, қасд ва ҳасад, ноҳақ қон тўкишлар мавжуддир. Феодал-патриархал тузумга асосланган Хива хонлиги учун бу ҳолат айниқса характерли эди.

Муҳаммад Раҳимхон II вафот этиши билан жуда катта маблағлар, яширин режалар эвазига тахтга чиқиб олган унинг ўғли Исфандиёрнинг хонлик даври (1910—1918) ниҳоятда оғир ва мураккаб бир шароитда ўтди. Бу даврда миллий ва мустамлакачилик зулми кундан кунга ўсиб борди. У, деҳқонларнинг ерларини зўрлик билан босиб олишда, ярим крепостнойлик шаклидаги феодал сифт эксплуатациясининг беқиёс даражада ўса боришида, турли-туман солиқлар миқдорининг ошишида, меҳнат аҳли иқтисодий аҳволининг оғирлашуви ва снёсий ҳақ-ҳуқуқининг борган сари оёқ ости қилинишида, хотин-қизлар аҳволининг кўз кўрмаган, қулоқ эшигмаган даражада ёмонлашувида айниқса яққол кўринар эди.

«Хоразм» романининг автори Хива хонлиги даврида содир бўлган ана шу ижтимоий ҳодисалар ҳақида архивлардан, у ҳодисаларнинг бевосита гувоҳи бўлган Хоразм кексаларидан жуда катта ва бой тарихий ҳужжатлар тўплаб, уларни партиавий позицияда туриб тасвирлай олган. Китобхон «Хоразм» романини ўқий бошлагани билан унинг кўз ўнгиди Ал-Хоразмий ва Абу-Райҳон Беруний, Мунис Хоразмий ва Огаҳий, Аваз ва Чокар, Шерозий ва Сафо Муғанний синғари ўнлаб олим, шоир, созанда ва гўяндалар макони бўлган Хоразм воҳасининг ўзига хос санъати, адабиёти, жуғрофий муҳити, урф-одатлари, гўзал пейзажи, нозу неъматлари секин-аста намоен бўла бошлайди.

Ўтмишда ана шу моддий ва маданий бойликлардан ҳоким табақанинг бир ҳовуч вакилларигина баҳраманд бўлиб, уни яратган халқ оч ва яланғоч, ҳақ ва ҳуқуқсиз, илм ва маърифатсиз яшагани, меҳнат аҳлининг ўз ибораси билан айтганда, «сув келтирган хору зор, кўза синдирган азиз» эканлиги ҳам романда яхши ёритилган.

Романининг ичига кириб борган сари китобхон Хиванинг энг золим хонларидан бири бўлмиш Исфандиёрхон ҳукмронлик қилган даврдаги зулм ва адолатсизлик, разолат ва фаҳшлик, тубанлик ва маърифатсизлик, очлик ва қашшоқликлар туфайли ўтмишда Хоразм меҳнаткашлари тортган азобу уқубатлар кўз ўнгидан бир-бир ўтгандай бўлади. Ўтмишга, уни бошқариб турган ҳоким сифт вакилларига газаб ва нафрати алангаланди.

Маълумки, 1873 йилда Хива хонлиги билан чор Россияси ўртасида имзоланган шартномага кўра, Хоразм воҳаси шаклан Россия империясининг протекторатига, аслда эса чин маънодаги мустамлакасига айланган эди. Сиртдан қараганда, Хива хонлиги ўз ички ишларини мустақил бошқараётгандай бўлиб кўринса-да, ҳақиқатда ижтимоий ёки сиёсий моҳият касб этувчи биронта на ташқи ва на ички масалани ўзича ҳал этиш ҳуқуқ ва имкониятларидан тамоман маҳрум этилган, том маъноси билан «оқ подшоҳ»нинг итоаткор вассали бўлиб қолганди. Николой II томонидан Исфандиёрга «генерал-адъютант» унвони берилишининг боиси ҳам ана шунда эди.

Ўзувчи Хива хонлиги билан чор Россиясининг ўзаро муносабатларини очишга нитилар экан, фақат Исфандиёрхоннинг тахт тепасида тургани учунгина ана шундай жабр-зулмлар содир бўлмасдан, балки, умуман эксплуатацияга асосланган системанинг чиркинлиги, ҳеч қачон «қарга қарганинг кўзини чўқимаслиги» туфайли Хоразм меҳнаткашлари ана шундай ғурбат ва азоб-уқубатларга гирифтор бўлаётганини эътироф этувчи ҳаққоний ғояни ўқувчига етказа олган.

Романда ҳоким табақанинг ана шу ярамасликларини конкрет тарихий фактлар асосида фош қилишга катта ўрин берилган. Исфандиёрхоннинг атрофида чўл пашшасидай гирдикапалак бўлган Шерназарбой (вазир), Матчон тўра, Ашир маҳрам, Муҳаммад Салим Охун (қози калон) сингари хонга яқин турган ўнлаб амалдорлар ҳаммалари бамаслаҳат оқни «қора» дейдилар, адолат талаб қилинган жойда разолатни жорий қиладилар, ўғрини жазодан қутқариб, гуноҳсизларни жаллод пичоғига йўллайдилар. Хон ҳарамини зўрлаб келтирилган Хоразм гўзаллари билан тўлдирадилар, хуллас, яхшилиқни оёқ ости этиб, ёмонликка кенг йўл очадилар. Ўзувчи романда эксплуататор синф вакиллари учун типик бўлган ана шу «фазилат»ларни конкрет тарихий шахслар, бўлиб ўтган воқеа ҳамда ҳодисалар воситасида тасвирлайди.

Хоразм меҳнаткашлари Исфандиёр ва унинг чор Россияси билан тил бириктириб ўтказган жабр-зулми остида хўрланибгина қолмай, Хива хонлигининг ғарби-шимолий районларида ўрнашган туркман феодаллари ва уруғ бошлиқларининг таловчилик, босқинчилик — қонли юрушлари туфайли ҳам турли-туман балоларга дуч келиб қаттиқ изтироб чеккан эди.

Маълумки, туркман уруғларидан бир қанчалари (салар, чўдур, эрсари, ёвмутлар) тахминан XVII асрдан бери Хоразм хонлиги қўл остидаги Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган районларда ўтроқлашиб қолган эдилар. Хива хонининг сиёсий-иқтисодий соҳалардаги барча фармойишларига бўйсунишга мажбур этилган бўлсалар-да,

улар орасида уруғчилик ва патриархал урф-одатлари, анъаналари ҳали жуда кучли эди. Уларнинг барча ички ишларини уруғ бошлиқларининг ўзлари хон тасдиқидан ўтган муҳрдорлар, сардорлар олиб борар эди. Ана шу уруғ бошлиқлари ва муҳрдорлар ўз қўл остидаги туркманларни турли диний йўллар билан заҳарлар, хоннинг туркманларга бўлган сиёсати ва жабр-зулмини умум Хоразм халқининг туркманларга нисбатан муносабати деб тушунтириб, туркман меҳнаткашлари билан хоразмлик жабрдийдалар орасида миллий низо уругни сочар эдилар. Ўз навбатида, хон ва унинг атрофидаги феодаллар, бойлар, руҳонийлар ҳам шу йўсинда сиёсат юргизиб, Хоразм меҳнаткашларини туркманларга қарши гижгижлаб, натижада ноҳақ қон тўкишларга сабаб бўлар эди.

Романда феодализм жамиятининг ҳоким табақа вакилларига хос ана шу иллатлари Исфандиёрхон билан туркманларнинг йirik феодаллари ва уруғ бошлиқлари — Шомми кал, Шомурод бахши, Жунаидхонлар бошлаган уруш ва қирғинлар тасвирида берилган. Шунингдек, бу ҳар иккала халқнинг фақат ўз манфаати йўлида ҳаракат қилувчи юқори табақа вакиллари бўлар-бўлмас турли баҳоналар билан дам у томон, дам бу томон — бири иккинчисига қарши уюштирган қирғинлар ҳам тарихан тўғри ёритилган.

Бундан ташқари, ҳоким табақа учун хос бўлган ўзаро муғамбирлик, бойлик, салтанат ва тож-тахт учун бир-бирларига нисбатан разилона метод (масалан, Исфандиёрнинг тахтга мишишида асосий восита бўлган қайнатаси Исломхўжа, унинг укаси ҳамда ўғилларининг пинҳоний қатл эттирилиши, Жунаиднинг Исфандиёрни чавақлатиши кабилар) қўллаш, халқнинг сиёсий онги ва революцион фаолияти кучайган сари ундан қўрқиб, халққа қарши биргалашиб курашиш орқали феодал-патриархал тузумни сақлаб қолишга жонжаҳдлари билан уриниш ҳолатларици ҳам реалистик тарзда тасвирлашга муваффақ бўлган.

Асарда Хива хонлиги даврида хотин-қизларнинг аянчли аҳволи тасвирига айниқса катта ўрин берилган.

Юқори синф намояндалари қизнинг розилигига қарамай уни сотиб олиш ёки иккинчи бир кимсага «ҳадя» этилишини норма ҳодиса деб билганлар. Ислом дини пешволари ҳар бир эркакка бир вақтда тўртга хотин билан туришга, хон ва султонларга эса, юзлаб хотин ва каниз сақлашга йўл очиб берганлар.

Романда тасвир этилишича, хон ҳарамига зўрлаб ёки алдаб олиб келинган Осилжон сингари яна бир туркум гўзаллар эса, хоннинг дўқидан ҳам, қаҳр-газабидан ҳам қўрқмайдилар. Унинг югурдакларининг алдашлари, ёлворишларини назар-писанд қилмай, ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқларини, ор-номусларини дадил туриб ҳимоя қиладилар. Хоннинг ваҳшийларча қийноғига мардона бардош берган

ҳолда ўзларини хонга «ғажитмасдан» соф виждон, ойдин юз билан ҳаётдан кўз юмадилар.

Романда хотин-қизлар қисматининг ёзувчи томонидан ана шундай усталлик билан тасвирланиши ҳаёт ҳақиқатига тўла риоя қилинганлик натижасида келиб чиққан реалистик тасвирдир.

Маълумки, ўт билан сув, яхшилик билан ёмонлик, зулм билан адолат, жоҳиллик билан донолик доим бир-бирини инкор этиб, бири-си иккинчисига қарши курашиб келган. Бу ҳолат, айниқса, антагонистик синфларга ажралган жамиятда яққол кўриниб келди ва келмоқда. Бундай характерга эга бўлган жамиятдаги ҳоким синф намояндалари ва уларни қўллаб-қувватловчи мутаассиб руҳонийлар яхшилик, адолат, илм-маърифат каби ахлоқий тушунча ва ижтимоий онг категорияларини ёқтирган эмаслар. Ҳатто, кўпчилик ҳолларда, бундай умуминсоний тушунчаларни етиштирувчи шарт-шароитга, уларни инсон онига сингдиришга уринувчи шахсларга қарши шафқатсиз курашиб келганлар

«Хоразм» романида антагонистик тузумнинг феодализм шароитидаги ана шу жирканч томонини очишга ҳам катта аҳамият берилган. Ёзувчи ўз олдига қўйган бу мақсадни демократ шоир Аваз Утар ўғлининг ҳаёти, ижоди ва курашлари орқали тасвирлашга интилган.

Романда бу зўр бадий таланти эгаси сарой маддоҳига айланишни истамагани учун қувғинга учраса, ҳақиқатни куйлаб, хонлик тузуми ва унинг ювиндихўрлари бўлмиш амалдорлар, бойлар, мутаассиб дин аҳлларини фош этганлиги сабабли «телба» номини олиб қаттиқ қийноқ остида азоб чекади, унинг эркин юриши хонлик учун «хавфли» саналиб занжирбанд этилади. Лекин улуг Навоийнинг: «Занжирбанд шер — енгаман дер», деганидек, қувғин ҳам, таъна-таъқиблар ҳам бу катта қалб эгасининг ақл-иродасини сусайтира олмайди, уни ўзи танлаган тўғри йўлдан четга чиқара олмайди. Бу курашларда унинг қалби қаттиқ яраланса ҳам, қадди букилмайди. Аксинча, у борган сари ғоявий жиҳатдан пишиб-чиқиқиб боради. Халқ ишининг охир — оқибат галаба қозонишига тўла ишонган ҳолда:

Хуш ўл, кўнглим, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уриб, қирларда лола бўлғиси пайдо,
Мени ёд этгай авлодим, мозоримни ўраб гулдин,
Ишончим шундадир бўлгай мозорим бир зиёратгоҳ...—

дея баланд овоз билан куйлайди. Романи варақлаган сари ўқувчи қулоғига шонр қалбининг тепниши эшитилиб тургандай, унинг орзу-ҳаваслари янграб, садо бераётгандай, ҳоким синф намояндаларига

отган таъна ва лаънат тошлари ўз мўлжалига бориб урилаётгандай сезилади.

Шундай қилиб, ёзувчи ўз даврининг асл фарзанди, эзилган ва ҳақоратланганлар сафдоши, уларнинг юракларида жўшмоқда бўлган сўзларга жон киритувчи моҳир наққош — Аваз Утар образини узоқ вақтлар ўқувчи кўз ўнгига сақланиб қоладиган тарзда ифода-лай олган дейиш мумкин.

Асарда диққатни ўзига жалб этувчи томонларидан яна бири унда миллий буржуа ислоҳчилиги ва жадидона маърифатпарварлигининг асл мақсад ҳамда мундарижасини ўқувчи кўз олдида яққол гавдалантиришга алоҳида эътибор берилганлигидир.

Аҳолининг кундан кунга қашшоқлана бориши, савдо-саноат буржуазиясидан олинадиган солиқлар миқдорининг ўсуви, уларнинг марказий Россия билан савдо-сотиқ ишларини ривожлантириб сармояни кўпайтиришлари учун Хоразмда темир йўл йўқлиги, пул курсининг бир хилда турмаслиги, энг асосийси — хоннинг йирик феодаллар манфаатини кўзлаб иш тутishi ички савдонинг сусая боришига таъсир эта бошлади. Бу ҳолат энди шаклланиб келмоқда бўлган Хоразм миллий буржуазиясининг ривожланиши, бойлик орттириши учун маълум даражада тўсқинлик қила бошлади. Шунинг учун ерли буржуазиянинг йирик вакиллари орасида хоннинг баъзи хатти-ҳаракатларига қарши айрим эътирозлар тугила бошлаган эди. Бу ҳолат Хоразмда «Еш хиваликлар» партиясининг тузилишига олиб келди. Бу партия асосан бойлардан ва юқори синф намоёндалари вакилларидан ташкил топган бўлиб, у ўз олдида Хива хонининг ҳокими мутлақлигини бир оз чеклаш, юқори синф намоёндалари орасига маърифатни кўпроқ ёйиш, уларнинг ислом дини кўрсатмалари ва гоёларига итоаткорлигини тўла сақлаб, дунёвий илмлар билан ҳам қурооллантиришга интилиш, савдо-сотиқ алоқаларини яхшилаш ва чор Россияси билан муносабатни янада мустаҳкамлаш учун ўлкага темир йўл келтириш, телеграф алоқасини йўлга қўйиш каби масалаларни ҳал қилишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган эди.

Романда Хива хонлигидаги эксплуататор синф намоёндалари орасида содир бўла бошлаган ана шу табақаланиш Исфандиёрнинг қайнатаси Исломхўжа, Полёзхожи, Оллоқулибой, Елмонбой, Назир кўр сингари машҳур бойлар билан хон ва унинг атрофидаги йирик амалдорлар орасида рўй берган интригалар, сўз ўйинлари, яширин фитна ва ғийбатлар, қатл ва қон тўкишларда ўзининг яққол ва ҳаётий тасвирини топган. Бу ҳаракатнинг асл мазмуни халқ тилидан айтилган: «Исломхўжа киму, хон ким? Бири халқни талаб айш-ишрат қилса, иккинчиси халқни алдаб мактаб-маориф деб текин ишлатади»,— деган сўзлар билан ҳаққоний баҳоланган. Чу-

ки, улар халқ ғамхўри эмас, ўз синфий манфаатлари, нафслари бандаси эдилар. Улар — хонни тахтидан олиб ташлаш йўли билан эмас, уни ўзлари томон бир оз оғдириб, миллий буржуага кенг йўл очишни орзу қиладилар. Улар — чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қаршигина эмас, аксинча, уни қўллаб-қувватлаш, рус фабрикантлари ва сармоядорлари билан апоқ-чапоқ иш кўриб, мол-дунёни кўпайтириш пайида эдилар.

Қисқа қилиб айтганда, миллий буржуазияга хос ана шу хислатларнинг ҳаммаси «Хоразм» романида тарихий фактларга суялган ҳолда ўз бадийи ифодасини топган.

«Хоразм» романининг фазилати хонлик ҳукмрон бўлган даврдаги салбий ҳолатлар, реакцияон кучларнинг халқ манфаатига зид бўлган хатти-ҳаракатлари ва «фаолиятлари»ни ҳар томонлама фош этиш билангина чекланмайди. Асарда ана шу даҳшат ичида етилиб келаётган янги забардаст кучлар — халқ орасида революцион фаолиятнинг кун сайини раванқ топа борганлиги манзараси ҳам ўзининг конкрет ифодасини топган.

Дарҳақиқат, Исфандиёр ва унинг ҳукмдорларининг ҳаддан ошган таҳқир ва таъқиблари ҳам, ўзаро низолар ва улар натижасида келиб чиққан фалокатлар ҳам, Хоразм меҳнаткашларининг қатъий иродаси ва келгусига бўлган ишонч ҳам умидларини бука олмади. Зулм ва эксплуатация зўрайган сари хон ва унинг маслакдошларига халқнинг ғазаб-нафрати ҳам ошиб борди. Энди улар қўлга қурол олиб уюшган ҳолда хонга, унинг тузумига қарши курашмаганларича тинчлик ҳам, тўқлик ҳам, адолат ҳам, маърифат ҳам бўлмаслигига тўла ишонч ҳосил қилган эдилар. Уларнинг ана шу қатъий қарорга келишида 1905—1907 йилги революция бостирилгач, Петрограддан Хоразм воҳасига муҳожир қилиб юборилган рус ишчи большевикларининг роли катта бўлди. Чунки улар Хоразм меҳнаткашлари орасига революцион назарияларнинг кириб келиши ва кенг тарқалишига воситачи бўлдилар, революцион фаолиятларнинг ривожланиб тўғри йўлдан бориб ғалабага эришишида бошчилик қилдилар. Улар Хоразм меҳнаткашлари миллий манфаатларининг умум пролетар синфий манфаатлари билан уйғунлашувига, яъни маҳаллий меҳнаткашлар орасида интернационалистик ғояларнинг пайдо бўлиши ва мустаҳкамланишида катта ижобий роль ўйнадилар.

Романда рус халқининг ана шу асл фарзандларининг мураббийлик ва халоскорлик роли ўша кезларда Хива бойларидан бирининг заводида слесарь бўлиб ишлаётган муҳожир большевик — Иван Гаврилович образида ўз ифодасини топган. Асарда рус кишисининг Хоразм меҳнаткашлари — жабрдийдаларни уюштириш, уларнинг онгига революцион ғояларни сингдириш, синфий ҳамкор-

ликка ўргатиш борасида олиб борган ишлари, коммунистга хос меҳрибонлик, одамийлик фазилатлари усталик билан берилган.

Бир томондан, Исфандиёрхоннинг ҳаддан ошган деспотизми, иккинчи томондан, Улуғ Октябръ социалистик революциясининг оламшумул-тарихий ғалабаси таъсири ва рус большевикларининг ерли халқни революцион йўл ва кураш программаси билан таништириб бориши меҳнат аҳлининг сиёсий онгини, сиёсий ҳушёрлигини тобора оширди. Натижада, улар ичидан ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқини, эксплуататорлар ҳужумидан сақлаб қолишга интилган, жабр-зулмлар учун ўч олишга қодир бўлган довьораклар ҳам етишиб чиқа бошлади.

Романда Исфандиёр бошлиқ амалдор, қози калон, сипоҳи, бой, судхўр, тўра каби оқсуяк зодагонларнинг ваҳшийликлари олдида тиз чўкиб, таслим бўлмаган қатор ижобий персонажлар халқнинг асл фарзандлари зеҳнида содир бўлган ана шу революцион ўзгаришни акс эттиришга қаратилган. Улар романда зўр ирода эгаси, сиёсий манфаатларини жони эвазига бўлса ҳам ҳимоя қилишга тайёр, ўз севгисига содиқ бўлган қалби пок, меҳнатсевар қаҳрамонлар сифатида тасвирланганлар. Асардаги Матчон тўранинг қули Иброҳим ота, унинг ҳоким табақа намояндаларига даҳшат солган ўғли Полвон, ўзининг ўткир сатираси билан хон, амалдорлар ва мутаассиб дин аҳллари аямасдан фош этиб, оптимистик қарашлари, адолатнинг ғалабаси муқаррар эканлиги ҳақидаги сиёсий лирикаси билан сафдошларига куч ва ғайрат бағишлаган шоир Аваз, золимлар зулми остида қадди букилса-да, иродаси синмаган Пирнафас, жаллод пичоғи бўғзига етганда ҳам ўз севгилсини ва синфига содиқ қолиб жон берган унинг жасур қизи Жумагул, Собир темирчи, халқ донолиги ва юморини ўзида мужассамлантирган қизиқчи Какак, довьорак Қодир Бердибой, Русгам, қорақалпоқ баҳодир Қўсберган, туркман халқининг асл фарзанди Сафаргалди ана шу характердаги ижобий қаҳрамонлар галериясини ташкил этадилар.

Утмиш «қисмат»лари деярли бир-бирига ўхшаш бу қаҳрамонларнинг ҳаммалари бир тилак ва бир ғоя йўлида ҳаракат қиладилар. Уларнинг мақсадлари феодал-патрнархал тузумни емириб, зулм ўрнига — адолат, жоҳиллик ўрнига — маърифат, уруш ва низолар ўрнига — тинчлик ва осойишталик, душманлик ўрнига — дўстлик, ҳамкорлик ўрнатувчи ижтимоий тузумни барпо этишдан иборатдир. Улар ана шу орзу билан яшайдилар, шу идеал учун курашадилар. Бу курашда катта қийинчиликларни бошдан кечирадилар, хон зиндонига занжирбанд қилинадилар, хоннинг бераҳм жаллоди қўлида чавақланадилар, чўлларда оч-яланғоч кезадилар. Лекин ўз олдларига қўйган мақсадларидан бир қадам ҳам орқага

чекинмайдилар. Натижада, адолат енгади, разолат ва унинг Исфандиёр ҳамда Жунаид бошлиқ намояндалари ер билан яксон бўладилар. Неча асрлар давомида зулм-истибод юки остида қадди букилиб келган Хоразм меҳнаткашлари кўкрак кериб абадий эркинлик, тўқлик, тенгликни таъминловчи тузумдан ўзларига лойиқ ўрин эгаллайдилар.

«Хоразм» романини айрим камчиликлардан ҳам холи деб бўлмайди. Бу камчиликлар — персонажларнинг ҳис-туйғу, кайфиятлари, кўпинча, ўз ифодалари орқали берилмай, ёзувчининг тушунтириши орқали очиб берилишида, қаҳрамонлар сўзларининг пухта, ширали чиқишига кам эътибор этилишида, керакли ўринларда диалог ишлатмай, кераксиз тасвирларда қўлланишида, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришга эътиборнинг камлигида, айниқса, кўзга ташланиб туради. Келгуси нашрларда бу камчиликлар осонлик билан бартараф қилинишига ишончимиз комил.

Хулоса қилиб айтганда, «Хоразм» романи шубҳасиз, китобхонга Хива хонлиги ҳақида бир талай маълумотлар бера оладиган, совет кишиларида ўтмишга бўлган нафратни, тузумимизга бўлган эътиқод ва садоқатни янада оширишга хизмат қила оладиган асардир.

ЖУМАНИЕЗ ҚОБУЛНИЕЗОВ,
филология фанлари кандидати